R. MAVLONOVA, N. VOXIDOVA,
N. RAXMONQULOVA

PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

R.MAVLONOVA, N.VOXIDOVA,
N.RAXMONQULOVA

PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – 2010

74
M12/
R.Mavlonova, N.Voxidova, N.Raxmonqulova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. –T.: «Fan va texnologiya», 464 bet.

Mazkur darslik «Pedagogika nazariyasi va tarixi fani» ning «Umumiy pedagogika», «Didaktika», «Tarbiya nazariyasi» va «Maktabshunoslik» bo'limlarini o'z ichiga olgan bo'lib, unda pedagogika fanining mazmuni, maqsad va vazifalari yoritilgan.

Mazkur darslik mustaqillik mafkurasi g'oyalari asosida bayon etilgan.

Darslik pedagogika universitetining «Boshlang'ich ta'lim» yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan.

* * *

В данном учебнике состоящих из разделов «Общей педагогики», Дидактики», «Теории воспитания», и «Школоведения» предмета «Теория и история педагогики» освещены содержание, цели и задачи предмета педагогики. Данный учебник изложен на основании идеи национальной независимости. Учебник предназначен для студентов направления «Начальное образования» педагогических вузов.

* * *

The given text-book «The theoru of pedagogu and thi history of subject» includes «Common Pedagogy», «Didoctics», «Theory of educative» and «School authority», and the maintenance, aims, and tasks of pedagogy is displayed in this text book.

The given text-book is written on the base of independence ideology. The text-book in intended for the students of «Primary education» faculty of pedagogikal university.

BBK 74я7
UDK:37.013 (09)

Taqrizchilar: p.f.d., prof. Soniya Fayzulina;
p.f.n., dots. Go'zal Sultonova

ISBN 978–9943–10–381–8

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2010.

KIRISH

Respublikamiz mustaqillik yillarida ta'lim-tarbiya tiziminini tubdan isloh qilish maqsadida bir qator asoslarnini ishlab chiqdi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishi «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi» ning yaratilishi va amaliyotga tatbiq etilishi xalq ta'limi sohasida ham buyuk burilishlar yasadi. Milliy pedagogikamizning jadal sur'atlarda taraqqiy etishi, ta'lim-tarbiya jarayonida Al-Buxoriy, At-Termiziy, Abu Rayhon Beruniy, Az-Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Abdulla Avloniy singari ulug' olim-u adiblar, fozil-u fuzalolarning merosidan foydalanish imkoniyati yaratildi. Ular ta'limdagi milliy xususiyatlarga alohida e'tibor berishgan. Mustaqillik yillariga qadar ularning pand-o'gitlari yetarli darajada o'rganilmadi. Tarixdan ma'lumki, bir vaqtlar Sharq pedagogikasi nihoyatda gullab-yashnagan. Olmon olimi Xerler «Sharq Yevropaning muallimidir» deganida ana shu rivojlanish davrlarini ko'zda tutgandir, ehtimol.

Bobokalonlarimiz yosh avlod tarbiyasi borasida dorilfunun yaratib qoldirganlar. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi sanalmish «Avesto» dan tortib to hozirgi kunda yashab ijod etayotgan pedagog-olimlar asarlarida nekbin pedagogik mafkura o'z aksini topgani bejiz emas.

Bugungi kun o'zbek pedagogikasi millat ruhiyatidagi nozik jihatlarni hisobga olgan va dunyo tarbiyashunosligidagi eng so'nggi yutuqlarga tayangan holda taraqqiy etmoqda. Zamonaviy o'zbek pedagogikasida barkamol insonni shakllantirish rasmiy ravishda bosh maqsad qilib belgilangan.

Prezidentimiz I.A.Karimovning «Barkamol avlod orzusi» va «Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch» asarlarida yosh avlodni tarbiyalashda «Kelajak bugundan boshlanadi. Hozir tarbiya masalasiga e'tibor qilinmasa, kelajak boy beriladi. Tarbiyadan hech narsani ayamaymiz. Ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o'z-o'zidan kelmaydi. Hammasining zaminida tarbiya yotadi», degan fikrlarni ta'kidlaydi[1].

[1] I.A. Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000. – 83 b.

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLARI INSTITUTI AXBOROT RESURS MARKAZI № 44139

Ma'lumki, pedagogika jamiyatning rivojlanish qonun-qoidalariga tayangan holda taraqqiy etadi. Bugungi kunda esa ana shu jarayon avj pallasiga kirdi. Inson ongi taraqqiy etmas ekan, ijtimoiy hayot jabhalarida hech bir o'zgarish sezilmaydi. Modomiki, zamon jadal sur'atlarda o'zgarayotibdimi, demak, pedagogika ham shu o'zgarishlarga hamohang bo'lmog'i darkor. Shularni nazarda tutgan holda biz ushbu darslikni sharq mutafakkirlari asarlaridan unumli foydalangan holda yaratdik.

I QISM

1 bob. UMUMIY PEDAGOGIKA. PEDAGOGIKA FANINING PREDMETI VA BAHSI

Pedagogika nima? U nima bilan shug'ullanadi? Nimalarni tadqiq qiladi, degan savollar pedagogika fanini o'rganishga kirishgan odamning aqlini band etadi. Pedagogikaga oid darsliklarda, qomuslarda pedagogikaning bahs tushunchasi turlicha, ayrim hollarda bir-biridan farqlanadigan darajada talqin qilinadi. Masalan, pedagogika – tarbiya haqidagi fan; pedagogika – o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash haqidagi fan; pedagogika – umuman insonni tarbiyalash haqidagi fan va hokazo.

Bu ta'riflardan voz kechmagan holda ta'lim-tarbiya muassasalarida *shunga mutasaddi shaxslar tomonidan* amalga oshiriladigan tarbiyaviy faoliyatni pedagogikaning bahsi deb qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Pedagogika tarbiya haqidagi fan sifatida tarbiyaning mohiyatini tushunishni, uning qonuniyatlarini ochib berishni va shu orqali inson manfaatlari uchun tarbiya jarayoniga ta'sir etishni nazarda tutadi.

TARBIYANING IJTIMOIY HODISA EKANLIGI

Tarbiya kishilik jamiyati ibtidosida paydo bo'lgan va bashariyat manfaatlari uchun xizmat qilib kelgan. Tarbiya avlodlar o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. Kattalar turmush jarayonida orttirgan tajribalarini o'zidan keyingi avlodga o'rgatib borganlar. Kichik avlod esa o'z faoliyati davomida duch kelgan yangi-yangi muammolarning yechimini topish barobarida bilim va ko'nikmalarni egallab, oldingi avloddan meros qolgan bilimlarni yanada boyitib, o'zidan keyingi avlodga qoldiradi. Insoniyat tarixiy taraqqiyot mobaynida turli ijtimoiy bosqichlarni bosib o'tdi. Formatsiyalarning o'zgarishi natijasida ish va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiy etdi. Bu hol tarbiya jarayonining takomillashib borishiga o'z ta'sirini o'tkazdi.

Jamiyat taraqqiyoti, mehnat qurollarining takomillashishi natijasida keyingi avlodga meros qoldiriladigan tajribalar hajmi ham o'sib boraveradi.

Agar ibtidoiy jamoa tuzumi boshlarida bolalar kattalarning mehnati jarayonida bevosita ishtirok etish bilan malaka, ko'nikma va bilimlarni egallab borgan bo'lsalar, keyinchalik ibtidoiy formatsiyalarning tabaqalanishi natijasida mehnat turlari ham o'zgarib bordi. Ayrim bolalarni (qabila boshliqlarining, diniy marosimlarni boshqaradigan shaxslarning bolalarini) diniy marosimlarni ado etishga o'rgatish zaruriyati tug'ildi. Shunday qilib, ibtidoiy jamoa tuzumidayoq bolalarni tabaqalashtirish an'anasi paydo bo'ldi.

Quldorlik davriga kelib, bu an'ana ko'zga yaqqol tashlandi. Masalan, qullarning bolalari og'ir ishlarni bajarishga o'rgatildi. Quldorlarning bolalari esa qullar ustidan hukmronlik qilishga tayyorlandi. Shu bois ularga saboq berish zaruriyati tug'ildi. Bu esa o'qitishga maxsus, shu sohani biladigan odamlarni jalb etishni taqozo qiladi. Bu hol maktab va o'qituvchilarga bo'lgan zaruratni keltirib chiqardi. Ijtimoiy formatsiyalarning keyingi ravnaqi maktablarni rivojlantirishga, jamiyat taraqqiyoti talabiga javob beradigan yangi-yangi o'quv yurtlarining barpo etilishiga olib keldi.

PEDAGOGIKA – TARBIYA HAQIDAGI FAN

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi yosh avlodni hayotga tayyorlash, ular tarbiyasini samarali amalga oshirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Bu ehtiyoj borasida orttirilgan tajribalar to'plangandan keyin o'sha tajribalarni umumlashtirish, yoshlar tarbiyasi haqida qonun-qoidalarni ishlab chiqish zaruratini taqozo etadi.

Avvalo, pedagogikaning nazariy kurtaklari falsafa negizida paydo bo'ladi. Ba'zi falsafiy fikrlar quldorlik jamiyatidayoq rivojlana boshlagan edi.

Qadimdan inson tarbiyasiga oid fikrlar xalq maqollarida, afsonalarda, dostonlarda o'z ifodasini topgan. Ularda rostgo'ylik, ota-onaga hurmat-ehtirom kabi fazilatlar tarannum etilgan. «Alpomish», «To'maris» kabi doston va ertaklarda vatanparvarlik, insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Ta'lim va tarbiya masalalari hamisha mutafakkir, yozuvchi, olimlar xayolini band qilib kelgan. Ular o'zlarining bola tabiati, ularni barkamol inson qilib tarbiyalash haqidagi yorqin mulohazalari bilan pedagogika fani ravnaqiga ulush qo'shganlar. Mashhur hind masali «Kalila va Dimna», Nizomul mulkning «Siyosatnoma», Nosir Xisravning «Saodatnoma», «Ro'shnoyinoma», Yusuf xos Hojibning «Qutadg'u bilik», Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'atit turk»,

Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Alisher Navoiyning ko'pgina asarlari odob-axloqqa bevosita daxldordir.

Bu allomalarning asarlari pedagogik fikrlarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu asarlarda insonparvarlik, halol mehnat, do'stlik, chin muhabbat, sadoqat kabi yuksak axloqiy fazilatlar o'z aksini topgan. Suqrot, Aflotun, Demokrit kabi buyuk faylasuflar tomonidan murakkab falsafa tizimi yaratilgan.

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishida chex pedagog olimi Yan Amos Komenskiyning hissasi katta bo'ldi. Uning «Buyuk didaktika» asari haqli ravishda pedagogika sohasida yaratilgan birinchi ilmiy asar hisoblanadi. O'n sakkizinchi asrga kelib O'rta Osiyoda ham pedagogik fikrlar taraqqiy eta boshladi. XIX asr boshlarida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Saidrasul Aziziy, Saidahmad Siddiqiy kabi ma'rifat jonkuyarlari yetishib chiqdi. Bu olimlar yangi usuldagi maktablar tuzish, darsliklar yaratish, xalq o'rtasida ma'rifatni targ'ib etishda jonkuyarlik qildilar.

Pedagogika fanining mazmunini boyitib va rivojlantirib boradigan qator manbalar mavjud. Ayniqsa, maqollar, ertaklar, dostonlar, ashulalar, udumlar va topishmoqlarda tarbiya haqidagi xalq donishmandligi qamrab olingan.

Allomalarning pedagogika nazariyasiga oid fikrlaridan fanda unumli foydalanilmoqda. Shu bilan birga, pedagogika fani yangi g'oyalar evaziga boyimoqda.

ASOSIY PEDAGOGIK TUSHUNCHALAR

Pedagogikada «tarbiya» so'zi turli ma'noda ishlatiladi. Chunonchi, tarbiya keng sotsial ma'noda, ijtimoiy hodisa sifatida qo'llanilganda jamiyatning barcha tarbiyaviy vositalarini: oilani, maktabgacha tarbiya muassasalarini, o'quv-tarbiya muassasalarini, mehnat jamoalari, axborot manbalarining tarbiya yo'nalishida olib boradigan harakatlarini o'z ichiga oladi. Bu tarbiya vositalari o'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama kamol topishiga xizmat qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda va amaliyotda «tarbiya» so'zi aniq, tor yo'nalishni belgilash uchun ham ishlatiladi. Xuddi shu ma'noda tarbiyachi rahbarligida aniq maqsadga qaratilgan jarayon tushuniladi.

O'qitish – o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati va bu jarayonda bolalarning ma'lumot olishi, o'quv ko'nikma va malakasini egallashi, tarbiyalanib, rivojlanib borishi nazarda tutiladi.

Ma'lumot – bunda nafaqat o'qitish, balki mustaqil bilim olish, ommaviy axborotlar ta'sirida bo'lish bilan birga, insonning ilmiy tizimni egallashi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishi ko'zda tutiladi.

Inson kamoloti – bu insonning keng ma'noda ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanish jarayonidir. Bu jarayonda tarbiyaning muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

Insonning shakllanishi – bu insonning hayot yo'li davomida rivojlanishining o'ziga xos shakli bo'lib, maxsus olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir natijasi hisoblanadi.

Pedagogikada yana bir qancha tushunchalar mavjudki, ular haqida boshqa boblarni o'rganish jarayonida fikr yuritiladi.

PEDAGOGIKA FANINING TUZILISHI VA UNING BOSHQA FANLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Fan va texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, turli yo'nalishlarda bilim hajmining o'sib borishi fanning tabaqalanib, turli tarmoqlarga bo'linishiga sabab bo'lmoqda.

Yaqin o'tmishda falsafadan ajralib chiqqan pedagogika fanida ham ko'pgina tarmoqlarga bo'linish jarayoni ko'zga yaqqol tashlanadi. Ayrim tarmoqlar esa mustaqil fan sifatida shakllanadi. Masalan, maktab pedagogikasi, maktabgacha tarbiya pedagogikasi. Ayrimlari esa fan sifatida endi shakllanib kelmoqda. Kattalar pedagogikasi, oliy maktab pedagogikasi shular jumlasidandir. Hozirgi zamon pedagogikasi ko'p tarmoqli fan bo'lib, avvalo, tarbiya ijtimoiy hodisa ekanligi jihatidan pedagogika tarixi bilan bog'lanadi. Pedagogikaning ko'zi ojiz, aqli zaif, qulog'i kar – jismoniy kamchiliklarga ega bo'lgan bolalarni tarbiyalash va ularni hayotga tayyorlash bilan shug'ullanadigan yana bir tarmog'i – maxsus pedagogika (surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika) defektologiya bilan chambarchas bog'liqdir.

Pedagogika fani tarmoqlariga predmetlarni o'qitishning qonuniyatlarini o'rganuvchi fan – metodika ham kiradi. Shu bilan birga, pedagogika fani boshqa fanlardan ajralgan holda rivojlana olmaydi. Pedagogikaning tarbiya sohasidagi obyekti o'sib kelayotgan yosh avlod bo'lganligi uchun pedagogika insonni o'rganuvchi fanlar bilan bog'liqdir.

Inson biologik evolutsiyaning mahsuli sifatida biologiya fanlarining o'rganadigan obyekti hisoblanadi. Shuning uchun bu fanlar pedagoglar o'rganishi lozim bo'lgan fanlar qatorida o'quv rejalariga kiritilgan.

Pedagogika fanining metodologik asosini falsafa tashkil etadi. Chunki tarbiyaning maqsadi, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish; jamoa va shaxs muammolari va shu kabilar ikki fanni birlashtiradi. Iqtisodiy va, xususan, uning bir bo'lagi bo'lgan xalq ta'limi iqtisodi pedagogika bilan bog'lanib ketadi. Chunki iqtisodchilarning olib borgan tadqiqotlari natijasiga ko'ra, ishlab chiqarishning yuksak samaradorligi umumiy ta'limning yuqori darajada rivojlanganligiga bog'liq ekan.

Pedagogika bola tarbiyasida uning yosh va individual (psixologik) xususiyatlarini hisobga olib boradi. Shu bois pedagogika uchun pedagogik psixologiyaning bola xususiyatlari, ularda o'tadigan psixik jarayonlarning qonuniyatlari haqidagi ma'lumotlar muhimdir. Shunga ko'ra, pedagogikaning psixologiya fani bilan bog'liqligi an'anaviy tus olgan.

Keyingi vaqtlarda pedagogikaning kibernetika (muhim dinamik tizimlarni boshqarishni o'rganadigan fan) bilan bog'lanishi ko'zga tashlanmoqda. Bu holni kibernetikaning umumiy g'oyalaridan ta'limda foydalanish tajribalarini dasturlashtirilgan ta'lim misolida ko'rish mumkin.

Pedagogika fani taraqqiyoti pedagogika fanlari tizimini vujudga keltirdi. Bular:

Umumiy pedagogika, Maxsus pedagogika, Metodika, Pedagogika tarixi, Oliy ta'lim pedagogikasi, Qiyosiy pedagogika, Ijtimoiy pedagogika, Harbiy pedagogika.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan bog'lanish tizimida etnografiya, xalq pedagogikasi kabilar alohida o'rin tutadi.

Pedagogika boshqa oraliq fanlar ma'lumotlaridan tayyor holda foydalanmaydi. Bu ma'lumotlar pedagogik nuqtayi nazardan tanlovdan o'tgandan keyin maqsadga muvofiqlashtirilgan holda amalda joriy etiladi.

PEDAGOGIKANING ILMIY-TADQIQOT METODI

Pedagogika o'z tadqiqot obyektiga va tadqiqot metodlariga ega. Ilmiy tadqiqot barcha fanlar kabi pedagogika fanini ham takomillashib borishiga, ayrim pedagogik hodisalarni tekshirishga, ularni to'g'ri hal etish yo'llarini aniqlashga yordam beradi.

Hodisa uning taraqqiyoti davomida boshqa hodisalar bilan bogliq holda o'rganiladi. Miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tish daqiqalarida kuzatiladi.

ADABIYOTLAR BILAN ISHLASH METODI

Pedagogik muammolarni tadqiq etish adabiyotlarni o'rganishdan boshlanadi. O'rganiladigan hujjatlar va manbalarga xalq maorifiga aloqador hujjatlar kiradi. Shu bilan birga, pedagogika faniga oid bo'lgan tarixiy-pedagogik adabiyotlar, arxiv hujjatlari, pedagogik matbuot materiallari, darsliklar, o'quv-metodik ishlanmalar ham kiradi. Adabiyotlarni o'rganish metodi muammolarning qay tomonlari yaxshi ochilganligini, qaysi masalalar hal etilmagani kabilarni bilish imkoniyatini beradi.

Adabiy manbalar bilan ishlash quyidagi metodlardan foydalanishni nazarda tutadi: bibliografiya tuzish, annotatsiya, konspektlashtirish. Ishning maqsadidan kelib chiqqan holda yuqoridagi usullardan biri tanlab olinadi.

Bibliografiya — bu hal etilishi lozim bo'lgan muammoni tadqiq etish jarayonida zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati. Adabiy manbalar bilan ishlash aniq ma'lumotlarni bibliografiya tuzish yo'li bilan rasmiylashtirishni talab etadi. Bunda ma'lumotlar muallifning ism-sharifi, asarning nomi, nashriyoti nomi (maqolalar uchun jurnal va gazetalarning nomi), manzili va nashr etilgan yili ko'rsatiladi.

ILG'OR TAJRIBALARNI O'RGANISH METODI

Pedagogikaning ko'pgina muammolarini hal etishda ta'lim-tarbiya sohasida orttirilgan tajribalarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilg'or o'qituvchilar tajribasi bilan bir qatorda, oddiy o'qituvchilarning faoliyatlari ham o'rganib boriladi. Chunki tajribalarni o'rganish jarayonida muammo, yutuq va kamchiliklar aniqlanadi.

Pedagogik tajribalarni o'rganishda kuzatish, intervyu olish, anketalar tarqatish, o'quvchilarning yozma va ijodiy ishlari, pedagogik hujjatlarni o'rganish metodlaridan foydalaniladi.

Kuzatish — o'rganish lozim bo'lgan pedagogik hodisani ma'lum maqsad nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda kuzatuvchi kuzatish bayonnomasini olib boradi. Kuzatish obyektiga oid bo'lgan aniq faktik material tayyorlanadi. Kuzatish belgilangan aniq reja asosida olib boriladi.

Suhbat (fakt) dalillar to'plash yoki kuzatish davomida to'plangan materiallarga aniqlik kiritish maqsadida olib boriladi. Suhbat tadqiqotning mustaqil yoki yordamchi metodi sifatida qo'llaniladi.

Anketalar tarqatish. Bu ommaviy ravishda material to'plash maqsadida anketalar tarqatish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tadqiqot uchun muhim bo'lmagan materiallar o'quvchilarning yozma va bir qancha fanlar bo'yicha mustaqil ishlarni bajargan daftarlarini tekshirish, o'rganib chiqish yoli bilan turlarga ajratilishi mumkin.

Maktab hujjatlarini o'rganish — o'quvchilarning shaxsiy varaqalari, metodistning to'plagan ma'lumotlari, sinf jurnallari, kundaliklar, yig'ilish va majlislar bayonnomalari tadqiqoti uchun olib borilayotgan ta'lim-tarbiyaning ahvoli, darajasi haqida obyektiv axborot manbayi hisoblanadi.

Pedagogik hodisalarni tadqiq qilish jarayonida eksperiment (sinov) muhim ahamiyat kasb etadi. Maxsus tashkil etilgan eksperiment qo'llanilayotgan yoki qo'llanishi mumkin bo'lgan u yoki bu metod va usullar samaradorligini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi.

Matematik metod. Bu metod ommaviy materiallarni tahlil qilishda (masalan, anketalar tarqatish yo'li bilan to'plangan materiallarni yoki ma'lumotlarni umumlashtirish uchun) qo'llaniladi. U eksperiment natijalarining aniq baholanishini, xulosalarning ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari va ularni amalda tatbiq etish. Pedagogikada bu jarayon turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Chunonchi, tadqiqotchilarning seminarlarda, ilmiy konferensiyalarda tadqiqot natijalari bo'yicha ma'ruzalar bilan chiqishi, ilmiy maqolalar, kitoblar nashr etilishi, o'qituvchiga mo'ljallangan metodik tavsiyalar bo'lishi mumkin. Pedagogikada hali hal etilmagan muammolar juda ko'p. Bular ilmiy tadqiqot olib borish yo'li bilan hal etiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Pedagogika nima bilan shug'ullanadi, nimalarni tadqiq qiladi?.
2. Qaysi ulug' adiblar ta'limiy-tarbiyaviy xarakterdagi asarlarni yaratganlar?
3. XX asrda O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotiga hissa qo'shgan olimlar kimlar edi?
4. Asosiy pedagogik tushunchalarni sanang va izohlang.
5. Pedagogika fanining qanday ilmiy tadqiqot metodlarini bilasiz? Ularni misollar bilan tushuntiring.

II bob. HAR TOMONLAMA RIVOJLANGAN INSON TARBIYASINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Tarbiyaning maqsadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa ekanligi xususida fikr yuritganda, uning aniq maqsadga yo'naltirilgan hodisa ekanligi ta'kidlanadi. Inson kamolotiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu omillar ichida tarbiya muhim va yetakchi o'rinda turar ekan. Haqli savol tug'iladi: tarbiyaning maqsadi nima? Uning maqsadini kim va nima belgilab beradi?

Tarbiyaviy ishning samaradorligi mana shu savollarga to'g'ri javob topishga bog'liq. Ya'ni birinchi navbatda, tarbiya bilan shug'ullanadigan har bir tarbiyachi, avvalo, o'z faoliyatini va unda ko'zda tutilgan maqsadni aniq tasavvur eta olishi, bu maqsadning muhimligini tushunishi lozim. Demak, qanday odamni tarbiya qilish darkor, tarbiya natijasida inson qanday bo'lishi kerak, degan savollarni avvaldan tasavvur etish zarur ekan. Bu maqsad jamiyatning barkamol inson shaxsini tarbiyalashdek masalasini ko'ndalang qo'yadi.

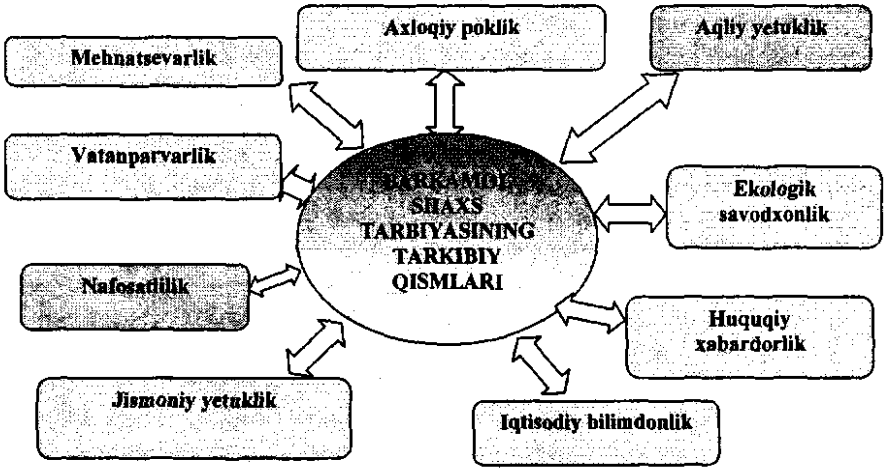

Tarbiyaning vazifalari keng va ko'p qirralidir. Ta'limning asosiy vazifasi o'qituvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish bo'lsa, tarbiya yosh avlodda jamiyatimizda qabul qilingan

odob-axloq qoidalariga mos keladigan e'tiqodni, axloqiy malaka va ko'nikmalarni, ehtiyoj va intilishlarni tarkib toptirishdan iborat. Tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o'zining «Turkiy gulis-ton yoxud axloq» asarida inson kamolotida tarbiyaning o'rnini alohida ta'kidlab, shunday degan edi: «Janobi Haq insonlarning asl xilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin bu insondagi qobiliyatni kamolga yetkazmoq tarbiya vositasida bo'ladir. Agar bola yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqdan saqlanib, go'zal xulqlarga odatlanib katta bo'lsa, baxtiyor bir inson bo'lib chiqadi. Agar tarbiyasiz, axloqi buzilib o'ssa, nasihatni qulog'iga olmaydigan, har xil buzuq ishlarni qiladigan nodon, johil, bir rasvoyi odam bo'lib chiqadi».

Axloqimiz binosining go'zal va chiroyli bo'lishida tarbiyaning ta'siri kattadir. Yuqorida biz, tarbiyadan maqsad – barkamol insonni tarbiyalash, degan edik. Xo'sh, barkamol inson deganda kimlarni tushunmoq kerak?

Sharqona tarbiya ming yillar mobaynida islomiy axloq qoidalari asosida tarkib topib borgani tarixdan ma'lum. Qur'oni Karim oyatlari, Payg'ambar alayhissalom hadislari, ulamo va hukamolarimizning kitoblari tarbiyamizning manbayi bo'lib xizmat qilgan. Islomiy tarbiya musulmonlar hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan.

Islomiy tarbiya bolani yetti jihatdan tarbiyalashni maslahat beradi. Bular: sog'liq va badan tarbiyasi, aqliy tarbiya, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya, vijdoniy-nafsoniy tarbiya, diniy-ruhiy tarbiyadir.

Rasulullоh sallallohu alayhi vasallam: «Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga, tarbiyasini, odobini ham yaxshilanglar!», deganlar. Shu bilan birga, «Hech bir ota o'z farzandiga xulq-odobdan yaxshiroq meros qoldirolmaydi», deb tarbiyada ota-onaning rolini belgilab o'tganlar.

Islomiy (sharqona) tarbiya barcha mo'min-u musulmonlarni nihoyatda xush xulqli, shirin so'zli, oliyjanob bo'lishga da'vat etadi.

Bir rivoyatda yaxshi tarbiya ko'rganning o'nta nishonasi sanab o'tiladi:

1.Xalq to'g'ri deb topgan narsaga noto'g'ri deb qaramaslik.
2.O'z nafsiga insof berishni so'rash.
3.Boshqalardan ayb qidirmaslik.
4.Birovda yomonlik sodir bo'lsa, uni yaxshilikka yo'yish.
5.Agar gunohkor uzr so'rasa, uning uzrini qabul qilish.
6.Muhojirlar hojatini chiqarish.

7.El g'amini yeyish.
8.O'z aybini tan olish.
9.El bilan ochiq yuzli bo'lish.
10.Odamlar bilan shirin muomalada bo'lish.

Turli tarixiy davrlarda tarbiyaning maqsadi ham, xususiyati ham o'zgarib boradi. Buni ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm va kapitalizm formatsiyalari misolida ham ko'rish mumkin. Ibtidoiy jamoa tuzumida tarbiyaning maqsadi oddiy bo'lib, shunchaki insonning hayot kechirishini ta'minlashga xizmat qilgan.

Quldorlik tuzumida quldorlar va qullarning paydo bo'lishi tarbiyaning xususiyati va maqsadini ham o'zgartirdi. Quldorlarning bolalari hukmron bo'lishga intildilar, bosqinchilik urushlari olib borish uchun harbiy san'atni o'rganib bordilar. Qullarning bolalari oddiy qora ishni bajarish, mehnat jarayonida ishtirok etishga o'rgatildi.

Feodalizm tuzumiga kelib tarbiya keskin tabaqalana boshladi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivoj topa borishi ta'lim mazmunini o'zgartirib yubordi, ta'lim sekin-asta ilmiy xarakter kasb eta boshladi, bu, o'z navbatida umumiy ta'lim kurtaklarining paydo bo'lishiga olib keldi. Endi feodal bolalariga ilmiy bilimlar berish, ularni maxsus maktablarda tarbiyalash zarurati tug'ildi.

Kapitalizmga kelib tarbiyaning tabaqalanish xususiyati yana kuchliroq sezila boshladi. Ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarining rivojlanishi, ishlab chiqarish korxonalarida ishlash, dastgohlarni boshqarish, ish unumdorligini oshirish ishchilardan savodxonlikni, ilmli bo'lishni talab etdi. Bu davrga kelib ishchilarning bolalariga ham birmuncha ilm berish, o'qish davrida ularga shaxsiy mulkni muqaddas ekanligini uqtirib borish tarbiyaning asosiy maqsadi bo'lib qoldi.

Aqliy tarbiya. Inson hamisha odamlar qurshovida yashaydi, ijtimoiy muhit sharoitida uning aqliy rivojlanishi, fikrlash qobiliyati amalga osha boradi. Bunda insonning normal jismoniy rivojlanishi uchun sharoitlar bo'lishi kerak.

Insonning aqliy rivojlanishi sotsial muloqot va tarbiya ta'sirida intensiv rivojlanib boradi. Agar tarbiyachi o'z vaqti va o'rnida rejali ravishda uning bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsata borsagina aqliy rivojlanish muvaffaqiyatli ko'chadi. Demak, aqliy tarbiya deganda tarbiyachining o'quvchilar aqliy kuchini va tafakkurini rivojlantirish, unda aqliy mehnat madaniyatini tarkib toptirishga qaratilgan maqsad yo'lidagi faoliyati tushuniladi.

Aqliy tarbiya ijtimoiy tarbiya tizimining bir qismi bo'lib, uning mazmuni barcha fanlar bo'yicha bilimlar sistemasini bilib olishni va shu asosda yoshlarda ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirish, tafakkur va nutq qobiliyatini o'stirishdan iboratdir.

Aqliy tarbiya barcha fanlardan umumiy ma'lumot berish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilarga maktab dasturlari asosida bilim berilib, ularga xotira, diqqat, fikrlash, tasavvur qilish kabi xislatlar taraqqiy ettiriladi.

Abu Nasr Forobiy inson aql-zakovati xususida fikr yuritib, bunday deydi:

«Barcha masalani: muhokama va mulohazani tezda tushuna oladigan, uning ma'nosini anglaydigan, so'zlovchining maqsadi, aytilgan fikrining chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin.

1. Xotirasi juda baquvvat bo'lsin, ko'rgan-eshitgan, sezgan narsalarining birontasini ham esidan chiqarmay, yodda saqlab qoladigan bo'lsin.

2. Zehni shu daraja tez va o'tkir bo'lsinki, biror narsaning alomatini sezishi bilan bu alomat nimani bildirishini tezda bilib olsin.

3. So'zlari aniq bo'lsin, fikrini va aytmoqchi bo'lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin.

4. Bilim va o'qishga muhabbati bo'lsin, o'rganmoqchi bo'lgan bilimini charchashni sezmasdan osonlik bilan o'zlashtira olsin»[1].

Aqliy tarbiya shaxsni har tomonlama kamol topishining asosini tashkil etadi. U mehnat unumdorligini oshiradi va mehnatga ijodiy munosabatni tarkib toptiradi.

Axloqiy tarbiya. Axloq – ijtimoiy ong shakllaridan biri hisoblanib, har bir kishining jamiyat va oiladagi yurish-turishi tartib-qoidalarining yig'indisi sifatida gavdalanadi. Xulosa qilib aytganda, insonning tevarak-atrofdagi voqea va hodisalarga bo'lgan munosabatidan uning axloqi namoyon bo'ladi. Xalqimiz axloqiy fazilatlarni qadim zamonlardan beri boyitib kelgan. Axloq-odobga oid fikrlar «Avesto» kitobida, qadimgi bitiklarda, pandnomalarda va boshqa yozma manbalarda o'z ifodasini topgan.

O'tmishdagi ulug' allomalarning axloq haqidagi ko'plab fikr-mulohazalari bugungi kunda ham muhim tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas.

Jumladan, qomusiy olim Abu Nasr Forobiy axloqiy fazilatlar haqida gapirar ekan, uning xislatlari haqida quyidagi fikrlarni bildiradi:

1.Bunday odamning barcha a'zolari shu darajada mukammal taraqqiy etgan bo'lishi kerakki, u bu a'zolari bilan bajarmoqchi bo'lgan barcha ishlarni osonlik bilan amalga oshira olsin...

2.Ovqatlanishda, ichimlik iste'mol etishda ochko'z bo'lmasin, tabiati qimor o'yinlarini o'ynashdan uzoq bo'lsin va ular keltiradigan «xursandchilik» lardan jirkanadigan bo'lsin.

3.Haqiqatni va haqiqat tarafdorlarini sevadigan bo'lsin, yolg'on va yolg'onchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin.

4.G'ururi va vijdonini qadrlaydigan bo'lsin, uning ruhi o'z tabiati bilan past ishlardan yuqori va oliyjanob ishlarga ishlatiladigan bo'lsin.

5.Dirham, dinor va shu kabi turmush buyumlariga jirkanish bilan qarasin.

6.O'z tabiati bilan adolatni sevadigan va adolat uchun kurashuvchi, adolatsizlikka, jabr-zulm o'tkazuvchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin... adolatli bo'lsin.

7. Adolatli bo'lsin, ammo qaysar bo'lmasin...».[1]

Inson shaxsining kamoloti uning butun umri davomida amalga oshib boraveradi. Bu fazilat insonning boshqalar bilan bo'lgan muomalasida, voqelikka, jamiyatga bo'lgan munosabatida va uning xatti-harakatlarida, fe'l-atvorida namoyon bo'ladi.

Axloqiy tarbiya, umuman olganda, tarbiyachilar tomonidan tarbiyalanuvchilarda axloqiy tasavvurlar tizimini shakllantirishni, axloqiy his-tuyg'ularni, voqea va hodisalarga to'g'ri munosabat bildira olish kabilarni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Insonning axloqiy qiyofasi butun umri davomida shakllanib boradi. Inson onadan mehnatsevar ham, dangasa ham, johil ham bo'lib tug'ilmaydi - bu va shunga o'xshash axloqiy sifatlar bolani o'rab olgan ijtimoiy muhitning, tarbiyaning ta'siri hisoblanadi.

«Tarbiya ikki negizga – axloq va oqillikka tayanmog'i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o'stirsa, ikkinchisi o'zgalar illatidan himoya qiladi. Demak, tarbiya ham axloqqa, ham insoniy munosabatlarga, asrlar osha xalq tajribasidan sinovdan o'tib, o'zining umrboqiyligini isbotlagan qadriyatlarga, an'ana va urf-odatlarga bog'lansagina kuzatilgan natijaga olib keladi» [2].

Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya inson kamolotiga ta'sir etadigan eng qadimiy tarbiya vositalaridan hisoblanadi. Umumta'lim maktablarida amalga oshiriladigan jismoniy tarbiyaning asosiy vazifalari

[1] Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent. 1993- y.
[2] M. Temurova. Boshlang'ich ta'lim jurnali. 9-12- sonlar. 1995- y.

o'quvchilarning salomatligini mustahkamlash, ularni mehnatga, mustaqil mamlakatimizni himoya qilish va ijtimoiy hayotga tayyorlashdan iborat.

Maktabda o'quvchilarga jismoniy tarbiya harakatli o'yinlar, gimnastika, sinfdan va maktabdan tashqari sport mashg'ulotlari turlari vositasida beriladi.

Boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya darslaridan ko'zda tutilgan maqsad, asosan, bolalarni o'z qaddi-qomatini to'g'ri tutishga, muhim harakatlarni (yurish, sakrash, yugurish) to'g'ri bajarishga odatlantirish va buyumlar bilan mashq bajarishga o'rgatishdan iborat. Eng muhimi, bolalarga salomatligi haqida o'zi g'amxo'rlik qilishi zarur ekanligi to'g'risidagi fikrni singdirishdir. Chunki inson salomatligi, jismoniy barkamolligi nafaqat uning shaxsiy ishi, balki bu davlat ahamiyatiga molik vazifa hamdir.

Mehnat tarbiyasi. Mehnat tarbiyasi oldida turgan asosiy vazifa o'quvchilarga mehnat ta'limiga oid ilmiy bilimlar berish, mehnat qurollari bilan muomala qilishga o'rgatib, hayotga, ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashdir. Bu vazifalarni ikki turkumga ajratish mumkin. Birinchidan, mehnatga bo'lgan munosabat jarayonidagi zarur bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Yoshlarda xalqi, vatani manfaati yo'lida mehnat qilish xohishini tarbiyalab, mehnatga hayotiy zarur faoliyat deb qarashlarini tarkib toptirishga erishiladi. Ikkinchidan, guruh vazifalari, mehnat faoliyatini bajarish jarayonida zarur bo'ladigan bilimlar o'zlashtiriladi, fan asoslari, politexnik ta'lim o'rganiladi.

Mehnat tarbiyasi tushunchasi umumiy bo'lib, bu tushuncha bir qancha xususiy tushunchalarni o'z ichiga oladi. Bulardan birinchisi: politexnik ta'lim, bu ishlab chiqarishning barcha sohalariga taalluqli bo'lgan ilmiy asoslarni va prinsiplarni, mehnat ko'nikma va malakalari, oddiy mehnat qurollari bilan muomala qilish kabilarni o'zlashtirishni taqozo qiladi.

Ikkinchisi: bu umumiy mehnat. Umumiy mehnat o'quvchilarni mahsulot ishlab chiqariladigan faoliyatga jalb etilishini taqozo qiladi. Uchinchisi: ijtimoiy-foydali mehnat. Bu mehnat turi ko'pchilik foydasiga ishlashni nazarda tutadi (temir-tersak, makulatura yig'ish, sinf, maktabni ta'mirlashga yordam berish, maktab uchastkasida ishlash). To'rtinchisi: o'z-o'ziga xizmat qilish. U maishiy xizmat turiga kirib, sinf, maktab ozodaligini saqlash, o'zining ish joyini, kiyim-kechagi, o'quv qurollarini ozoda, tartibli saqlashni nazarda tutadi. Beshinchisi: uy mehnati, bu ham maishiy mehnat turiga kirib, uyda

AXBOROT R[illegible] MARKAZI
441139

ozodalikka rioya qilishni, ota-onaga uy ishlarida yordam berishni taqozo qiladi.

Nafosat tarbiyasi. Nafosat tarbiyasi san'atdagi, tabiatdagi, qurshab olgan hayot voqeligidagi go'zallik vositalari asosida tarbiyalash bo'lib, jahon pedagogikasida insonni garmonik tarbiyalash vositalaridan biri deb hisoblab kelingan.

Nafosat tarbiyasining asosiy vazifasi tabiatdagi, san'atdagi, hayotdagi go'zallikni qabul qila olish, tushunish qobiliyatini tarbiyalash, fahmlash, go'zallikka rioya qilishga odatlantirishdan iborat. Nafosat tarbiyasi davomida bola hayotdagi go'zallikni tushunadi, go'zallikni muhofaza qilishga, o'zi ham go'zallik yaratishga intiladi.

Umar Xayyom go'zallik, uning xosiyati xususida fikr yuritib, shunday deydi: «Go'zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday aqlga xush keladi. Dunyoda yaxshi narsalar ko'p, ularni ko'rib bahramand bo'lish odamlarni shod etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo hech narsa go'zal yuzning o'rnini bosolmaydi, chunki go'zal yuz shunday quvonch baxsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kela olmaydi. Aytadilarki, go'zal yuz dunyoda saodat sababchisidir».[1]

Nafosat tarbiyasi o'quvchilarda axloqiy qiyofa, ijobiy xulq-atvor normalarini tarkib toptirishga, ularning ijodiy qobiliyatlarini taraqqiy ettirishga ta'sir qiladi.

Boshlang'ich maktabda ashula, rasm, musiqa, o'qish darslari, shu bilan birga, sinfdan va maktabdan tashqari tashkil etiladigan tadbirlar Nafosat tarbiyasi vositasi hisoblanadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Tarbiyaning asosiy vazifalari nimadan iborat?
2. Komil inson deganda siz qanday fazilatlarga ega bo'lgan insonni tushunasiz?
3. Sharqona tarbiyaning manbalarini sanab bering.
4. Sharq rivoyatlarida uchraydigan yaxshi tarbiya ko'rgan insonlarning xislatlarini aytib bering.
5. Tarbiyaning xar bir shaklini tariflang uning maqsad vazifalarini izohlang.

[1] U.Xayyom. Navro'znoma. Toshkent. 1990-y.

III bob. BOLA SHAXSINING RIVOJLANISHI, TARBIYASI VA KAMOLOTI

Pedagogika kursining muhim metodologik muammolaridan biri bu shaxs tarbiyasi va uning rivojlanishi muammosi hisoblanadi.

O'sib va rivojlanib boruvchi inson tarbiya obyekti hisoblanadi. Butun hayoti davomida insonning rivojlanish jarayoni davom etaveradi. Bu jarayonda u turli o'zgarishlarni, jismoniy, ruhiy, miqdor va sifat o'zgarishlarni o'z boshidan kechirib boradi. Insonda bo'ladigan jismoniy o'zgarishlarga – bo'yining o'sishi, vaznining og'irlashib borishi, suyak va mushak tizimlarining, ichki a'zolari va asab tizimining o'zgarib borishi kiradi. Ruhiy o'zgarishlar esa uning aqliy rivojiga aloqador bo'ladi va insonda ruhiy sifatlarning shakllanib borishi, unda hayot uchun zarur bo'lgan sotsial sifatlarning tarkib topishi hisoblanadi.

Odam bolasining rivojlanishi – bu muhim jarayon sanaladi. Ma'lumki, hayot davomida inson jismoniy va ruhiy tomondan o'zgarib boradi. Lekin bolalik, o'smirlik va o'spirinlik davrida rivojlanish nihoyatda kuchli bo'ladi. Bola mana shu yillarda ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan o'sishi, o'zgarishi tufayli shaxs sifatida kamolga yetadi, bunda berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq ta'sir etishi natijasida bola jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi.

Odamning munosabatlari doirasiga kishilar bilan aloqasigina emas, balki tabiatga, hayotga bo'lgan munosabatlari ham kiradi. Mana shu xil ko'p qirrali aloqalar va munosabatlar zaminida har bir shaxs o'z qobiliyati va qiziqishini, o'z bilimi va uquvini namoyon qiladi, o'z ishiga, vazifasiga, burchiga, xalqiga, Vataniga, o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydi. Tabiiyki, shaxsdagi bu fazilatlar faqat tarbiyaning mahsulidir.

Shaxsning kamol topishida va uning xulqiga ijtimoiy va biologik omillarning ta'sir kuchi hamisha bir xil bo'lavermaydi. Sababi odamning xulqiga, munosabatiga va aloqalariga yoshi, bilimi, hayotiy tajribasi, odatlari va nihoyat, vaziyat ham ta'sir etadi. Shaxsning fazilatlarini to'g'ri aniqlash va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar doirasida, turli vaziyatlarda kuzatib ko'rish lozim. Shundagina shaxsning ijtimoiy xulqi, ma'naviy qiyofasi, insoniy

fazilatlari ro'yobga chiqadi. Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal qilish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillarni, bu omillarning tabiatini, shaxsning xususiyatini yaxshi bilmoq kerak.

Pedagogikada «Shaxs» tushunchasi «Inson» tushunchasidan farqli o'laroq, insonning ijtimoiy xususiyatlarini anglatadi. Yangi jamiyat boshqa odamlar bilan muomalada bo'lishi, munosabat o'rnatishi natijasida shakllanib boradigan sifatlarni bildiradi. Inson ruhiy xususiyatlarining rivojlanishi (aql, idrok, diqqat, harakat va h. k.), hayotda o'z o'rnini topa olishi, uning Vatan, xalqning ravnaqi yo'lida og'ishmay, e'tiqod bilan xizmat qilishi, imonli bo'lishi insonni shaxs darajasiga ko'taradi. Bunday sifatlarning ro'yobga chiqishi tarbiyaga bog'liq bo'ladi.

Bolaning kamolotiga, ruhiyatiga, fe'l-atvori shakllanishiga qanday omillar ta'sir etadi? Bola tarbiyasiga, uning shakllanishiga biologik omil, ijtimoiy omil va tarbiya ta'sir etadi. Bu muammo pedagogikada avvaldan munozaraga sabab bo'lib kelayotgan masala hisoblanadi.

Ko'p asrlik shu munozara zaminida bir-biriga qarama-qarshi ikki nuqtayi nazar vujudga keldi. Ulardan bir toifasi odam bolasining shaxs sifatida rivojlanishida tabiiy – biologik omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi deb biladilar. Ularning fikricha, bola ona qornidalik vaqtida avlod-ajdodlardan o'tgan tug'ma xususiyatlarigina rivojlanadi. Bu nuqtayi nazar tarafdorlari tarbiyaning rolini cheklab qo'yadilar. Bu nuqtayi nazar fanda *biologik yo'nalish* deb nomlanadi. Ularning vakillari Aristotel, Platonlarning fikrlaricha, taqdir, tole har kimning hayotidagi o'rnini, mavqeyini avvaldan belgilab bergan.

XVI asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalarining fikricha, odam bolasi ona pushtidaligidayoq bo'lajak shaxsiga xos barcha xususiyatlarga ega bo'ladi, rivojlanish esa ana shu xususiyatlarning miqdoriy ko'payib borishidan iboratdir. Preformistlar ham naslning shaxs rivojlanishidagi roliga favqulodda yuksak baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini mutlaqo inkor etadilar. Bu nazariyaning yana bir yo'nalishi XX asrda keng tarqalgan *bixeviorizm oqimi* bo'ldi.

Bixeviorizm oqimiga amerikalik pedagog va psixolog E. Torandayk asos soldi. Uning fikricha, shaxsning barcha xususiyatlari, shu jumladan, ong va aqliy qobiliyat ham nasldan naslga o'tadi. Bu bilan E. Torandayk tarbiyaning shaxs rivojlanishiga ta'sirini inkor etadi, uni shaxsning xususiyatlariga ta'sir etishdan ojiz deb biladi.

Xuddi shunday nuqtayi nazarni yana bir amerikalik progmatik pedagog D. Dyui va A. Komboslar yoqlab chiqadilar. Ular tarbiyaning shaxsga bo'ladigan faol ta'sirini inkor etib, rivojlanishni faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat deb ko'rsatadilar. Odam qanday sifatlar bilan tug'ilgan bo'lsa, tarbiya jarayonida bilim olish, ko'nikma va malaka hosil etishi natijasida xuddi ana shu sifat va xususiyatlar rivojlanib boradi, degan fikrni ilgari suradilar. Ammo psixologiya va pedagogika fanlarining keyingi yillardagi inson tarbiyasiga, kamolotiga oid ilmiy ma'lumotlari odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishiga, kamolotga yetuviga murakkab jarayon deb hisoblashga imkon beradi. Uning shaxs bo'lib kamolga yetishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit hamda maqsadga muvofiq amalga oshiriladigan tarbiya alohida rol o'ynaydi. Bu ilmiy ma'lumotlar shaxsni tabiatning bir bo'lagi deb qarashga imkon yaratadi. Shunga ko'ra, unda tabiiy kuch va imkoniyatlar bor, ular shaxsning rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu insondagi layoqat kurtaklari bo'lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak, deb ta'kidlanadi.

O'rta Osiyo mutafakkirlaridan Forobiy, Abu Ali ibn Sinolar ham inson tarbiyasiga ta'sir etadigan omillar ahamiyatiga e'tibor berib kelganlar. Forobiy inson kamolotida ta'lim-tarbiyaning muhimligini ta'kidlab: «Munosib inson» bo'lish uchun odamda ikki imkoniyat: ta'lim va tarbiya olish imkoniyati bor. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi, tarbiya esa kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir...» deydi.

Abu Ali ibn Sino etika va axloqiy tarbiya masalalarini falsafiy-pedagogik asosda yoritib berishga harakat qilgan. U, ayniqsa, oila tarbiyasida ota-onaning o'rniga alohida to'xtalib: «Bola tug'ilgach, avvalo, ota unga yaxshi nom qo'yishi, so'ngra esa uni yaxshilab tarbiya qilishi kerak... Agar oilada tarbiyaning yaxshi usullaridan foydalanilsa, oila baxtli bo'ladi» degan fikrni ilgari suradi.

Shunday ekan, inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarning birortasini ham inkor etmagan holda ularni alohida-alohida ko'rib chiqaylik.

SHAXS RIVOJLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR

Bola shaxsining rivojlanishiga irsiyat, muhit va tarbiya kabi omillar ta'sir etadi. Bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta'siri deganda, ota-

onalarga o'xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarning takrorlanishini tushunmoq kerak. Har bir bola ota-onasidan meros shaklida ba'zi biologik sifatlarga (tananing tuzilishi, sochining, ko'zining, terisining rangi, bo'yi-basti va boshqalar) ega bo'lgan holda dunyoga keladi. Bular jismoniy xususiyatlardir. Oliy nerv faoliyatining xususiyatlari ham tug'ma o'tadi. Bu fiziologik xususiyat hisoblanadi.

Akademik I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra bola bir qator tug'ma xususiyat va instinktlarga ega holda tug'iladi va bular shartsiz reflekslar guruhini tashkil etadi. Bular orasida oshqozon refleksi (so'lak ajratish), muhofaza refleksi (issiqdan qo'lni tortish, yorug'dan ko'zini qisish) kabilar alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo bu xususiyatlar insonga ham, hayvonga ham taalluqlidir. Ayni vaqtda insonlarga xos bo'lgan xususiyatlar ham irsiyat yo'li bilan o'tadi. Masalan, tananing vertikal holdagi harakati, tafakkur va nutq rivojlanishi, mehnat qilish qobiliyati - bular tug'ma imkoniyatlar bo'lib, ularning rivojlanishi uchun inson bolasi odamlar orasida yashab, ular bilan aloqa qilishi darkor. Bu ruhiy imkoniyatlarning chindan ham rivojlanmog'i, ro'yobga chiqmog'i uchun bola faqat o'sibgina qolmay, balki shu o'sish jarayonida insonlar orasida yashamog'i, ulg'aymog'i va ijtimoiy hayotda ishtirok etmog'i kerak. Chunki inson biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy mavjudot sifatida rivojlanadi va kamolga yetadi. Bola nutqni egallashi uchun nutq sharoitida, mehnat qilish uchun mehnat sharoitida, aqliy taraqqiy etmog'i uchun aqliy faoliyat sharoitida yashamog'i kerak. Ana o'shanda bolaning nimaga, qanday sohaga layoqat'i borligi namoyon bo'ladi. Fiziologiya va psixologiya fanining ko'rsatishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biror xil qobiliyatning ro'yobga chiqishi va rivojlanishiga ta'sir etadigan potensial imkoniyatlar, ya'ni shaxs xususiyatini ifodalaydigan layoqat bilan tug'iladi. Tug'ma layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, go'yo u «mudroq» holatda bo'lib, uning uyg'onishi - rivojlanishi uchun qulay muhit kerak.

Agar bola o'z layoqat'iga mos sharoitda o'sib, zarur faoliyat bilan shug'ullansa, layoqat erta ko'rinib, rivojlanishi, aks holda yo'q bo'lib ketishi mumkin. Shuning uchun pedagogik layoqatning namoyon bo'lishi va qobiliyat sifatida rivojlanishi to'la-to'kis hayot sharoitiga va tarbiyaga bog'liq.

INSON KAMOLOTI VA SHAXSNING RIVOJLANISHIDA MUHITNING ROLI

Inson kamolotiga ta'sir etadigan omillardan biri tashqi muhitdir. Muhit deganda kishiga tabiiy ta'sir etadigan tashqi voqealar majmuyi tushuniladi. Bunga tabiiy muhit, ijtimoiy muhit, oila muhiti (mikromuhit) kiradi.

Tabiiy (geografik) muhit (iqlim, tabiiy sharoit) so'zsiz inson-ning hayot tarziga, xarakateriga va mehnat faoliyatiga ta'sir etadi. Masalan, tropik mintaqada hayot kechirayotgan insonlarning hayot tarzi uzoq shimoldagi insonlar hayot tarzidan farqlanadi, bu ularning hayot tarziga va ularning rivojlanishiga ta'sir etadigan qator omillar bilan isbotlanadi.

Shu bilan birga, inson kamolotida mikromuhit - oila sharoiti ham katta ta'sir kuchiga ega. Chunki bola ko'z ochib ota-onasini, qarindosh-urug'ini ko'radi. Uning intensiv jismoniy va psixologik rivojlanadigan davri oila ta'sirida shakllanadi. Xalqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bekorga aytilmagan. Oilaning hayot tarzi, undagi bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadigan tarbiyaviy muhit uning kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bola kamolotida ijtimoiy muhit ham muhimdir. Chunki ishlab chiqarish munosabatlari va ularni tartibga solib turadigan ijtimoiy qonun-qoidalar kishiga alohida ta'sir qiladi. Ijtimoiy aloqa, ya'ni insonlararo o'zaro munosabat natijasida odam bolasi hayotga va mehnatga tayyorlanadi, kerakli tajriba va bilimlarni egallaydi.

Inson kamolotiga ijtimoiy muhitning ta'siri turli tarixiy davrda (formatsiyalarda) turlicha bo'ladi, turli sotsial guruhlarga ham turlicha ta'sir etadi. Shunday ekan, hozirgi zamon pedagogika fani muhitga, uning inson rivojlanishidagi ta'sirining roliga alohida e'tibor beradi. Muhit tushunchasiga kiradigan ijtimoiy hayot voqealarining shaxsga ta'siri g'oyat muhim ekanligini ko'rsatadi va ijtimoiy muhit abadiy emas, o'zgaruvchan deb qaraydi. Shuning uchun muhit inson taqdirini belgilab beradigan omil deb hisoblanmaydi. Ammo uning ta'siri ham rad etilmaydi.

INSONNING KAMOL TOPISHIDA TARBIYANING ROLI

Tarbiya muhit kabi inson kamolotiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan hisoblanadi. Tarbiyaning xususiyati shundaki, u aniq maqsadni ko'zlab,

insonda ijobiy fazilatlarni tarkib toptirish yo'lida tarbiyachi rahbarligida muntazam amalga oshirib boriladi.

Ammo tarbiya ta'sirining kuchi va uning natijasi irsiyat va muhit kabi omillarning hamkorligi bilan belgilanadi.

Inson kamoloti irsiyat yo'li bilan orttirilgan va tabiiy layoqatlar bilan belgilanib qolmay, balki butun hayoti davrida uni qurshab olgan voqelik ta'sirida orttirgan xususiyat va sifatlar bilan ham belgilanadi.

Shubhasiz, tarbiya odamning ko'zi, sochi, terisining rangiga, uning badani tuzilishiga ta'sir eta olmaydi, lekin jismoniy taraqqiyotga ta'sir etishi mumkin. Chunki maxsus tashkil etilgan jismoniy mashqlar orqali bolaning salomatligi mustahkamlanadi va chiniqtiriladi. Insonning tabiiy qobiliyati faqat tarbiya orqali, uni ma'lum bir faoliyat turiga jalb qilish orqali rivojlanishi mumkin.

Ma'lumki, bola layoqat'ini rivojlantirish, uni qobiliyatga aylantirish va hayotga mos holda o'stirish uchun mehnatsevarlik va ishchanlik kerak. Mehnatsevarlik va muttasil o'tirib ishlash kabi fazilatlar faqat tarbiya natijasida orttiriladigan fazilatlardir. Garchand inson kamolotiga ta'sir etadigan omillar bir qancha bo'lsa ham, lekin maxsus tarbiya muassasalarida tarbiyachi rahbarligida amalga oshiriladigan tarbiya jarayoni yetakchi hisoblanadi. Chunki birinchidan, tarbiya ta'sirida turli fazilatlar o'zlashtiriladi va bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikmalar, malakalar ham maxsus uyushtirilgan tarbiya orqali hosil qilinadi.

Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklarni ham o'zgartirib, shaxsni kamolga yetkazish mumkin. Masalan, ko'rlar, garanglar ham o'qitilib, sog'lom kishilar qatori hayotga tayyorlanadi. Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini ham yo'qotish yoki bartaraf qilish mumkin.

To'rtinchidan, tarbiya doimo kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Shu tufayli, u shaxsning kamolga yetishini tezlashtiruvchi rol o'ynaydi. Inson kamol topishida maktabning ahamiyati katta. Bolalar maktabga qadam qo'yar ekan, ular o'quv mehnati bilan band bo'ladilar. Bolalar maktabda fan asoslarini egallash bilan birga, ularda sekin-asta ilmiy dunyoqarash shakllanib boradi. O'qituvchi-tarbiyachilarning rahbarligida insonga xos bo'lgan yuksak fazilatlarni egallaydilar. Tarbiyaviy ishlarni reja asosida tashkil etish bolani tarbiyalashda oilaga har vaqt yordam ko'rsatadi. Tarbiyachi o'z tarbiyalanuvchisining oilaviy sharoitidan xabardor bo'lishi, pedagogik maslahatlarga, yordamga muhtoj bo'lgan oilalarga yordam berishi muhim. Tarbiyachi uchun bola

bo'sh vaqtini kimlar bilan o'tkazayotgani va nimalar bilan mashg'ul bo'layotgani ahamiyatsiz emas. Chunki o'z holiga tashlab qo'yilgan bola ko'chaning salbiy ta'siriga berilib ketishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, inson faqat faoliyatda rivojlanadi, undan tashqarida rivojlanish yo'q. Bola juda yoshligidan boshlaboq kattalar yordamida tashqi muhit bilan turli xil aloqada bo'ladi. Maktab yoshida bu aloqalar o'qish va shu bilan bog'liq bo'lgan boshqa faoliyat bilan bog'lanadi va bular rivojlanish uchun manba sanaladi.

Pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat shaxsning aqliy va irodaviy rivojlanishiga ta'sir etadi. Demak, bola ulg'aya borgan sari uning faoliyati ham shakli va mazmuni bilan hamohang o'zgarib boraverar ekan.

Masalan, bog'cha yoshida bolalarning asosiy faoliyat turi o'yin bo'lsa, maktab o'quvchisi uchun o'qib, mehnat qilish asosiy faoliyat bo'lib qoladi. Demak, bola hayotida faoliyat turlarining o'zaro munosabati ham o'zgaradi va buning ta'sirida bola kamoloti ham yangi, yuqoriroq bosqichga ko'tariladi.

Umuman, pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat bola shaxsining aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy va irodaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Rahbarlik qilinmagan faoliyat esa biryoqlama yoki salbiy ta'sir etishi mumkin.

Shunday qilib, inson taraqqiyotining ilmiy konsepsiyasi inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarni tahlil etib, inson kamoloti va uning shaxsini shakllantirishni yagona va bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda insonning faolligiga katta o'rin beriladi. U faolligi bilan o'z shaxsini shakllantira oladi. Tarbiyachi tomonidan qo'yiladigan maqsad aniq bo'lsa va bu maqsadga erishish uchun odam astoydil harakat qilsa, kutilgan natijaga erishiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Shaxs kamolotiga qanday omillar ta'sir etar ekan?
2. Insoniy fazilatlarni aytib, ta'riflab bering.
3. Ijtimoiy muhit va uning inson kamolotiga ta'siri haqida gapirib bering.
4. Shaxs tushunchasini tariflang.
5. Odam bolasining rivojlanishi qanday jarayon hisoblanadi ?
6. Insonni nimalar shaxs darajasiga ko'taradi ?

IV bob. O'QITUVCHI VA UNING JAMIYATDA TUTGAN O'RNI. ZAMONAVIY MAKTAB O'QITUVCHISINING VAZIFALARI

Hozirgi zamon pedagogika fani oldida turgan muhim muammolardan biri – o'qituvchi va pedagogik mehnat sharoiti muammosi hisoblanadi. Chunki o'qituvchida barcha pedagogik g'oyalar mujassamlangan bo'lib, uning faoliyati orqali bu g'oyalar amalga oshiriladi va hayotga tatbiq etiladi.

O'qituvchining ko'p qirrali va murakkab faoliyati zamirida yosh avlodni odobli, axloqli qilib tarbiyalash, ularni bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bularni amalga oshirish esa o'qituvchining xilma-xil faoliyatiga bog'liq: bolalarni o'qitish, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilish va o'tkazish, ota-onalar o'rtasida pedagogik targ'ibot ishlarini olib borish va hokazo. Bularning hammasi o'qituvchidan chuqur bilimga ega bo'lishni, o'z sohasini, bolalarni sevishni talab etadi.

Respublikamiz mustaqilligi e'lon qilingan sana – 1991-yil 31-avgust xalqimiz hayotidagi ulug'vor voqealardan hisoblanadi. Endi xalqimiz o'zining boy tarixi, madaniyati, urf-odatlarini o'rganish, targ'ib qilish, o'zligini anglash imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu voqeadan so'ng ko'p sonli o'qituvchilar jamoalari oldiga Vatan ravnaqi uchun hormay-tolmay xizmat qila oladigan, Vatan yo'lida o'z jonini ham ayamaydigan yoshlarni tarbiyalash vazifasi ko'ndalang qo'yiladi.

Bu vazifa O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'grisida»gi Qonuni, hamda Oliy ta'lim konsepsiyasida aniq belgilab berilgan. «Ta'lim to'grisida»gi Qonun 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan bo'lib, u 5 bo'lim va 34 moddadan iborat. Qonunning 5-moddasida pedagoglik faoliyati bilan shug'ullanish huquqi aniq ifodalangan:

«Tegishli kasb-kor malakasiga ega bo'lgan, o'zida yuksak axloqiy sifatlarni mujassamlashtirgan kishilar pedagoglik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga egadirlar».

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim konsepsiyasida o'qituvchi-mutaxassisning vazifalari quyidagicha belgilanadi: «Mutaxassis malakasi – chuqur umumiy bilim, keng dunyoqarash va kasb tayyorgarligi, kompyuter savodxonligi, o'z bilimini tezlik bilan yangilash va

to'ldira olish qobiliyati singari omillardan tashkil topadi... Shular qatorida uning intizomi, mas'uliyat, ziyolilik, o'z ishiga, mamlakati mustaqilligiga, Vatan va jahon taraqqiyoti yo'lida ezgulik va adolatga sadoqat tuyg'ularini ham tarbiyalash zarur».

Bu vazifa va talablar boshlang'ich sinf o'qituvchisida, ayniqsa, to'la mujassamlashgan bo'lishi lozim. Zero, maktabga ilk bor qadam qo'ygan bola dunyoning, hayotning qonun va qoidalarini, sir-asrorlarini o'qituvchidan o'rganadi. O'qituvchi esa bolaga o'z bilganini o'rgatadi. Agar bolani chuqur bilimli, e'tiqodli, madaniyatli qilib tarbiyalamoqchi bo'lsak, shu fazilatlar o'qituvchida mujassamlangan bo'lmog'i zarur. Shunday ekan, o'qituvchi, umuman, boshlang'ich sinf o'qituvchisi qanday fazilatlarga ega bo'lishi kerak, degan savol tug'iladi. Bu savolga javob berishdan oldin o'qituvchining hozirgi kunda jamiyatimizda tutgan o'rni haqida fikr yuritsak.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoniga binoan, 1-oktabr o'qituvchilar va murabbiylar kuni deb e'lon qilindi. Bu voqea davlatimizda o'qituvchilarning jamiyatda tutgan o'rni naqadar yuksak ekanligidan dalolat beradi. Ilg'or o'qituvchilarimizga yuksak unvonlar, davlat mukofotlari berilmoqda, ularga mas'ul vazifalar ham yuklatilmoqda. Ayniqsa, respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, o'qituvchining jamiyatdagi roli va mas'uliyati ortib bormoqda.

Keyingi yillarda pedagog xodimlarning maishiy sharoitini yaxshilash borasida qator hujjatlar qabul qilindi: imtiyozlar berildi, ularning ish haqi oshirildi, barcha turdagi maktab, hunar-texnika bilim yurtlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari pedagog xodimlari bilan mehnat shartnomasi tuzish tizimiga o'tildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim konsepsiyasida mutaxassis vazifalari quyidagicha belgilangan: «...mutaxassis o'z faoliyati, sohasidan qat'iy nazar, ijodiy jamoalarda ishlay olish qobiliyatiga, menejment va marketing sohalarida tayyorgarlikka ega bo'lishi, yangi texnologiyalarni joriy etishning xo'jalik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini aniq tasavvur qila olishi kerak». Ushbu fikrlar o'qituvchilarga ham bevosita taalluqli. Chunki jamiyatimizda sodir bo'layotgan tub o'zgarishlar, bozor munosabatlariga kirib borishimiz o'qituvchidan nafaqat kasbiy bilimlarni, balki iqtisodiy, yuridik, texnikaviy bilimlardan ham xabardor bo'lishni taqozo qilmoqda. Bu o'rinda boshlang'ich sinf o'qituvchisi xususida alohida to'xtalmoq zarur.

O'QITUVCHI SHAXSIGA QO'YILADIGAN KASBIY TALABLAR

Hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy fazilatlaridan biri -o'z kasbiga sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodliligi, o'z kasbini sevishi uni boshqa kasb egalaridan ajratib turadi. Chunki maktabda ta'lim-tarbiya ishining yuqori saviyada olib borilishi faqat o'qituvchiga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qitayotgan predmetlarni chuqur bilishi, uning metodikasini o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur. Predmetni va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi bolalarning shu predmetga bo'lgan qiziqishini oshiradi, o'qituvchining obro'yini oshiradi. O'quvchilar o'qituvchining o'z bilimlarini bolalarga yetkaza olish imkoniyatlarini qadrlabgina qolmay, balki uning fidoyiligini ham taqdirlashadi.

O'qituvchining yuksak madaniyati, uning teran bilim doirasi (ayniqsa, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng xalqimizning o'z tarixi, madaniyati, urf-odatini o'rganishga, bilishga bo'lgan qiziqishi ortib borayotgan davrda) ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyatli kechishiga yordam beradi. Hozirgi zamon o'qituvchisi va ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchisi milliy qadriyatlarimizni bilibgina qolmay, keng ota-onalar jamoatchiligi ichida, sinfda uning otashin targ'ibotchisi ham bo'lishi kerak.

O'qituvchi kasbiga xos bo'lgan muhim talablardan biri— bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni hurmat qilishdan iboratdir. Bolani sevgan, butun kuch va bilimini bolalarning kelajagi, ularni Vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan insongina haqiqiy o'qituvchi bo'la oladi. Bolaga befarq, uning kelajagi bilan qiziqmaydigan, o'qituvchilik kasbiga loqayd inson haqiqiy o'qituvchi bo'la olmaydi.

«Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi»da boshlang'ich sinf o'qituvchisining qiyofasi quyidagicha ta'riflanadi: «...eng muhimi, bolalarda o'qish, o'rganishga chinakam havas, ishtiyoq uyg'otuvchi, e'tiqod hosil qiluvchi ustoz sifatida alohida o'rin tutadi». Bu konsepsiyada boshlang'ich sinf o'qituvchisiga qo'yiladigan quyidagi talablar ham keltiriladi:

- O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat ekaniga ishonadigan milliy iftixor tuyg'usiga ega bo'lishi;
- bolalarni xalq pedagogikasi durdonalari hamda milliy qadriyatlarimiz asosida tarbiya qila olishi;

- nutqi ravon, xalq tili boyligi, ifoda usuli va tasvir vositalarini, adabiy til uslub va me'yorini to'la egallagan bo'lishi zarur.

O'qituvchilik kasbiga xos bo'lgan bunday fazilatlarni undagi pedagogik odob shakllantiradi. Pedagogik odob o'qituvchining yuksak kasbiy fazilatidir. U o'qituvchining sabotli bo'lish, o'z hissiyotini idora qila olishi, bolalarga pedagogik ta'sir o'tkazish vosita va me'yorlarini belgilashi va aniqlashiga yordam beradigan fazilat hisoblanadi. Yuksak pedagogik odobga ega bo'lgan o'qituvchigina sinfda mo'tadil psixologik iqlim o'rnata oladi, bolalar qalbiga tez yo'l topa oladi.

Pedagogik taraqqiyotning samarali bo'lishi o'qituvchidan quyidagi qobiliyat turlarini talab qiladi:

1. Bilish qobiliyati.
2. Tushuntira olish qobiliyati.
3. Kuzatuvchanlik qobiliyati.
4. Nutq qobiliyati.
5. Tashkilotchilik qobiliyati.
6. Obro' orttira bilish qobiliyati.
7. To'g'ri muomala qila olish qobiliyati.
8. Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati.
9. Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati.

O'z xizmati xususiyatiga ko'ra o'qituvchi tashkilotchilik fazilatiga ham ega bo'lmog'i lozim. Buning uchun o'qituvchi tashabbuskorlik va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lib, har doim tetik, g'ayratli, o'z kuchi va imkoniyatiga ishongan bo'lmog'i zarur. Tashabbuskor va g'ayratli o'qituvchi bolalarni o'z orqasidan ergashtira oladi, o'quvchilar unga ergashadi.

O'qituvchilik kasbi *juda katta ruhiy va jismoniy kuch talab etadi*, shuning uchun o'qituvchining salomatligiga ham ma'lum talablar qo'yiladi. O'qituvchining ovoz paychalari rivojlangan, ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lishi, uzoq vaqt tikka tura olishi, ko'p yurishi, epchil harakat qila olishi (ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari) kerak. Chunki kichik maktab o'quvchilari tinib-tinchimaydigan, o'ta qiziquvchan, serharakat bo'ladilar. Bu sharoitda o'qituvchi ham shu xususiyatlarga ega bo'lmog'i lozim.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan umumiy talablar bilan bir qatorda, *boshlang'ich sinf* o'qituvchisi kasbining o'ziga xosligi ham ayrim muayyan talablarni keltirib chiqaradi. Chunonchi, boshlang'ich sinf o'qituvchisi anatomiya, fiziologiya, maktab gigiyenasi fanlaridan xabardor bo'lmog'i, o'quvchilar faoliyatini shu fanlar tavsiyasi asosida

tashkil etishi lozim (sinflari gigiyenik talabga javob berishi, o'quvchilar kun tartibi, ularning aqliy va jismoniy rivojlanishini kuzatish va to'g'ri yo'naltirish); o'qituvchi o'z nutqini idora qilishi; adabiy nutq me'yorlariga rioya qilishi, ovozining baland-pastligiga ahamiyat berishi (ortiqcha baland ovoz bilan gapirish ham, sekin gapirish ham bolalarni charchatib qo'yadi); nutqning jonli, ifodali bo'lishiga e'tibor berishi; bolalarni charchatib qo'ymaslik maqsadida darsda ish turlarini tez-tez o'zgartira olishi, ota-onalar o'rtasida pedagogik bilimlarni targ'ib qilishi, ular bilan yaqindan aloqa o'rnata olishi (bu faoliyat turi boshlang'ich sinf o'quvchilarining xulq-atvorini, mayllarini, jismoniy holatini o'rganishga yordam beradi) va ularga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga yordamlashishi kerak. Nihoyat, u o'z ustida tinmay ishlamog'i lozim. Ayniqsa, qadriyatlarimizni o'rganishga, o'zligimizni tanishimizga, qadimiy madaniyatimizni bilishga ehtiyoj katta bo'lmoqda, zero, bu narsalarni bilmay turib mustaqilligimizni mustahkamlab, buyuk davlat qurib bo'lmaydi. Shunday ekan, boshlang'ich sinfdan boshlab bolalar sharqona tarbiya ta'siriga olinmog'i, milliy qadriyatni bilmog'i lozim. Bu o'qituvchidan shu sohada chuqur bilimga ega bo'lishni talab etadi.

O'qituvchining shaxsiy ma'naviy-axloqiy sifatlari bilan o'qituvchining kasbiy, ma'naviy-axloqiy sifatlarini yaqqolroq tasavvur qilish uchun quyidagi jadvallarga e'tibor qaratamiz.

O'QITUVCHINING KASBIY SHAKLLANISH JARAYONI

O'qituvchining kasbiy shakllanishi kollejda ta'lim olish jarayonidan boshlanadi. Kollejning o'quv reja va fanlar bo'yicha dasturlarida bo'lajak o'qituvchilarga shu kasbning sir-u asrorlarini o'rgatish, nazariy bilimlar berish va ko'nikmalar hosil qilish nazarda tutiladi.

Ta'lim jarayonida fanlar bo'yicha amalga oshiriladigan seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni mustahkamlashgagina emas, balki ularni amaliy ish jarayonida qo'llashga ham imkon beradi. Bunday mashg'ulotlar tanlangan kasb to'g'ri ekaniga ishonch hissini uyg'otadi.

Ko'pgina talabalar I kursdan boshlab pedagogika va psixologiya fani bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etiladi. Ilmiy jamiyat a'zolari bo'lishadi, shu jamiyat orqali seminar va konferensiyalarda ma'ruzalar bilan qatnashadilar, shuningdek, kasbiy yo'nalishga ega bo'lgan jamoa ishlarida ishtirok etadilar.

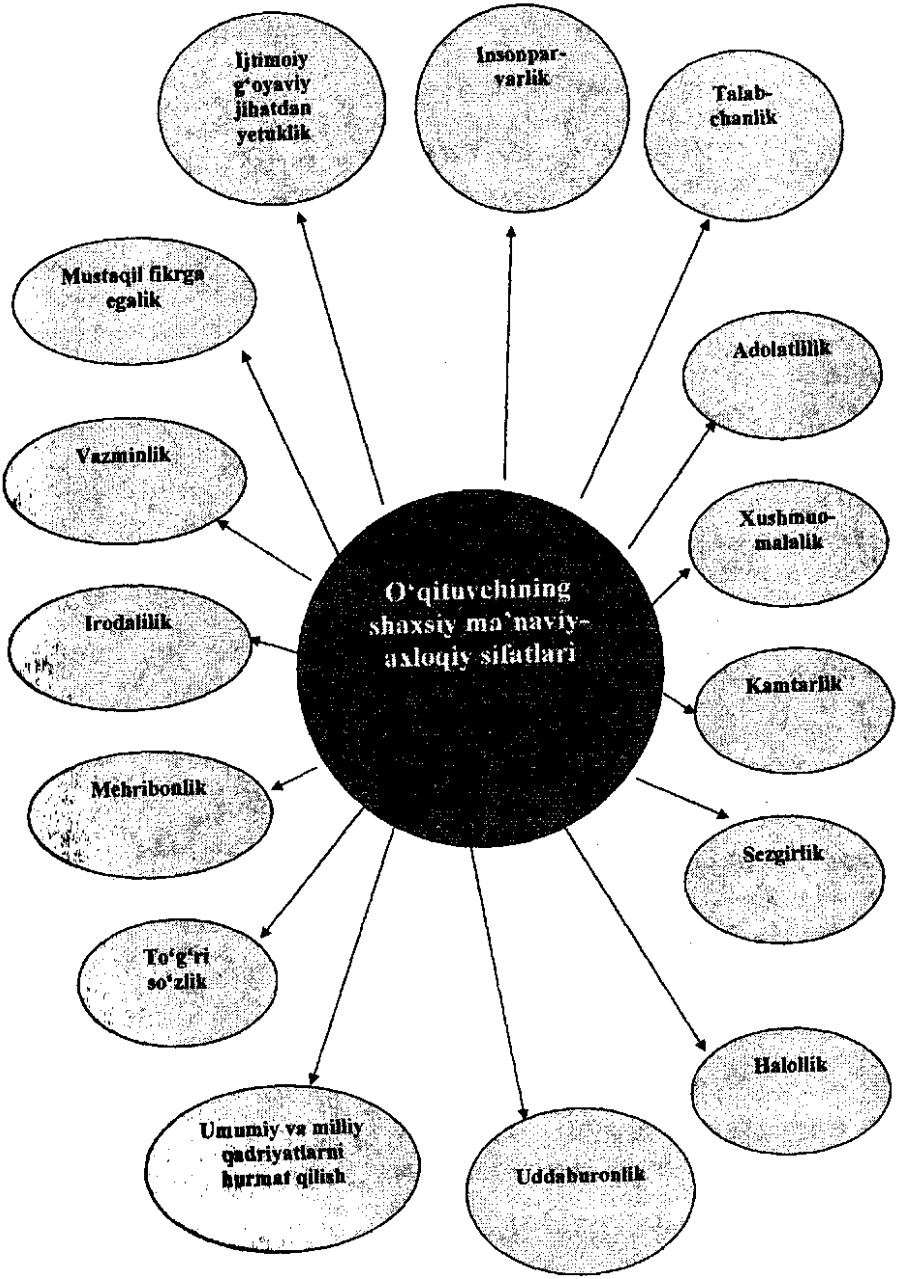
O'qituvchining shaxsiy ma'naviy-axloqiy sifatlari
Ijtimoiy g'oyaviy jihatdan yetuklik
Insonparvarlik
Talabchanlik
Mustaqil fikrga egalik
Adolatlilik
Vazminlik
Xushmuomalalik
Irodalilik
Kamtarlik
Mehribonlik
Sezgirlik
To'g'ri so'zlik
Halollik
Umumiy va milliy qadriyatlarni hurmat qilish
Uddaburonlik

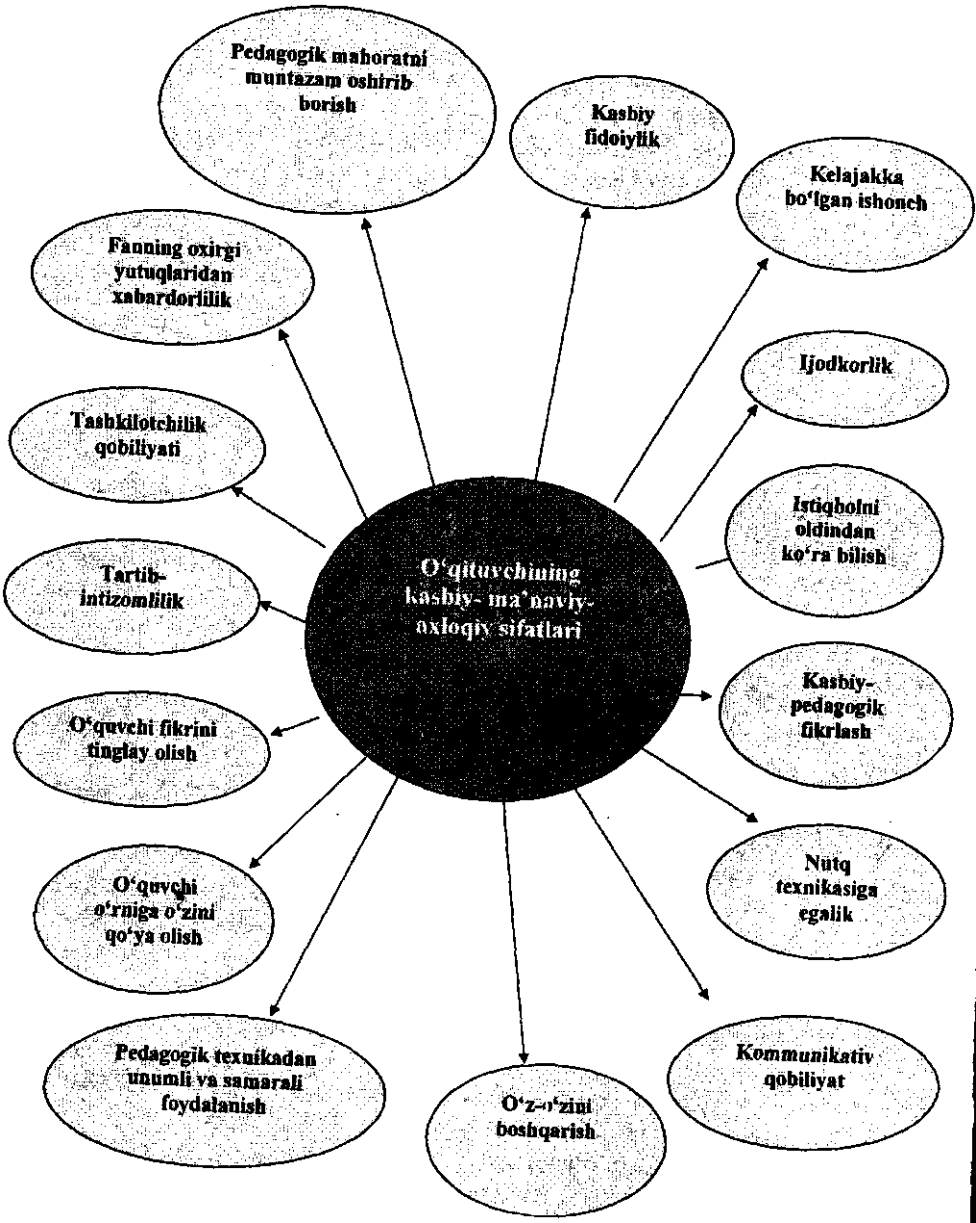
O‘qituvchining kasbiy- ma’naviy-axloqiy sifatlari
Pedagogik mahoratni muntazam oshirib borish
Kasbiy fidoiylik
Kelajakka bo‘lgan ishonch
Fanning oxirgi yutuqlaridan xabardorlilik
Ijodkorlik
Tashkilotchilik qobiliyati
Istiqbolni oldindan ko‘ra bilish
Tartib-intizomlilik
Kasbiy-pedagogik fikrlash
O‘quvchi fikrini tinglay olish
Nutq texnikasiga egalik
O‘quvchi o‘rniga o‘zini qo‘ya olish
Pedagogik texnikadan unumli va samarali foydalanish
O‘z-o‘zini boshqarish
Kommunikativ qobiliyat

Talabalar bilan olib boriladigan bunday tadbirlarning muhim ahamiyati shundan iboratki, bu tadbirlar topshirilgan ishga jiddiy yondashish hissini tarbiyalaydi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanib borishida I kursdan boshlab o'tkaziladigan uzluksiz pedagogik amaliyot alohida ahamiyatga ega. Bu amalyot 1, 2- kurslarda amalga oshiriladi. Uning asosiy maqsadi o'qishning birinchi yilidan boshlaboq, talabalarni maktabga o'rgatish, o'qituvchilik kasbidan xabardor qilib borishdir, qolaversa, uzluksiz amaliyot kasb tanlashga yo'llash vazifasini ham o'taydi. Bunday amaliyotlar birinchi kursning o'zidayoq: tanlagan kasbim to'g'rimi? Shu kasbni egallashga menda imkoniyat va xohish bor edimi, degan savollarga javob qaytarish imkoniyatini beradi. Bunday amaliyot davomida talabalar maktab va sinf jihozi, sinf o'qituvchisining ish tartibi, plan-konspekti, o'quvchilar tarkibi, ularning uy sharoitlari, darslik va o'quv qurollari bilan ta'minlanganligi kabilar bilan tanishadilar. O'qituvchining darslarini kuzatadilar, sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda o'qituvchiga yordam beradilar, maktabda kuni uzaytirilgan guruhlari bo'lsa, shu guruh tarbiyachilari ishi bilan tanishib boradilar. Ota-onalar majlislarini tayyorlashda va o'tkazishda o'qituvchiga yordam berishadi. Xulosa qilib aytganda, uzluksiz pedagogik amaliyot talabalarni o'quv-pedagogik amaliyotga tayyorlab boradi.

O'qituvchining kasbiy shakllanish jarayonida maktab rahbariyati va jamoatchiligi katta rol o'ynaydi. Yosh o'qituvchilarga tajribali o'qituvchilarni biriktirib qo'yish, ularning darslarini kuzatish, metod birlashma ishlariga jalb etish maktab rahbariyatining vazifasidir. Maktabda o'qituvchining o'z ustida ishlashiga, ilmiy-nazariy va metodik bilimlarini tinmay oshirib borishiga katta ahamiyat beriladi. O'qituvchi asta-sekin o'z kasbini o'zlashtirib borish bilan birga, ota-onalar o'rtasida pedagogik bilimlarni targ'ib etadi.

O'qituvchilik kasbiga kirish va pedagogik mahoratni egallash jarayoni uni maktab o'qituvchilari jamoasiga kiritib, unda o'z o'rnini topib keta olishiga bog'liq. Jamoaning yordamidan yuz o'girmaslik, qiyinchiliklarga duch kelganda ruhan tushmay, o'z xato'larini ko'ra bilish va uni yo'qotish uchun harakat qilish uning o'qituvchi bo'lib shakllanishidan darak beradi.

Shu bilan birga, o'z-o'zini tarbiyalab borishga, o'z ustida tinmay ishlashga harakat qilish kasbiy fazilatlarning ajralmas qismi hisoblanadi.

«O'zbekiston Respublikasi davlat ta'limi muassasalari pedagog kadrlarning attestatsiyasi to'g'risida» nizom ishlab chiqildi va bu nizom 1993- yil 12-avgustda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlandi. Attestatsiya o'qituvchilar va boshqa pedagog xodimlarga mehnatlarining pirovard natijasiga ko'ra ish haqi olish imkonini, agar pedagog ta'lim va tarbiya jarayonida yaxshi ishlasa, uning mehnati e'tibordan chetda qolmasligiga kafolat beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.O'qituvchi shaxsiga qo'yilgan talablarning ortib borishi nima bilan bog'liq?

2.Kasbiy layoqatlilik deganda Siz nimani tushunasiz?

3.O'qituvchining asosiy sifatlarini sanab bering.

4. O'qtuvchining jamiyatda tutgan o'rni haqida gapiring.

5. O'qtuvchi shaxsiga qo'yiladigan asosiy talablar nimalardan iborat?

O'QITUVCHI FAOLIYATIDA PSIXOLOGIYANING TA'SIRI

Hayot zavqi qilgan va qilayotgan ishiga hisob berib, uni qayta ko'rib chiqishida ko'rinadi. Odam o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishi, bunda inson ehtiyoji, talanti, intilishini to'liq ishga solishi talab qilinadi. Ammo ko'p hollarda kishilar o'zidagi bor imkoniyatlaridan yetarlicha foydalana olmaydilar.

Inson psixologiyasining rivojlanishiga muvofiq tarzda turlicha faoliyat ko'rsatadi va tashqi ta'sirdan himoya qilish uchun o'ziga yo'l tanlaydi. Inson o'z ichki ehtiyojiga zid bo'lmagan holda, tashqi talabni bajarish uchun o'ziga shart-sharoit yaratadi. Lekin bu yo'lda u ko'pgina qarshiliklarga duch keladi. Bunday vaziyatda insonni himoya qilish uchun zarur vositalar ishlab chiqiladi.

Tarixdan ma'lumki, yuzaga kelgan har bir yangilikdan odamlarda qo'rquv, xavotirlanish vujudga kelgan. Bunday o'zgarishlar insonda kasallikni yoki qo'rquvni rivojlantirgan.

Bundan: 1. Insonda passiv ong. 2. Insonda birovga ishonmaslik va qarshilik qilish tushunchasi paydo bo'lgan.

Adabiyotda bu tushunchalar quyidagicha talqin qilingan:

1.Jamoaga sotsial psixologik ta'sir.

2.Jamoaning o'zaro muloqoti, suhbati va undan xulosaning kelib chiqishi.

Bu masalani ishlab chiqishda quyidagilar kelib chiqadi:

1. Shu masaladan kelib chiqib, insonda yuzaga kelgan yomon xulosa.

2. Psixologiyaning rivojlanishiga ta'sir omili va boshqalar.

Ma'lum bo'ladiki, psixologiyaga sotsial ta'sir natijasida turli korxonada har bir xizmatchi har xil natijaga erishadi.

Bu ta'sirni to'g'ri izga solish uchun turli yo'llar va uslublar ishlab chiqilishi lozim. Shuningdek, uning ham salbiy, ham ijobiy tomonlari o'rganib chiqiladi.

Ijobiy javoblar tezkorlik bilan o'z ta'sirini ko'rsata olmaydi. Insonda doimo yangilikka muayyan darajada qarshilik seziladi va uni qabul qilish esa psixologiyaning o'zgarishi bilan asta o'zgaradi. Bu o'zgarishlar insonning turli usullarni qidirishiga olib keladi.

Shunga muvofiq har bir yangi ma'lumot ham o'qituvchiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Natijada o'qituvchi ongida bu holatni chuqur o'rganish zaruriyati paydo bo'ladi. O'qituvchi bu ma'lumotni oldingilari, ya'ni bosib o'tilgan yo'l tajribasi bilan taqqoslaydi. Qiyosiy tutilgan yo'l esa yangilik sari bir qadar ijobiy xulosaga olib keladi.

Inson psixologiyasidagi bu o'zgarishlar ongni, o'zini tutish, yangilikni qabul qilishni rivojlantiradi. O'quvchiga yangilikning ijobiy ta'sir ko'rsatishida ota-onalarning, murabbiylarning, fanlarning ta'siri muhim o'rin tutadi. Bu ishda, asosan, o'qituvchilar mas'uldirlar. Yangi ish boshlovchi yosh o'qituvchilar o'z ustlarida ko'proq ishlashlari, fikrlashlari, o'ylash va yangilikni qabul qilishlari zarur. Buning uchun o'qituvchi bu yangilikni tezda qabul qilishi lozim.

Tajribasi katta o'qituvchini ushbu yangilikda o'quvchining oladigan bilimi tashvishga soladi. Tajribali o'qituvchi bu yangilik orqali o'quvchi bilan muloqotni yo'lga qo'yadi va uni o'z ustida ishlashga undaydi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.Zamonaviy maktab o'qituvchisining vazifalari nimalardan iborat?

2.O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan kasbiy talablar haqida gapirib bering.

V bob. O'ZBEKISTONDA XALQ TA'LIMI TIZIMI

XALQ TA'LIMI TIZIMI HAQIDA TUSHUNCHA VA UNI TASHKIL ETISH TAMOYILLARI

Xalq ta'limi tizimi deganda aniq maqsadni ko'zlab mamlakat yoshlariga ta'lim-tarbiya beradigan muassasalar majmui tushuniladi.

Har bir mamlakat xalq ta'limi tizimining taraqqiyoti shu mamlakatda ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojiga va jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etadigan ijtimoiy, iqtisodiy masalalarga va milliy xususiyatga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz istiqlolga erishganidan keyin xalq maorifini rivojlantirish masalalariga, yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Bunga hukumatimiz tomonidan qabul qilingan qator qonunlarni misol tariqasida keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida O'zbekiston Respublikasida davlat tili o'zbek tili deb belgilangan. Lekin shu bilan birga, respublikamiz hududida yashayotgan boshqa xalqlarga hurmat bilan qarash, boshqa tillarning rivojlanishiga shart-sharoit yaratib berish ko'zda tutilgan. O'zbekistondagi maktablarda o'qish yetti tilda olib borilayotgani buning yorqin misolidir.

O'zbekistonda ta'lim tizimi respublikamizni ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlantirishning ustuvor sohasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil, huquqiy demokratik davlatdir. Respublikamiz hukumati tomonidan mustaqillikning ilk yillaridanoq, teran aql-zakovatga ega, jismonan sog'lom, ma'nan yetuk, komil insonni tarbiyalash masalasi asosiy vazifalardan biri bo'lib, asosiy qonunimiz O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41–42-moddalarida O'zbekiston fuqarolarining ta'lim sohasidagi huquqlari belgilab berilgan, unga ko'ra:

«Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir».

(O'zbekiston Respublikasi Konstititsiyasi, 41-modda).

«Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Davlat jamiyatning madaniy ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qiladi».

(O'zbekiston Respublikasi Konstititsiyasi, 42-modda).

O'zbekistonda ta'lim Respublika ijtimoiy-iqtisodiy, g'oyaviy, madaniy hayotining eng muhim tarmog'idir. Respublikada ta' limning asosiy maqsadi:

- mustaqilligimizni, istiqlolimizni his eta biladigan, o'zligini anglab yeta oladigan kishilarni tarbiyalash;
- oila, jamiyat va davlat oldida o'z burchini anglaydigan komil insonlarni tarbiyalash;
- axloqan pok va jismonan barkamol, vatanparvar shaxsni tarbiyalash.

Bu mas'uliyatli vazifani amalga oshirishda:

- umuminsoniy qadriyatlar va milliy madaniyat asoslarini e'tiborda tutgan holda, ta'lim-tarbiya mazmunini milliy mafkura, mustaqil Vatan tuyg'usi asosida takomillashtirish;
- ta'lim samaradorligini oshirish, variantli o'quv mazmunini joriy etish (o'quv reja, dastur, darsliklar);
- o'quvchining yangi avlodini tarbiyalash;
- ta'lim muassasalarini moddiy texnika bilan ta'minlash:
- ta'lim - tarbiyaga texnika yutuqlarini kiritish, hamda bosqichma-bosqich, eski. O'zini oqlamagan usullardan voz kechish.

Ta'limning maqsad va vazifalarini amalga oshirish O'zbekistonda ta'lim-tarbiya, kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish va barkamol avlodni voyaga yetkazish maqsadida 1997-yil 29-avgust O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida «Ta'lim to'g'risida» gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi. Ushbu qonun fuqarolarga ta'lim-tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslarini belgilaydi hamda har kimning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini ta'minlashga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuniga ko'ra:

Jinsi, tili, yoshi, irqiy, milliy mansubligi, e'tiqodi,dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, xizmat turi, ijtimoiy mavqei, turar joyi, O'zbekiston Respublikasi hududida qancha vaqt yashayotganligidan qat'i nazar, har kimga bilim olishda teng huquqlar kafolatlanadi.

Bilim olish huquqi:

- davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini rivojlanlirish;
- ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan holda ta'lim olishni tashkil etish;
- ta'lim va kadrlar tayyorlash davlat dasturlari asosida bepul o'qitish, shuningdek ta'lim muassasalarida shartnoma asosida to'lov evaziga kasb-hunar o'rgatish;

- barcha turdagi ta'lim muassasalarining bitiruvchilari keyingi bosqichdagi o'quv yurtlariga kirishda teng huquqlarga ega bo'lishi;
- oilada yoki o'zi mustaqil ravishda bilim olgan fuqarolarga attestatsiyadan o'tgan ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi.

Boshqa davlatlarning fuqarolari O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalarga muvofiq bilim olish huquqiga ega.

Respublikada istiqomat qilayotgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilim olishda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, 4-modda).

Ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari quyidagilar deb ko'rsatiladi:

1. Ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi:
- ta'limning demokratlashuvi – ta'lim-tarbiya uslublarini tanlashda o'quv yurtlari mustaqilligining kengayishi, ta'limni boshqarishning davlat-jamiyat tizimiga o'tilishi;
- ta'limning insonparvarlashuvi – ta'lim tizimiga kiruvchi barcha muassasalardagi shaxslarning qobiliyati, iste'dodini yuzaga chiqarish, ta'lim olishdan iborat turli ehtiyojlarini qondirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini ta'minlash, o'zligini anglovchi vatanparvar, mustaqil fikrlovchi insonlarni tarbiyalash.

2. Ta'limning uzluksizligi va izchilligi.

Uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi, O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir. Ta'lim tizimini tarkibiy jihatdan qayta qurish, ta'lim, fan-texnika va madaniyatining jahon miqyosidagi zamonaviy yutuqlarini hisobga olgan holda, ta'lim tizimining hamma bosqichlarida izchillikni ta'minlash.

3. Umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi.

Uniumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi majburiydir. Majburiy umumiy o'rta ta'lim hamda akademik litsey yoki kasb-hunar

kollejlarida ta'lim olishni ta'minlash va keyingi bosqichni davom ettirish uchun imkoniyatlar yaratish.

4. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishi: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi.

O'zbekislon Respublikasida kadrlar salohiyatini tubdan yaxshilash, yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashni ta'minlash.

5. Ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi.

I. Karimov «Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» nomli nutqida «...bugungi kunda oldimizga qo'ygan buyuk maqsadlarmizga, ezgu niyatlarimizga erishishimiz jamiyatning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli amalga oshirayotgan islohotlarimiz, rejalarimiz samarasi, taqdiri – bularning barchasi zamon talabiga javob beradigan malakali kadrlami tayyorlash»-degan edi. Darhaqiqat, dunyoviy bilim egasi va raqobatbardosh yoshlarni tarbiyalashda ta'lim tizimida dunyoviy bilim berish muhimdir.

6. Davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi.

Ta'lim oluvchilarning yuksak tayyorgarlik darajasi, malakasi, madaniy va ma'naviy-axloqiy saviyasining sifatiga nisbatan qo'yiladigan zarur talablarni belgilab beruvchi davlat ta'lim standartlarini yaralish va joriy etish.

O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida» gi qonunga ko'ra davlat ta'lim standartlarini bajarish barcha ta'lim muassasalari uchun majburiydir.

7. Ta'lim daslurlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv.

Ta'lim tizimidagi muassasalardagi mavjud kamchiliklar «Kadrlar tayyorlash milliy dasturida» alohida qayd etildi.

Xalq ta'limi vazirligi tomonidan Respublikamizda o'quv tarbiya ishlari yangi texnologiya asosida tabaqalashtirilgan dasturlar yaratildi. Uzviylik, sog'lom avlodning komilligini ta'minlovchi ma'naviy meros va umumiy qadriyatlarga asoslangan ma'naviyat, odobnoma, iqtisod va huquqshunoslik fanlari kiritildi. Istiqlol mafkurasini shakllantiruvchi g'oyalarni qamrab olgan dasturlar mexanizmi yaralildi.

8. Bilimli bo'lish va iste'dodni rag'batlantirish.

Respublikamizda bilimli bo'lish va isle'dodli bolalarni rag'batlantirish masalasiga alohida e'tibor berilmoqda. Iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga ta'limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratish.

Iqtidorli bolalar va iste'dodli yoshlarni chet ellarda umumiy va kasbiy jihatdan tayyorgarlikdan o'tkazish, ularning noyob iste'dod va qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratish.

9. Ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi.

Davlat va jamoat boshqaruvi ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish, nazorat qilishni amalga oshirishda, «raqobatdosh kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim muassasalarining faoliyatini uyg'unlashtiruvchi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Fuqarolarning bilim olish, kasb tanlash va malakasini oshirish huquqlarining ro'yobga chiqarilishiga, majburiy o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi olish, ta'lim muassasalarini mablag' bilan ta'minlash, ta'lim oluvchilarning sog'lig'i, ijimoiy, moddiy, ma'naviy hayotini yaxshilash kabi ishlarni davlat va jamiyat hamkorlikda bajaradi.

Ta'lim tizimi O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi ustuvor sohadlr.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- davlat ta'lim standartlariga muvofiq ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalari;
- Ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalar;
- ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi yagona va uzluksizdir.

(O'zb. Resp. «Ta'lim to'g'risida» gi qonunning 9-moddasi).

O'zbekiston Respublikasida ta'lim quyidagi turlarda amalga oshiriladi:

- maktabgacha ta'lim;
- umumiy o'rta ta'lim;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
- oliy ta'lim;
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
- maktabdan tashqari ta'lim.

(O'zb. Resp. «Ta'lim to'g'risida» gi qonunning 10-moddasi)

Maktabgacha ta'lim. Maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi.

Bu ta'lim olti-yetti yoshgacha oilada, bolalar bog'chasida va mulk shaklidan qat'iy nazar boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 11-moddasi).

Umumiy o'rta ta'lim. Umumiy o'rta ta'lim bosqichlari quyidagicha:

Boshlang'ich ta'lim (I–IV sinflar);

Umumiy o'rta ta'lim (I–IX sinflar)

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir. Maktabning birinchi sinfiga bolalar olti-yetti yoshdan qabul qilinadi.

Umumiy o'rta ta'lim bilimlarining zarur hajmini beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirishga va ta'limning navbatdagi bosqichini ta'minlashga yordam beradi.

Bolalarning qobiliyati, iste'dodini rivojlantirish uchun ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etilishi mumkin.

Umumiy o'rta ta'lim tugallanganidan keyin ta'lim fanlari bo'yicha olingan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat beriladi.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunning 12-moddasi).

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi olish maqsadida har kim umumiy o'rta ta'lim asosida akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida o'qishning yo'nalishini ixtiyoriy ravishda tanlash huquqiga ega.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari egallangan kasb-hunar bo'yicha ishlash huquqini beradigan hamda bunday ish yoki ta'limni navbatdagi bosqichda davom ettirish uchun asos bo'ladigan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi.

Akademik litsey o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal o'stirishni, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydigan uch yillik o'rta maxsus o'quv yurtidir.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus imkoniyatga ega bo'ladilar. Bu

ko'nikmalarni, o'qishni muayyan oliy ta'lim muassasalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasb-hunar kolleji o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni, tanlagan kasblar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisos olishni ta'minlaydigan uch yillik o'rta maxsus kasb-hunar o'quv yurtidir.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlagan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. Bu diplomlar ta'limning keyigi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallagan ixtisosligi bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 13-moddasi).

Oliy ta'lim. Oliy ta'lim yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi.

Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash oliy o'quv yurtlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalarida) o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi asosida amalga oshiriladi.

Oliy ta'lim ikki bosqichga: davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi oliy ma'lumot to'g'risidagi hujjatlar bilan dalillanuvchi bakalavriat va magistraturaga ega.

Bakalavriat oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha puxta bilim beradigan, o'qish muddati kamida to'rt yil bo'lgan tayanch oliy ta'limdir.

Magistratura aniq mutaxassislik bo'yicha bakalavriat negizida kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'limdir.

Fuqarolar ikkinchi va undan keyingi oliy ma'lumotni shartnoma asosida olishga haqlidirlar.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 14-moddasi).

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim jamiyatning yuqori malakali ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgandir. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida (aspirantura, adyunktura, doktorantura, muslaqil tadqiqotchilik) olinishi mumkin.

Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash, ilmiy darajalar va unvonlar berish tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunning 15-moddasi).

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kasb bilimlari va ko'nikmalarini chuqurlashtirish hamda yangilashni ta'minlaydi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

(O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 16-moddasi).

Maktabdan tashqari ta'lim. Bolalar va o'smirlarning yakka tartibdagi ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat birlashmalari, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy. sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin.

O'ZBEKISTONDA XALQ TA'LIMI TASHKILOTLARINING TURLARI

O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni (1997-y., 29-avgust)ning «Ta'lim turlari» xususidagi 10-moddasida shunday deyiladi:

«O'zbekiston Respublikasida ta'lim quyidagi turlarda amalga oshiriladi:

– maktabgacha ta'lim;
– umumiy o'rta ta'lim;
– o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
– oliy ta'lim;
– oliy o'quv yurtlaridan keyingi ta'lim;
– kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash;
– maktabdan tashqari ta'lim».

Maktabgacha tarbiya. Xalq ta'limi tizimida birinchi bosqich – maktabgacha tarbiya. Uning asosiy vazifasi bolalarni sog'lom va yetuk qilib tarbiyalash, ularni maktabga ham pedagogik, ham psixologik tayyorlashdan, ularning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat. Bu ta'lim 6–7 yoshgacha oilada, bolalar bog'chasida va mulk shaklidan qat'iy nazar boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi.

Boshlang'ich ta'lim (I–IV sinflar). Umummaktab ta'limida boshlang'ich maktabning ahamiyati muhimdir. Chunki boshlang'ich maktab umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan bilim, o'quv ko'nikmalari bilan qurollantiradi. Boshlang'ich maktablar alohida maktab turi sifatida, ayniqsa qishloq joylarida ko'p tarqalgan.

Umumiy o'rta ta'lim (V–IX sinflar). Umumiy o'rta ta'lim o'rta ma'lumot olishni ta'minlaydi, zamonaviy bilimlar beradi. Bolalarning fikrlash qobiliyatini o'stirib, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llashga o'rgatadi. Bu esa, o'z navbatida, kasb tanlashga yo'naltiradi, biror-bir kasbni egallash imkoniyatini beradi.

Xalq xo'jaligining turli sohalarida mehnat qilayotgan va umumiy o'rta ma'lumotga ega bo'lmagan yigit va qizlar uchun kechki (navbatli) maktablar va kattalar uchun ta'lim markazlari tashkil etilgan.

Kasb-hunar kollejlari ta'limi. O'zbekiston Respublikasida kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi yoshlarni mehnat va kasb-kor ko'nikmalariga o'rgatish, ishchi xodimlar tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorgarlikdan o'tkazishdir. Hunar-texnika ta'limi, malakali ishchilar tayyorlash respublikaning kasb-hunar kollejlari ta'limi o'quv yurtlari, o'quv-ishlab chiqarish, o'quv-kurs korxonalari, markazlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan o'quv muassasalarida amalga oshiriladi. O'zbekistonda xalq xo'jaligi uchun malakali mutaxassislar tayyorlab berishda hunar-texnika bilim yurtlari katta ahamiyatga ega. Respublikada bunday o'quv muassasalarining bir necha turlari mavjud.

Oliy ta'lim. Xalq ta'limi tizimida muhim o'rin egallab, ijtimoiy va ilmiy taraqqiyotni belgilab beradi. Xalq xo'jaligi va madaniyatning turli sohalarini yetuk oliy ma'lumotli mutaxassislar bilan ta'minlaydi. Respublikada oliy ta'lim o'z ichiga universitetlarni, pedagogika, qishloq xo'jaligi, tibbiyot, iqtisod, yuridik, politexnika va boshqa institutlarni qamrab oladi. Universitetlar yetakchi bilim yurtlaridan bo'lib, ular tabiiy-matematik va ijtimoiy sohalar uchun yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlaydi. Respublikamizning ko'pgina viloyatlaridagi pedagogika institutlarining universitetlarga aylantirilishi ham hukumatimizning yetuk o'qituvchi kadrlar tayyorlash borasidagi g'amxo'rligidan dalolatdir.

O'quv yurtlaridan keyingi ta'lim. Institut, universitetlar uchun yuqori darajali ilmiy kadrlar tayyorlashni nazarda tutadi. Bu aspirantura, doktorantura orqali amalga oshiriladi. Aspiranturaga oliy ma'lumotli, ilmiy-tadqiqot ishlariga moyil shaxslar imtihon topshirib, tanlov asosida qabul qilinadi.

Dissertatsiya himoyasidan keyin bunday shaxslarga fan nomzodi ilmiy darajasi beriladi. O'z sohasida chuqur izlanishlar olib borgan, monografiyalar yozgan va doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan shaxslarga fan doktori ilmiy darajasi beriladi. Institut pedagogik faoliyati bilan shug'ullangan va ilmiy tadqiqot olib borayotganlarga dotsent va professorlik unvoni beriladi.

Maktabdan tashqari ta'lim-tarbiya. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunning 10-moddasiga asoslangan bolalar va o'smirlarning ehtiyojlarini, xohish-istaklarini to'laroq ro'yobga chiqarish, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish maqsadida davlat muassasalari, turli mulk shakllariga ega bo'lgan korxonalar, jamoat tashkilotlari ilmiy-badiiy, ilmiy-tabiiy, texnik, sport va boshqa yo'nalishdagi maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin. O'zbekistonda bunday maktabdan tashqari tarbiya muassasalari faoliyati davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, xalq ta'limi bo'limlari tomonidan ular ishi nazorat qilinadi.

Maktabdan tashqari muassasalarning asosiy vazifasi maktab bilan hamkorlikda maktab yoshidagi bolalarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning mayl va xohishlariga qarab turli to'garak ishlariga jalb etishdan, qobiliyatini rivojlantirish va olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llashga o'rgatishdan iborat.

Maktabdan tashqari muassasalarning butun yil davomida har xil tadbirlar: predmetlar bo'yicha olimpiadalar, spartakiadalar,o'lkani o'rganish uchun yurishlar, arxeologik va etnografik sayohatlar uyushtirishi – bu yoshlarning o'z Vatani tarixini, madaniyatini chuqur o'rganishiga ta'sir etibgina qolmay, maktabda olgan bilimlarini chuqurlashtirishga, iqtidorli yoshlar bilan ishlashga imkon beradi.

Hozir O'zbekiston hududida faoliyat ko'rsatib turgan maktabdan tashqari muassasalar quyidagilar:

- o'quvchilar saroylari va uylari;
- yosh t exniklar stansiyalari;
- yosh tabiatshunoslar stansiyasi;
- yosh turistlar stansiyasi va bazalari.

Bunday maktabdan tashqari ta'lim muassasalari respublikamizda olti yuzdan ortiqroq bo'lib, ular tarkibiga 265 o'quvchilar saroylari va uylari, 133 yosh texniklar markazi va stansiyalari, 40 ta yosh sayohatchilar va o'lkashunoslar stansiyalari va boshqalar kiradi. Bu muassasalar tomonidan tashkil etilayotgan tadbirlarda har yili 5 ming nafardan ortiq bolalar ishtirok etadilar.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Xalq ta'limi tizimi deganda nimalarni tushunasiz?
2. Xalq ta'limi tizimiga kirgan muassasalarni sanab bering va ta'riflang.
3. Xalq ta'limi tizimida boshlang'ich ta'limning tutgan o'rni haqida so'zlab bering.
4. O'qituvchi kadrlarni qaysi o'quv muassasalari tayyorlaydi?
5. Maktabdan tashqari ta'lim muassasalarining vazifalarini gapirib bering.

VI bob. UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMI VA TURLARI[1]

Uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirish masalalari «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» da aniq belgilab berilgan. Unda uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor soha ekanligi ta'kidlangan. (3.3.)

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» da uzluksiz ta'limni tashkil etish printsiplari quyidagicha belgilangan:

1. Ta'limning ustuvorligi printsipi
2. Ta'limning demokratlashuvi printsipi
3. Ta'limning insonparvarlashuvi printsipi
4. Ta'limning ijtimoiylashuvi printsipi
5. Ta'limning milliy yo'naltirilganligi printsipi
6. Ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi printsipi
7. Iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga yetarli shart-sharoitlar yaratish printsipi.

Uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari asosida, turli darajadagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi ta'lim turlarini o'z ichiga oladi:

- maktabgacha ta'lim;
- umumiy o'rta ta'lim;
- o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi;
- oliy ta'lim;
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
- maktabdan tashqari ta'lim.

Kadrlar tayyorlash milliy modelining o'ziga xos xususiyati mustaqil ravishdagi to'qqiz yillik umumiy o'rta hamda uch yillik o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini joriy etishdan iboratdir. Bu esa umumiy ta'lim dasturlaridan o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi dasturlariga izchil o'tilishini ta'minlaydi.

[1] O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. «Sharq» nashriyot-matbaa konserni. Toshkent, 1997- yil, 45–51-betlar.

Umumiy ta'lim dasturlari: maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim (I–IV sinflar), umumiy o'rta ta'lim (I–IX sinflar), o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini qamrab oladi.

Kasb-hunar ta'limi dasturlari o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oliy (bakalavriat, magistratura) ta'lim va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashni qamrab oladi.

MAKTABGACHA TA'LIM

Maktabgacha ta'lim bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shak'lanishini ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi. Maktabgacha ta'lim bola olti-yetti yoshga yetgunicha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

Maktabgacha tarbiyani rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- malakali tarbiyachi va pedagog kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;
- maktabgacha ta'limning samarali psixologik-pedagogik uslublarini izlash va joriy etish;
- bolalarni oilada tarbiyalashni tashkiliy, psixologik, pedagogik va uslubiy jihatdan ta'minlash;
- zamonaviy o'quv-uslubiy qo'llanmalar, texnik vositalar, o'yinchoqlar va o'yinlar yaratish hamda ularni ishlab chiqarish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarni xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratish;
- maktabgacha tarbiya muassasalarining har xil turlari uchun turli variantlardagi dasturlarni tanlab olish, maktabgacha tarbiyaning barcha masalalari bo'yicha malakali konsultatsiya xizmati ko'rsatish imkoniyatini yaratish;
- maktabgacha tarbiya va sog'lomlashtirish muassasalari tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish.

Umumiy ta'lim dasturlari: maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim (I–IV sinflar), umumiy o'rta ta'lim (I–IX sinflar), o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini qamrab oladi.

Kasb-hunar ta'limi dasturlari o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oliy (bakalavriat, magistratura) ta'lim va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashni qamrab oladi.

UMUMIY O'RTA TA'LIM

To'qqiz yillik (I–IX sinflar) o'qishdan iborat umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Ta'limning bu turi boshlang'ich ta'limni (I–IV sinflar) qamrab oladi hamda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlari, ularda bilimlarni o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiy va umuminsoniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarni, mehnat ko'nikmalarini, ijtimoiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi. Umumiy o'rta ta'lim tugallanganidan keyin o'quv fanlari va ular bo'yicha olingan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat beriladi.

Umumiy o'rta ta'limning yangicha tizimi va mazmunini shakllantirish uchun quyidagilar zarur:

- maktabning I–IX sinflari doirasida sifatli umumiy o'rta ta'lim olishni ta'minlovchi davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish, bunda akademik litseylar va kasb-hunar kollejlaridan keyin olinadigan ta'lim dasturlari bilan mantiqiy bog'liqlik hisobga olinishi lozim;
- yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash;
- hududlarning geografik va demografik xususiyatlariga, shaxs, jamiyat va davlatning ehtiyojlariga muvofiq ravishda ta'lim muassasalari tarmoqlarini rivojlantirish;
- o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish;
- ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash;
- o'quvchilarni kasb-hunarga yo'llaydigan va psixologik-pedagogik jihatdan maslahatlar beradigan markazlar tarmoqlarini tashkil etish.

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI

Umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati uch yil bo'lgan majburiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi uzluksiz ta'lim tizimidagi

mustaqil turdir. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishi - akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji o'quvchilari tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademik litsey davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beradi. O'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi, chuqur, sohalashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlagan ta'lim yo'nalishi bo'yicha (ijtimoiy, texnika, agrar va boshqa sohalar) bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalarini o'zlarida shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu ko'nikmalarni o'qishni muayyan oliy ta'lim muassasalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyati jarayonida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasb-hunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi: o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlagan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallsh imkonini beradi.

Kasb-hunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogik tarkibning tanlanganligi, o'quv jarayonining tashkil etilishi jihatidan yangi tipdagi ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir necha zamonaviy kasb-hunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlagan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarini bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. Bu diplomlar ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallangan ixtisos va kasb-hunar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari faoliyat ko'rsatishining normativ bazalarini ishlab chiqish va joriy etish;
- soha uchun oliy ta'lim muassasalarining, ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasining mutaxassislarini jalb etgan holda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashi, shu jumladan, chet ellarda tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil etish;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat standartlarini ishlab chiqish va joriy etish;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv muassasalari uchun ta'lim va kasb-hunar dasturlari, o'quv-uslubiy majmualar ishlab chiqish;

- akademik litseylarning o'quvchilari mehnat faoliyati ko'nikmalarini egallshlari uchun ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish va joriy etish;

- kasb-hunar kollejlarida tayyorlanadigan mutaxassislarga nisbatan ixtisos va kasb-hunar, malaka talablarining ro'yxatini ishlab chiqish;

- hududlarning geografik va demografik shart-sharoitlarini va tegishli sohadagi mutaxassislarga bo'lgan mahalliy ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi ta'lim muassasalarining tashkil etilishini va ular oqilona joylashtirilishini ta'minlash, ularga o'quvchilarni imkon qadar oilasidan ajratmagan holda qamrab olish;

- akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarining moddiy-texnika va axborot bazalarini mustahkamlash.

OLIY TA'LIM

Oliy ta'lim o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi negiziga asoslanadi hamda ikki (bakalavriat va magistratura) bosqichga ega.

Oliy ta'lim muassasalariga talabalar qabul qilish davlat grantlari va pullik-shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Bakalavriat – mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'limdir.

Bakalavrlik dasturi tugallanganidan so'ng bitiruvchilarga davlat attestatsiyasi yakunlariga binoan, kasb bo'yicha «bakalavr» darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Magistratura – aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida ta'lim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'limdir.

«Magistr» darajasini beradigan davlat malaka attestatsiyasi magistrlik dasturining intihosidir. Magistrlarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Ikki bosqichli oliy ta'lim tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur:

- bakalavriat va magistratura uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish;

- oliy ta'lim muassasalari uchun professor – o 'qituvchi kadrlar tayyorlash, shu jumladan, chet ellardagi yetakchi o'quv va ilmiy markazlarda tayyorlash;

- oliy ta'lim muassasalarida tarkibiy o'zgartishlar o'tkazish;

- oliy ta'lim muassasalari boshqaruvini takomillashtirish, bu muassasalarning mustaqilligini kuchaytirish, muassislar, vasiylar kengashlari, jamoat nazorat kengashlari shaklidagi jamoat boshqaruvini joriy etish;

- ta'limning fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasi ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- o'qishni, mustaqil bilim olishni individuallashtirish hamda distansion ta'lim tizimi texnologiyasi, vositalarini ishlab chiqish va o'zlashtirish;

- yangi pedagogik va axborot texnologiyalari, tayyorgarlikning modul tizimidan foydalangan holda talabalarni o'qitishni jadallashtirish;

- xalqning boy ma'naviy va intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ta'limning insonparvarlik yo'nalishini ta'minlash.

OLIY O'QUV YURTIDAN KEYINGI TA'LIM

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga, shaxsning ijodiy ta'lim - kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni oliy o'quv yurtlarida va ilmiy-tadqiqot muassasalarida (aspirantura, adyunktura, doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik) olish mumkin. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim bosqichlari (aspirantura, doktorantura) dissertatsiya himoyasi bilan yakunlanadi.

Yakuniy davlat attestatsiyasi natijalariga ko'ra tegishli ravishda fan nomzodi va fan doktori ilmiy darajasi berilib, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar topshiriladi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirsh tadbirlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- «Ta'lim to'g'risida»gi qonunga hamda mamlakatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq oliy malakali ilmiy pedagog kadrlarni tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimini takomillashtirish;

- kasb ta'limi tizimi uchun oliy malakali ilmiy pedagog kadrlarni hamda ilg'or pedagogik texnologiyalar sohasida ilmiy kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;

- rivojlangan mamlakatlarning ilg'or ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarida ustuvor yo'nalishlar bo'yicha oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagog kadrlar tayyorlanishi uchun sharoitlar yaratib berish;

- fan, texnologiya va ta'lim sohasida rivojlangan mamlakatlar bilan xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirish.

KADRLAR MALAKASINI OSHIRISH VA ULARNI QAYTA TAYYORLASH

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarning kasb bilimlari va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalaridagi o'qish natijalariga ko'ra davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;

- yuqori malakali o'qituvchi-mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimida raqobatga asoslangan muhitni shakllantirishni va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talab-ehtiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;

- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM

Bolalar va o'smirlarning ta'limga bo'lgan yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqtini va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat tashkilotlari, shuningdek, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etadilar.

Maktabdan tashqari ta'limni rivojlantirish, ularning tuzilmasi va mazmun-mundarijasini takomillashtirish vazifalarini hal etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

- ta'lim berish va kamol toptirishga yo'naltirilgan xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar tarmog'ini kengaytirish va bunday xizmatlar turlarini ko'paytirish;
- milliy-pedagogik kadrlarga asoslangan va jahondagi ilg'or tajribani inobatga oluvchi dasturlar va uslubiy materiallar ishlab chiqish;
- o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etishning, shu jumladan, ommaviy sport va jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish tadbirlarining, bolalar turizmining, xalq hunarmandchiligining mavjud turlari va shakllarini takomillashtirish, milliy turlari va shakllarini tiklash hamda amaliyotga joriy etish.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Uzluksiz ta'lim tizimini Siz qanday tushunasiz? Izohlab bering.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risi»dagi Qonuni ta'lim tizimida qanday yangilanishlarga olib keldi? Ta'lim qonunidagi qoidalarni ochib bering.
3. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini Siz qanday tushunasiz? Aytib bering.
4. Xalq ta'limi tizimi qaysi tamoillar asosida faoliyat yuritadi?
5. Maktabdan tashqari ta'lim-tarbiya muassasalariga qaysilar kiradi?

II QISM

VIII bob. DIDAKTIKA
DIDAKTIKANING PREDMETI VA UNING VAZIFALARI

Didaktikaning predmeti ta'lim-tarbiya muassasasi sharoitida muallimning rahbarligi ostida amalga oshadigan o'quv jarayonidir. Didaktikada ana shu jarayonning qonuniyatlari tadqiq qilinadi, har xil tipdagi ta'lim-tarbiya muassasalarida u yoki bu darajada beriladigan ta'lim mazmunini belgilashning ilmiy asoslari, o'qitish vositalari va metodlarining samaradorligini oshirish yo'llari hamda ta'limning tashkiliy shakllari ishlab chiqiladi.

Didaktika pedagogikaning ta'lim va o'qitish nazariyasini ishlab chiqadigan tarmog'idir.

Didaktika yunoncha «didaktikos» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, o'qitish, o'rganish ma'nosini bildiradi. Yaqin va O'rta Sharqda Xorazmiy, Kindiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom kabi mutafakkirlar ilmiy didaktikaga asos solgan bo'lsalar, Amos Komenskiy, shveysariyalik pedagog I. G. Pestalossi, nemis pedagogi A. Disterveglar Yevropada didaktikaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Xorazmiy, Kindiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Tusiy va ularning izdoshlari qarashlarining muhim xususiyati shundan iborat ediki, mazkur olimlar doimo predmetning qiyofasi inson ongida mavhumlashuvi jarayoniga, mana shu predmetning mohiyati va o'ziga xosligini tushunish sodir bo'lishi hamda shakllanishiga e'tibor berganlar. Ular bilishning predmeti va manbalariga, bilish jarayoni qanday bosqichlardan tarkib topishiga, bilish faoliyati bilan amaliy faoliyat o'rtasidagi munosabatlarga qiziqqanlar.

Xorazmiy shaxsning uzluksiz kamol topishi nazariyasini rivojlantirish borasida muhim xizmat qildi, induktiv va deduktiv tafakkurdagi alohidalik hamda umumiylikning birligi prinsipini muayyanlashtirdi.

Kindiy substansiyani barcha ilmiy bilimlarning bosh predmeti sifatida ko'rib chiqishda, eng avvalo, miqdor va sifatni hissiy idrok etish zarurligini tasdiqladi. Kimki miqdor va sifatni bilmasa, u substansiyani bilishdan ham mahrumligini uqtirdi. Olim o'zining didaktik g'oyalarida

hissiy va ratsional bilishni ifodaladi. Hissiy bilish – yakka narsalarni bilishdan iborat bo'lsa, oqilona bilish – umumiy narsalarni bilish ekanini ta'kidladi. Uning fikricha, hissiy bilish faqat aql uchun material beradi.

Sabablar haqiqatni bilishda va o'zining ana shu haqiqatga muvofiq xatti-harakatlarini anglashda insonning aqliga ko'maklashadi, «Haqiqat, - deb yozgan edi Kindiy, – har qanday narsani va uning barqarorligini bilishning sababidir, binobarin, hayotdagi mavjud hamma narsa haqiqiyligi bilan mavjuddir. Haqiqatni bilish zarur va shunga ko'ra mavjud narsalarni bilish mumkin»[1].

Forobiy o'qitish metodlarining tasnifini ishlab chiqqan. Ularni amaliy va nazariy metodlarga ajratgan, shu tariqa o'qitishning amaliy yo'nalishi va kishilarning hayoti hamda kundalik faoliyati bilan bog'liqligi g'oyalarini olg'a surgan. Olim o'qitishning tajriba ko'rsatmali, induktiv va deduktiv, amaliy metodlariga alohida e'tibor bergan. Barcha metodlarni o'quvchining hayotiy tajribasiga, mantiqiy tafakkuriga tayangan holda birlashtirgan. O'quv jarayonini tashkil etishga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqishda deduktiv metodni ustun qo'yib, o'quvchilarga materialni tushuntirishda nimalarga alohida e'tibor berish haqida, eng muhim narsalarni fanga ishonchli bilimlar beradigan va shubhalantirmaydigan dalillar bilan yoritish va hokazolar bo'yicha o'qituvchilar uchun qimmatli tavsiyalarini bayon qilgan[1].

Forobiy matematika fani misollari asosida o'qitishning ilmiylik, ko'rsatmalilik, tushunarlilik va izchillik prinsiplarini ishlab chiqqan. Bilish jarayoni va fandagi bilim shakllarining mohiyatini yoritgan. Uning fikricha, ana shu jarayonlar qonunlar sifatida shakllanadi va ularga rioya qilish fikrlashni takomillashtiradi hamda murakkab bilish jarayonida qo'pol xatolarning oldini oladi. Bilish jarayoni fikrlash mantiqi orqali amalga oshadi. Mantiq, obyekti anglashga qaratilgan va aql yetadigan mohiyatlar tahlil etiladigan fikrlash jarayonining to'g'riligini belgilashga xizmat qiladi. Mantiq quroldir va u narsalarni aniq bilishga yordam beradi.

Forobiy bilish faoliyatini tashkil etish masalalari bo'yicha ham anchagina mufassal tavsiyalarni ishlab chiqqan. Uning yozishicha, yaxshi nazariyotchi bo'lish uchun nazariya qaysi fanga taalluqli bo'lsa-da, quyidagi uchta shartga rioya qilishi shart: 1. Mazkur fan asosidagi hamma prinsiplarni to'liq bilish. 2. Mana shu prinsiplardan va mazkur fanga doir ma'lumotlardan tegishli xulosalar chiqara bilish. 3. Noto'g'ri

[1] Избранные произведения мыслителя Ближнего и Среднего Востока IX-IIV веков. – М., 1961 г.
[2] Ал-Форобий. Математические трактаты. – Алматы: «Наука», 1972, 327- стр.

nazariyani rad eta bilish va haqiqatni yolg'ondan farqlash, xatolarni to'g'rilash uchun boshqa mualliflarning fikrlarini tahlil qila bilish[2].

Borliqning aks etishi sifatidagi hissiy bilish muammosi va eng asosiy masala - bilishning manbalari masalasi doimo Beruniy nazariy bilish faoliyatining diqqat markazida turdi. Olim bilishning nazariy asosini cheksiz va uzluksiz jarayon sifatida tahlil va talqin qildi. U o'zidan oldingi olimlar ishlab chiqqan bilishning ilmiy metodlarini rivojlantirib, didaktik yo'sinda muhim xulosalar chiqardi – «O'qish va takrorlash orqali,-deb yozgan edi Beruniy, – dunyoning tuzilishini, osmonning va Yerning shakllarini bilish astronomiya fani uchun g'oyatda foydalidir. Binobarin, ana shu tariqa ta'lim oluvchi malaka hosil qiladi va mazkur san'at ahli ishlatadigan so'zlarni o'rganadi, bu so'zlarning ma'nosini anglaydi.

Keyinchalik astronomiya fanidagi turli sabablar va isbotlarni o'rganishda ana shunday so'zlar uchrasa, ularni bemalol tushunib boraveradi va u yoki bu narsalarni o'zlashtirishda charchamaydi»[1].

Beruniy ta'kidlaganidek, o'qitish izchil, ko'rsatmali, maqsadga muvofiq bo'lishi va malum tizimda olib borilishi lozim. Binobarin, ko'rsatmalilik ta'limning tushunarliroq, muayyanroq va qiziqarliroq bo'lishini ta'minlaydi, tafakkurni rivojlantiradi.

Ibn Sinoning bilim orqali erishiladigan natijalari haqidagi ta'limoti o'qitish nazariyasida alohida o'rin egalladi. Uning fikricha, buyumlarni chinakam bilishga tashqi ko'rinishini tahlil qilish, sabablarini aniqlash asosida aql bilan erishiladi. Ibn Sino aqlning rivojlanish bosqichlarini ishlab chiqqan. Mushohada bilan idrok qilishning birinchi bosqichi aqliy kategoriyalarni tushuntirishdir. Ikkinchi bosqich ikki xil fikrni idrok etishdir. Aqliy rivojlanishning uchinchi bosqichiga o'zlashtirilgan fikrlarni idrok etish bilan erishiladi. Shunda uni haqiqiy aql deyiladi.

Olim aqliy faoliyatni bosqichlarga bo'lar ekan, birinchi bosqichda yodlay oladigan, lekin hali harflarni ham, siyoh va qalamni ham bilmaydigan bolaning aqlini nazarda tutgan; ikkinchi bosqichda tayoqchalarni chiza boshlagan, qalamdan foydalanishni o'rganayotgan bolaning aqli tasavvur qilinadi; uchinchi bosqichda inson aqliy shakllarni va ularga muvofiq hissiy obrazlarni egallagan bo'ladi. Ibn Sino aql deganda insonning tug'ma iste'dodini, shuningdek, tajriba asosida va bilish jarayonida shakllanadigan fikrlash qobiliyatini tushunadi. Aqlni insonning birlamchi tug'ma sog'lom fikrlashi, yaxshi

---

[1] Абу Райхон Беруний. Избранные произведения. Т.X. Част III. – Т.: «Фан», 1973–1976 годы.

va yomon ishlarni vujudga keltiradigan, ularni farqlantiradigan kuch, deb ta'riflaydi. Aql insonning xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Inson aql yordamida narsalar va hodisalarni tahlil qiladi, umumlashtiradi hamda ularning eng yaxshilarini tanlaydi, deb uqtiradi. Shuningdek, aqlni ikki kategoriyaga ajratadi. Ularning biri – nazariy aql bo'lib, borliqdagi umumiy narsalarning mohiyatini idrok etishdir, ikkinchisi esa amaliy aql bo'lib, buyumlarni tanlashda turtki sifatida ko'rinadigan qobiliyatdir.

Abdulla Avloniy (1878–1934) o'zining barcha tadqiqotlarida ilm muammosini birinchi o'ringa qo'ygan. «Alhosil, - deb yozgan edi u, - butun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilm bilan bog'liqdur... Shuning uchun o'qimak, bilmak zamonlarini qo'ldan bermay, vujudimizning dushmani bo'lgan jaholatdan qutulmakka jonimiz boricha sa'y qilmagimiz lozimdur»[1].

A Avloniy, ilm-tarbiya jarayonida o'zlashtiriladi va u yaxshini yomondan, ezgulikni yovuzlikdan, joizni nojoizdan farqlash imkonini beradi, deb hisoblaydi. U tarbiya bilan ta'limning birligi muammosini ishlab chiqdi. Garchi Avloniy ta'lim bilan tarbiya o'rtasida ozgina farq borligini aytgan bo'lsa ham, ular tana va jon singari bir-biriga chambarchas bog'liqdir, deydi[1].

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889–1929) I sinf uchun «Yengil adabiyot», II sinf uchun «O'qish kitobi» va «Qiroat kitobi» kabi darsliklar yozgan. Ammo mazkur darsliklar qo'lyozmaligicha qolib ketdi. O'sha paytlarda nashr etish imkoni bo'lmagan.

Hamza o'z tadqiqotlarida tovushli savod o'rgatish metodini ishlab chiqqan. Uning tadqiqotidagi asosiy g'oya o'qitish va tarbiyalashga kompleks yondashish, yoshlarning aqliy, axloqiy va estetik tarbiyasini o'zaro bog'liq holda amalga oshirishdan iborat edi.

Yuqoridagi asarlarning nomlaridan va pedagogik fikrlardan ayon bo'ladiki, mazkur mualliflar didaktikaga o'qitish san'ati sifatida, shuningdek, o'ziga xos amaliy ko'nikma sifatida qaraganlar. Didaktika tushunchasini Yan Amos Komenskiy (1592–1670) ham ana shu yo'sinda sharhlagan. Uning bu boradagi fikr-mulohazalari 1657-yilda nashr etilgan «Hammaga hamma narsani o'qitishning universal san'ati ifodalangan buyuk didaktika» nomli asarida bayon qilingan Komenskiy didaktika faqat o'qitish san'atidangina emas, balki tarbiyalash san'atidan ham iboratligini qayd qilgan va tarbiya har tomonlama axloqiylik

[1] Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T., «O'qituvchi», 1992- y, 23- bet.

yo'nalishidagi fe'l-atvorni shakllantirishning zarur sharti ekanini ham uqtirgan.

Didaktikani yuqoridagicha tushunish XIX asr boshigacha, ya'ni taniqli nemis pedagogi va faylasufi Iogan Genrix Gerbart (1776–1841) didaktikaning asosiy nazariyasini ishlab chiqqunicha davom etgan. Binobarin, u didaktikani pedagogikaga bo'ysunadigan tarbiyalovchi ta'limning yaxlit va ziddiyatsiz nazariyasi sifatida talqin qiladi.

Gerbart va xususan, uning izdoshlari ana shu nazariyaning rolini hisobga olib, didaktikaning asosiy vazifasini – darsda bayon qilinadigan material ekanini rad etdilar. Gerbart konsepsiyasiga muvofiq, o'qituvchi, asosan, o'quvchilarni yangi o'quv materiali bilan tanishtirishga doir harakatlarini tahlil qilishi lozim edi.

XVIII asrda shveysariyalik pedagog I.G. Pestalossi kamol toptiruvchi ta'limning prinsiplari tizimini asosladi. XIX asrda esa nemis pedagogi A. Disterveg o'zining «Nemis o'qituvchilari uchun» qo'llanmasida o'quv jarayonini faollashtiradigan talablarning butun bir kompleksini taklif qildi. Fan va texnika shunday tezlikda taraqqiy topmoqdaki, maktab ta'limi bilan ularning ketidan quvib yetish mumkin emas. Lekin maktabni bitirgan yoshlar, albatta, o'zlari bilmaydigan ilmiy kashfiyotlarga, jamiyatni rivojlantirishning bozor iqtisodiyotiga asoslangan yangi tizimiga duch keladilar. Lozim darajadagi aqlga, irodaga va hissiyotga ega bo'lgan kishilargina notanish ma'lumotlarni tezroq o'zlashtirib olishi mumkin.

Bilim va malakalarni tarkib toptirish naqadar zarur bo'lsa-da, hozirgi didaktika ana shu soha bilangina chegaralanib qola olmaydi.

Endilikda o'quvchilarni kamol toptirishda optimal natijalar beradigan o'qitish jarayonining ilmiy-pedagogik asoslarini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. O'quvchilarning kamol topishi ta'lim jarayonida amalga oshishi sababli bilim va malakalarni o'zlashtirishga qaratilgan didaktik prinsiplar malum natijalarni beradi. Lekin vazifa qandaydir natijalarga erishishdan emas, balki o'quvchilarni kamol toptirish uchun o'qitishning eng yuqori samaradorligini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun esa o'quv jarayonining qurilishini ishlab chiqish kerak. Didaktikada tarbiyalovchi dunyoqarashni shakllantirish masalalari ko'riladi, ta'lim jarayonida o'quvchilarda mustaqillikni, tashabbuskorlikni va shaxsning boshqa ayrim sifatlarini tarbiyalash vazifalari tahlil qilinadi. Mana shunday muhim masalalarning ko'rib chiqilishi maktabdagi ta'lim-tarbiyaning birligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'z-o'zidan ayonki, mazkur vazifani amalga oshirish uchun zarur ilmiy-pedagogik asoslarni

yaratish didaktika sohasidan ko'ra ko'proq tarbiya nazariyasiga taalluqlidir. O'qitish negizi yuksak axloqli qilib kamol toptirishdan iborat. Ana shunday harakatlarda o'qishga da'vat qilish, o'qituvchi bilan o'quvchilarning o'zaro munosabatlari va ta'limning metodlari masalalari boshqacha tus oladi.

DIDAKTIKANING ASOSIY KATEGORIYALARI

O'qitish nazariyasi bilimlar, ma'lumotlar va dalillarning katta zaxirasiga ega, ularning bir qismi tizimlashtirilgan, tartibga solingan.

O'qitish jarayonining strukturaviy komponentlari – maqsadli rag'batlantirish – motivlashtirish mazmuni, harakati, o'qitishning shakl va metodlarining ajratilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Mana shu komponentlarning ajratilgani o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati qonuniyatlarining tabiatini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Pedagogik yechimlarni tanlash nazariyasini ishlab chiqishning metodologik asosi – o'qitish jarayonining mavjud barcha qonuniyatlarini hisobga olish fikri bilan muntazam aloqada bo'ladi. Boshqacha aytganda, o'qitish jarayonining mavjud hamma qonuniyatlarini, albatta, kompleks holda hisobga olish bilangina ta'lim masalalarini to'g'ri hal qilish mumkin.

Pedagogik va psixologik shart-sharoitlarni aniqlash asosida o'qitishning optimalligi mezonlarining asoslari tarkib toptirilgan va ularning eng ahamiyatlilari quyidagilardan iboratdir:

- o'qitish optimal bo'lishi uchun har bir o'quvchi o'zining haqiqiy o'qish imkoniyatlariga muvofiq darajada o'zlashtirishi, tarbiyalanishi va kamol topishi shart;
- o'qitish optimal bo'lishi uchun o'quvchilar va o'qituvchilar darsdagi va uydagi ishlar vaqtining o'zlari uchun gigiyenik jihatdan belgilangan normasiga ega bo'lishi kerak.

Rejalashtirishni optimallashtirishning asosiy yo'llari o'qitishning vazifalarini ta'lim berish, tarbiyalash va kamol toptirish bilan birgalikda loyihalashga kompleks yondoshish hamda o'qitish vazifalarini u amalga oshadigan tizimning xususiyatlarini hisobga olgan holda muayyanlashtirishdir.

Ishni rejalashtirishni quyidagi usullaridan foydalaniladi:

- o'qitish mazmunining qo'yilgan vazifalarini eng muvaffaqiyatli hal qilishni ta'minlaydigan optimal variantini tanlash;

- o'qitish jarayonida qo'yilgan vazifalarni belgilangan vaqt ichida muvaffaqiyatli hal qilishni ta'minlaydigan metod va vositalarni tanlash;

- masalalarni muvaffaqiyatli hal qilishni, shu jumladan, o'quvchilarga tabaqali yondashishni ta'minlaydigan tashkiliy shakllarini tanlash.

Hozirgi paytda ta'limning muhim jihatlari, masalan, ta'limning mazmunini ishlab chiqish va tanlash, muammoli – kamol toptiruvchi o'qitish, o'quvchilarning o'qishini faollashtirish, o'qitish metodlari va ularning tarkibiy qismlari; o'quvchilar o'quv-bilim faoliyatining metodlari; o'quv materialini tashkil qilish, strukturalashtirish va hokazolar jadal o'rganilmoqda.

Ta'lim mazmunining ishlab chiqilgan nazariyasida quyidagi muhim qoidalar talqin qilingan:

- ta'lim mazmunida jamiyatning ma'naviy va moddiy elementlari, shu jumladan, tabiat, jamiyat va inson haqidagi bilimlar, ijodiy faoliyat tajribasi, insonning munosabatlari, boshqarish faoliyati, xulqi va hayoti ifodalanishi lozim;

- ta'limning mazmuni umumiy, politexnik va kasb-korlik komponentlarining birligini aks ettirishi kerak;

- ta'limning mazmuni o'quvchilarning yoshidan va jamiyatning rivojlanish darajasidan kelib chiqadi;

- ta'limning mazmunidagi ajratilgan to'rt komponent hajmi va mazmuni bo'yicha o'zaro aynan muvofiq bo'lishi kerak.

Maktab rivojlanishining hozirgi bosqichida ta'limni kompyuterlashtirish masalasi g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'quvchilarni zamonaviy hisoblash texnikasidan foydalanishga doir bilim va malakalar bilan qurollantirish, o'quv jarayonida kompyuterlarning keng qo'llanishini ta'minlash jamiyatda bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim vazifalaridan biridir. Mana shu vazifani amalga oshirish yuzasidan pedagogika fanida o'rta maktabga elektron hisoblash mikroprotsessor texnikasini tatbiq etishning ikkita asosiy yo'nalishi ishlab chiqilmoqda. Bularning birinchisi – maktabdagi ta'limning mazmuniga o'quvchilar umumta'lim tayyorgarligining komponenti sifatida dasturlashtirish asoslarini va hisoblash texnikasini joriy etish; ikkinchisi – maktabda elektron hisoblash mashinalaridan ta'minlash ta'limining vositasi sifatida foydalanishdir.

Pedagogika fani maktablarning EXM lardan foydalanishdagi tajribalarini o'rganishi va umumlashtirishi: yalpi kompyuter savodxonligiga javob beradigan yagona dasturlashtirish umumta'limiy kursini

yaratish; dasturlashni o'rgatish boshlanadigan muddatni va kursning hajmini belgilashi, maktabda o'rganiladigan algoritm tilini tanlash, ta'limni mashina bazasidan foydalanish asoslarini ishlab chiqishi va boshqa vazifalarni ado etishi kerak.

Ta'lim nazariyasiga muammoli – kamol toptiruvchi o'qitishni joriy etish, shuningdek, o'quv jarayonini tabaqalashtirish va individuallashtirish yo'llarini izlash bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda.

Muammoli – kamol toptiruvchi o'qitishning nazariyada ishlab chiqilgan asosiy g'oyalarini quyidagicha ta'riflash mumkin:

- ta'limiy bilishni ilmiy bilishga muvofiq modellashtirish g'oyasi, ya'ni muammoli vaziyatni vujudga keltirish – farazni olg'a surish – farazni asoslash – farazni hal qilish – uni tasdiqlash yoki rad etishdek zarur bo'g'inlarni o'z ichiga olgan muammoli o'qitish;

- o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda tadqiqotchilik yo'sinidagi ko'nikma va malakalarni o'stirish g'oyasi.

Muammoli o'qitish nazariyasida qator qonuniyatlar ifodalandi va eksperiment yo'li bilan asoslandiki, ulardan muammoli dars o'tish bilan muammoli o'rgatishning birligi va bir-birini taqozo etishi, o'quvchilarning tayyorligi darajasi bilan muammoli o'rgatish darajasining muvofiqligi kabi qonuniyatlarni ajratish mumkin.

Didaktikada ishlab chiqilgan o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish nazariyasi muammoli – kamol toptiruvchi o'qitish nazariyasiga juda yaqindir.

Faollik nazariyasining asosiy g'oyasi ham maxsus tashkil etilgan ta'lim muhitida (o'qitishning mazmuni, shakllari va metodlari bilan) o'quvchilarning faolligini tobora oshirib borishdan iboratdir.

Ishlab chiqilgan faollik nazariyasi o'quv jarayonida bilimlarni o'zlashtirish, ularni qayta ishlash va qo'llashning (muammoli va reproduktiv) usullarini o'rganish bo'yicha tashkil etiladigan o'zini o'zi boshqaradigan faollikdan iboratdir.

Mazkur qonuniyatlar asosida amaliy jihatdan muhim ahamiyatga molik nazariy qoidalarni *ifodalash mumkin.*

Faollashtirish vositalari tizimi, ta'limning mazmuni, o'qitishning shakl va metodlari o'qitishning asoslangan, maqsadga muvofiq o'z-o'zini boshqaradigan jarayon sifatida tashkil qilishni ta'minlashi uchun ular quyidagi talablarga *javob berishi kerak:*

- ta'limning hamma bosqichlarida o'quvchilarda o'qitishning ichki motivlarini qo'zg'atish va rivojlantirish;

- o'quvchilarda o'z oldilariga muayyan maqsadlarni qo'yish va kelgusidagi faoliyatlarini rejalashtirishga rag'batlantirish mexanizmini takomillashtirish;

- o'quvchilarda axborotlarni qayta ishlashga doir ta'limiy va aqliy ko'nikmalarning shakllanishini ta'minlash;

- o'quvchilarning o'quv-bilish maqsadlariga erishish uchun jismoniy va axloqiy, irodaviy kuchlarini oshirish;

- ta'lim jarayonida nazorat va o'z-o'zini boshqarish orqali o'quvchilarning o'z o'quv-bilish faoliyatini baholashini ta'minlash. Shu qoidalarga rioya qilinsa, ta'lim samaradorligi yanada ortadi.

Ta'lim jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy darajasi va madaniyati, uning siyosiy va mafkuraviy strukturasi mazmunini belgilaydigan masalalarni hal qiladi. Shuning uchun oiladagi yoki jamoadagi, maktabdagi, ishlab chiqarishdagi maqsadga muvofiq yoki tasodifiy tarbiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'ladi, chunki har qanday tarbiya ijtimoiy munosabatlarning subyekti hisoblanadi.

Inson tug'ilgan paytidan boshlab u yoki bu ijtimoiy guruhga mansub bo'lib, mehnat aloqalarining ma'lum tizimida tegishli yuridik huquqlardan foydalanadi. Jamiyatdagi o'zaro munosabatlar majmuyining mazmuni va xarakteri shaxs kamol topishining umumiy yo'nalishini hal qiluvchi yo'sinda belgilaydi. Ota-onalar va pedagoglar tarbiya metodlarida o'ziga xos o'rin tutsalar ham, ularning maqsadlarini, istaklarini va intilishlarini pirovard natijada jamiyat belgilaydi, uning u yoki bu ijtimoiy guruhlari, hayotning umumiy sharoitlari, uning manfaatlari va ideallari belgilaydi.

«Ijtimoiy tarbiya» iborasidan ancha tor ma'noda shaxsga ta'sir ko'rsatishning maxsus tuzilgan ijtimoiy institutlarda amalga oshiriladigan, oiladagi va yaqin atrof-muhitdagi tarbiyadan farqli jarayonni ifodalash uchun foydalaniladi.

Ta'lim va tarbiya tushunchasining qaysi biri kengroq ma'noga ega ekanligi xususidagi bahs samarasizdir, chunki hamma gap ularning qaysi maqsadda qo'llanishidadir. Adabiyotlarda ko'p uchraydigan «ta'lim» va «tarbiya» so'zlarini pedagogik jarayonning qarama-qarshi tomonlarini ifodalash uchun qo'llanishi unchalik to'g'ri emas. Binobarin, ta'lim bilim berishning maqsadga muvofiq jarayoni sifatida doimo muayyan shaxslarni tarbiyalashni o'z ichiga oladi. Tarbiyaning yo'nalishi esa, hatto, ta'limning mazmuni va saviyasi bilan rasman bir xil bo'lsa ham prinsip jihatdan turlicha:

- insonparvar -demokratik yoki totalitar bo'lishi mumkin. Ta'lim-tarbiya muassasalarida amalga oshiriladigan chuqur pedagogik jarayon sifatidagi tarbiya haqida gapirish uning faqat bir tomonini
- kasbiy jihatini ko'rsatishni bildiradi.

Tarbiya hamma vaqt xalq orasidagi hodisa, ijtimoiy hayotning doimiy kategoriyasi hisoblangan. Tarbiyaning ijtimoiy tabiatini anglash davlat va xalq tarbiyasi, jamiyat va shaxs tarbiyasi o'rtasidagi maqsadga muvofiq va tasodifiy tarbiya o'rtasidagi tafovutni, tarbiyaviy ta'sir obyektining g'oyat murakkab tugunini bilish imkonini beradi.

Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq yo'sinda shakllantirish, unda fazilatlarni tarkib toptirish jarayonidir. Tarbiya tarbiyani amalga oshiruvchilar kutadigan natija mavjudligini talab qiladi. U ikki turdagi faoliyatni, ya'ni shakllanuvchi va shakllantiruvchi faoliyatni bajaruvchilar tarbiyaning tashkilotchilari, shakllanuvchi faoliyatni bajaruvchilar esa tarbiyaning yolg'iz yoki jamoaviy obyektlari hisoblanadi.

Tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlari uning ikki tomoni-obyektiv va subyektiv jihatlari mavjudligidir. Uning shakllantiruvchi faoliyatlarini bajaruvchilar o'zlari xohlasa-xohlamasa tarbiyaning obyekti ekanligida ko'rinadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, obyektiv shakllanuvchi va shakllantiruvchi faoliyatlar hamda ularning elementlari o'rtasida, shuningdek, har bir faoliyatning elementlari o'rtasida ichki obyektiv bog'lanish va munosabatlar mavjudligida namoyon bo'ladi.

Shakllantiruvchi va shakllanuvchi faoliyatning subyektiv tomoni u yoki bu faoliyatni bajaruvchilar – subyektlar hisoblanadi va tarbiyaning natijalari ularning ichki holatiga, egallagan shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari hamda qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi.

Tarbiya ba'zan to'plangan bilimlarni, faoliyat tajribalarini yosh avlodga berishning yo'li sifatida, ba'zan erishilgan ma'naviy madaniyatni qayta tiklash va rivojlantirishning omili sifatida va ba'zan ijtimoiy munosabatlarning alohida shakli sifatida ta'riflanadi.

Tarbiyaning maqsadi uning ko'zlangan natijasidir. U jamiyat rivojlanishining ehtiyojlarini o'zida aks ettiradi va jamoatchilik hamda davlat hujjatlarida ifodalanadi, pedagogik ta'limotlar va nazariyalarda muayyanlashtiriladi hamda batafsil yoritiladi. Sinfiy jamiyatda tarbiyaning maqsadi hukmron sinflar tomonidan belgilanadi va bayon qilinadi. Masalan, quldorlik davrida-tarbiyaning maqsadi qullarni bo'ysundirish va bostirib turishga layoqatli jangchilar hamda lashkarboshilarni; feodalizm davrida feodal ritsarlar; burjuaziya davrida ishbilarmonlar va biznesmenlarni tayyorlashdan iborat bo'lgan.

Tarbiyaning maqsadi – shaxsni har tomonlama va uyg'un kamol toptirish, uning ma'naviy, axloqiy-estetik qadriyatlarini shakllantirish, yuksak darajada uyushgan va shakllangan jamoalarni vujudga keltirishdir. Tarbiyaning maqsadlarini oxirgi va oraliq, umumiy va muayyan, asosiy va yo'l-yo'lakay maqsadlarga tasniflash mumkin. Maqsad bilan bir qatorda, hal qilinishi maqsadga erishishni ta'minlaydigan vazifalar ham turadi. Masalan, tarbiyaning umumiy maqsadini ro'yobga chiqarish, ya'ni shaxsni har tomonlama kamol toptirish uchun *aqliy, axloqiy, g'oyaviy-siyosiy, estetik, mehnat* va jismoniy tarbiya vazifalarini amalga oshirish zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Didaktika kategoriyalari to'g'risida o'z fikringizni bildiring.
2. Hozirgi zamon shaxsini shakllantirishni siz qanday tushunasiz?
3. Ta'lim berish va o'qitish hamda o'qitish integratsiyasi tushunchalari haqida gapirib bering.
4. Laboratoriya mashg'ulotida ta'lim-tarbiya, o'qitish integratsiyasini kuzating.

IX bob. O'QITISH JARAYONI. O'QITISH JARAYONINING MOHIYATI

Har qanday jarayon harakatdir, moddiy dunyodagi narsalar yoki hodisalarning asta-sekin o'zgarishidir. O'qitish jarayoni ham yosh avlodda aqliy kuchlarni rivojlantirishga va axloqiy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan harakatdir. Biz o'qitish jarayonini qanday tushunamiz? O'qitish jarayoni – o'qituvchining va u rahbarlik qiladigan o'quvchilarning – ularda aqliy qobiliyatlarni o'stirish, dialektik dunyoqarash asoslarini tarkib toptirish va hayotga tayyorgarlikni amalga oshirish maqsadida bilim, ko'nikma va malakalar tizimini ongli hamda puxta o'zlashtirishga qaratilgan ilmiy asosdagi ishlarning majmuyidir.

Maktabdagi o'qitish jarayoni qandaydir tasodifiy va, ayniqsa, pedagogning xususiy fikridan kelib chiqadigan narsa emas. O'qitish jarayoni *bilish nazariyasi* asosida tarkib topadi va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlaridan kelib chiqadigan talablarni aks ettiradi. Hozirgi ilg'or pedagogika inson shaxsini maqsadga muvofiq shakllantirishga tarbiya, o'zini o'zi tarbiyalash va ijtimoiy tajribadan iborat tizim sifatida qaraydi. Tarbiya va o'zini o'zi tarbiyalash kichik tizimlar o'rtasidagi bog'lanish asosida tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi tashkil topadi va shu bilan insonning shaxsi shakllanadi.

O'quv jarayoni pedagogik jarayonning mag'zi sifatida tarbiya, o'zini o'zi tarbiyalash va ijtimoiy tajribaning birligini o'zida mujassamlashtiradi.

O'quv jarayonidagi tarbiya, asosan, o'qitish shaklida, o'zini o'zi tarbiyalash va ijtimoiy tajribaning birligi shaklida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra o'quv jarayoniga ta'lim (pedagogning faoliyati), o'qish (o'quvchining mustaqil o'rganish ishi) va ma'lumotning mazmunini kichik tizimlardan iborat ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida qaraladi. O'qitish o'quv jarayonining professional tomonini tashkil qiladi. Inson shaxs sifatida shakllanishining ikki tomonlama tabiati (tarbiya va o'zini o'zi tarbiyalash), shuningdek, o'quv jarayonining ichki strukturasi yo'l-yo'riq ko'rsatish va o'quvchilar o'quv-bilish topshiriqlarini mustaqil holda bajarishidan iborat harakatdir. Buning yo'l-yo'riq ko'rsatish jihati muallim o'quvchiga o'quv materiali bo'yicha o'rgatadigan narsalar va

ular ustida ishlash metodlari bilan izohlanadi. O'quvchilar ana shu asosda o'zlarining ma'lumot mazmunini o'zlashtirishga doir faoliyatlarini tashkil qiladilar. Shunday qilib, o'quv jarayonining mohiyati o'quvchi bilish faoliyatining mantiqi bo'lib, u birinchidan, bilish bizdagi bilimlarning yagona manbayi bo'lmish amaliyotni o'rganishdan boshlanishi va mavhum fikrlar asosida nazariy umumlashtirish kerakligidan; ikkinchidan, bilish olingan bilimlarni, nazariy umumlashtirishlarni insondagi bilimlar haqiqiyligini yagona obyektiv mezonlari sifatida ham xizmat qiladigan amaliyotga taqqoslash zarurligidan kelib chiqadi.

Bilish-murakkab dialektik jarayon bo'lib, jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga o'tish yo'lidir. Dunyoni bilishning, haqiqatni bilishning, ob'ektiv reallikni bilishning dialektik yo'li shu. Bilish nazariyasi in'ikos nazariyasi ham deyiladi.

O'qituvchi maktab o'quvchilarini yangi bilimlarni faol idrok qilishga, uni hayotda qo'llay olishga tayyorlaydi. Bu tasodifiy hodisa bo'lmay, o'quv jarayonining mantiqi shuni taqozo etadi. O'quvchilarning o'qituvchi sabog'ini o'zlashtirish jarayoni bilimlarni idrok qilish, tushunish, mustahkamlash hamda ularni amalda qo'llash bosqichlaridan iborat bo'ladi.

Bilimlarni o'zlashtirish voqelikdagi narsa va hodisalarni sezish va idrok qilishdan boshlanadi. Bilish faoliyatidagi ikkinchi bosqich – bilimlarni tushunish va umumlashtirish. Uchinchi bosqich – bilimlarni mustahkamlash va qo'llashdir.

O'qituvchi faoliyatining muvaffaqiyati, avvalo, u ta'limning mazmuni, metodlari va tashkiliy shakllaridan iborat umumiy didaktik prinsiplarni qanchalik to'g'ri amalga oshirishiga bog'liq. Didaktik prinsiplar ta'limning bevosita bilish nazariyasidan, shuningdek, maktabdagi ta'limning maqsadlari va ilmiy mazmunidan, o'quvchilar jamoasining yoshi va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadigan qonuniyatlarni aks ettiradi.

O'qitish prinsiplari qandaydir doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Ularning ayrimlari boshqacha sharoitga bog'liq holda o'zining nomini saqlab, yangi mazmun kasb etadi va ba'zilari, masalan, A.Y.Komenskiy olg'a surgan «tabiatga muvofiqlik prinsipi» singari o'zining ahamiyatini yo'qotadi; yana boshqalari esa yangi sharoitda jamiyatning o'qitish jarayoniga qo'yadigan ma'lum talablarini to'laroq aks ettirishi sababli yetakchi prinsipga aylanadi. Chunonchi, hozirgi paytda o'qitishning tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi prinsiplari alohida ahamiyat kasb

etadi. Tabiiyki, mana shu prinsiplar o'qitish jarayoniga o'zining qandaydir yangiligini qo'shadi, uni nimalar bilandir to'ldiradi. Lekin tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi ta'limga intilish yangilik emas. Uni mamlakatimiz pedagogikasi tarixida ilk bor Forobiy, Beruniylar asoslab berishgandi. Masalan, Beruniyning fikricha, tarbiyalovchi ta'lim ayni paytda kamol toptiruvchi ta'lim ham hisoblanadi: u kuzatuvchanlik, fikrlash, nutq, xotira va xayolning rivojlanishini ta'minlaydi, shu tariqa insonni hayotdagi mehnatga tayyorlaydi.

Mazkur prinsiplar yangi bo'lmasa ham, maktab rivojining turli bosqichlarida o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda har xil yo'sinda va to'liq bo'lmagan hajmda amalga oshgan. Buning hammasi jamiyat tomonidan maktab oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarga bog'liq bo'lgan.

Hozirgi dasturlar ma'lumotning nazariy saviyasiga talablarni oshirishga, maktabda o'qishning dastlabki kunlaridan boshlab bolalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, ularga fanlarning nazariy asoslariga doir tushunchalarni hosil qilishga, umumlashtirish va mantiqiy mulohaza yuritish malakalarini shakllantirishga qaratilgan. Ularda ham ilgarigi dasturlardagi kabi nazariy bilimlarni o'quvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilish bilan bog'lashga jiddiy e'tibor berilgan. Shuningdek, ta'limning tarbiyalovchilik rolini yanada kuchaytirish nazarda tutilgan. Bu esa ongli ravishda o'zlashtirilgan qoidalar, dalillar va nazariyalar o'quvchilarning e'tiqodiga hamda dunyoqarashiga aylanishi kerakligini bildiradi. O'quvchilarga faol va muntazam mehnat qilish odatini yanada ko'proq singdirish, ularda bilimlarga ishtiyoq uyg'otish va bu bilimlarni umumiy foyda uchun qo'llashga intilishni tarbiyalash zarur. Tarbiyalovchi ta'lim o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy me'yorlarni egallashlarini ham ta'minlashi kerak.

Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning aqliy kamol topishi va to'g'ri tarbiyalanishi o'z-o'zidan amalga oshmaydi. Buning uchun pedagoglarning ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi ham nihoyatda zarur. Ma'lumki, o'qitish jarayoni o'qituvchining va u rahbarlik qiladigan o'quvchilarning izchil faoliyati majmuyidan tashkil topadi. Bunda o'quvchilar faoliyatining muvaffaqiyati o'qituvchining oqilona rahbarligiga va yo'naltiruvchi ishlarga bevosita bog'liq bo'ladi. Ana shu ishlar, xalq ta'limi to'g'risidagi qonunda maktab oldiga qo'yilgan vazifalar mohiyati nimalardan iborat bo'lishi kerak? Aslida, hozirgi paytda yetakchilik qilayotgan tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi ta'lim prinsiplari o'quv jarayoniga, shu jumladan, ta'limning asosiy shakli

bo'lmish darsga o'z ta'sirini ko'rsatishi lozim. O'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida ham doim bir xil bo'lmagan.

Bu hol jamiyat rivojlanishining qonuniyatlaridan va uning eng muhim vazifasi – yosh avlodni tarbiyalash va o'qitishdan kelib chiqqan. Hozirgi kunning talabi – o'quv jarayonini o'quvchilarda faqat takrorlashga doir fikrlashni emas, balki ijodiy tafakkurni ham shakllantiradigan yo'sinda tashkil qilishdir. Psixologlarning ta'kidlashicha, tafakkur doimo muammo yoki masaladan, ajablanish yoki tushuna olmaslikdan, ziddiyatdan boshlanadi.

Ana shular tufayli ta'limiy muammolar asosida o'qitishda muammoli yondashish tushunchasi pedagogika nazariyasi va amaliyotiga faol kirib keladi. Bu muammoning mohiyati – o'quvchilarga ma'lum bilimlar, ko'nikma va malakalar bilan tushunish hamda tushuntirish uchun ilgarigi bilimlar kifoya qilmaydigan yangi dalillar, hodisalar o'rtasida didaktik ziddiyatdir. Bu ziddiyat ijodiy o'zlashtirishga turtki va shu bilan birga, harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi.

Biz o'qitishdagi muammolilikni o'quvchilarning o'quv muammosini anglashi va hal qilishiga qaratilgan bilish faoliyatini tashkil etish, deb tushunamiz. O'qitishdagi muammolilikning muhim belgisi masalani qo'yishdan ko'ra muammoli vaziyatni yaratish ko'proq zarurligidir. Bunda mazkur vaziyatni hayotiy dalillar va hodisalar asosida yaratishni nazarda tutish muhimdir. Chunki, muammoli vaziyat qancha tabiiy shaklga ega bo'lsa, o'quvchilarni faollashtirish va muammoni hal qilishda qatnashishga jalb etish imkoniyati shuncha keng bo'ladi. O'qitishdagi muammolilik an'anaviy didaktikaning asosiy prinsiplari va qoidalarini inkor qilmaydi, balki ularga tayanadi. O'qitishga muammoli yondashishni qo'llashdan maqsad hozirgi o'qitish jarayonini o'quvchilarda ijodiy fikrlashni faol rivojlantirishga yordam beradigan metodlar va usullar bilan to'ldirishdir.

Umuman aytganda, o'quv jarayonini takomillashtirishdan ko'zlanadigan asosiy maqsad uning sifatini yangi pog'onaga ko'tarishdir. Shunga ko'ra o'qituvchining faoliyatida qanday yangilik vujudga kelishi kerak? Avvalo, u materialni shunchaki bayon etmasligi va o'quvchilarga tayyor xulosalar hamda umumlashmalarni aytib bermasligi, balki ularning fikrini o'rganiladigan obyektga jalb qilishi, undan muammo topishi yoki imkoni bo'lsa, o'quvchilarning o'zlarini mazkur obyektdagi muammoni mustaqil holda o'ylashga rag'batlantirishi, muammoli vaziyatni yaratib ularning diqqatini safarbar qilishi, tafakkurni faollashtirishi, ta'limdagi

loqaydlikni bartaraf etishi, o'quvchilarga o'zlaricha mulohaza yuritib, zarur xulosalar va umumlashmalar chiqarishda yordam berishi, ularni kuzatishga, tasavvur qilishga, eslab qolishga, ijodkorlikka o'rgatishi, ya'ni u o'z tarbiyalanuvchilarini olgan bilimlari bilan kuzatilgan hayotiy dalillar va hodisalarga taqqoslash, shu asosda to'g'ri xulosalar va umumlashmalar chiqarishga odatlantirishi kerak. Mana shularning hammasi ta'lim jarayoniga zamonaviy mazmun baxsh etadi.

HOZIRGI O'QITISH JARAYONIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Hozirgi kunning vazifalarini amalga oshirishda o'qitishning chuqur ijtimoiy e'tiqodlilik bilan uyg'un ilmiyligiga qo'yilayotgan talablar g'oyatda muhimdir.

Didaktikada o'qitishning ilmiyligi nima ekani asosli ravishda bayon qilinadi. Ma'lumki, maktab ta'limi mazmuniga kirgan barcha bilimlar voqelik qanday bo'lsa, uni shundayligicha, hech bir qo'shimchalarsiz aks ettiradi. Pedagogning vazifasi o'quvchilarga ilmiy, haqqoniy bilimlarni asli holicha tushuntirishdan, ularni bilimlarni mustaqil o'rganishlarida o'zlashtirilgan haqiqatlar borliqdagi – inson ongidan tashqari obyektiv mavjud narsalarga muvofiqligini kafolatlaydigan yo'lga solishdan iboratdir. Hatto bolalar ta'limning birinchi pog'onasida olgan juz'iy bilimlar ham haqiqatni buzmasligi kerak.

Ilmiy asosdagi to'g'ri o'qitish natijasida o'quvchilar ongida obyektiv olamning haqqoniy manzarasi hosil bo'ladi.

Pedagogika amaliyotida ba'zan g'alati voqealar ham uchraydi. O'quvchilar qiziquvchanligi sababli o'qituvchiga savol beradilar va xuddi ana shu paytda o'qituvchi asosli javob bera olmaydi, xijolat chekadi. Noto'g'ri javob bersam, keyinchalik obro'yim ketadi, deb o'ylaydi. Masalan, birinchi sinf o'quvchilari o'qituvchidan «Kosmos nima?» - deb so'raydilar va u sarosimaga tushib qoladi. Darhaqiqat, buni birinchi sinf o'quvchilariga qanday tushuntirish kerak? O'qituvchi puxta o'ylab olib, keyin, chunonchi, ertasiga javob berish o'rniga, shu zahoti «Kosmos bizdan juda uzoq narsa», - deb javob qildi. Shunday javobdan keyin o'quvchilarda kosmos haqida qandaydir tasavvur hosil bo'ladimi?

Chinakam ilmiylik doimo ijtimoiy rivojlanish va moddiy olam qonuniyatlarining obyektivligini o'z ichiga oladi. Bizning fan dialektik falsafa poydevoriga quriladi. U voqelikning sovuqqonlik, loqaydlik bilan yozilgan tavsifi emas, balki moddiy olam haqidagi qarama-qarshi

tushunchalarning o'zaro kurashish maydoni va qurolidir. Fanlar – e'tiqodlarni shakllantirishning kuchli omili. Shuning uchun, yoshlarimiz olgan bilimlar ularning e'tiqodiga aylanishi juda muhimdir.

Mana shu vazifalarni amalga oshirishda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muhim talabdir. Biz faqat ana shunga asoslanib, bolalarni mustaqil o'ylashga o'rgatishimiz, ularda o'zlarining qarashlari va nuqtayi nazari tizimini tarkib toptirishimiz mumkin.

Agar bilimlarni bayon etish, ishning usullarini ko'rsatish mumkin bo'lsa, ijodiy faoliyatni o'rgatish uchun o'quvchilarni xuddi ana shu faoliyat jarayoniga bevosita jalb etish shart. Mana shu muammo bo'yicha ayrim mulohazalarni ifodalashga harakat qilamiz.

Avvalo, har qanday ijodkorlik, xususan, o'quvchilarning ijodkorligi maxsus tayyorlangan sharoitlarda amalga oshishi mumkin. Bunda bilimlar, ko'nikmalar va malakalar tizimi hal qiluvchi omil bo'ladi. Ijodni, ijodkorlikni qanday tushunish kerak? Odatdagi tushunchaga ko'ra, ijod ozchilik kishilarning, buyuk san'at asarlarini, yangi mashinalar, dastgohlar va hokazolarni yaratadigan iste'dodli odamlarning qismatidir. Lekin ijod buyuk asarlar yaratishdangina iborat emas, balki kishining fikr yuritishi, biror tadbirni o'ylab topishi, ozgina bo'lsada, qandaydir yangilik yaratishi ham ijoddir. Ijod jarayoniga tasodif sifatida emas, balki qoida sifatida qarash lozim.

O'quvchining ijodini qanday tushunish kerak? Bolalar hech qanday yangilik yaratmaydiku? O'quvchining ijodkorligi, eng avval, uning har qanday faoliyat jarayonidagi: o'ziga xos usul bilan masala yechishi, insho yozishi, tajriba ishlari, mehnat darslari va hokazolardagi mustaqil fikrlashida namoyon bo'lishi lozim.

O'quvchining ijodi – uning olgan bilimlarini hayotda ko'rgan faktlar va hodisalarga bog'lay olishi, ularni to'g'ri baholab, dastlabki ma'lumotlarni tahlil va sintez qila bilishidir.

Har qanday ijod borliqni rad etish emas, balki borliqqa to'laroq kirib borishdir.

O'qitishdagi individual yondashish ham ta'lim jarayonining muhim talabidir. Biz ana shu talabni qanday tushunamiz? O'qitishdagi individual yondashish faqat mashq ishlarida emas, balki o'quv jarayonining hamma bosqichlarida: yangi materialni o'tishda, mustahkamlashda va takrorlashlarda ham, uy vazifasini tuzishda va darsdan tashqari qo'shimcha mashg'ulotlarda ham amalga oshirilishi zarur. Uni, masalan, yangi material o'rganilayotganda qanday amalga oshiriladi? O'qituvchi materialni tushuntirar ekan, darslikning paragrafi

bilan cheklanishi mumkin emas. U ayrim ma'lumotlarni ancha kuchli o'quvchilarni nazarda tutib bayon qilishi lozim. Bunda bo'sh o'quvchilar nima qilishi kerak? O'qituvchi ularni hisobga olmagan-ku? Ko'pchilik tajribali o'qituvchilar qiyin mavzularni o'tishdan oldin ana shunday o'quvchilar bilan qo'shimcha mashg'ulot uyushtirib, yangi materialni idrok etish uchun ilgari o'rganilgan bilimlarni takrorlaydi va yangi materialning qiyin joylarini tushuntiradi. Ana shunday qo'shimcha ish doimiy ravishda bo'lmasa-da, o'qituvchining faoliyatida zarurdir. Chunki o'qituvchining kasbiy burchi, eng avvalo, ehtiyojmandlarga yordam berishdir. Darsda buning uchun har doim imkoniyat bo'lavermaydi. Mashqlar vaqtida dastlab butun sinfga qiyinligi bir xil materiallarni berish, keyingi bosqichlardagina tayyorgarlik mashqlarini tabaqalashtirish tavsiya etiladi. Bo'sh o'quvchilar bilan ishlash darslarda ham, qo'shimcha mashg'ulotlarda ham amalga oshirilishi kerak. Bu ishlarda faqat o'qituvchilar emas, balki mazkur sinfdagi kuchli o'quvchilar yoki bo'sh o'quvchilarga biriktirilgan yuqori sinf o'quvchilari ham qatnashishi lozim.

Ta'limning demokratik va insonparvarlik tizimiga o'tish davrida o'qitishdagi individual yondashish alohida ahamiyat kasb etadi, binobarin, hozirgi kunning talabi o'quvchi o'rta maktab dasturini o'zlashtirishi uchun ta'limning har bir bosqichida tegishlicha bilimlar olishiga erishishdan iboratdir. Shaxs doimo shakllanishda bo'ladi. Shaxsning shakllanishi sust kechishi ham mumkin.

Shaxsni har tomonlama kamol toptirish muammosini faqat maktab emas, balki jamiyatning rivojlanishi ham hal qiladi, albatta. Jamiyat tobora rivojlanishi bilan shaxs har tomonlama kamol topishi uchun qulay sharoitlar vujudga keladi.

O'qitishni tabaqalashtirish va individuallashtirish muammosi ta'lim nazariyasi va amaliyotida yangi muammo emas. Ammo u hozirgi paytda ta'lim-tarbiya nazariyasida alohida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uning chet el pedagogikasi uchun mohiyati, bir tomondan, fan-texnika inqilobi sharoitida malakali kadrlar tayyorlashdan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan, fan, ishlab chiqarishni boshqarish, mafkura, adabiyot va san'at muammolarining yaratilishidan iboratdir.

Ta'limni tabaqalashtirish muammosi ilmiy-pedagogik asosda hal qilinsa, o'qitishni ma'lum darajada individuallashtirishga imkoniyat paydo bo'ladi. O'qitishni individuallashtirish juda murakkab muammo bo'lib, ma'lum metodologik va pedagogik yondashishga bog'liq holda bevosita hal qilinadi.

Pedagoglar va psixologlar o'qitishni individuallashtirish muammosiga shaxsni har tomonlama kamol toptirish, shaxs bilan muayyan (o'quvchilar yoki ishlab chiqaruvchilardan iborat) jamoa o'rtasidagi munosabatlarni, maktabning insonni tarbiyalashdagi rolini muayyan tushunish nuqtayi nazaridan yondashadilar. Bunda iste'dod va qobiliyatlarning baravar emasligi, ularning xilma-xilligi va individualligi haqidagi ta'limotga tayanadilar.

O'qitishning individuallashuvi tarbiyaning ham individuallashganini bildiradi. O'qitish va tarbiyalash jarayonida shaxsning qobiliyatlarigina rivojlanib qolmaydi, balki uning fazilatlari ham shakllanadi. Inson esa faqat o'zining atrofidagi olamga munosabati orqali shaxsga aylanadi. Jamiyatdan va ijtimoiy munosabatlardan tashqari individuallik bo'lmaydi, sinfiy ekspluatatorlik jamiyatida bunday munosabat sinfiyligi sababli o'qitish va tarbiyalashning har qanday individuallashuvi hukmron mafkuraning tarbiyalanuvchilarga ta'sirini kuchaytiradi va bu ta'sir yanada noziklashadi, o'zgaruvchan va maqsadga muvofiqroq bo'ladi.

O'qitishning individuallashuvi ta'limning tashkiliy shakllari va metodlari, sinflarning to'laligi, o'zgarishiga, hatto maktab binolarining rejalashtirilishi, potok sinflar, guruhlarning nisbati va har bir o'quvchi bilan olib boriladigan ayrim ishlar ham jiddiy o'zgarishga sabab bo'ladi.

O'quvchilar o'zicha hayot kechiradi, ularning tashqi olamga munosabatini ifodalovchi ma'naviy dunyosi boy va takrorlanmas bo'ladi. Ana shu dunyoni, ichki hayotni individual yondashish bilangina tushunish mumkin. Individual xususiyatlar, qiziqish va iste'dodlar hisobga olinmasa, sinf-dars tizimi orqali muntazam o'rganiladigan kurslar quruq yodlashga aylanib qolishi ehtimoldan xoli emas. Har bir kishining iste'dodi ko'p qirrali bo'lib, faqat tashqi sabablar bilan emas, balki uning o'z tabiatiga bog'liq holda ham tarkib topadi. Inson tashqi ta'sirni o'z-o'zidan qabul qilmaydi, balki unda bolaga ta'lim orqali beriladigan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish imkonini yaratadigan biologik qobiliyat mavjuddir. Masalan, musiqachilarga xos nozik eshitish analizatori zarur. Shunday analizatorga ega bo'lgan holda musiqachi bo'lmaslik mumkin, ammo mazkur analizatorsiz musiqachilikni o'rganishning iloji yo'q.

O'qitishni individuallashtirish «biologik» va «ijtimoiy» xususiyatlarni, ya'ni insonda iste'dod bo'lishi mumkinligini, lekin u faol ishlar bilan shug'ullanmasa, iste'dod tashqi ta'sirlar, tashqi sharoitlar natijasida o'z-o'zidan qobiliyatga aylanmasligini yaqqol tushunishni

talab qiladi. Ta'lim o'zining mazmuni va metodikasiga ko'ra tashqi ta'sirdir. Lekin u o'quvchi iste'dodi hisobga olinsagina kutilgan natijani berishi mumkin.

O'qitishning individuallashuvi jamoa bilan yanada chuqur bog'lanishiga olib boradi, jamoadagi o'zining «men»ini namoyish qilishning, shaxsga aylanishning yorqin istiqbollarini vujudga keltiradi. Shaxsni ta'sir ko'rsatishning jamoaviy vositasida tarbiyalash-unda jamiyatga to'g'ri munosabatni tegishli faoliyat bilan qo'shilishning axloqiy-estetik normalar haqidagi, ularga ongli yondashish to'g'risidagi tushunchalarni tarkib toptirishini bildiradi: mustaqillik va faollikni, o'ziga xoslikni rivojlantirish esa ijtimoiy konstruktiv – ijodiy ishlarda o'zini yaqqol namoyon etishdir.

«Individuallik» tushunchasi insonning ijtimoiy mohiyatini ifodalovchi shaxs, avvalo, ijtimoiy mavjudot sifatidagi insonni tavsiflaydigan umumiy xususiyatlarni o'z ichiga olishini ko'rsatadi.

Umumiy ijobiy xususiyatlar qanchalik ko'p bo'lsa, shaxs shunchalik ahamiyatli bo'ladi, chunki u ijtimoiy munosabatlarni eng chuqur aks ettiradi.

«Individuallik» tushunchasi shaxsning boshqa kishilardan farqlanadigan alohida va yagona xususiyatini o'z ichiga oladiki, bu xususiyat shaxsga jamiyatda o'ziga xoslik va takrorlanmaslik baxsh etadi, unda ijtimoiy munosabatlar sharoitida, ya'ni kishi kishini ekspluatatsiya qilmaydigan tuzumda jamiyat va shaxs o'zaro qarama-qarshi bo'lmaydi. Har qanday individuallikning betakrorligi jamiyatdan ajralib qolmaydi, balki jamiyatning uzviy bog'liqligi uning manfaatlarini va harakat qonuniyatlarini tushunishdadir. Jamiyatsiz shaxs bo'lmaydi, individuallik bo'lmaydi, chunki kamolotning manbayi jamiyatdadir.

Shaxsning kamol topishida o'zining kuch-g'ayrati, bevosita faoliyati juda katta rol o'ynaydi.

Bizning tarbiya va ta'lim tizimimiz har bir bolada iste'dod, faollik, onglilik va ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Avval xususiyatlarni hisobga olib, umumiylikni, keyin umumiyni hisobga olib, alohidalikni rivojlantirish kerak.

O'QITISH JARAYONIGA NOAN'ANAVIY YONDASHISH

Respublikamizda ta'lim jarayonini takomillashtirish bo'yicha izlanishda o'qitishning yangi shakllari asta-sekin mustahkam o'rin olmoqda. Bular gimnaziya, ixtisoslashtirilgan sinflardir. Lekin ta'lim-

ning yangi shakllari, asosan, maktabning o'rta va yuqori bo'g'inlariga daxldordir. Xo'sh, boshlang'ich maktabda nimalar bo'layotir? Boshlang'ich maktab har qanday holda ham o'quvchilardagi bilimlarni shakllantirishda va ularning qobiliyatlarini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi, keyin ham shunday bo'lib qoladi. Ammo boshlang'ich maktabdagi barcha o'quvchilar, bolalarning qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish uchun tegishli ishlarni amalga oshirayotirmi? Masalan, nima uchun yuqori sinflarda a'lo bahoga o'zlashtiradigan bolalar soni kamayib bormoqda? Maktabni bitta yoki ikkita o'quvchi oltin medal bilan bitirishini qanday tushunish kerak? Iste'dodli, qobiliyatli bolalar yo'qmi yoki o'qitish jarayoni shunchalik samarasiz bo'lib qolganmi? Bularning sababi nima? Sababi ko'p. Birinchidan, boshlang'ich sinflar o'qituvchinining bolalar bilan individual ish olib borish imkoniyati cheklangan. Sinflarda bo'sh o'zlashtiradigan o'quvchilarga e'tibor berish zarur. Ikkinchidan, mazkur o'qituvchilarning metodik saviyasi yetarli emas. Sinfdagi umumiy ishlar jarayonida qobiliyatli bolalarning ijodiy imkoniyatlari cheklanib qolmoqda. Ular o'z qobiliyatlarini ko'rsata olmayotir. O'quvchining butun kuchi va e'tibori sinfga qaratilib, qobiliyatli bolalar ko'zga tashlanmayotir. Umuman aytganda, xususan, bolalarni saralash va o'qitishga boshqacha yondashishi bilan ularning ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish kerak.

Boshlang'ich maktab (1 bosqich maktab) bola shaxsining ilk shakllanishini ta'minlashi, uning qobiliyatlarini aniqlash, o'quvchilarda bilim olish ko'nikmasi va istagini tarkib toptirishi kerak. Bunday maktabda o'quv faoliyatining zarur ko'nikma va malakalarini egallaydilar, o'qish, yozish, hisoblashni o'rganadilar, ijodiy fikrlash elementlarini, madaniy nutq va xulqni, shaxsiy gigiyena hamda sog'lom turmush asoslarini o'rganadilar.

Mana shu umumiy vazifalarni amalga oshirish uchun maqsadlarning ustunligini jiddiy, tubdan o'zgartirish, avvalo, predmetlarga doir bilimlar, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishning an'anaviy maqsadi o'rniga bola shaxsini, o'quv faoliyatini shakllantirish asosida tarbiyalash maqsadi egallaydi, lekin bunda an'anaviy predmetlarga doir ko'nikma va malakalarning shakllanish darajasiga e'tibor sustlashmasligi lozim.

Boshlang'ich ta'limning muayyan maqsadlarini ishlab chiqishning haqiqiy ahvoli shundaki, yangi ustunliklar nazariy va amaliy ustunliklar jihatidan eng kam ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda predmet ta'limining o'quv dasturlarida belgilangan muayyan maqsadlari hozircha kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining yosh xususiyatlari va imkoniyat-

laridan ajralib qolgan, ta'limning rejalashtirilgan natijalari va ularni baholash mexanizmlari nuqtayi nazaridan ifodalanmagan. Bu hol o'quv faoliyatini shakllantirishga doir ishlar bilan predmetlar bo'yicha ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish o'rtasida uzilish mavjudligidan dalolat beradi.

Boshlang'ich ta'limdagi maqsadlar ustunligining almashinuvi faqat predmetlar o'rtasidagi nisbat (asosiy va ikkinchi darajalilik)ning o'zgarishiga olib bormaydi, balki shaxsni kamol toptirish vazifalarini kengroq va to'laroq amalga oshiradigan yangi, uyg'unlashgan kurslarni ishlab chiqishning asosini ham vujudga keltiradi. Bunday kurslarni va ularning dasturlarini ishlab chiqish nihoyatda zarurdir.

Shu bilan birga, kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining yosh imkoniyatlarini hisobga oladigan va ularda o'quv faoliyatini shakllantirishga qaratilgan yangi tipdagi ta'lim vositalariga o'tish juda muhimdir.

Muayyan yo'nalishdagi (matematika, til, estetik va jismoniy tarbiya hamda boshqalarga doir) maktablarga bolalarni yoshidan qat'iy nazar qabul qilinadi, ya'ni olti va yetti yoshli bolalar farqlanmaydi. Bunda asosiy mezon ko'rish va eshitish xotiralari, mantiqiy fikrlash hamda nutqdan iborat bo'ladi. Mana shu mezonlarga ko'ra boshlang'ich maktabning asosiy vazifasi: bolalarga kuzatish, o'ylash, o'qish va yozishni, o'qilgan yoki aytilgan materialning asosiy ma'nosini ajratish va tahlil qilishni, muammoli vaziyatlarni turli variantlarda hal etishni o'rgatishdir. Sinfning ahvoliga muvofiq o'quvchining eng muhim vazifalari: o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishga tayyorligini aniqlash va rivojlantirish; keyin o'qitishning individual shakli metodikasini ishlab chiqish, bolalarnig qobiliyatlari va ijodiy qiziqishlarini takomillashtirish; ularning tafakkuri hamda o'qitish dasturini maksimal darajada o'zlashtirish iqtidorini o'stirish; bolalarning o'ziga xos va shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish; ularni chuqurlashtirish; bilimlar asosida maktabning o'rta zvenosidagi o'qishga tayyorlashdir.

O'zbekiston maktablarining tajribali o'qituvchilari bolalarni neyropsixologlarning ekspress-diagnostik tekshirish asosida tanlash metodidan foydalanadilar. Bu metod psixologiya fanlari doktorlari, professorlar B. Qodirov va E. G. Simernitskaya, dotsent S. Oxunjonovlar tomonidan ishlab chiqildi. Ular o'quv rejasiga ijodiy tafakkurni rivojlantirish dasturlarini, ta'limning ikkinchi tili - informatika, shaxmat o'yini darslarini kiritadilar.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirish dasturining (haftada 2 marta) vazifasi quyidagilardan iborat edi:

1.Kontursiya, piktogramma tili bo'yicha mashqlar orqali obrazli tafakkurni rivojlantirish, tabiiy obyektlarning o'xshashligi bo'yicha ishlash.

2.Sistemali va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish (bunga o'zaro uzoq o'xshashlikning bog'lanishi, «Ha-yo'q» o'yini, EHM bilan muloqot, konturli topshiriqlarni topish, «Siferblat-umumiy tizim qismning sistemasi – sistemalar» o'yini kiritilgan.

3.«Yaxshi-yomon» o'yini, ertaklardagi ziddiyatlarni izlash orqali dialektik tafakkurni rivojlantirish.

4.Tabiatdagi hodisalarni bevosita kuzatish asosida bolalarning diqqatini tabiat go'zalliklariga jalb qilish.

5.Ertaklarning sujetlari bilan ishlash, turli ertaklarni tahlil qilish, tabiatdagi o'xshashliklarini bog'lash asosida kichik sujetlar tuzish, bir ertak obyektini ikkinchi ertakka ko'chirish yo'li bilan sehrli sujetlar va effektlar yaratish, ertakli masalalarni hal qilishda tasviriy san'at usullarini qo'llash.

Matematika ta'limi jarayoniga shaxmat o'yini va informatika darslari joriy qilingan edi. Shaxmat sinfdagi hamma o'quvchilar uchun majburiy qilib belgilangandi. Chunki shaxmat orqali o'quvchilarda xotirani, xatti-harakatning ma'lum mantiqini, o'yinda raqibining maqsadini hisobga olish, ko'zlangan natijalarga erishish uchun o'zining ishlarini rejalashtirish ko'nikmalarini, mehnatsevarlik va batartiblikni rivojlantirish mumkin.

O'quvchilar I–IV sinflarda EHM bilan shug'ullanib, mashqlarni mashinada ishlash malakalarini hosil qiladilar, matematika, tabiatshunoslik, mehnat darslari bo'yicha o'yin dasturlarini o'zlashtiradilar, shuningdek, test asosida psixologik yo'nalishdagi har xil mashqlarni bajaradilar.

O'yin shaklida olib borilgan til bilan bog'liq darslarda ta'limning ikkinchi tilini o'rganishda, asosan so'zlarni, iboralarni eslab qolishga, o'qish va yozish malakalarini shakllantirishga ahamiyat berildi.

O'qitishning gumanitar yo'nalishlarini «Atrofimizdagi olam», «Tasviriy san'at», «Musiqa va raqs» darslari tashkil etdi. Bunday darslarning vazifasi axloqiy va estetik tarbiyaning asosi bo'lib, chinakam insoniylik sifatlarini va rahmdillikni, inson va tabiatning go'zalligini ko'ra olishni rivojlantirishdan iborat edi.

Ta'limdagi noan'anaviy o'quv jarayonining ana shu xildagi boyligi tibbiyotchilar va psixologlar tomonidan doimiy ravishda nazorat olib borilishini talab qiladi.

Sinf psixologlarining asosiy vazifasi bolalarning o'quv jarayoniga, psixologik barqarorlikka ko'nikishini aniqlashdan iborat edi. Psixologlar darslarga kirishi, o'quvchilar va ota-onalar bilan suhbatlar o'tkazishlari lozim. Ular to'plagan ma'lumotlar o'quv jarayonini oldindan belgilash imkonini beradigan maxsus daftarlarga muntazam ravishda yozib borilishi shart. Sinf psixologining yana bir vazifasi xotirani rivojlantirishga doir mashg'ulotlarni o'tkazishdan iborat bo'lib, bu ish ta'limning boshlang'ich zvenosida juda zarurdir.

TENGLASHTIRISH SINFLARI TO'G'RISIDA

Zaif va ijtimoiy noqis bolalarga tabaqali yondashishni amalga oshirish, ularni metodik maqsadga muvofiq yo'sinda o'qitish psixik sog'lom hamma bolalarga bitta sinfda ta'lim berish imkonini yaratadi.

Xususan, ana shu muammo hal qilinmagani sababli keyingi paytlarda «Seleksiya ishining tuzatish sinflari» deb ataladigan alohida shakli ancha keng tarqaldi. Bunday sinflarda o'qishda turli qiyinchiliklar bois yaxshi o'zlashtirmaydigan, ba'zan kasaliga noto'g'ri tashxis qo'yilgan bolalar ham maxsus jamlanadi.

Maxsus maktab jamoalarini tashkil etish masalalari psixologlar, tibbiyot xodimlari va pedagoglar tomonidan qunt bilan chuqur tadqiq qilinishi kerak. Bu tadbir o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirish natijalarini baholab, o'quvchilarni navbatdagi sinfga o'tkazish muammosini hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

Maktablarda o'quv jarayonini tashkil etishga tabaqali yondashish uchun tenglashtirish sinflarini yaratishning psixologik jihatdan ham, pedagogik jihatdan ham o'ziga xos qiyinchiliklari bor. Psixologik yo'sindagi qiyinchilik shundan iboratki, o'qituvchi uchun qo'li ostidagi bolalarning kimligini, ichki dunyosini va ular bilan qanday ishlash kerakligi, nima uchun shundayligini darrov bilib olish ancha mushkuldir. O'zlashtirmaydigan bolalarda xotiraning hamma turi past bo'ladi va ularga tahlil qilishni, taqqoslashni ham umumlashtirishni alohida e'tibor bilan o'rgatish zarur.

Individual yondashish, xususan, tenglashtirish sinflaridagi ta'lim va tarbiyaning yetakchi prinsipidir. Ta'limda olg'a siljish uchun o'qituvchi

juda ko'p mehnat qilishi, xilma-xil mashg'ulotlarni individual yo'sinda amalga oshirishi lozim bo'ladi.

Bolalarni umumiy ta'lim maktabidagi o'quv jarayoniga qo'shish uchun ularning bilimlari, ko'nikma va malakalarini tenglashtirish vazifasini o'qituvchi, tarbiyachi va ota-onalar hamkorlikda uddalashlari mumkin. Mazkur sinflardagi o'quvchilar bilan ishlaydigan tarbiyachi o'qituvchining ishini davom ettirishi, har bir o'quvchiga alohida-alohida yordam berish uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tishi kerak.

O'qituvchi bolalarning charchab qolmasligini e'tibor bilan kuzatib borishi zarur. Shuningdek, ta'limning usul va metodlarini puxta o'ylab, har bir bolaga individual yondashishni hisobga olishi darkor. O'qitishning amaliy va nazariy bo'limlarini uyg'unlashtirishi, aqliy zo'riqish va hordiq chiqarish paytlarini navbatlashtirib borishi lozim.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Didaktika nimani o'rgatadi va u ayrim predmetlarni o'qitish amaliyoti bilan qanday bog'langan?
2. O'quv jarayonini tashkil etish to'g'risida gapiring.
3. O'qitish jarayoniga noan'anaviy yondashishni qaysi o'quvchilarda kuzatdingiz? So'zlab bering.

X bob. MAKTABDAGI O'QITISHNING TA'LIM-TARBIYAVIY VA KAMOL TOPTIRISH VAZIFALARI

YOSH AVLODNI KAMOL TOPTIRISH ASOSLARI

2010-yilni «Barkamol avlod yili» deb nomlanishi shu nomdagi davlat dasturining qabul qilinishi boshlang'ich ta'lim oldiga o'quvchilarda o'qishga va ijtimoiy-foydali mehnatga halol munosabatni, Vatanga muhabbatni tarbiyalash kabi bir qator muhim vazifalarni qo'ydi. Boshlang'ich sinflarda ana shu talablarni bajarish yo'llaridan biri o'qitishning ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini amalga oshirishdan iboratdir.

Boshlang'ich maktabning o'quv dasturlarida o'qituvchi ishining ana shu yo'nalishlari haqida gap boradi. Davlat dasturini bajarish - har bir o'quv predmetining, ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptirish imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishdir. Ona tili dasturida savodxonlik, o'qish, fonetika, grammatika va chiroyli yozishni o'rgatish orqali bolalarning nutqini o'stirish, inson, tabiat va jamiyat to'g'risidagi tasavvurini boyitish, ularda g'oyaviy-siyosiy, axloqiy-estetik tushunchalarni shakllantirish, mantiqiy va muayyan obrazli fikrlashni rivojlantirish, o'quv mashg'ulotlari va kitobga qiziqish uyg'otish vazifalari qo'yiladi.

Matematikaning ta'limiy imkoniyatlari o'quvchilarni tarbiyalash bilan uzviy bog'liqdir. Matematika bilan shug'ullanish bolalarda ilmiy dunyoqarashning asoslarini tarkib toptiradi, bilish qobiliyatlarini rivojlantiradi, o'qishga va mehnatga halol munosabatni, Vatanga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalaydi.

Tabiatshunoslik kursining mazmuni kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda jonsiz va jonli tabiat, mehnat ahli to'g'risida, tabiatda yil fasllaridagi o'zgarishlar, undagi narsalar va hodisalarning o'zaro bog'liqligi to'g'risida juz'iy bilimlarni hosil qiladi, ularni jonsiz va jonli tabiatni muntazam ravishda kuzatishga o'rgatadi. Shaxsiy va ijtimoiy-gigiyenik malakalar bilan tanishtiradi. Tabiatshunoslik bolalarda tabiatga muhabbat uyg'otadi va uni muhofaza qilishga intilishni vujudga keltiradi, mantiqiy fikrlash va nutqni rivojlantiradi, ko'nikma va malakalarni, mehnat qilish istagini, intizomlilikni, qat'iyatlilikni va

o'zaro yordam kabi fazilatlarni shakllantiradi, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

Boshlang'ich sinflardagi «Mehnat ta'limi» o'quv predmeti o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish, ularni kamol toptirish tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Mehnat ta'limi dasturi texnik, maishiy, xo'jalik mehnatini va turli materiallarga badiiy ishlov berish asoslarini o'z ichiga oladi. Mana shu o'quv predmeti mehnat madaniyati asoslarini, ijtimoiy-foydali mehnat bo'yicha dastlabki ko'nikma va malakalarni shakllantiradi, mehnatsevarlikni, mehnatga to'g'ri munosabatni, tejamkorlikni, tabiatga va ijtimoiy mulkka ehtiyotkorona yondashish tuyg'ularini tarbiyalaydi, g'oyaviy-siyosiy, estetik, jismoniy tarbiyani amalga oshirishda yordam beradi, ijrochilik faoliyatiga tayyorgarlik bilan birga, ijodkorlik qobiliyatini takomillashtiradi.

Jismoniy tarbiya darslarida o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirishning o'zaro bog'liq masalalari quyidagilardan iborat:

- o'sayotgan organizmning uyg'un rivojlanishiga, sog'ligini mustahkamlashga, chiniqishiga yordam berish;
- axloqiy va irodaviy fazilatlarni, xulq madaniyatini tarbiyalash;
- o'quvchilarni jismoniy madaniyatga doir zarur bilimlar bilan qurollantirish, ularda eng muhim harakat ko'nikmalari va malakalarini hamda jismoniy tarbiya kompleksi normalarini topshirishga tayyorgarlikni tarkib toptirish;
- o'quvchilarda asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirish, kundalik o'yinlarga, jismoniy mashqlarga, sportga barqaror qiziqish hosil qilish, o'zini jismoniy barkamol etishga ehtiyojni tarbiyalash.

O'qitish jarayonida ta'lim-tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini ajratish, bilimlarni o'zlashtirish hamda zarur shaxsiy sifatlarni shakllantirish uchun yaxshi sharoitlarni vujudga keltiradi. Darsda bilimlarni o'zlashtirish jarayonida qarashlar va ma'naviy sifatlar ham shakllanadi, ya'ni mazkur funksiyalarning birligi va o'zaro bog'liqligi kuzatiladi. Masalan, agar bola dastur materialini o'zlashtirsa, mustaqil fikrlashi yetarli darajada rivojlanmaganidan qat'iy nazar, unga yuqori baho qo'yamiz. Va aksincha, mustaqil holda va ishonch bilan mushohada yurita oladigan o'quvchi dastur materialini yetarlicha o'zlashtirmagan bo'lsa, ijobiy baho ololmaydi. O'qituvchining o'qitish funksiyalari o'zaro bog'liqligini chuqur tushunish unga darsning ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini ijodiy yo'sinda qo'yish va hal qilish imkonini beradi.

Boshlang'ich maktabdagi o'qitishning ta'limiy funksiyasi, mazmuni, predmetlari bo'yicha o'quv dasturida qayd qilingan bilimlar ko'nikmalari va malakalarining majmuyidan iborat bo'ladi. Ana shu bilimlarni o'zlashtirish I, II, III sinfni, boshlang'ich maktab va hokazolarni bitirgach, muayyan darajadagi ma'lumotlilikni ta'minlaydi.

O'qitishning ta'limiy funksiyasini amalga oshirish jarayoni bilimlarning va ular asosida shakllanadigan ko'nikma hamda malakalarning xarakteriga bog'liqdir.

Bolalarning o'zlariga mos qonuniyatlar, tushunchalar, qoida va ta'riflarni o'zlashtirishi bilan bog'liq nazariy bilimlar o'zlarining bilish faoliyatini tashkil etishning ma'lum shakllarini talab qiladi. Bunda fikrlashning mavhum shakllari ustun bo'ladi. O'quvchi muhim belgilarni va asosiy qoidalarni ajrata bilishi kerak. Unga bilimlardagi tizimni topishni o'rgatish lozim, ana shundagina yodlangan qoida va ta'riflar yuzaki bo'lib qolmaydi. O'quvchi nazariyani tushunarli dalillar, shaxsiy tajriba, amaliy ishlar asosida o'zlashtiradi. Lekin bilish faoliyatining samaradorligi qanday dalil va misollarni eslab qolgani bilan emas, balki ana shu dalillar asosida tushunchaning muhim belgilarini qanchalik ajrata olgani, ta'rif va qoidalarni anglagani bilan belgilanadi. Masalan, III sinfdagi ona tili darsida o'qituvchi bolalarni so'z turkumlaridan «Ot» bilan tanishtiradi. O'quvchi ikkita belgi: so'z predmetni bildirishi va so'z *(kim? nima?* degan) savollarga javob bo'lishi asosida ana shu so'z turkumini ajratadi. Bunda asosiy vazifa mazkur muhim belgilar bilan ish ko'ra olishdir. Shu tariqa bolaning ongida nazariya vujudga keladi.

O'quvchi uchun faqat, aytaylik, «daraxt», «uy», «traktor» kabi xususan, otga taalluqli so'zlardan misollar keltirish muhim emas, balki eng muhimi, o'rganilgan ikkita belgi asosida mana shu so'zlar nima uchun otga taalluqli ekanini tushuntira olishdir.

Ba'zan o'quvchi darsda faollik ko'rsatadi. Predmetni bildiradigan so'zlarga har xil misollar keltiradi. U ana shu so'z turkumini yaxshi o'zlashtirgandek tuyuladi. Lekin uning javoblari nazariy jihatdan dastlabki bilimlar va ilgari ajratilgan ikkita belgi asosida so'zlarni tahlil qilishning natijasi emas, balki o'rtoqlariga taqlid qilishdan iborat bo'lishi mumkin.

O'qitishdagi ta'limiy funksiyaning ana shu tomonini amalga oshirish jarayonida bola o'quv materialining nazariy dasturini o'zlashtiradi.

O'qitishning ta'limiy funksiyasi mazmunining boshqa bir jihati dalilli o'quv materialini o'zlashtirishdir. Bunda kichik maktab yoshidagi o'quvchining bilish faoliyati boshqacha xarakter kasb etadi va, eng

muhimi, turli dalillarni, hodisalarni hamda ularni sistemalashtirishni bilishdir. Masalan, II sinfdagi tabiatshunoslik darsida bolalar kuzatishlar orqali kuzning belgilari: sovuq tushishi, yog'ingarchilik, daraxt barglarining to'kilishi, o't-o'lanlarning qurib sarg'ayishi, qushlarning uchib ketishi, hovuzlardagi suvlarning muzlashi va hokazolar bilan tanishadilar. Bunda dastlabki belgilarni eslab qolish, keyin ular haqida sinfga va o'qituvchiga so'zlab berishning o'zi yetarli emas. Eng muhimi, bolaning kuzatishlarini, uning shaxsiy tajribasiga, tabiatdagi kuzgi o'zgarishlarni kuzatishga doir bilimlarini sistemalashtirishdir. Kuzning belgilarini puxta bilish bolaga muayyan ma'lumotlarni, taassurotlarni sistemalashtirishda yordam beradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchi o'zlashtirgan bilimlar ma'lum nazariyaga bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Bunday bilimlar, odatda, yozuvchilar, shoirlar, musiqachilar, olimlar, ishchilar va boshqalarning hayotiga oid ma'lumotlardan iborat bo'ladi. O'qitishning ta'limiy funksiyasiga doir ana shu tomonni amalga oshirish jarayonida asosiy ish bolaning ilgari bilmagan dalil va hodisalarni eslab qolishidir.

Shunday qilib, o'qitishning ta'limiy vazifasini amalga oshirish o'quvchilarga beriladigan bilimlarning xarakteriga bog'liq. Boshlang'ich maktabda ta'limiy funksiyaning mazmuni o'quv predmetlari bo'yicha, darslar o'rganiladigan mavzular bo'yicha taqsimlanadi. Masalan, I sinfdagi matematika o'quv dasturida (I—IV sinflar) 1 dan 10 gacha sonlarni o'rganishga 34 ta dars, 1 dan 20 gacha sonlarni o'rganishga 12 ta dars, qo'shish va ayirishga 62 ta dars ajratilgan.

O'quv materialini ana shu yo'sinda taqsimlash darsning ta'limiy vazifalarini qo'yish va amalga oshirishda yordam beradi. Avvalo darsda mazkur vazifalarning qo'yilishini osonlashtiradi, o'quv materialining muayyanligini, aniqligini ta'minlaydi. O'qituvchi darsni boshlashdan oldin o'quv materialining ana shu darsda tushuntirishi lozim bo'lgan qismi bilan, darslikning shu material yoritilgan qismining mazmuni bilan tanishadi.

Mana shularga tayanib, darsning ta'limiy vazifasini ifodalash qiyin emas, masalan: o'quvchilarga o'ngacha to'g'ri va teskari sanashni o'rgatish; ot tushunchasini berish; kuzning belgilarini tushuntirish va hokazo. Ta'limiy vazifa qanchalik aniq belgilansa va u darsda olingan o'quv materialiga qanchalik muvofiq bo'lsa, darsda o'qitish metodini tanlash shunchalik oson bo'ladi.

Har bir muayyan darsda ta'limiy vazifa qo'yiladi va amalga oshiriladi. Lekin bir darsda bitta yuqoridagi kabi vazifa qo'yilsa,

ikkinchi darsda boshqa vazifa qo'yiladi va hokazo. Ta'limiy vazifalar majmuyi o'qituvchining o'qitish funksiyasini tashkil qiladi.

O'qitishning ta'limiy vazifasi majmuyi ham berilgan bilimlar asosida shakllanadigan ko'nikmadan iborat bo'lib, bilimlarning xarakteri tegishli ko'nikmalar bilan belgilanadi. Quyidagi yetakchi ko'nikmalarni alohida ifodalash mumkin: muayyan o'quv predmetining nazariy materiali asosida shakllanadigan va uning o'ziga xosligiga muvofiq ko'nikmalar (masalan, so'z turkumlarining belgilarini topish ko'nikmasi); natural qator sonlarni (1 dan 10 gacha va teskarisiga) aytish, qo'shish, bo'lish komponentlarini ta'riflash ko'nikmasi; yil fasllarining belgilarini farqlash ko'nikmasi shular jumlasiga kiradi.

Boshqa ko'nikmalar dalilli materiallarni o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Bunda bolaga mavjud dalillar va ma'lumotlarni mustaqil holda tizimlashtirishni, har xil misollar keltirishni, qoida va ta'riflarni tushuntirishni, masalan, I sinfda o'qilgan matn bo'yicha savollarga javob qaytarish va rasmlarga qarab uning mazmunini gapirib berishni, rasmlar asosida hikoyalar tuzishni, o'qilgan asarning sarlavhasini izohlashni o'rganish g'oyat muhimdir.

Boshlang'ich maktabdagi ta'limiy vazifaning mazmuniga, xotiraning faoliyatiga bog'liq ko'nikmalar: o'qituvchining talabi va o'z xohishi bo'yicha yodlash, keyin o'rganilgan she'rni eslash, o'quvchilar bastakorlar va ularning asarlari haqida gapirib berish ham kiradi.

Boshlang'ich sinflardagi ta'limiy vazifalarning amalga oshishi o'qituvchi o'rganiladigan bilimlarning va shakllanadigan ko'nikmalarning xususiyatlarini qanchalik ko'ra olishiga bog'liqdir.

O'qitishning tarbiyaviy vazifasi o'quvchilarda ijobiy qarash va e'tiqodlarni, axloqiylik, irodalilik va hissiyotlarni shakllantirishdan iboratdir. O'qituvchi har bir darsdagi o'quv materialini o'rgatish jarayonida tarbiyaviy vazifaning malum bir tomonini amalga oshiradi. Masalan, II sinfda bolalar o'z tengdoshlarining ishlari, ularning do'stligi, o'zaro yordami, odamlarga diqqat-e'tibori va mehribonliklari to'g'risidagi hikoya va she'rlarni o'qiydilar. Mana shunday darslarda ularda axloqiylik xususiyatlari shakllanadi.

Dunyoqarash, shaxsning axloqiy fazilatlari, hissiyotlar, irodalilik va hokazolarning tarkib topishi uzluksiz jarayon bo'lib, uni aniq cheklangan qismlarga ajratish mumkin emas. Masalan, bitta darsda halollikni tarkib toptirish yoki dunyoqarashni shakllantirish vazifasini to'la amalga oshirib bo'lmaydi.

Tarbiyaviy funksiyani amalga oshirishni qanday qilib boshqariladigan jarayon qilish mumkin? Bunda tarbiyaviy vazifalar yordam beradi. Odatda, ular bitta dars doirasi bilan cheklanmaydigan darslar tizimiga mo'ljallangan bo'ladi. Tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish bola shaxsining rivojlanishini, unda ijobiy sifatlar va xususiyatlar shakllanishini kuchaytiradi.

Shular sababli tarbiyaviy vazifalarni qo'yish ancha murakkab ishdir. Tarbiyaviy vazifa o'quvchida shaxsning muayyan sifatlarini takomillashtirishga qaratilishi lozim. Masalan, II sinfdagi tabiatshunoslik darsida tabiatning bahordagi o'zgarishlari o'rganilar ekan, o'qituvchi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda dunyo haqida tasavvur hosil qilish bilan bog'liq tarbiyaviy vazifani qo'yadi. Bu vazifa quyidagicha ifodalanadi: kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda atrof-olamdagi narsa va hodisalarning o'zaro bog'liqligi haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday vazifalar o'quvchiga o'zi o'rganadigan hodisalar, voqea va narsalar orqali dunyoning manzarasini tasavvur etish imkonini beradigan metodni tanlash uchun asos bo'ladi.

Bunda bolaning bahor paytlarida tabiatda ro'y beradigan o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlar asosida atrofdagi olamni tasavvur etishga harakat qilishi, bahorda nimalar bo'lishini aytish bilan cheklanmay, haqiqiy voqelikni, narsalar, hodisalar va voqealarning o'zaro bog'liqligini ko'z oldiga keltirishi ham juda muhimdir. Ma'lumki, o'quvchida bilish faoliyatining xarakteri shundayki, darsda ta'limiy vazifani amalga oshirishga qaraganda, tarbiyaviy vazifani amalga oshirish ancha murakkab, ziddiyatli bo'ladi. O'quv dasturida tarbiyalash jarayonini har bir alohida dars uchun qismlarga bo'lish nazarda tutilmaydi. Shuning uchun, odatda, ma'lum mavzuni o'rganishda, albatta, tarbiyaviy vazifa qo'yiladi.

Tarbiyaviy vazifaning natijalari ta'limiy vazifaning natijalari kabi muayyan, aniq qilinadigan bo'lmaydi. Tarbiyaviy vazifa har bir o'quvchida turli darajada amalga oshadi.

Masalan, kuzatish kundaligini yuritish ona tabiatga muhabbat uyg'otadi. Boshlang'ich maktabda ana shu xildagi ishlarni bajarishda bu tarbiyaviy vazifa beriladi. Lekin bir o'quvchi faoliyatning bu turini tabiat hodisalarini kuzatish kundaligini muntazam ravishda to'ldirib borish va o'qituvchining maqtovini eshitish hamda yaxshi baho olishdan iborat deb biladi; ikkinchi o'quvchida tabiatdagi hodisalarning o'zaro bog'liqligi va ular bir-biriga bog'liq holda kelib chiqishi haqida tushuncha hosil bo'ladi; uchinchi o'quvchida kuzatish natijalariga

bog'liq holda qishlab qoladigan qushlarni boqish, o'simliklarni parvarishlash, chug'urchiqlar uchun inlar qurish istagi paydo bo'ladi. Ammo u o'zining ana shu istaklarini ahyon-ahyonda amalga oshiradi yoki ular yaxshi niyatligicha qolib ketadi. Yana ba'zi o'quvchilar uchun bunday istaklar mustaqil holda amaliy faoliyatga asos bo'ladi va shu tariqa o'qituvchi qo'ygan tarbiyaviy vazifalar o'zining to'laroq ifodasini topadi.

Darsning tarbiyaviy vazifalari o'quvchi shaxsida muayyan axloqiy, estetik, emotsional va irodaviy sifatlar hamda xususiyatlarni shakllantirish uchun obyektiv sharoitlarni vujudga keltiradi.

Boshlang'ich ta'limdagi kamol toptirish vazifasining mazmuni bilish jarayonini faollashtirish, fikrlash mantiqini, tafakkur usullarini, musiohada yuritish va xulosalar chiqarishni o'zlashtirishdan, o'qishga va atrofdagi olamni bilishga qiziqishni shakllantirishdan, o'qishning ijobiy motivlarini vujudga keltirishdan iboratdir.

Ko'pincha darsda o'qituvchi o'qitishdagi kamol toptirish vazifasining qandaydir bir tomoniga e'tibor beradi. Masalan, bilish jarayonini faollashtirish maqsadida ziyraklik va idrokni oshiradigan vazifalarni qo'llaydi yoki matematika masalalarini yechish orqali analiz va sintez usullarini shakllantiradi yoki o'quv mashg'ulotini qiziqarli shaklda o'tkazish vositasida o'qishning ijobiy motivlarini vujudga keltiradi.

Har qanday o'quv materialini o'rganish o'quvchining kamol topishiga, undagi fikrlash mantiqining, bilish kuchlari va o'qish motivining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ammo darsning kamol toptirish vazifasi qancha kam ifodalansa, o'qituvchi uni shuncha kam anglaydi va o'quvchining kamol topishi ham shuncha tasodifan va kutilmagan holda amalga oshadi. Va, aksincha, o'qituvchi kamol toptirish vazifasini qancha yaqqol ko'rsa va anglasa, darsda o'quvchining kamol topishini shuncha to'g'ri boshqarish mumkin bo'ladi.

Darsdagi kamol toptirish vazifalarining majmuyi o'qitishning kamol toptirish vazifasini oldindan ko'zlangan va boshqariladigan jarayonga aylantiradi.

O'qitishning kamol toptirish vazifasini amalga oshirish o'z tuzilishi bo'yicha tarbiyaviy vazifani amalga oshirish bilan o'xshashdir. Tarbiyaviy vazifani amalga oshirishdagi singari, kamol toptirish vazifasini amalga oshirishda ham eng muhimi o'quvchining kamol topishiga muayyan intilishlarni shakllantirishdir. Bitta darsda analiz va sintezning mantiqiy usullarini, mavhum fikrlash qobiliyatini rivoj-

lantirish, faol va mustaqil fikrlarni shakllantirish vazifasini qo'yish va amalga oshirish mumkin emas. Lekin mana shunday vazifalarni darslar tizimidagi ma'lum mavzuni o'rganishda ham, har bir darsda ham qo'yish zarur. Darsning kamol toptirish vazifalarini amalga oshirish doimiy ravishda ma'lum g'oyalarni rejalashtirish va fikrlash mantig'ini, faollik va bilishga qiziqishni rivojlantirishdan iboratdir.

Kamol toptirish vazifasini amalga oshirish natijalarini bashorat qilish qiyin, lekin ularni mo'ljallash, har holda kamol toptirish yo'lini oldindan ko'rish va o'quvchi ana shu yo'ldan o'qituvchining niyatiga, pedagogik nazoratiga va o'quv materialining mantig'iga muvofiq yo'sinda borishini ko'zlash kerak. Masalan, o'qituvchi bolalarga insho yozish jarayonida mustaqil fikrlashni o'rgatish vazifasini qo'ydi. Bu vazifani qanday qilib amalga oshirish kerak? Odatda, bolalar rasmga qarab matnni batafsil yozadilar. Uning mazmunini tahlil qiladilar, grammatik va uslubiy xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun ma'lum so'zlarga va gaplarning turli variantlariga murojaat etadilar. Bunday sharoitda bola mustaqil fikr-mulohaza yuritmaydi, u asosan o'qituvchining xarakteriga taqlid qiladi. Shunga ko'ra, o'quvchi uchun u tavsiya etgan modellar va namunalarga kamroq bog'liq bo'ladigan sharoitlarni yaratish kerak.

Bunday sharoitlarda chinakam tabiiy va ijtimoiy hodisalarni kuzatish asosida insholar yozish maqsadga muvofiqdir. Misol tariqasida Toshkent shahridagi maktablardan birining II–III sinflarida «Paxta dalasi» mavzusida yozilgan inshoni ko'rib o'taylik. Bolalarga inshoni quyidagi reja asosida yozish tavsiya etiladi: 1. Paxta dalasining umumiy ko'rinishi. 2. Daladagi ayrim hodisalar. 3. Mening paxta dalasida olgan taassurotlarim.

Bolalar avval dalaga chiqadilar. U yerda tabiatdagi o'zgarishlarni kuzatadilar. So'ngra maktabga qaytib, taassurotlarini va ishlatilishi mumkin bo'lgan gaplarni tahlil qilmay, inshoni yozishga kirishadilar. Bu metod mustaqil fikrlash va mushohada yuritishni vujudga keltiradi, buning dalilini insho matnlarida yaqqol ko'rish mumkin. Har bir bola o'zi kuzatgan, tasavvur etgan va eslab qolgan narsalarni tavsiflashga tirishadi. Lekin izlanishda hissiy obrazlarning boyligi va xilma-xilligi namuna yoki model bo'yicha duch kelgan ibora bilan ifodalanavermaydi.

Bolalarda mustaqillikka va ijodkorlikka ishtiyoqni shakllantirish nihoyatda muhimdir. Har qaysi bolada ana shu ishtiyoq turlicha (ko'proq yoki kamroq) darajada vujudga keladi, ammo ularning hammasida namoyon bo'lavermaydi. Shunga ko'ra o'qitishning kamol toptirish

vazifasi oldindan puxta o'ylab, mo'ljal bilan amalga oshiriladi.

Shunday qilib, har bir darsda o'qitishning uchta: ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalari u yoki bu darajada amalga oshiriladi.

Ularning o'zaro bog'liqligi va birligi ziddiyatlidir. Agar o'qituvchining faoliyati darsning ta'limiy vazifasini amalga oshirishga qaratilsa, u o'qituvchining bilish faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi. Bunday holda o'qitishning boshqa vazifalari, ya'ni tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalari hamda ularga muvofiq topshiriqlar mazkur darsdagi o'quv jarayonining yordamchi, qo'shimcha komponentlari hisoblanadi. Masalan, o'qituvchi darsda o'qish texnikasini o'rgatsa, kitobga muhabbat uyg'otish va o'qilgan narsalarga qiziqish hosil qilish yordamchi, qo'shimcha vazifa bo'ladi.

Bordi-yu, darsda o'qituvchining faoliyati tarbiyaviy vazifani bajarishga qaratilsa, ta'limiy va kamol toptirish vazifalari hamda ularga muvofiq topshiriqlar o'qitish-tarbiyalash jarayonining yordamchi komponentlariga aylanadi. Masalan, darsda o'qituvchi o'qilgan materialning mazmuni ustida ishlasa, asarning mazmuniga estetik, hissiy munosabatni shakllantirsa, o'qish texnikasini o'rgatish yordamchi vazifa bo'ladi.

Nihoyat, o'qituvchi darsda asosiy diqqat-e'tiborini o'qitishning kamol toptirish vazifasini amalga oshirishga jalb etsa, ta'limiy va tarbiyaviy vazifalar unga nisbatan yordamchi mavqega ega bo'ladi. Masalan, matematika darsida o'qituvchi bolalarga ziyraklik va topqirlikni rivojlantiradigan topshiriqlar, muammoli savollar bersa, didaktik o'yinlarni tavsiya qilsa, kamol toptirish vazifasi yetakchi bo'ladi. Hisoblash malakalarini, matematik operatsiyalarni o'rgatish esa yordamchi vazifaga aylanadi.

O'qituvchining majburiyati ana shu didaktik bog'lanishni ko'ra olishdir. Har gal vazifalarning yetakchilik holati va ularga taalluqli topshiriqlar o'zgartirilsa, o'quvchi bilish faoliyatining xarakteri ham o'zgaradi.

Masalan, darsning nazariy materialini o'zlashtirish bilan bog'liq ta'limiy vazifasi o'quvchining mavhum fikrlashi asosida amalga oshiriladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchida dunyo haqidagi tasavvurlarni shakllantiradigan tarbiyaviy vazifa hissiy obrazlar asosida hal qilinadi. Darsning kamol toptirish vazifasi mantiqiy operatsiyalarni shakllantirishga qaratiladi va u o'quvchidan muayyan namuna bo'yicha fikrlar va mulohazalar tuzishni talab qiladi. Ana shu nuqtayi nazardan o'qituvchi o'rganiladigan mavzu bo'yicha har bir darsni o'tkazish tizimini o'ylab oladi.

Darsning ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarining turlarini, shuningdek, ularni amalga oshirish usullarini izlash boshlang'ich ta'lim metodikasi va amaliyotining takomillashuviga yordam beradi. O'qituvchining o'qitish jarayonida ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini amalga oshirish yo'llarini bilishi ularning ijodkorlik va pedagogik mahorat bilan ishlashini ta'minlaydi.

DIDAKTIK TADQIQOT METODLARI

Umumiy didaktika bitta metoddan emas, balki turli metodlarning butun bir tizimidan foydalanib, ta'limning o'z tadqiqot mavzusi bilan, ya'ni uning didaktik tizimlarining maqsadlari, mazmuni, jarayonlari, prinsiplari, metodlari, tashkiliy shakllari va vositalarini o'rganish bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq g'oyat muhim jihatlarini yoritadi. O'qitish jarayonining turli jihatlarini tizimlashtirish, taqqoslash va tahlil qilish ular orasidagi miqdoriy hamda sifatiy bog'lanishlarni aniqlashtirish imkonini beradi. Ana shu bog'lanishlar tufayli didaktikada amaliy o'quv jarayonida kuzatiladigan belgilar va hodisalar (narsalarning holati, jarayonlar) o'rtasidagi obyektiv mavjud barqaror aloqalar va munosabatlar aniqlanadi va ta'riflanadi. Bunday aloqalar va bog'liqliklar sabab-natija strukturaviy yoki funksional xarakterga ega.

Sabab-natija aloqalari, masalan, o'qituvchi bajaradigan didaktik ishlarning malum majmuyi (sabab) bilan o'quvchilarda ro'y bergan o'zgarishni aks ettiradigan yangiliklar (natija) o'rtasida vujudga keladi. Ikkita (yoki undan ortiq) hodisa birgalikda ko'rinib, nisbatan barqaror struktura hosil qilishini strukturaviy aloqalar deyiladi. Mana shu qonuniyatning dalili sifatida o'rta maktablardagi ikki yillik ko'rsatkichlari ortib borayotgan sinflarda o'quvchilarning ko'payib borayotganini aytish mumkin. Va nihoyat, funksional bog'liqlik tadqiq qilinayotgan hodisaning ayrim xarakteristikalari bilan boshqa xarakteristikalarning o'zgarishi o'zaro muvofiq vaziyatlarda vujudga keladi. Mana shu xildagi bog'liqlikning misoli sifatida oliy o'quv yurtlaridagi ishchi yoshlar salmog'ining kamayishi yoki ko'payishi xuddi ana shunday yoshlarning umumiy ta'lim maktablaridagi salmog'i kamayishi yoki ko'payishiga proporsionalligini ko'rsatish mumkin.

Didaktik tadqiqotlarda ta'lim jarayoniga bog'liq ishlar va ana shu jarayonda amalga oshadigan sharoitlar ko'pincha erkli o'zgaruvchan ishlar sifatida, shu bilan birga, ular orqali erishiladigan natijalarni, odatda, bog'liq o'zgaruvchan natija deb ifodalanadi.

Ma'lum qonuniyatlarni oydinlashtiradigan va ularni barqarorlashtirish hamda pedagogik ish normalarini belgilashda yordam beradigan didaktik hodisalarni o'rganishda kuzatish, pedagogik eksperiment, intervyu olish, anketalashtirish, pedagogik hujjatlarni tahlil qilish, statistik tahlil metodlaridan foydalaniladi. Bunday hollarda didaktlar tadqiqot ishini kuzatish, psixologik va didaktik testlar, savolnoma-intervyu, savolnoma-anketa, nisbatlar shkalasi kabi vositalarni keng qo'llaydilar.

Kuzatishning mohiyati didaktik hodisa va jarayonlarni maqsadga muvofiq ravishda, reja asosida va muntazam o'rganishdan, ularning o'zgarishini hamda o'zaro aloqalarini aniqlashdan iboratdir. Kuzatishlarni bevosita va bilvosita amalga oshirish mumkin. Birinchi holda mazkur didaktik jarayonning tabiiy rivojlanishi kuzatilib, rejaga muvofiq ma'lumotlar to'planadi. Ana shu jarayonda kuzatuvchining o'zi ham qatnashsa, masalan, dars o'tsa, ishtirokli kuzatish deyiladi. Ikkinchi hol, ya'ni bilvosita kuzatish hodisalarni yoki barqaror jarayonlarni texnik vositalar, stenogrammalar, bayonnomalar va hokazolar yordamida maqsadga muvofiq ravishda, muntazam tadqiq qilishga tayanadi.

Kuzatish metodi samaradorligining va uni qo'llash to'g'riligining eng muhim sharti kuzatishlarning maqsadini aniq belgilash va ular uchun aynan mos, ya'ni kuzatuvchiga ma'lumotlarni reja asosida va muntazam ravishda to'plash imkonini beradigan joylarni tanlashdir. Shuningdek, kuzatishlarning natijalarini kinoga olish, magnitofon lentasiga ko'chirish, stenogramma yozish va boshqa yo'llar bilan mustahkamlash ham didaktik tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki bu tadbir mazkur jarayonni yoki hodisani ko'p marta takrorlash va turli nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini yaratadi.

Kuzatish yordamida olib boriladigan tadqiqotlarda kuzatuvchi erkli o'zgaruvchini almashtira olmaydi, chunki bunday o'zgaruvchi unga bog'liq bo'lmaydi. Shu bilan birga, erkli o'zgaruvchi ham, erksiz o'zgaruvchi ham tegishli tadbirlar yordamida belgilanishi mumkin.

Eksperiment kuzatishdan farqlanadi. Kuzatish tadqiqotchining maqsadlariga daxlsiz holda va uning qandaydir yo'sinda aralashuvisiz ro'y beradigan va amalga oshadigan hodisalar hamda jarayonlarni o'rganishdan iboratdir. Eksperiment esa tadqiqotchi ongli ravishda vujudga keltiradigan va o'zi nazorat qiladigan hamda o'zgartiradigan sharoitda kechadigan hodisalar hamda jarayonlarni o'rganishga harakat qiladi. Boshqacha aytganda, eksperiment bilan kuzatish o'rtasidagi tafovut ko'rilayotgan hodisalar va jarayonlarning vujudga kelishida,

ularning tadqiqot uchun atayin keltirib chiqariladigan yoki loaqal ular kechadigan sharoit o'zgartirilganida (eksperiment) va yoki ular tadqiqotchining mo'ljaliga daxlsiz holda paydo bo'lishida (kuzatish)dir. Agar, masalan, kimdir o'quvchilarning ular uchun yangi vaziyatlardagi o'zi kuzata olgan xatti-harakatlarini ta'riflasa, buni kuzatish metodidan foydalanish deyiladi. Bordi-yu, ana shu vaziyatlarni tadqiqotchining o'zi o'quvchilardagi taassurotni o'rganish uchun atayin vujudga keltirgan bo'lsa, buni tadqiqotchining eksperiment o'tkazishi deyiladi.

Shunday qilib, eksperiment hodisalar yoki jarayonlarning vujudga kelishi yoki ularning borishidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, bunday o'zgarishlar mazkur hodisa yoki jarayonlarga qandaydir yangi omilni va kuzatishni kiritish hisobiga sodir bo'ladi. Ana shu yangi omil tadqiqotdagi erkli o'zgaruvchi bo'ladi va undan kelib chiqadigan o'zgarish esa erksiz o'zgaruvchilar hisoblanadi. Umuman, eksperimentning mohiyati erkli o'zgaruvchini (erkli o'zgaruvchilarni) manipulatsiya qilish imkoniyatidan, ana shu manipulatsiya natijasida ro'y bergan o'zgarishlarni nazorat qilish imkoniyatidan, tadqiqotlarga jalb etilgan shaxslar va guruhlarni tanlashdan iborat deyish mumkin.

Pedagogik eksperimentni laboratoriya eksperimenti shaklida olib borilsa, mazkur jarayon o'zi uchun maxsus yaratilgan sharoitda vujudga keladi yoki o'zgaradi; agar tabiiy eksperiment shaklida olib borilsa, uning uchun tipik sharoitda tadqiqot o'tkaziladi. Olimlar tadqiqotlarga kirishishda ifodalaydigan ish gipotezalari laboratoriya eksperimentiga ham qamralgan hodisalar yoki jarayonlarni taxminan tushuntirishdan iborat bo'ladi. Ana shu xildagi gipotezalarni kuzatishlarda ham qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik eksperiment – umumiy didaktika o'z tadqiqotlarida foydalanadigan metodlar jumlasiga kiradi. Shu bilan birga, u birmuncha cheklangandir. Bunday eksperiment voqelikning barqaror elementlarini bilishni ta'minlasa ham, umuman, voqelikning rivojlanishini, unga xos uzluksiz va takrorlanmas o'zgarishlarni ana shu yo'sinda muvaffaqiyatli tadqiq qilish imkoniyatini bermaydi. Vaholanki, ta'lim-tarbiya jarayonida, xususan, bunday voqelikka juda ko'p duch kelinadi.

Kuzatishlar va eksperiment orqali olib boriladigan tadqiqotlarda o'zgaruvchilarning qiymatini o'lchashga yordam beradigan asosiy vositalarning biri testlardir.

Didaktik testlar har xil yo'sinda tekshirishlarga, yozma ishlarga va o'qitish natijalarini nazorat qilishning og'zaki shakllariga o'xshaydi va eksperimental tadqiqotlarning natijalarini baholash uchun xizmat qiladi.

Testda tadqiqotlar o'qitish natijalarini nazorat qilish va baholashning boshqa usullaridan o'zining aniqligi va obyektivligi, shuningdek, o'lchash uchun qulayligi bilan farqlanadi.

Didaktik mashg'ulotlarda, avvalo, o'qish, yozish, oddiy arifmetik operatsiyalar kabi juz'iy ko'nikmalarning testlari hamda yuqori sinflardagi o'quvchilarni va talabalarni tekshirishda yordam beradigan bilim va ko'nikmalarning turli testlari qo'llaniladi.

Ba'zan didaktik testlarni kasbiy (standartlashtirilgan) va o'qituvchilik testlariga ajratiladi. Kasbiy testlar tegishli mutaxassislarning tayyorgarligini, diagnostika nazariyasidan kelib chiqadigan juda ko'p shartlarining bajarilishini, shuningdek, standartlashtirish maqsadlari uchun zarur uzoq muddatli tekshirish tadqiqotlarini talab qiladi. O'qituvchilik testlari ham garchi to'g'ri diagnostika va statistika shartlariga javob berishi lozim bo'lsada, o'zlari o'tkazgan mashg'ulotlarda erishilgan ta'limiy natijalarni tadqiq qiluvchilar tomonidan tuzilishi mumkin emas. Lekin bunday testlar standartlashtirilgan testlarning xarakteriga ega bo'lmaydi.

Psixologik testlar, avvalo, qobiliyat va shaxs testlari o'quvchilarning umumiy aqliy iqtidoriga, xarakter xislatlariga, hissiy kechinmalariga, xulq motivlariga doir axborotlar olishni ta'minlaydi. Ko'pincha, bunday axborotlar o'qish natijalarining va xususan, o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarning psixologik bog'liqligini tushuntirish uchun g'oyat foydali bo'ladi.

Didaktik tadqiqotlarda muayyan shaxslar egallagan bilim to'g'risida, shuningdek, ularning ma'lum hodisa va jarayonni baholashi to'g'risida axborot olish zarurati tug'ilsa, intervyu va anketadan foydalaniladi. Intervyu olish har xil shaklda o'tkaziladigan suhbatlarning o'zida axborotlar to'plash imkonini beradi.

Masalan, erkin suhbatning mazmuni tadqiqotning maqsadiga ko'ra belgilanadi. Tadqiqotchining oldindan hisobga olgan muammo bo'yicha o'tkaziladigan suhbatida savollarning shakllari bo'lmaydi. Nihoyat, boshqariladigan suhbat davomida tadqiqotchi aniq ifodalangan qator savollarga o'qituvchilarning og'zaki javoblarini kutadi. Boshqariladigan suhbat shaklida intervyu olishdan ilgari tadqiqotchi savolnoma tuzadi va u birinchi holda o'qituvchining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq savollar ro'yxatidan iborat bo'ladi, ikkinchi holda esa barcha tekshirilayotganlar uchun bir xilligicha qoladi. Boshqariladigan suhbat va ma'lum muammo bo'yicha suhbat shaklidagi intervyu olish erkin suhbat shaklidagi intervyu olishdagiga nisbatan to'laroq va obyektivroq

ma'lumotlar to'plash imkonini yaratadi. Anketalar tuzilgan savollar ro'yxati (anketa savolnomasi) yordamida shaxslarning tanlangan doirasidan kerakli axborotlarni olish imkoniyatini yaratadi. Intervyu va anketa metodlaridan vaqt-vaqtida tasodifiy va noto'g'ri javoblarni bartaraf etish uchun bir yo'la foydalaniladi.

Pedagogik hujjatlarni tahlil qilish didaktik tadqiqotlarning quyidagi metodiga bog'liqdir. Bu metod o'quv dasturlari, maktab dasrliklari va jurnali, pedagogik kengash bayonnomalari va o'qituvchilarning yozuvlarida, shuningdek, tibbiy yoki psixologik tekshirish natijalariga doir hujjatlarda ifodalangan axborotlardan foydalanishga xizmat qiladi. Bunday axborotlar ta'limning mazmuniga, o'quvchilar atrofidagi muhit (oila, maktabdan tashqari tengdoshlari guruhi)ning xususiyatlariga, ularning xulqi, sog'ligi, psixik holati, tarbiyalanishining qiyinligi va hokazolarga doir ma'lumotlardan iborat bo'ladi. O'quvchilar faoliyatining turli natijalari: yozma ishlar, she'rlar, kundaliklar, rasmlar, badiiy va musiqiy asarlar (magnitofon lentalariga yozilgan holda) ham axborotlarning boy manbayi bo'la oladi. Ana shu hujjatlarni tahlil qilish orqali olingan axborotlar o'quvchi haqidagi ma'lumotlarni boyitishda va eksperiment hamda kuzatishlarda erishilgan natijalarni talqin qilishda katta yordam beradi.

Hujjatlarni tahlil qilish metodidan o'tgan davrlarni tadqiq etishda, chet ellardagi didaktik tizimlar xarakteristikasini o'rganishda foydalaniladi. Birinchi holda u tarixiy metodlarning xususiyatlariga ega bo'ladi, ikkinchi holda esa qiyosiy pedagogikada foydalaniladigan metodlarga o'xshaydi.

Didaktik tadqiqotning natijalari, asosan uning yakunlovchi bosqichida amalga oshiriladigan miqdoriy ishlab chiqish statistic tahlilning har xil metodlari qo'llanishini talab qiladi. Shuning uchun olingan natijalarni taqqoslanadigan sonli kattaliklarda ifodalash mumkin bo'ladi.

Statistik tahlil, bir tomondan, olingan natijalarni statistik tavsiflashni va, ikkinchi tomondan, gipotezalarni statistik tekshirishni talab qiladi.

Bunday tavsiflash ustunlik qiladigan belgilar uchun xarakterli kattaliklarni, standart va og'ishni baholash, dispersiya o'lchashlarini, shuningdek, natijalar taqsimlanishining xususiyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, statistik tavsiflash absolut sonlarda yoki ko'rsatkichlarning foizlari tarzida, korrelatsion jadval shaklida ifodalangan natijalarni taqqoslashdan iborat bo'lishi mumkin.

Olg'a surilgan gipoteza (taxmin)larni tekshirish statistik xulosa yordamida amalga oshiriladi, bunday xulosa, ayrim guruhlarni tadqiq

etish davomida olingan natijalarning farqi statistik jihatdan qanchalik muhim savolga javob berish imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari, statistik xulosa chiqarishda kuzatiladigan farqlar tasodifiymi yoki o'zgaruvchi harakatining natijasi ekanini ma'lum darajadagi ehtimollik bilan aniqlash mumkin.

Statistik tahlil ehtimollik nazariyasiga tayanadi va shunga ko'ra, mazkur asosda ifodalangan umumlashma ehtimollik mushohadalari xarakteriga ega bo'ladi. Umuman aytganda, boshqa ilmiy tadqiqotlar singari, didaktik tadqiqotlar ham tahlil qilinadigan voqelikni tavsiflashi (deskriptiv ifodalash funksiyasi), aniqlangan aloqalar va bog'lanishlarni tushuntirish (tushuntirish funksiyasi), shuningdek, ta'lim bilan bog'liq hodisalar va jarayonlar rivojlanishining borishini oldindan aytish imkonini yaratishi lozim (prognoz (bashorat)lash yoki predikativ funksiya). Shunga ko'ra, eng yaxshi omil tadqiqotni quyidagi bosqichlar bo'yicha olib borishdir:

- erksiz o'zgaruvchini va uning o'zi uchun muhim erkli o'zgaruvchilar bilan aloqalarini ta'riflash. Bu bosqichda: «Erksiz o'zgaruvchi nima?» «U nimaga va qanday bog'liq?» degan savollarga javoblar asosiy ahamiyatga molik bo'ladi.

- Eng muhim savollar va gipotezalarni aniqlashtirish. Tadqiqotning ushbu bosqichini yoritadigan asosiy savolni quyidagicha ifodalash mumkin: «Qanday o'zgaruvchilar mazkur erksiz o'zgaruvchi uchun muhim?»

- Mazkur erksiz o'zgaruvchining o'zi uchun muhim erksiz o'zgaruvchilar bilan aloqalari haqidagi gipotezalarni ifodalash.

- Tadqiqotga erkli o'zgaruvchilarning kirish imkoniyati cheklanmaydigan aloqalari haqidagi gipotezalarni tekshirish.

- Tadqiqotlarning natijalarini umumlashtirish. Tadqiqotning ana shu bosqichi quyidagi asosiy savoldan iboratdir: «Tadqiqot natijasida olingan xulosalarga qaysi sohada amal qilinadi?»

Mazkur shakllarda tadqiqotlar olib borilsa, samarali natija beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Maktabdagi o'qitishning ta'lim-tarbiyaviy va kamol toptirish vazifasini siz qanday tushunasiz? Izohlab bering.
2. Ta'lim jarayoning harakatlantiruvchi kuchi nima?
3. Bilim, ko'nikma va malakalar deganda nimalar tushuniladi?
4. Didaktik tadqiqot metodlarini ochib bering.

XI bob. TA'LIM MAZMUNI VA TEXNOLOGIYASI, TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Texnologiya – bu berilgan parametrlarga mos keladigan mahsulot olishga yo'naltirilgan dastlabki materiallarni o'zgartirish jarayoni va uslublarining yig'indisi.

Pedagogik texnologiya – bu faqat kompyuter va texnologik vositalarni qo'llash emas, bu ta'lim samaradorligini oshiradigan faktorlarni tahlil qilish yo'li bilan umumta'lim jarayonini optimallash usullarini ishlab chiqish va prinsiplarini aniqlash.

Texnologiya – bu sifat jihatdan yangi masalalarni yechish uchun ta'lim evolutsiyasi bosqichini tayyorlagan obyektiv jarayon.

«Texnologiya» tushunchasi texnik taraqqiyot natijasida paydo bo'ladi va uning lug'aviy ma'nosi (kasb, fan, tushuncha, ta'lim, san'at) materiallarning ishlash usul va uslublaridan iboratdir.

Fan va texnika taraqqiyoti inson imkoniyatlarining kengayishiga olib keldi. Yangi texnologiyalar katta ta'lim imkoniyatlarini ochdi.

Ro'y berayotgan sifat o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, odat bo'lgan tushuntirishda «o'rgatish» jarayonlari o'qituvchilarning shaxsiy imkoniyatlari chegarasidan tashqari chiqib keta boshladi.

Vujudga kelgan yangi texnik, axborot, bosma, eshitish va ko'rgazma vositalari o'ziga xos tarzda yangi metodikalar bilan ta'lim jarayoniga ko'pgina yangiliklar kiritib, uning ajratilmas qismi bo'lib qolmoqda.

Biroq, pedagogik – texnologik jarayonning o'ziga xosligi, uning an'anaviy shakllaridan ustuvorligi va hozirgi zamon ta'limi muammolari real yechish usullari hali tola o'rganilmagan.

Bu haqda chet ellik va o'zbek avtorlari ko'p yozmoqdalar. Lekin barchalari pedagogik texnologiyalar kelajakda ustuvor o'ringa ega bo'lishiga ishonadilar.

50-yillarda o'quv jarayoniga texnik vositalarni joriy etish boshlanganda, «ta'lim texnologiyasi» termini vujudga keldi, so'ngra u TTV qo'llanish metodikasi bo'yicha keyingi yillarda «pedagogik texnologiyalar»ga aylandi.

60-yillar o'rtasida bu tushuncha mazmuni halqaro anjumanlar va chet el pedagogik bosma nashrlarida keng muhokama qilindi.

1967-yillar PFA qoshidagi ochilgan institutni «Maktab jihozlari va texnik vositalari ITI» deb atashdi. Shunday bo'lsa-da institut olimlari ta'lim texnologiyasi muammolari bilan shug'ullanishar edi.

1970-yillar boshida rivojlangan kapitalistik davlatlar: AQSH, Angliya, Yaponiyada pedagogik texnologiyaga oid jurnallar nashr qilindi, keyinchalik bu muammo bilan maxsus muassasalar shug'ullana boshladi. Masalan, AQSH, Buyuk Britaniyada bo'lib o'tgan pedagogik texnologiya bo'yicha milliy kengashlar bunga misoldir.

Budapeshtda 1977-yilda YUNESKO tomonidan tashkil qilingan xalqaro seminarda ta'limdagi texnologik jarayonning asosiy xususiyatlari ko'rsatib o'tildi;

1. Texnikani mukammal bilish va ishlatish.
2. Audiovizual materiallar fondi bilan tanishish.
3. Ularning samarali ishlatish metodikasini egallash va ijodiy yondoshish.

Hozirgi zamon chet el va vatanimiz tajribasini tahlil qilish asosida, bugun ta'lim jarayonini shakllantiruvchilar doirasi kengaytirilmog'i lozim.

«Ta'lim texnologiyasi» tushunchasiga ta'lim maqsadlarini tahlil qilish va rejalashtirish, o'quv-tarbiya jarayonini ilmiy tashkil qilish, ta'lim samaradorligini ta'minlaydigan vosita, material va metodlar tanlanadi.

Hozirda ta'lim texnologiyasi yordamchi vosita bo'lib qolmay balki, o'quv jarayonining rivojlanishida katta rol o'ynab, uning tashkiliy shakllari, metodlari, mazmunini o'zgartiradigan yangi sistema deb tushunilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, o'qituvchi va o'quvchining pedagogik tafakkuriga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Texnologiyani bunday tavsif qilish ta'lim jarayonidagi barcha tuzuvchilar orasidagi uzviy bog'lanishning muhimligini, pedagog va o'quvchining o'zaro hamkorligini ko'rsatadi.

O'quvchi passiv ta'lim obyektidan faol shaxs-ta'lim va tarbiya subyektiga aylanadi va aktiv subyekt sifatida o'qituvchi bilan bu jarayonda qatnashadi, mustaqil bilim olishga intiladi.

Fikrimizcha, yangi pedagogik texnologiyaning boshlang'ich maktabdagi roli va vazifalarini ko'rsatish zarur.

Metodika asosiga qurilgan ta'limga qaraganda «ta'lim texnologiyasi» ko'p qirralidir.

Birinchidan, texnologiya asosida tub mahsulotlarni aniq tavsifi turadi. Texnologiyada maqsad markaziy komponent hisoblanib, bu holat unga erishish darajasini aniq topishga olib keladi.

Ikkinchidan, tub va oraliq maqsadlari aniqlangani uchun texnologiya maqsadga erishish va nazorat obyektiv usullarini ishlab chiqishga yo'l ochadi.

Uchinchidan, texnologiya o'qituvchining pedagogik eksperiment qilishga majbur qiladigan holatlarini kamaytiradi.

To'rtinchidan, texnologiya o'qituvchi va uni faoliyat turlariga yo'naltirilgan dars ishlanmalari o'rniga, o'quvchilarning o'quv-o'rganish faoliyati mazmuni va tizilishini aniqlaydigan o'quv jarayonining loyihasini beradi.

Metodik dars ishlanmasi har bir o'qituvchi tomonidan turlicha o'zlashtiriladi, dars va o'quvchilar faoliyati ham turlicha tashkil qilinadi. O'quvchilarning o'quv faoliyatini loyihalashtirish esa, programmalashtirilgan ta'lim tajribasi ko'rsatganidek o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini ko'taradi.

Inson – bu murakkab sistema va unga kuchi va yo'nalishi har xil yoki qarama-qarshi bo'lgan ko'p sonli tashqi kuchlar ta'sir etadi, shuning uchun u yoki bu ta'sirning samarasini oldindan aytib berish qiyin.

Ijtimoiy texnologiya bu borada katta samaraga ega, chunki u qayta aloqaga kirisha oladi.

Masalan, o'qituvchi doimiy nazoratni tashkil qilib, o'quv materialini o'zlashtirishda qiyinchilikka duch kelgan o'quvchilarni aniqlaydi va ular bilan qo'shimcha ish olib boradi. Bunday paytda o'qituvchi yangi materialni tushuntirish va mustahkamlash texnologiyasini qo'llaydi. Ya'ni, bu narsa materialni yetarli darajada o'zlashtira olmaganlar uchun o'tkaziladi.

Endi texnologiyaning yana bir turi haqida to'xtalib o'tamiz. Bu tushuntirish metodi bilan tushuntirish va mustahkamlashdir.

Masalan, dars boshida o'qituvchi 4–5 daqiqa savol-javob qilib, o'tgan darsdagi qaysi savollarni qaysi o'quvchi qay darajada o'zlashtirganini aniqlaydi. So'ngra, o'qituvchi mavzuni boshqatdan tushuntirib o'tirmay, so'rash davomida sinf diqqatini aynan shu savollarga qaratadi. Savolga to'liq javob qaytargan o'quvchilar tinglanadi va sinfdagi barcha o'quvchilar o'zlashtirmaganlarini bilib oladilar.

Bu usul o'qituvchilarga mashg'ulotidagi muammolarni aniqlab, tezda ularni yechish, ya'ni o'quvchilarga yordam berishga imkon yaratadi. Bunday texnologiya jarayoni vaqtni tejab, o'tilgan materialni so'rash metodi orqali mustahkamlashga ko'maklashadi.

Ijtimoiy texnologiya muayyan barcha sharoitlarga tezda moslashishi bilan ko'zga yaqqol tashlanadi.

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING MAQSADI NIMA?

Ta'lim mazmuni haqidagi dasturiy hujjatlarda pedagogik texnologiyaning maqsadi quyidagicha tavsiflanadi: «Shaxsning har taraflama shakllanishi va rivojlanishi; «o'quvchilarni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantirish, ularni xalq xo'jaligida ishlashga va ta'limni davom ettirishga tayyorlash, kundalik hayotda va mehnat faoliyatida zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'quvchilar tomonidan egallashni ta'minlash va hokazo. Nega ilgari «har tomonlama rivojlanish» haqida gap yuritilsa, hozir faqat «shaxsning uyg'un rivojlanishi» to'g'risida gapirilyapti.

Shaxsga barcha holatlarda o'z yo'nalishini aniqlashga imkon beradigan tarbiya berish kerak.

1.Ta'lim tizimi oldida turgan birdan bir maqsad, o'sib kelayotgan avlodni hayotga, jamiyat faoliyatiga tayyorlash;

2.Oldin ko'rsatilgandan kelib chiqib, ta'lim texnologik yo'nalishining maqsadi deb o'quv jarayonini berilgan ko'rsatmalar asosida tuzish deb qo'yilgan;

3.O'quv materiallarini tayyorlash va ta'limni tashkil etishni o'quv maqsadga muvofiqlashtirish;

4.Joriy natijalarni baholash va ta'limni shu asosida maqsadga yo'naltirish;

5.Yakunlovchi natijalarni baholash;

6.Maqsadga erishish uchun quyidagilar zarur;

a) kutilayotgan yakuniy maqsad haqida tola tushuncha berish;

b) maqsadni tashxis qilish va «maqsadga erishildimi?» degan savolga aniq javob berish.

7.Bunday maqsad «tashxis maqsad» deb ataladi.

Ta'lim jarayonini texnologiyalash quyidagilarni talab qiladi:

1.Umumiy maqsadni diagnostik maqsadga o'tkazishni.

2.Yangi diagnostik maqsadni o'qitish bosqichlariga bo'lib, har bosqichning maqsadini aniqlashni.

Dars tartibi.

Tushuntirish darsi. Ta'limning asoslaridan biri tushuntirish prinsipi. Shuning uchun bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda boshlang'ich bosqich – bu nazariy savollarga o'rganish. Bu ishda materialni

o'qituvchi tomonidan tushuntirish muhim rol o'ynaydi. Tushuntirish darsi tuzilishi, ya'ni uning qismlarining joylashishini quyidagicha ko'rsatish mumkin;

1.Oldingi o'rganilgan material asosida bilimlarni qayta tiklash.

2.Materialni tushuntirish.

3.Materialni o'zlashtirilganini tekshirish.

4.Nazariyotni qo'llash namunasini ko'rsatish.

5.Bilimlarni mustahkamlash.

6.Uy ishi.

7.Dars yakunini jamlamoq.

Ko'rib chiqilayotgan turdagi darsning eng muhim qismi -materialni tushuntirish. Bu qism va bundan keyingi mavzular ustida olib boriladigan ishni nazariy asoslari qo'yiladi. Shuning uchun yangi material berilibgina qolmay, tushuntirilishi ham kerak. O'qituvchi ko'rilayotgan mavzuning negizini ko'rsatib, o'rganilayotgan nazariyani amaliy o'quv masalalarini yechishda qoidalarni ishlatishni o'rganish kerak. Bu darsning asosiy maqsadidir.

Maqsad quyidagi shartlarni bajarishda «tashxis maqsad» deb sanaladi:

1.Sifat, bilim, xosila, tajribaning aniq tavsifi.

2.Berilgan, sifat, bilim, xosila, tajribani aniqlash.

3.Uning shakllanish yoki rivojlanish pog'onasini o'lchash.

4.Bu pog'onani baholash va taqqoslash.

5.Ta'lim maqsadini tanlashda hozirgi kun talablariga yo'naltirilishi kerak. Maktab insonning bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda mehnat qilishga tayyorlaydi.

Shuning uchun ta'limning tashxis maqsadiga kasb-hunar ta'limiga tayyorlay olinishi kerak. Ta'lim texnologiyasida o'qitish jarayonining yakunlanishi darajasi o'qituvchi tarafidan aniqlanadi va shunga qarab muloqot va o'zaro ta'sir jarayoni texnologik relslarga o'tkaziladi.

6.Tashxis maqsadni qo'yish (talab qilinadigan o'zlashtirish pog'onasini ko'rsatib).

7.Jarayon texnologiyasini nazorat qilish va qo'yilgan maqsadga erishish darajasini aniqlash.

8. 70 % dan kam bo'lmagan aniqlik bilan yakuniy natijaga erishish.

Asosiy talab bitta – ta'lim jarayoni doimo tugallangan bo'lishi kerak. Har qaysi texnologiya – bu axborot texnologiyasi.

Yangi axborot texnologiyalari ta'limga kompyuterni keng tadbiq etish bilan bog'langan. Axborot texnologiyalari o'ziga dasturlangan

ta'lim, intellektual ta'lim, gipertekst ekspert tizimlari, immitatsion ta'limni qamrab oladi:

a) kompyuter ta'lim tizimlari turlari (o'rgatuvchi mashinalar, ta'lim va trenirovka, dasturlashga ta'lim, intellektual repetitorlik);

b) ta'lim turlari (logo);

d) asbob tizimlari (dasturlar, matn prosessorlari, ko'rgazma asboblari, muallif tizimlari, guruhlab o'qitish asboblari).

Yangi ta'lim axborot texnologiyalari quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

a) pedagogik texnologiyaning asosiy prinsiplariga javob beradi;

b) didaktikada nazariy yoki amaliy yechimini topmagan masalalarni yechadi;

c) ta'lim oluvchiga axborot tayyorlash va uzatish vositasi kompyuterdir.

«Texnologiya» tushunchasining pedagogikada qo'llanishi

Ta'lim-tarbiya jarayonlarining uyg'unligi maorifdir. Ta'limning tashxis markazini aniqlash mumkin. Bu keyingi faoliyatda kerak bo'ladigan o'quv materiali hajmini o'zlashtirish bo'lishi mumkin. Aniq o'quv materialining o'zlashtirish sifatini yakuniy nazorat qilish mumkin. Ta'limda texnologiyani tuzish va qo'llash mumkin.

Tarbiyaga kelganda, tashxis maqsadni aniqlash qiyin. Inson – ko'p faktorli tizilma. U psixologik, shaxs sifatlarga ega pedagogika hozirgi rivojlanish bosqichida bu sifatlarni kerakli darajada shakllantiradigan pedagogik jarayonni tuzish yoki tavsiflashga ham, jarayonlarning natijalarini joiz buzilishlarini oldini olishga ham qodir emas. Chunki bugun qo'limizda psixologik va ayniqsa shaxs sifatlarining shakllanishini aniqlaydigan tashxis usullari yo'q. Shuning uchun «Tarbiya texnologiyasi» haqida gapirganda faqat qo'llanilayotgan metodika va subyektiv nazorat uslublariga tayanish mumkin. «Tarbiya texnologiyasi» so'z birikmasini biz birorta «tarbiya metod» va jarayonlari yig'indisiga qaratib qo'llay olamiz.

«Maorif texnologiyalari» atamasini ishlatishni ham noo'rin deb sanaymiz, «texnologiya» bugungi kunda tarbiya jarayoniga qaratib qo'llanila olmaydi, shuning uchun «maorif texnologiyalari» atamasining ishlatilishi mumkin emas. «Ta'lim texnologiyasi» bor. Ta'lim qanday bo'lishi kerak?

Pedagogik ta'limga kibernetik yondoshish boshlandi; o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini mayda qism qadamlarga bo'lish, teskari aloqa, bu aloqaning ko'rsatkichlarini ta'lim strategiyasini o'zgartirish uchun

foydalanish, ta'limni har bir o'quvchi o'zlashtirish tezligiga moslashtirish.

Ta'lim jarayonida kibernetika g'oya va prinsiplarini tadbiq etishga yo'l beradigan ta'lim tashkil qilish shakli dasturlangan ta'lim nomini oldi. Bu yangi shaklni kiritish uchun faqat yangi texnologiya emas, balki har bir o'quvchi bilan davomli ikki tomonlama axborot almashinuvini ta'minlaydigan yangi ta'lim vositalari kerak.

Texnik avtomatizatsiya vositalari va dasturlangan qo'llanmalar tufayli o'qitish sharoitida teskari aloqa va ta'limni individuallashtirish prinsiplarini, faollik prinsipini tatbiq etish. Mustaqil ish yangi shakllarini topish uchun imkoniyat yaratiladi. Bu o'qituvchi ishtirokisiz o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini o'zlashtirishga qarab ta'lim jarayonini o'zgartirishga yo'l beradi.

Yangi pedagogik texnologiya tufayli ta'lim nazariyasi va amaliyotida paydo bo'lgan yangilik aynan shudir.

Bu masalaning yechimi o'quv jarayonining o'ziga xos qonuniyatlarini o'rganadigan psixologiya, pedagogika fanlari va kibernetika tutashuvida joylashgan.

Yangi texnologiya atamalarida bilimlarni chuqurlashtirish didaktik vosita sifatida imkon boricha kam vaqtni sarflab, berilgan mashq turidan ko'p axborot chiqarish uslublariga o'rgatish ko'rsatiladi. Pedagogikada bu dasturlangan ta'lim g'oyasi paydo bo'lganda va beriladigan material tizimlashtirish masalasi ko'tarilganda ishlatila boshladi.

Dasturlangan ta'lim jarayonida o'quv materiali tayyorlashga, bayon qilishga va so'rashga qo'yilayotgan talablar zarurdir, chunki o'quv jarayoni boshqariladigan jarayon bo'lishi kerak va o'qituvchi tomonidan texnik vositalarga, dasturlangan darsliklarga o'qituv mashinasi va boshqa zamonaviy elektron akustik va proyeksion apparatlarga kiritilgan dasturlar orqali olib borilishi kerak.

O'quv jarayonida o'qituv vositalari bilan birga-bir qoladigan o'quvchi faoliyatining barcha ijobiy va salbiy taraflarini ko'zda tutish uchun o'quv materiali qanchalik aniq tizimlangan bo'lishi kerakligini tasavvur qilish mumkin.

Ta'lim tizimi rivojlanishida o'quvchilar soni ko'payishi obyektiv qonun bo'lgani uchun uning natijasi ham qonuniydir.

Individual ta'limning sodda o'quv holatida boshqarishning asosiy talablarini bajarishga imkoniyat bor, chunonchi:

1.Boshqaruv maqsadi va tizim ishining ko'rsatkichlarini aniqlash va boshqariladigan tizimga ta'sir vositalariga ega bo'lish.

2.Boshqaruvni bosqichma-bosqich tuzilishi.

3.Boshqaruvning perspektivasi, ya'ni nafaqat hozirgi paytda olinadigan yutuq va ayrilishlarni hisobga olish, balki tizimni mukammallashtirishga kelajakda ko'rsatadigan ta'sirni ko'zda tutish.

4.Boshqaruv tizimining moslashish qobiliyati, uning yig'ilgan tajriba o'zgarayotgan sharoit va boshqaruv maqsadlariga moslashib, tizim tuzilishini o'zgartirish imkoniyati.

Ta'limning asosiy muammosi ta'lim va tarbiya jarayonini boshqariladigan jarayonga almashtirish. Ta'limdagi bu progressiv yo'nalish faqat bilim, ko'nikmalar olishga qaratilib qolmay, balki individual uslubni shakllantirishga yo'naltirilganda muvofiq bo'ladi.

Faoliyat muvaffaqiyatiga zarur bo'lgan indivudial uslubni o'quvchining harakat usullari faoliyatining obyektiv talablariga javob bergandagina shakllantirish mumkin. Ta'limda individual uslubini yaratish sharti – faollik va ijobiy sabablar. Asosiy sabablardan biri – o'qishga qiziqish. Mustaqil va tashabbus ko'rsatish imkoniyati qiziqishning asosiy shartlari. Lekin qiziqishdan tashqari ham bir qator sabablar bor – burchini sezish, mas'uliyat, g'urur.

Salbiy baho kuchsiz asab tizimiga ega o'quvchining diqqatini pasaytiradi, kuchli asab egalarini ko'paytiradi. Qiziqish, pedagogik baho, musobaqa. Turli asabli o'quvchilarga turlicha ta'sir qiladi.

Indivudial uslubni shakllantirishda faqat o'quv topshiriqlar va ishni tashkil qilishni individuallashtirish bilan chegaralanmagan faoliyat sabablarini ham individuallashtirish kerak. Bu prinsip juda muhimdir. U past o'zlashtiruvchi o'quvchiga o'z kuchiga ishonch saqlab qolishga, kuchli o'quvchiga esa aqliy erinchoqlikka yo'l qo'ymaslikka yordam beradi.

Individual ta'limda har bir o'quvchi unga qiyinchilik tug'diradigan tomonlarga ko'proq vaqt ajratishga majbur. Auditoriyada guruh tashkil qilib o'qitish sharoitida o'zlashtirishdagi individual xato va hodisalarni hisobga olish imkoniyati katta ahamiyatga ega, chunki u past o'zlashtiruvchi o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini ko'taradigan choralar ko'rishga imkoniyat beradi.

Tez o'zlashtiruvchi o'quvchilarga bilimlarni mustahkamlash uchun qo'shimcha material berishga yo'l ochadi.

MEHNATNI TASHKIL QILISH TEXNOLOGIYASI

Bu barcha tashkiliy ishlarga ilmiy prinsiplarni qo'llash. Agar mehnatni tashkil qilish texnologiyasini fan va ilg'or tajriba asosida

mehnat jarayonini uzluksiz takomillashtirish deb tushunsak, ta'lim samaradorligini ko'tarishda quyidagi yo'nalishlarni ko'rsatish mumkin.

a) o'quv ishini tashkil qilishni samarali shakllarini qo'llash (darsga tayyorlanish bosqichi ham kiradi);

b) o'qitilayotgan (nazariy va amaliy) materialning rivojlantiruvchi ta'sirini kuchaytirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va amaliy faoliyatni kuchaytirish maqsadida ta'lim metodlarini o'zgartirish;

d) yangi, zamonaviy ta'lim texnologik vositalarini kiritish, shu borada sinf-dars tizimi sharoitida har bir o'quvchining individual ishini boshqarish texnik vositalarini tadbiq etish;

O'quvchilarning ish malakasini oshirish, o'z fani bo'yicha bilimini doimiy chuqurlashtirish, ta'lim va tarbiyaning umum-psixologo-pedagogik qonuniyatlarini o'rganish va qo'llash, katta jamoa bilan suhbat o'tkazish san'atini egallash lozim va hokazo.

O'quv mashinalaridan foydalanish bir qator vazifalarni hal qilishi ko'zda tutadi. Ular dasturlangan ta'lim sharoitida o'quvchilarning mustaqil ishlarini boshqarish ishonchliligini oshiradi, ular o'z vaqtida o'quvchilarga o'quv materialini o'zlashtirish haqida axborot yetkazadi.

O'qituv mashinalari bir qancha holatlarda (bilim nazorati trenajori) o'qituvchi va dasturlangan darsliklarning imkoniyatidan ko'proq didaktik kuchga ega bo'ladi.

Ular dasturlangan ta'limning qo'llanish doirasini kengaytiradilar. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirish mashina vositasida o'qitilganda ham mustaqil izlanishlarni talab qiladi. Bu haqda fikrlashning qandaydir umumiy usullari va aqliy faoliyatning umumiy algoritmlari to'g'risida gapirish mumkin. Lekin bu o'quvchilarning faol izlanishlarini, evrestik usullarini istisno qilmaydi.

Dasturlangan mashina vositasida o'qitish paytida mantiqiy va obrazlikni birinchi prinsipini qo'llash bir oz qiyinchilik tug'diradi, sababi dasturning kadrlari asosan yozma matndan iborat bo'lib, ularga ko'rgazmali materiallar kiritishning imkoni yo'q.

Mantiqiy va obrazlikni birlashtirish shakllari (amaliy va laboratoriya ishlari, musiqa, rasm, teatr va hokazo) dasturlangan ta'limda ham o'z o'rniga ega bo'lishi kerak, aks holda u mustahkam bilim va didaktikaning prinsipi – nazariyot va amaliyotning aloqasini ta'minlay olmaydi.

O'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish uchun unga muammoli holatlar tug'dirish kerak. Chunonchi, mustaqil yechishga mo'ljallangan mashinaga kiritilgan savol va topshiriqlar xuddi shunday bo'lishi kerak.

Jamoa bilan ishlash – bu hamma uchun bir vaqtda materialning bir qismini o'rganish imkonini beradigan o'qish jarayonini tashkil etish shartlaridan biri.

TA'LIM MAZMUNI QANDAY BO'LISHI ZARUR?

Ko'p mamlakatlarda bolalarning majburiy ta'limi mavjud bo'lsa-da, biroq bu sohada ko'plab muammolar hanuz hal etilmay kelinayotir. Jumladan:

- Bolalar ta'limi qaysi yoshdan boshlanishi kerak?
- O'quv sinflari qanday tuzilishi kerak?
- Ta'lim mazmuni qanday bo'lishi zarur? U nimaga yo'naltiriladi? (Bola xotirasida bilimlarning to'planishiga, ular tomonidan dastlabki bilim va ko'nikmalarning egallanishi tafakkuri va hislarini rivojlantirish va boshqalarga qaratiladi.)
- Oila va maktab tarbiyasini qanday uyg'unlashtirish kerak?
- Oilaviy tarbiya ustun bo'lishi kerakmi yoki maktab tarbiyasimi?
- Ta'lim jarayonida bolalarni tarbiyalash tizimi qanday bo'lishi lozim?

Ushbu tamoyillar bir qator psixolog-pedagoglarning ilmiy g'oyalar va ishlanmalari asosida amalga oshirib kelindi. Ularning tadqiqotlari ikki yo'nalishda bo'lgan:

1. O'quchilarning tabiiy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda o'zlashtirish darajasi bo'yicha tanlash.

Bu yo'nalish asosida deyarli har bir maktabda alohida «tenglashtirish», «korreksiyalash» sinflari tashkil etilgan. Ma'lumki, bunday sinflarga, birinchi navbatda, u yoki bu xususiyati bilan o'qituvchiga yoqmagan bolalar kelib tushgan, ular esa yanada ortda qolgan.

3.Yanada jiddiy yo'nalish. Bu – Zankov, Elkonin, Davidovlar usuli bo'yicha rivojlangan ta'lim sinf va maktablarini tuzish, ularning rahbarligi ostida sobiq tuzum, jumladan, O'zbekistonda keng miqyosdagi eksperimental tadqiqotlar olib borilgan edi. Ko'pgina psixologlar va pedagoglar o'z tadqiqotlarida isbot qildilarki, qachon bola kattalar hamkorligida biron narsani uddalasa, har qanday ruhiy funksiyani, shu jumladan, bola idrokini rivojlantirish eng dastlabki rivojlanish doirasi orqali o'tadi. U bu harakatni o'zi mustaqil ravishda bajara oladigan bo'lgandan keyin muhim rivojlanish pog'onasiga o'tadi.

L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, bola maktabda o'zi mustaqil ish bajara olishi uchun emas, balki o'qituvchi hamkorligida, uning rahbarligida ish bajarish uchun o'qishi zarur. Bunda ta'limning yetakchi shakli keng ma'noda ergashish hisoblanadi.

L.V. Zankov o'z tadqiqotlari natijasida shunday xulosaga keldiki, bolani rivojlantirish qonunlari ko'pincha maktabda ta'lim-tarbiyaning qanday qurilganiga bog'liq bo'lib, o'quvchilarga talay murakkab va keng materiallar berish mumkin va boshlang'ich ta'limning butun dasturini 4 yil o'rniga 3 o'quv yilida o'zlashtirish mumkin ekan.

O'qitish va rivojlantirish muammosini tadqiq etish N.A. Minchinskaya rahbarligida boshqacha tarzda olib borildi. Bunda o'qituvchilarning aqliy kamolotiga asosiy e'tibor qaratilib, ta'lim uslubini takomillashtirish asosiy vosita sifatida foydalanildi.

D.B. Elkonin rahbarligidagi psixologlar guruhi aqliy kamolotga ta'lim vositasi sifatida qaradi. U o'tkazgan tajriba-tadqiqotlar maqsadidan biri murakkab nazariy materialni o'zlashtirishda bolalarning imkoniyatlarini hisobga olish edi.

V.V. Davidov fikricha, ta'lim o'quvchilarda mushohadaning ilmiy-nazariy usulini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak, shuningdek, buning uchun ta'lim asosiga umumlashtirish prinsipi qo'yiladi, deb hisoblaydi. U yana ta'limning butun tizimini bolalarda mulohazali empirik mushohadani shakllantirish bilan birga, ularda zamonaviy ilmiy-ijodiy mushohadani rivojlantirishga moslashtirishni tavsiya etdi.

A.Y. Galperin rahbarligidagi psixologlar guruhi integratsiya (tashqaridan ichkariga o'tish) jarayonini o'rganishdi va aqliy hamda amaliy harakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasini ishlab chiqishdi. Psixolog-pedagoglarning shu guruhi tadqiqotlarini bolani rivojlantirishning psixologik qonuniyatlarini aniqlash ko'pincha bolalarda o'rganilayotgan sifatlar: bilim, ko'nikma, malaka, sa'y-harakatlarni shakllantirish jarayonida olib borish maqsadga muvofiq, degan fikr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Biroq o'zbekistonlik olimlarning ta'kidlashlaricha, yuqoridagi tadqiqotlar asosidagi tajribalar ta'lim mazmunida o'quvchilarning fikrlash faoliyatini oshirgan bo'lsa-da, bolani estetik-axloqiy, badiiy-estetik jihatdan o'stirish, chetda qolgan o'quvchilarning jismoniy-fiziologik rivojlanishi e'tiborga olinmagan. O'quv materiallari emotsional bo'yog'ining xiralashuvi, nazariy materiallarning ko'payishi bola uchun zerikarli bo'ldi.

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti qoshidagi laboratoriya asosiy e'tiborni ta'limning nazariy-metodik asoslari mohiyatini, sinflarda o'quv predmetlarini yengillashtirish maqsadida o'quv-tarbiya jarayonini integratsiyalash, o'quvchi tarbiyasida O'zbekiston xalqlari tarixiy qadriyatlariga, xalq an'analariga va urf-odatlariga katta e'tibor qilgan holda ta'limning umummadaniy yo'nalishini kuchaytirishga qaratdi.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunga va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga asoslangan ta'limning o'quv-tarbiya jarayoni mazmunini oldindan anglagan holda, avvalo, psixologik-pedagogik asosga qurilgan ta'limning zamonaviy insoniy-ahloqiy va tabiatan yaratilgan namunaviy texnologiyasi ishlab chiqildi.

Ta'lim texnologiyasini tahlil qilish natijasida ushbu texnologiya asosida turgan quyidagi psixologik-pedagogik qoidalarni vujudga keltirish imkoni bo'ldi:

1.Ta'lim jarayoni (o'qitish va tarbiya) «bolani o'qishga o'rgatish» prinsipi asosiga qurilishi kerak.

2.Ta'lim jarayonida (o'qitish va tarbiyalash) har bir bolaning shaxsiy xususiyatlari namoyon bo'lib, tabiiy erkin faol ishtirok etadigan bo'lsin.

3.Ta'lim jarayoni shunday quriladiki, bu o'qitishdan va boshqa faoliyatlardan anglashilgan maqsad bolalarning tabiiy va o'sib borayotgan ehtiyojlariga muvofiq bo'lgan muhim va ularga tushunarli bo'lishini ta'minlashdir. Shu bilan birga, ta'lim jarayoni o'quvchilar faoliyatining ichki imkoniyatlari ustuvorligiga qurildi. Bahodan esa qulayliklarning tashqi sabablaridan yordamchi vosita sifatida foydalaniladi, xolos.

4.Bolalar tomonidan o'rganilayotgan fanning asosiy bilim-malakalarni egallash ular uchun qiziqarli va tushunarli jarayonda amalga oshiriladi. Zero, bu malakani egallash, asosan, tasavvur orqali amalga oshib, ular bir bolada kuchli xotirlash paydo qiladi. Bolaning asosiy o'quv malakasini tez va soz egallashi uning umumiy psixologik va aqliy rivojlanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida, sust tayyorlangan va yetarli rivojlanmagan bolalarda nuqsonlarning bartaraf bo'lishiga olib keladi, tabiatan qobiliyatli bo'lgan bolalarni esa rivojlantirib, yanada yuqori qobiliyatlarini yuzaga chiqaradi.

5.Malaka va ko'nikmalarni egallash, ularni takomillashtirish bolalar ijodiyoti jarayonida badiiy o'qish, xalq iqtisodiyotini, badiiy mehnatni o'rganish orqali amalga oshadi.

6.Boshqa ta'lim tizimlariga qaraganda mutlaqo o'zgacha ta'lim - psixo-fiziologik model ishlatiladi. Bu analitik-sintetik jarayonlarni avtomatlashtirish emas, albatta.

7.O'quv sinflari turli xillik prinsipi: bolalarni maktab ta'limiga oldindan tayyorgarligi darajasi bo'yicha hamda umumiy psixik va aqliy taraqqiyoti bo'yicha jalb qilinadi.

8.Bola materialni faqatgina eshitish yoki his qilish a'zolari orqali o'zlashtirmaydi, balki o'zida bilishga nisbatan paydo bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun o'zlashtiradi.

9.Ta'limning muvaffaqiyatli bo'lish sharti: o'quv materialini muammolashtirish (bilim-bolalar, hayratlanish va qiziquvchanlik): bolaning faolligi (bilimlar qiziqish bilan o'zlashtirilishi lozim); ta'limning bola hayoti bilan, o'yin, mehnat bilan aloqasi.

10. Muammoli vaziyat paydo bo'lganda o'qituvchidan o'quv materialini muammolashtirish, differensial va individual yondashish talab etiladi.

Dars jarayonida didaktik, tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish va bolani rivojlantirish.

1.Butun dars davomida har bir o'quvchining ongli aqliy faoliyatiga erishish: bu – o'quvchilar butun mashg'ulot davomida ishlaydi deganidir. O'quvchi uy vazifasini tekshirishga kirishadi, yangi materiallarning bayonini tinglaydi, ularni mustahkamlashda faol qatnashadi, mustaqil ishlarni bajaradi. Bunda o'quvchilarni bilish faoliyatiga mexanik tarzda jalb etiladi, deb o'ylash noto'g'ri. Bu yerda gap tabiiy mexanizmlarning o'quvchini faol bo'lishga go'yo majbur qilayotganday ta'sir etishi haqida ketyapti. Zero, o'quv mashg'ulotida o'sha mezonni amalga oshirish uchun rivojlanib boruvchi usulni qo'llash zarur va bunda har bir o'quvchi faoliyatini darsning barcha bosqichida rejali nazorat qilish lozim bo'ladi.

2.O'quvchining o'z faoliyatiga va o'zgalar faoliyatiga hissiy aloqadorligini ta'minlash. Bunda biz aqliy jarayonning rivojlanishi kechinmalarsiz (his qilish) amalga oshmasligidan kelib chiqamiz. Ayni kechinmalar o'zgarishlarni va intellektdan keyingi rivojlantirishni kuchaytiradi. Amalda bolalarning hissiyotlari ularning ishlarini harakatlantiruvchi kuchga ega bo'lishi ma'lum. Agar darsda o'quvchi o'z muvaffaqiyati yoki omadsizligi haqida tashvishlansa, bu holat motivlashtirish va fe'l-atvorlarini boshqarish markazini qo'zg'atishga yordam beradi (L.S.Vigotskiy). Agarda o'qituvchi o'quvchining o'z faoliyatiga hissiy aloqadorligini ta'minlasa, shart-sharoit yaratsa, unda

hissiy aloqadorlik bola intellektual rivojlanishining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo'lib qoladi.

3. Darsda o'quvchi bilish faoliyatini motivlashtirish. Rivojlanayotgan usul tuzilishiga «o'zaro ijtimoiy ta'sir» degan tarkibiy qism kiradi. Ya'ni har bir o'quvchiga o'z bilimini namoyish qilish, amaliy faoliyatga qodir bo'lish va buning uchun bilim olish imkoniyatini berishdir. Boshqalar bilan o'zaro ijtimoiy ta'sirni amalga oshirish darsda juft va guruh bo'lib ishlashdir, eng murakkabi – o'qituvchi hikoyasidir.

Yangi materialni tushuntirayotgan o'qituvchining nutqi fikrni jamlashni, diqqat qilishni talab etadi, negaki darsda faol aqliy jarayonlar ichki tuyg'u orqali o'tishi lozim. O'quvchi uchun bu ancha qiyin masala. Shuning uchun darsda o'qituvchi turlicha o'zaro ta'sir shakllarini o'quvchilar bilan yoki o'quvchilarning bir-biri bilan munosabatlarini uyg'unlashtirishi zarur.

4. Butun dars davomida o'quvchilarning refleksiya va o'z-o'zini nazorat qilishini ta'minlash.

Darsning har bir bosqichida o'quvchi o'z faoliyati natijalarini jamlab, baholaydi. Masalan, yangi materialni o'rganishda har bir o'quvchi o'z diqqatini, xotirlab qolishini, xotirlashning mukammalligini, tushunishini o'zicha baholaydi. Darsni mustahkamlash va mustaqil ishlash paytida o'quvchilar o'zlarini o'qituvchi qo'ygan mezonlar bo'yicha baholaydilar. Agar o'quvchi bilimi talab darajasidan past bo'lsa, dars davomida unga boshqa bolalarning yordami yoki uning o'zi mustaqil ishlagan holda natijalarni yaxshilash imkoniyatini beradi.

O'quvchilarning faoliyati jarayonida refleksiya va o'z-o'zini nazoratni ta'minlash ulardagi yomon bahodan qo'rqish hissini pasaytiradi. Sinflarda, ayniqsa, 1–2-sinflarda «ikki», «uch» baholar qo'yilmaydi.

5. Darsda mustaqil ish yoki ijodiy topshiriqning bo'lishi. Vaziyatlarning o'zgarishida ijodiy topshiriqlar berish metodini qo'llash talab qilinadi. Mustaqil ish har qanday dars turining majburiy elementi hisoblanadi. Zero, bizning «o'zaro ta'sirning ijtimoiy texnologiyasi», «dars mobaynidagi faoliyat jarayonida o'quvchilarning refleksiyasi va o'z-o'zini nazorat», «darsda o'quvchilarning bilish faoliyatini motivlashtirish» tavsiyalarimiz ish natijalarini baholash uchun muhimdir. O'quvchilar ishni bajarib, tabiiy holda darhol uning natijalarini muhokama qilishda qanday xatolar qilgani va ularning sababi haqida o'ylaydilar. Shuningdek, natijalarga hissiy munosabat hech kimni loqayd qoldirmaydi.

Kechiktirilgan umidlar natijalarning ta'sir darajasini pasaytiradi, ya'ni o'quvchilarning bilim yoki o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun hissiy sohada o'zaro ta'sir shunchalar kuchsiz bo'lib, aqliy jarayonga o'qituvchi istagandek ta'sir qilmay qo'yadi.

6. Dars maqsadiga erishish. Tajribadan ma'lumki, rivojlanayotgan usul asosiga qurilgan darslar bolaning ijobiy fe'l-atvorini qaror toptiradi, insoniy munosabatlar madaniyatini shakllantiradi.

Darsning asosiy maqsadi – bola intellektini, tafakkurini teranlashtirishni rivojlanib boruvchi usul yordamida amalga oshirishdir.

Didaktik maqsad – bu darsda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish va malakali ta'sir usullarini shakllantirishdir.

Tarbiyaviy maqsad – o'zaro ta'sir jarayonida tafakkurni umumlashtirish hisobiga amalga oshiriladi.

Didaktik maqsadlarga erishish olingan bahoga muvofiq keladigan bilimni o'zlashtirish darajasi bilan xarakterlanadi. Tarbiyaviy maqsad muayyan maqsadlarga erishishga qaratilgan hamkorlikdagi faoliyat jarayonida egallangan xulq-atvor me'yoridir. Rivojlanib boruvchi usul asosiga qurilgan darslar bolaning ijobiy xulq-atvorini mustahkamlaydi, insoniy munosabatlar madaniyatini shakllantiradi. Darsning ushbu texnologiyasini tashkil etish o'qituvchining darsda o'quvchining bilish faoliyatini boshqarish sifatlariga bog'liqdir. Taklif etilayotgan texnologiya uning mumtoz xilidan shu bilan farqlanadiki, bunda bilimlarni o'zlashtirish jarayoni o'zicha idrok qilish, anglash, yodda saqlash, umumlashtirish va sistemalashtirish jihatlarini qamrab oladi. Ta'lim texnologiyasi – o'quv mashg'ulotlarida ko'rsatilgan barcha bilish jarayonlarini amalga oshirib, pirovard natijada barcha faoliyat turlarini to'liq o'zlashtirishga yordam beradi.

Bunday darslarda dars qismlarining ichki aloqasi: maqsad, mazmun va ish usuli bilan amalga oshiriladigan ta'lim, mumtoz tizimning bosqichlari saqlanib qoladi. Ya'ni, uy vazifalarini tekshirish, uning asosida yangi bilimlar, malaka va aqliy faoliyat turlarini egallash bosqichlari, shuningdek, mustahkamlash va mustaqil ishlash, darsni umumlashtirish va uy vazifasini tushuntirish singarilar yotadi.

O'QUV-TARBIYA JARAYONIDA RIVOJLANTIRISH USULINING TEXNOLOGIYASI

Ma'lumki, bolalar maktabga borgunga qadar ham jismoniy, ham ruhiy tomondan intensiv rivojlanib boradi. Biroq, odatda, bu jarayon

maktabga chiqish bilan susayadi. Bolada o'qishga ishtiyoq tezda pasayadi. Rivojlanishdagi bunday holatning sabablaridan biri o'quvchilarning turli darajadagi rivojlanishini hisobga olmaydigan usullarning qo'llanishidir. Sinflar qanday to'ldirilmasin, u yoki bu fanni idrok qilish va o'zlashtirishga nisbatan bolalar rivojlanishini hamisha uchta darajaga: yuqori, o'rta va quyi darajaga ajratish mumkin. Bu tabiiy hol hisoblanib, bu yerda biz aqliy rivojlanish tushunchasini intellekt rivojlanish bilan bog'laymiz. Bu holda miyaning yetilishi, binobarin, yanada kattaroq talablarni idrok qilishda va adaptatsiya qilish tezligiga bog'liq bo'ladi. Barcha adaptatsiya tizimi ayni shu vazifaga xizmat qiladi.

Demak, muayyan sharoitlarda miya rivojiga ta'sir etish mumkin ekan. Quyidagi rivojlantirish usuli tizimi asosida yotgan ba'zi dastlabki nazariy qoidalarni ko'rib chiqaylik:

1. Rivojlantirish usuli asosida umumiy va sotsial psixologiyaning tashqi va ichki prinsipi yotadi, unga ko'ra, ichki rivojlanish tashqi muhit bilan bog'liq bo'ladi. Bu tashqi muhit, masalan, maktabning ta'lim muhiti bo'lishi mumkin.

Bola intellektual rivojlanishi madaniy yoki ta'limiy muhit ta'sirida tezlashishi yoki sustlashishi mumkin. Ta'lim muhitining ta'siri faoliyat uchun qo'llanilayotgan usulga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu usul mushohada jarayonining ichki rivojlanish mexanizmlarini avtomatik tarzda ishlatib, bola intellekti rivojiga yordam berishi mumkin.

2.Rivojlantiruvchi usulning maqsadi bolaning kamolotiga uyg'unlik baxsh etish, go'zallikka bo'lgan tabiiy intilishini qo'llab-quvvatlash, unda ijobiy his-tuyg'ular uyg'otishdir? Agar faoliyat natijalari kutilgan maqsadga muvofiq kelsa, ular bilan moslashsa, bolaning kutilgan natijada bilish ehtiyojlari qondirilsa, shundagina ijobiy-hissiy tuyg'ular vujudga keladi.

3. Bola, odatda, kamolotga va go'zallikka intiladi. Bu intilish tabiiy ehtiyoj hisoblanib, bunday ehtiyojni qondirish u yoki bu faoliyatni talab etadi. Bu ko'p narsalarda ko'rinadi: o'yin davomida, ovqatlanishda, intellektda, ishda va hokazo. Odatda, o'qituvchi bola bilan yaxshi ishlashni, o'quvchi esa yaxshi o'qishni istaydi. Biroq har doim ham o'ylagandek bo'lavermaydi, agar bolaga yordam berib, qo'llab-quvvatlansa, biz eng yaxshi natijaga erishishimiz mumkin.

Demak, o'quvchilar oldida masalani yechishning bir necha varianti tursa, ular ko'rsatilgan yordam va o'zining tabiiy intilish kuchidan foydalanadi, deyish mumkin.

1. Inson muvozanati holatining qonuni, ya'ni kishining o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va axloqini muvofiqlashtirishga tabiiy intilishi.

Bu qoidani biz L.Festingerning sognitiv (bilish) dissonansi nazariyasi bilan tasdiqlashimiz mumkin. Uning mohiyati shundaki, insondagi ijobiy his-tuyg'ular uning kutganlari tasdiqlangan taqdirda vujudga keladi, kognitiv (bilish) tasavvurlari, ya'ni qachonki faoliyatning aniq natijalari belgilangan natijaga muvofiq kelsagina, mos tushgandagina amalga oshadi. Salbiy his-tuyg'ular faoliyatning kutilgan va haqiqiy natijalari orasida tafovut yoki dissonans yuz bersa, salbiy his-tuyg'ular yuzaga keladi va kuchayadi.

Kognitiv dissonans holati, odatda, subyektiv tarzda inson tomonidan diskomfort (noqulay) kabi o'tkaziladi va u iloji boricha tez o'tib ketishi mumkin; kognitiv natijalar va rejalarni ularni aniq olingan natijalarga muvofiq keladigan qilib o'zgartirish kerak yoki avvalgi kutilgan natijaga muvofiq keladigan yangi natijani olishga harakat qilish lozim. Birinchi holatda rivojlanish ro'y beradi, ikkinchi holatda esa rivojlanish bo'lmaydi. Shuning uchun rivojlantirish usulining tuzilishida o'quvchini muvozanat holatidan «chiqarishga» yordam beradigan komponent bo'lishi zarur.

2. Insonning fikr-maqsadi – uning ongli ishlari va axloqining harakatlantiruvchi kuchidir. «Fikrlar dunyoni boshqaradi», - degan edi Platon. Rivojlantirish usulining mohiyati bolaning o'z xulq- atvoriga nisbatan uning fikr-maqsadi ijobiy rivojini ta'minlashdan iboratdir.

Birinchi bosqich – fikr-maqsadning dastlabki, birlamchi shakllanishidir. U uchta palladan iborat bo'ladi:

1.O'qituvchining nutqi ta'siri ostida o'quvchi his-hayajonlarining paydo bo'lishi (tashqi qo'zg'atgich istalgan belgi tizimidan kelishi mumkin).

2.His-hayajonlar ichki nutqning noaniq mazmunga ega bo'lgan birlamchi fikrlar: bilish yoki xulq-atvor predmeti to'g'risida umumiy tasavvurlargina paydo bo'lishiga yordam beradi.

3.Tashqi nutqda, ya'ni boshqalar uchun bo'lgan nutqda so'zlar yordamida yoki biron-bir belgi sistemasi: mimika, qo'l harakati, musiqa, raqs yordamida birlamchi nutq mustahkamlanadi. Dars uchun bu o'quvchining tashqi nutqidir. Bu paytda ichki fikr tashqi nutq ta'sirida takomillashadi. Tabiiyki, ushbu tashqi nutq o'qituvchining nutqiga nisbatan tuzilishi jihatidan ham, mazmun jihatidan ham mukammal bo'lmaydi. Mavjud qiyinchilik shundaki, o'quv yoki tarbiyaviy

mashg'ulotda har bir o'quvchida fikrni ichidan tashqariga chiqarishga erishishdir. Bu qiyinchilikni oddiy maktabda tavsiya etilayotgan texnologiyadan foydalanib, bartaraf etish mumkin.

Ikkinchi bosqich – kognitiv dissonans vaziyatini paydo qilishdir. Buning uchun o'quvchilarning tuzilishi va mazmuni jihatidan har xil tashqi nutq musobaqasini tashkil etish lozim bo'ladi. Bu esa rivojlanishi nisbatan past darajada bo'lgan o'quvchilarning ichki nutqini qayta qurishga turtki bo'ladi. Boshqacha aytganda, vujudga kelgan diskomfort ta'siri ostida beixtiyor ichki nutq qayta qurilishi yanada yuqori darajaga ko'tariladi.

Uchinchi bosqich – fikrning yanada teranlashuviga va o'quvchining eng yaxshi muvaffaqiyatdan qoniqishiga erishish (muvozanat musho-hadaning (fikrlashning) eng yuqori darajasida vujudga keladi).

Bu quyidagilar orqali amalga oshadi:

1.Ichki fikrni tashqi nutqqa ko'chirish (dialog shaklida suhbatlashish) yoki monolog shaklidagi yozma nutq.

2.Murakkab fikrni tashqi nutqdan ichki nutqqa o'tkazish. Rivojlantiruvchi usul texnologiyasi har bir o'quvchida o'quv-tarbiya jarayonining barcha shakllarida)darsmi yoki tarbiya soatida bo'lsin) aqliy jarayonlar kechishini ta'minlaydi. Shu ma'noda adaptiv maktab ma'quldir.

Rivojlantiruvchi usul tuzilishini ko'rib chiqamiz. Usul maqsadi bolani har bir mashg'ulotda aqliy jihatdan rivojlantirishdan iboratdir. Usulning barcha komponentlari mazkur maqsadni amalga oshirishga qaratiladi.

Birinchi komponent – ijtimoiy ta'sirni qo'llash, ya'ni jarayonning ishtirokchilari (o'qituvchi va o'quvchilar) o'rtasida turli belgilar tizimi yordamida kommunikativ aloqalar o'rnatish bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy ta'sir hamisha munosabatlarning dialog shaklida ro'y beradi. U aqliy faoliyatda yuqorida qayd etilgan o'zgarishlarga nisbatan tashqi qo'zg'atuvchi vazifasini o'taydi.

Ikkinchi komponent – ijtimoiy ta'sirga konflikt (ziddiyat) kiritish. Konflikt – bilish yoki xulq-atvor predmetiga turli qarashlarning to'qnashuvi bo'lib, diskomfort (noqulaylik) hissining paydo bo'lishi, bilim, hodisalar, voqealar, xulq-atvorga nisbatan boshqa nuqtayi nazarga duch kelganda paydo bo'ladigan o'z-o'zidan qoniqmaslikdir. Konfliktning asosiy belgisi o'quvchi fikrlarining muvozanat holatidan chiqishidir. Konflikt vujudga keladigan qoniqmaslik tashvishlarini keltirib chiqaradi va bu holatda o'quvchida ichki ixtiyorsiz aqliy jarayon

yuz beradi. Biroq amaliyotdan ma'lumki, o'quvchilarning 30 foizga yaqini dars jarayonida aqliy faoliyatga kirishmaydi. Shu sababli motivlashtirish vositasida buni qo'zg'atish lozim bo'ladi.

Uchinchi komponent ta'lim jarayonida o'quvchi faoliyatini motivlashtirishdir. Amalda motivlashtirishga turli usul va vositalar orqali erishiladi.

O'qituvchi o'z o'quvchisini faol hayotga va o'z shaxsini namoyon qilish jarayoniga kiritib, ularning har birini beixtiyor faol aqliy jarayonga tayyorlaydi va shu yo'l bilan o'quv mashg'uloti qo'ygan maqsadning amalga oshishiga erishadi.

To'rtinchi komponent – o'zaro ta'sir ishtirokchilarini joylashtirish bilan izohlanadi. Bu xususdagi tajriba tadqiqotlari quyidagi xulosalarni chiqarishga yordam beradi:

- agar ijtimoiy ta'sir guruhiga rivojlanish darajasi turlicha bo'lgan bolalar kirsa va ayni choqda tafovut bir-biridan faqat bir bosqichga farq qilsa, bu holat rivojlanishi past darajadagi bolalarning o'sishiga yordam beradi. Bunda yuqori darajada o'zlashtiradigan bolalar iftixor hisobiga, past saviyada o'zlashtiradiganlar esa o'zini bilimga safarbar qilish orqali muvaffaqiyatga erishadilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mashg'ulotlarda o'qituvchi yoki pedagogning o'quvchilar bilan aloqasini quyidagicha aks ettirish mumkin ekan:

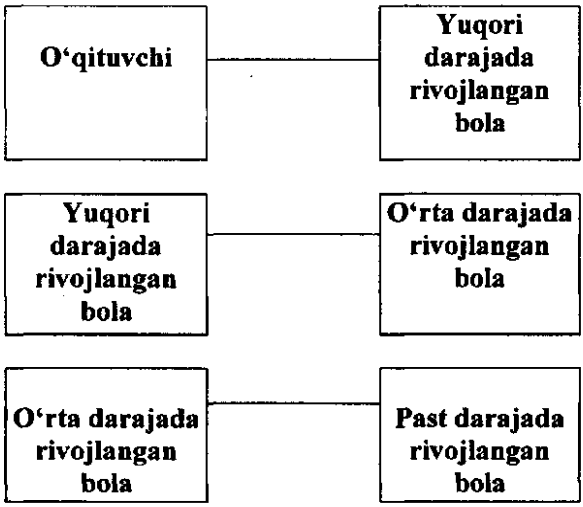

Ushbu chizmadan ko'rinib turibdiki, o'quv mashg'ulotlarida yuqori darajada rivojlangan o'quvchilarning kamolotida oldinga siljish o'qituvchi yordamida amalga oshadi, so'ng esa jarayon qatnashchilari turli darajadagi ta'sirni tashkil etish orqali amalga oshirib, unda o'qituvchi rolini ilgari siljigan o'quvchilarning o'zlari bajarishadi.

– Mashg'ulot paytida o'quvchilarni joy-joyiga qo'yish ular faoliyatiga bog'liqdir. Mustaqil va juft bo'lib ishlash uchun bolalarni an'anaviy stol atrofida to'plash maqsadga muvofiqdir. Guruhlarda ishlash uchun aqliy shturm usuli bilan yoki o'zaro nazorat qilish muammosini hal etish paytida bolalarni bir-biriga qarama-qarshi qilib tashkil qilgan ma'qul. Va nihoyat, sifatli frontal ishlarni tashkil qilganda o'quvchilarni yarim aylana stol atrofida o'tqaziladi.

Olimlar va amaliyotchi-pedagoglar o'zaro ta'sir ishtirokchilari soniga nisbatan bir to'xtamga kelmaganlar. Bizning tavsiyamizga ko'ra, boshlang'ich maktabda o'quvchilar soni 2 tadan 4 tagacha bo'lishi mumkin. Biroq umumiy tavsiyalarni hisobga oladigan o'qituvchilar boshqa variantlarni ham tanlash huquqiga egadirlar.

Beshinchi komponent – darsning har bir bosqichi refleksiyalanishga daxldor. Bu o'quvchilarning o'z-o'zini tahlil qilish asosidagi aqliy faoliyatini va uning natijalarini baholashdir. Buning uchun darsda o'quvchilar fikrining qurilishi va mazmunidagi o'zgarishlarni ilg'ab olish maqsadida o'qituvchi savoliga ularning javobi shaklidagi og'zaki usullari ishlatiladi. Bu usulni universal deb hisoblash mumkin. Chunki u bir tomondan, butun ta'lim jarayonini – tarbiya, o'qitish va rivojlantirishni qamrab oladi va rivojlantirishni organik bir butun holga olib keladi, boshqa tomondan esa ijtimoiy kognitiv metodika va texnologiyani vujudga keltiradi.

Bolaning 6–7 yoshidan keyingi kognitiv rivojlanishi ijtimoiy jarayonlardan ajralmaydi. Kognitiv (bilish) va ijtimoiy (xulq-atvoriy) rivojlanishlar aloqasi oddiy mexanik aloqaga nisbatan murakkabroqdir.

Bolaning ijtimoiy doira (ta'lim muhiti) ta'sir etadigan individual axloqidagi o'zgarishlarni kuzata borib, unga aniq ma'no berish va uni boshqarish individual refleksli tarbiya texnologiyasi va metodikasini yaratishga olib keldi. Mazkur ishlanmalar asosida ijtimoiy ta'sir g'oyalari yotadi.

Ijtimoiy ta'sir fikr qurilishi va mazmunini o'zgartirib, tushunish va anglashga ta'sir etib, bolaning aqliy rivojlanishi asosini tashkil qiladi. Biz didaktikada qabul qilingan universal usul bo'lmaydi, degan nuqtayi nazarga zid bormayapmizmi?

Barcha turkumlash usullari nazariyalarda umumiy bo'lmagan, maxsus tomonlarni ifodalaydi, chunki har bir usul o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Shu bilan birga, barcha ishlarda umumiylikni-bolani aqliy faoliyatga qo'zg'atuvchi u yoki bu belgining mavjudligini ko'rish mumkin.

Shuningdek, boshqa kishi tomonidan kiritiladigan belgi birinchi individ xulq-atvorini tashkil etishda yangilik bo'ladi. Ayni shunda har qanday belgi operatsiyasining mohiyatida xulq-atvorni tashkil etishga kiritiladigan fuksiyadagi belgining ahamiyati yotadi. Ular turlicha bo'lishi mumkin (hal qiluvchi, nazorat qiluvchi, yordam beruvchi, kim haqidadir eslatuvchi). Belgi sovg'aga o'xshash narsa bo'ladi. Zero, sovg'a – uni bergan kishi haqidagi taassurot. Ayni shu tufayli belgi ijtimoiydir, shu sababli u xulq-atvorni tashkil etadi. Madaniyat tarixida (odamlar, afsona, hatto din) belgi ana shunday ma'no va ahamiyat kasb etadi. Belgining asosiy xususiyati - ijtimoiylik, ya'ni o'z xulq-atvorini o'zga kishi orqali amalga oshirishdir.

Insonning fikrga beixtiyor harakat yo'lini shartli ravishda quyidagi sxema bilan ifodalash mumkin: belgi-reseptor-miya (ong) -his-tuyg'u-aqliy jarayon. Shunday qilib, tashqi signal (axborot sifatidagi belgi) ong bilan aks etadi, u o'ziga xotira, diqqat, tasavvur, idrok kabi psixik funksiyalarni mujassamlashtiradi, bular miyada ilgari yetiladi, u ixtiyorsiz tarzda aqliy jarayonni, shundan so'ng esa insonning ongli faoliyatini vujudga keltiradi. Insonning ana shu tabiati tufayli uning shaxsi rivojlanib boradi.

O'quvchi uchun belgi nima? Asosiy belgi – vosita, bu so'z, yangi bilim, inson faoliyat tajribasi va uning usullaridan tarkib topgan o'qituvchi nutqidir. So'z, nutq – o'zaro ta'sir, kommunikatsiya, ruhiy-axloqiy va ijtimoiy-madaniy tajribani berish asosidir. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytsak, biz rivojlantiruvchi usul asosida yuqorida bayon etilgan usullarning har biri orqali amalga oshirilgan g'oyalar sifatida ijtimoiy ta'sir (kommunikatsiya o'rnatish) g'oyasi qo'yiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ta'lim mazmuni texnologiyasini tushuntirib bering.
2. Ta'lim texnologiyasining psixologik-pedagogik qoidalarini ochib bering.
3. O'quv-tarbiya jarayonida rivojlantirish usulining texnologiyasi nimalardan iborat?

4.O‘quv usuli va yo‘llari qanday, ularning mazmuni nimadan iborat?

5.O‘quv usullarini aniq tasniflashga misollar keltiring, uning o‘ziga xos xususiyatlarini aytib bering.

XII bob. DARS TA'LIMIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM NIMA?

Kichik yoshdagi o'quvchilar ta'limi – alohida bilimlar tizimi emas, balki dunyo to'g'risidagi, jamiyat va insonning undagi o'rni to'g'risidagi umumlashtirilgan, yaxlit tasavvurdir. O'qitish natijasida bolada o'ziga xos dunyoqarash, qurilma sxemasi tarkib topishi kerak. Bu sxemada aniq fan bo'limlari muayyan o'ringa ega bo'ladi.

Olimlar va uslubchilarning ko'p yillik tadqiqot ishlari kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining xarakteri hamda fikrlash va bilish imkoniyatlari xususidagi eskirgan qarashlarni bartaraf etishga yordam berdi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning tartibli fikrlash qobiliyatlari ilgari o'ylanganidan ancha yuqori ekan. Bu boshlang'ich ta'lim mazmunini ko'zda tutishga, kichik yoshdagi o'quvchilarni o'qitish jarayonida nazariy bilimlar rolini oshirishga, o'qitish vazifalarini tushunishga yordam beradi. Faqat bilim va malakani puxta o'zlashtirishni ko'zda tutish kishilarni qoniqtirmay qo'ydi. Endi o'quvchilarning ruhiy va jismoniy quvvatlarini oshirish, ularni umumiy kamolotini ta'minlash zaruriyati paydo bo'ldi.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari nazariy bilimlarining kuchayishi, ularning aqliy faoliyati, mantiqiy fikrlashining rivojlanishi o'qitishning rivojlantirish prinsipiga asoslangan.

Rivojlantiruvchi ta'lim nima o'zi, u qanday bo'lishi kerak?

Pedagogika o'zining butun taraqqiyoti davrida o'qitishning yanada mukammalroq va yanada samaraliroq usullari yoki tizimini izlash bilan rivojlanib bordi. Maktabda o'qitishning sifatsiz ekanligi va ta'limning barcha bo'g'inlarida mutaxassislarning past darajada kasb tayyorgarligi muammosini hal eta oladigan usullarni izlab topishni asosiy vazifa qilib qo'ydi. Programmalashgan va muammoli (problemali) ta'limni birinchi o'ringa chiqarish, aqliy harakatlar yoki ish o'yinlarini bosqichli shakllantirish nazariyasi asosida muayyan tizim hosil qilish pedagogik missiyaning eng mashhur bo'lgan rivojlanish bosqichlaridir.

Asosiy talab shuki, ta'lim jarayoni hamisha tugallangan bo'lishi zarur.

O'qitishning boshlanq'ich davrida (1–4 sinfda) ta'lim mazmuni o'quvchilar tomonidan umumiy qonuniyatlarga binoan o'zlashtiriladi:

idrok – tushunish (anglash) – qabul qilish (reproduktiv faoliyatda – yodda tutish) – yangi sharoitlarda foydalanish.

Rivojlantiruvchi ta'lim sharoitida idrok etishning o'ziga xos tomoni o'quvchining o'zlashtirilmagan sohani (muammoni) – tenglashtirish, taqqoslash, qonuniyatlarni aniqlash, qo'yilgan muammolarni hal etishning turli yo'llarini izlash, tanlangan o'quvchi uchun optimal bo'lgan usulni amaliy tarzda o'zlashtirishdagi faol faoliyat paytidagi o'quvchining subyektiv holati hisoblanadi, va nihoyat, faoliyat natijasi sifatida o'quvchi axborotni o'zlashtiribgina qolmay, ijtimoy izlanishga va natijalardan qoniqishga aloqadorlik hissini sezadi, anglaydi.

Axborotni tushunishni uch bosqichga bo'lish mumkin, ular bolaga kelajakdagi bilimida yaxlit mazmuniy tayanch bo'lib hisoblanadi.

1. Butunlik va qismlarning nisbatan degan falsafiy tushunchaning asosiy g'oyasi. Matematikada qo'shish qoidasining aniq ma'nosi birinchi sinf bolalariga noaniq, intuitiv tushunish asosida beriladi: qo'shish – bu hammasini birga yig'ish, qismlarni yaxlit qilib yig'ish.

Birinchi sinfda bunday nisbatni tushunish asosida sonlar tarkibini, shuningdek, umumlashgan modelga qo'shuv harakati qonunlarini, qo'shishning va ayiruvning noma'lum komponentlarini topish qoidalarini (shu jumladan, tenglamalarni yechishda ham) vazifa – sxema modeliga asoslanib, qo'shuv va ayiruvga oid oddiy masalalarni yechishni ham ko'rib chiqish mumkin.

B+MkK **K – aylana (butun) – aylantirib chiz.**
M+BkK **B – katta (qism) – tagiga chiz.**
K–MkB **M – kichik (qism) – tagiga chiz.**

O'qituvchi o'z-o'zidan ravshan ko'rinib turuvchi, joylashtirilgan qonun ma'nosini tushuntirishi shartmi? Qo'shilayotgan, ayrilayotgan narsani topish qoidasini tushuntirish kerakmi? Agar tushunarli bo'lsa, qismni izlash nima uchun kerak? Kichrayayotganni topish qoidasini yodda saqlash kerakmi, ravshan bo'lsa, butunni izlab nima qiladi? Metodik tavsiyanomalarda bular ilgari ifodalangan. Unga, asosan, birinchi sinf o'quvchilari osonlik bilan tenglamalarni (butun va qismni topish asosida) yecha oladilar, muntazam ravishda komponentlar nomini va ularni topishni o'zlashtiradilar.

Qo'shish va ayirishga oid oddiy masalalarni yechishda yuqorida eslatilgan usulni tanlash modeli paydo bo'lgandan keyin «Sxemaga qara. Nimani izlash lozim, butunnimi yoki qismni?» degan savolga javob izlanadi.

Boshqa holda, sonlar bilan ishlashda yo birdaniga butun son bilan yoki qismlar bo'yicha (sonni qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish) bajarish mumkin. Zero, ko'pgina amallarda harakat prinsipi umumiydir.

60-2 60 : 2 16-6 60 : 5 1205

90-3 90 : 3 23-3 54 : 3 12 butun, 5 birlik

200-4 200 : 4 18-4 92 : 4 1 ming, 8 birlikni darhol ko'paytiramiz, son summasi bilan almashtiramiz, bo'lamiz -> (ko'paytiramiz, bo'lamiz) -> qismlar bo'yicha.

Kengroq olib qaralsa, ushbu «butun» va «qism» kategoriyalaridan o'qituvchilar boshlang'ich ta'limning barcha fanlarida foydalanishlarini ko'ramiz. Masalan, nutq (butun) gaplardan (qismlardan) tashkil topadi; gap (butun) so'zlardan (qism) tarkib topadi va hokazo. Har qanday matnni qismlarga bo'lish mumkin. Biz atrof-olamdagi hodisalar bilan tanishganda ham butun va qism turdosh nisbatini o'rganamiz.

Butun va uning tarkibiy qismlari degan umumiy mohiyatni aniqlash atrofimizda ko'rilgan bir qator hodisalarda atrof-olamdagi bir qator kuzatilgan hodisalarda butun va uning tarkibiy qismlari degan umumiy mohiyatni aniqlash bolaga olam muayyan bir umumiy qonun asosida qurilgan, degan tushunchani beradi.

2. *Falsafaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuniyatining paydo bo'lishi tufayli,* boshlang'ich maktabda ham har qanday hodisaning aks (teskari) tomoni bor, degan narsani his qilishga, tushunishga, ko'rishga imkon beryapti. Amaliy holatlarda (tortmoq-itarmoq, chizmoq-o'chirmoq, qo'ymoq-olmoq...), matematik amallar va nisbatlarda (qo'shish - ayirish, ko'paytirish - unga teskari bo'lish, ko'p - oz, keng - tor), misollarda, nisbatlarda, ona tili darslarida til hodisalarida (antonimlar), adabiy qahramonlarni tavsiflashda, jonli va jonsiz tabiat munosabatlarida bola tili bilan aytiladigan «Birisiz ikkinchisi bo'lmaydi» mazmunidagi ushbu qonunning mujassamligini ko'ramiz.

Adabiyotda bir xil adabiy qahramonlarning oliyjanobligi va boshqalarning zaifligi ko'rinishi uchun, ularning o'ziga xos tomonlarini ko'rsata olishi uchun shart-sharoitlar zarur bo'ladi. Ayni bir qahramon ba'zan uning ijobiy tomoni ham, ba'zan salbiy tomoni ham aks ettiriladi, shu sababli ularga bir xil tavsifni taqash to'g'ri bo'lmaydi. Hayotdagi har bir hodisa (eng betarafi ham) hamisha kim uchundir yaxshilik bo'lib ko'rinishi, kim uchundir yomonlik bo'lib ko'rinishi mumkin.

Farzandlarimiz qachonlardir bunday narsalar to'g'risida o'ylab ko'risharmikan? 89-, 110- maktabdagi birinchi sinf o'quvchilari allaqachon «yaxshi-yomon» o'yinini o'ynashgan. Bu tajribadan

ko'rinadiki, bolalar o'yin usulini o'z hayotiga tezda kiritadilar va bu ularning axloqiy xatoliklardan saqlanishga, o'z so'zi va xatti-harakatlarida shoshma-shosharlik qilmaslikka yordam beradi.

Yuqorida ko'rsatilgan ta'lim texnologiyasidan foydalanib, matematika darslarida misollar zanjirini yechib, teskari operatsiyalar tizimini tuzish, tekshirib chiqish va ayni chog'da, bir tenglamani yechib, unga teskarisini tuzish va yechish mumkin. Bu o'z-o'zini tekshirish usulining bir shaklidir.

3. *Qayta o'zgartirish g'oyasi.* Dunyoda hech narsa izsiz ketmaydi. Bironta hodisadagi qaysidir o'zgarish o'z ortidan oqibatini olib keladi. Matematikada bu tadqiqotlar turli-tuman materiallar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Komponentlar o'zgarishiga qarab natijalar o'zgarishini kuzatilganda, yechilgan masala bilan qo'shimcha ishlashda undan keng foydalaniladi (agar masalada ...o'rniga murakkablashgan tenglamalar yechishga o'tishda, yechim va javob qanday o'zgarishi mumkin?)

(x – 8 = 12 ^ x - 8 = 3 6 : 3 ^ x - 4 • 2 = 3 6 : 3).

Qayta o'zgartirish g'oyasi o'quvchilarning o'zlariga ma'lum bilimlardan qochib, o'zlari uchun yangi bo'lgan masalani kutishga, yechib ko'rishga imkon beradi.

23	**23**	**23**	**123**
+ 16	**+17**	**+18**	**+418**

Dars mavzusi: «Bosqichlarga o'tish orqali yozma qo'shish usullari».

48 : 2 ^D(40 + 8) : 2 648 : 2 Q> 648 : 2 748 : 2 Q> 748 : 2

O'quvchilar bunga o'xshash tadqiqot faoliyatini mantiqiy urg'uni aniqlash va gapda so'z tarkibini aniqlash vazifalarida, deformatsiya-langan matnni (testni) tiklashda amalga oshiradilar.

Tabiatshunoslikda sabab-oqibat aloqalarining aniqlanishi, bu – hayotning boshqa sohasida ayni shu falsafiy mohiyatni namoyon etishdir.

Albatta, taklif etilayotgan dalillar ko'pgina o'quvchilar uchun kutilmagan narsa bo'lishi mumkin va bularni boshlang'ich sinflar ish tajribasida maqbul deb hisoblagan kishilar esa fanlararo aloqalar va umumlashtirishlarni qayta ko'rib chiqishlari kerak bo'ladi.

O'QUVCHI BILIMINI TEKSHIRISH VA BAHOLASH TEXNOLOGIYASI

Baholash o'qituvchi uchun o'quvchilar nimani bilishini va nimani bila olishini aniqlashga ularning kamchilik va nuqsonlarini ochishga, yutuq tomonlariga suyanib zaif tomonlarini kuchaytirishga xizmat qiladi. O'quvchilar bilimini tekshirish va baholashdan maqsad o'quvchilar bilimining sifatini, rivojlantirish darajasini ta'minlash va ularni rag'batlantirishdan iborat bo'lib, bilim olishga qiziqishini takomillashtirishdir.

Bilimlarni tekshirish va baholashdagi asosiy kamchiliklar:

- uning vazifalarini (funksiyalarini) noto'g'ri tushunish;
- ta'lim jarayonida uning rolini asossiz ko'tarib yuborish;
- tekshirish va baholashning darsda asosiy maqsadga aylanib qolishi;
- bilimlarni tekshirish va baholashda bir xil texnologiyadan foydalanish;
- baholarni qo'yishda subyektivizmga yo'l qo'yish va aniq, asoslangan mezonlarning yo'qligi;
- o'quvchilar bilimini tekshirish va baholashda bu jarayonni nazorat qiluvchi, ta'lim-tarbiya beruvchi muhim funksiyani bajarishni unutmaslik kerak.

Bu nazorat qiluvchi uchun asosiy funksiya bo'lib, ta'lim beruvchi va tarbiyachi yordamchi funksiyadir. Biroq tekshirish maqsadi va ko'rinishi turlicha bo'lganda, bu uch funksiya turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, tekshirishning yakuniy imtihon shaklini oladigan bo'lsak (uni o'tkazish usullari turlicha bo'lishi mumkin), bunda nazorat qilish funksiyasi ustunlik qiladi (ta'limga vaqt qolmaydi).

O'rganilayotgan materialni o'zlashtirish bo'yicha joriy tekshirish olib borilsa, bu holatda ta'lim beruvchi funksiyasi ustun bo'lishi kerak. Tarbiya berish funksiyasi ham ustun bo'lishi mumkin, masalan, o'qituvchi ba'zi o'quvchilarni sistemali ishlashga o'rgatishga intiladi, baho bilan rag'batlantirib, ularning ruhiy xususiyatlariga (irodasini rivojlantirish, xotirani mustahkamlash va h.k.) ta'sir etishga harakat qiladi, me'yoridan ortiqcha o'ziga bino qo'yish holatlarida bahoga qat'iy yondoshib ish ko'riladi.

Umuman olganda, baho xolis (obyektiv) bo'lishi zarur esada, biroq o'z tabiatiga ko'ra hamisha noxolis (subyektiv)dir.

Ushbu funk[illegible]ksiyalarga muvofiq o'quvchilar bilimini tekshirish va baholashning a[illegible]aniq usullari tanlanadi.

Tekshirishni[illegible]ing ko'p qo'llaniladigan ikki xili mavjud: ular joriy va yakuniydir. Jor[illegible]oriy tekshirishning hammaga ma'lum turlari quyidagilar: og'zaki so'rash[illegible]hning har xil shakllari, yozma uy vazifalarini tekshirish, yozma nazorat [illegible] (mustaqil) topshiriqlari. Biroq, bunday an'anaviy shakllar bilan bir qator[illegible]rda, turli perfokartalar yordamida tekshirish, kompyuter yordamida tops[illegible]shiriq bajarilishini tekshirish ham qo'llanilyapti.

Tekshirishn[illegible]ing o'ziga xos shakli o'quvchilarni o'qituvchi tomonidan kundalik, mu[illegible]ntazam kuzatib turishdir. Tekshirishning turli-tuman shakllari o'zi[illegible]ga xos dars bosqichi kabi faqat an'anaviy «so'rash» jarayonidagina [illegible] emas, balki butun dars mobaynida qo'llaniladi.

O'qituvchi darsga tayyorlanishda tekshirishning zarur shakllarini izlash va uni [illegible] qo'llash eng muhim vazifa ekanligini unutmasligi kerak. Kimdan, qach[illegible]on, qancha o'quvchini tekshirish, qanday savollar bilan, qanday vosita[illegible]lar orqali so'rash va baholash – bularning barchasiga o'qituvchi dar[illegible]sga tayyorlanishda alohida e'tibor bermog'i lozim.

Shu bilan [illegible] bir qatorda, o'quvchilar o'z o'rtog'ining bilimi so'ralayotgan[illegible]a ular nima bilan shug'ullanishi zarurligi haqida ham o'ylashi kerak [illegible] bo'ladi. Har bir o'qituvchining o'z nazorat tizimi bo'lishi lozim. Bu ti[illegible]im ishning turli-tuman vositalari va usullarini qamrab olishi, o'quv[illegible]chilar o'qituvchining o'z muvaffaqiyatlari, bilimlarni o'zlashtirish d[illegible]arajasi va sifatini hamisha tekshirib turi-shini tushunsinlar.

Tekshirish shakllari maktablarimiz ta'lim jarayoniga xos bo'lgan, o'quvchilarni bilimlarni faqat o'zidan qabul qilishi, reproduktiv faoliyatini tas[illegible]kil etish bilangina tugamasligi lozim. Nazorat (tekshirish) shakllarini tan[illegible]lashda o'quvchilarning individual xususiyatlarini e'tiborga olish muhimd[illegible]r.

Yakuniy y[illegible]ozma ishlarga alohida talab bilan qarash zarurdir. Ularni o'qituvchi o'[illegible]uv materialini ko'pchilik o'quvchilar o'zlashtirib olganiga ishonch hosi[illegible] qilgandan so'ng o'tkazish mumkin. Bunday ishlar o'quvchilar [illegible]chun asosli bo'lib, ularda o'z kuchlariga ishonch xususiyatini [illegible]hakllantirishga yordam beradi, aks holda esa o'qitish jarayoniga qi[illegible]iqishi pasayadi.

Bilimlarni tekshirishning yozma va og'zaki shakllari to'g'risida gapirilganda, ularning har biri o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini va o'z vazifasi [illegible]orligini aytib o'tish darkor. Og'zaki shakli -savolni tez idrok etish ([illegible]eaksiya) ko'nikmasini hosil qilish, o'quvchilar xotirasini rivojlantirish[illegible]a yordam beradi. Yozma tekshirish esa mantiqiy

mushohada (fikrlash)ni samarali kengaytiradi, javoblarda aniqlik ko'proq bo'lishiga o'rgatadi. So'nggi yillarda o'quvchilar bilimini va rivojlanish darajasini aniqlash maqsadida turli test shakllaridan keng foydalanilmoqda.

Bilimlarni baholashga qo'yiladigan talablar. O'quvchilar bilimini baholashga qancha xolis munosabatda bo'linsa, u o'quvchilarni shuncha rag'batlantiradi. Qoidaga ko'ra baho o'quvchining darsdagi xulq-atvoriga mukofot yoki jazo sifatida emas, balki bilim darajasi va xususiyatiga qo'yilishi kerak. Bahoga qo'yilgan talablar optimal (oshirib yuborilmagan ham, pasaytirib yuborilmagan ham) bo'lishi lozim. Baholarni «oshirish» o'quvchilar rivojlanish darajasini, bilimini pasaytiradi. Shu bilan birga, juda katta talab qo'yish ham zararli bo'lib, o'quvchining o'qishga bo'lgan qiziqishini so'ndiradi. O'qituvchining o'quvchilarga baho qo'yishda salbiy munosabatiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Zero, o'quv predmetiga muvofiq keladigan dastur baholashning eng xolis mezoni bo'lishi zarur.

Maktablarimizda bilimlarni baholash o'zgarishsiz qolmadi. 1935 yilgacha uch ballik baho qo'yilgan bo'lib, u «juda qoniqarli», «qoniqarli» va «qoniqarsiz» baholar edi.

O'sha paytdan bugungi kungacha mavjud bo'lgan besh ballik tizim joriy etildi. Bu tizimga ko'ra:

«a'lo» (besh) – dastur talablariga to'liq hajmdagi bilimlarni egallagan o'quvchiga qo'yiladi;

«yaxshi» (to'rt) – dastur talablarini to'la hajmda arzimas kamchiliklar bilan (masalan, materialni bayon etish mantiqi buzilgani va boshqalar) o'zlashtirgan o'quvchiga qo'yiladi.

«qoniqarli» (uch) – o'quvchining bilim darajasi juda past bo'lib, unga keyingi materialni o'rganishida ilgarilashiga yordam beradigan bilim hajmiga qo'yiladi;

«qoniqarsiz» (ikki) – o'quvchi o'zidagi juda past bilimi bilan ilgarilashiga qodir bo'lmasa qo'yiladi;

«yomon» (bir) baho o'quvchi hech narsani bilmaganda qo'yiladi. Bu so'nggi baho juda kam qo'llanib, uning mazmuni deyarli «ikki» bahoga tengdir.

Bilimlarni baholashda xolislikni (obyektivlikni) saqlagan holda, ba'zi holatlarni ham nazarda tutish lozim: masalan, joriy yoki yakuniy bilimlar baholanadi (yozma ish, chorak bahosi va b.);

- o'quvchining intilishi, uning o'quv ishlaridagi barqarorligi va h.k. O'quv fanining xususiyatlarini, ba'zi bo'limlar, ularning aloqadorligini o'zlashtirish holatini nazardan qochirmaslik zarur.

O'quvchilar bilimini tekshirish va baholashning an'anaviy tizimi jiddiy nuqsonlarga ega, negaki u ta'limiy, tarbiyaviy, diagnostik va rag'batlantirish funksiyalarini zarur darajada amalga oshirmaydi. Modomiki, shunday ekan, undan voz kechish yoki uni yanada takomillashgan shakliga almashtirish maqsadga muvofiq emasmikan?

Ehtimol, bahoning jazolash vazifasidan xalos bo'lgan o'quvchilar yaxshiroq o'qish va ta'limiy burchlariga ancha vijdonan munosabatda bo'lar edilar. Bugungi kunda o'quvchilarning o'zlari bahoga qanday munosabatda bo'lyaptilar? Boshlang'ich sinflardagi o'quvchilarning 98 foizi baho saqlanishi zarurligini aytadi. Bahoni bekor qilish o'qitishga bo'lgan qiziqishni oshirishga, o'qitishni ichki shakllantirishga yordam beradi, degan fikr ham o'zini oqlamadi.

O'rta va yuqori sinf o'quvchilarining o'quv faoliyatini baholash zarurligini qayd etganlar soni boshlang'ich maktabdagidek bo'lishiga ishonamiz, albatta.

Baholarni bekor qilish maqsadga muvofiq emasligi bir qiziq psixologik tadqiqotdan ham ma'lum. Amerikalik psixologlar o'quvchilar o'quv faoliyati natijalariga baho ta'sirini aniqlashga qaror qildilar. Eksperiment maqsadiga ko'ra, bir sinfda o'quvchilar muayyan vaqt davomida javoblarining aniqligi va to'liqligiga e'tibor qilmay, faqat maqtaldi. Boshqa sinfda faqat tanqid qilindi, uchinchisida esa biron-bir baho berilmadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bilish faoliyati maqtalgan sinflarda eng yuqori yutuqlarga erishilgan, eng yomon natija o'quv faoliyati tanqid qilingan sinfda emas balki bilish faoliyati sira baholanmagan sinfda vujudga keldi. O'qituvchining o'qitishga bo'lgan havasi qanchalik ko'p bo'lmasin, bilish faoliyatining ichki motivlari qay darajada shakllangan bo'lmasin, u hamisha tashqi motivlashtirishga, tashqaridan maqtash va qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladi. Bola ko'z o'ngida o'qituvchi qanchalik ahamiyatli, obro'li bo'lsa, uning maktabda, asosan, baholash va baholarda aks etuvchi maqtovlari shunchalik qadrli va ahamiyatli bo'ladi.

Pedagogik baholash bilimni dastur talablari va ta'lim andazalariga qiyoslab aniqlabgina qolmay, balki o'quvchilar bilim faoliyatini motivlashtiradi va rag'batlantiradi.

Yuqoridagilardan xulosa shuki, bahoni bekor qilish pedagogik jihatdan ham, psixologik jihatdan ham o'zini oqlamaydi. Bunday qator kamchiliklari bo'lsa-da, besh ballik baho tizimiga muqobil xili topilganicha yo'q. Shuning uchun gap uni takomillashtirish, o'quvchilar bilimini baholashda xatoga yo'l qo'ymaslik haqida borishi kerak.

O'QITUVCHINING XATOLARI

O'qituvchilar bilimini baholashda eng jiddiy xatolardan yana biri turli guruhlarga subyektiv yondashishdir. Bu o'qituvchi tomonidan ayni bir javob uchun, ayni bir ish uchun turli o'quvchilarni baholashdagi tafovutlarda aks etadi. Tafovutlar ba'zan ikki ballgacha tushadi. Yillar o'tishi bilan o'qituvchidan o'quvchilarning turli guruhlariga nisbatan muayyan tasavvur va unga muvofiq holda munosabat shakllanib boradi. Bu narsa o'zlashtirgan va o'zlashtirmagan o'quvchilarga munosabatda yorqin namoyon bo'ladi. O'qituvchilar bir xil o'quvchi (o'zlashtirayotgan)larni doim maqtaydilar, boshqa (o'zlashtirmayotgan)larni hamisha koyiydilar. Buning ustiga o'zlashtirmayotganlarga, odatda, o'zlashtirgan sinfdoshlariga nisbatan tez-tez va qattiq tanbeh beradilar. Yanglish munosabat yana shunda namoyon bo'ladiki, o'qituvchilar yaxshi o'zlashtiruvchilarga nisbatan yomon o'zlashtiruvchi o'quvchilarni javob berishga kam taklif etadilar. Javobni o'ylash uchun ularga juda oz vaqt beradilar.

Mana bunday vaziyatga e'tibor qiling. Doska yonida past o'zlashtiradigan o'quvchi javob bermoqda. Ishonchsiz, o'rinsiz gapirmoqda. Bunday holatda o'qituvchining munosabati qanday bo'ladi? U o'quvchi gapini shartta bo'lib, unga «ikki» qo'yadi va joyiga o'tqizadi: «Sen yana dars tayyorlamabsan», «Sen hech odam bo'lmaysan», «Senga o'rgatsa ham, o'rgatmasa ham befoyda ekan», deb uni izza qiladi.

Endi boshqa vaziyatni ko'raylik. Doska oldida yaxshi o'zlashtiruvchi o'quvchi bugungi darsga tayyorlanmay kelib, ishonchsiz holda javob beryapti. O'qituvchi bunday vaziyatda o'zini qanday tutadi?

U o'quvchiga yordam berib, kamchiligini to'ldiradi yoki unga javobni o'ylashi uchun imkon beradi. Ko'rinib turibdiki, bu ikki vaziyatda o'qituvchi qarshisida yaxshi va yomon o'zlashtiruvchi bola turganiga qarab, o'zini turlicha tutyapti. Har xil bolaga bunday munosabat oldindan vujudga kelgan tasavvurning namoyon bo'lishi hisoblanadi. Keltirilgan misolda subyektiv munosabat namoyon bo'ladi. O'qituvchining bunday munosabati esa maktab bahosining ta'limiy, tarbiyaviy va rag'batlantiruvchi funksiyasini pasaytiradi.

Amerikalik pedagog Blumning fikricha, hatto o'quvchilar nutqi sur'ati ham o'qituvchi bahosiga ta'sir etar ekan. Bu narsani maxsus o'tkazilgan quyidagi tadqiqotdan ham bilish mumkin. Tabiatshunoslik fanidan o'quvchi qiz bir xil materialni ikki marta gapirib bergan. Avval

16 daqiqada, keyin esa 24 daqiqa davomida. Javoblar video tasmasiga yozib olindi. So'ngra 81 nafar o'qituvchi sekin aytilgan va tez aytilgan materialni baholashdi. Tez aytib berilgan materialning o'rtacha bahosi 3,38 ball bilan, sekin so'zlab berilgan materialning o'rtacha bahosi 2,5 ball bilan baholandi.Tadqiqot mualliflarining xulosasi shuki, ko'pgina o'qituvchilar uchun nutqning tez sur'ati chuqur bilim va katta qobiliyatdan darak berar ekan.

O'qituvchi o'quvchining tez yoki sekin nutq sur'ati materialni bilishi yoki bilmasligi belgisi emasligini fahmlaydi. Vazminlik, bir ish turidan ikkinchisiga sekin o'tish sovuqqon mijozdagi o'quvchiga savolni tushunib olishi va unga javob tayyorlashi uchun ko'proq vaqt talab etiladi. Bunday o'quvchiga javob uchun qiziqqon mijozga nisbatan ko'proq vaqt kerak bo'ladi. O'qituvchi esa sovuqqon o'quvchining vazminligini mutlaqo boshqacha tushunadi. Turli mijozga (temperamentga) mansub bo'lgan o'quvchilarga nisbatan xato qilish umumiy baholash tizimining kamchiligi emas, balki o'qituvchining shaxsiy (subyektiv) xatosi, aniqrog'i, o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini bilmasligi natijasidir.

Maktab amaliyotida ko'pgina o'quvchilarni bir-biriga qiyoslashadi, birining yutug'ini ikkinchisiga o'rnak qilishadi. O'qituvchi yaxshi o'qiy olmagan o'quvchiga qarab: «Qaragin, Tohir qanday yaxshi o'qiydi!», degan kinoyali so'zlar bilan uni izza qiladi. Bu o'quvchiga ruhiy jihatdan yomon ta'sir qiladi, oqibat u o'qishdan bezadi.

Bolalarni bir-biri bilan shunday va umuman taqqoslash maqsadga muvofiqmi? Bunday taqqoslash past o'zlashtiruvchi o'quvchilarning o'qishga qiziqishini kuchaytirishga yordam beradimi? Xuddi shu sohada psixologik tajriba o'tkazildi. O'quv yili davomida sinfda har bir o'quvchini o'zi bilan qiyoslab, o'qituvchi o'quvchining o'zlashtirish darajasi haqida uning o'zigagina aytdi. Boshqa sinfda esa bir o'quvchining yutuqlari, imkoniyatlari bir xil, lekin shaxsiy sifatlari bilan boshqa natijalarga erishgan, boshqa o'quvchining yutug'i yoki muvaffaqiyatsizligi bilan qiyoslandi.

Uchinchi sinfda bolalar umuman taqqoslanmadi. O'quv yili oxirida o'quvchilari bir xil qobiliyatli, lekin o'qishga turlicha munosabati tufayli o'quv faoliyatida turli natijalarga erishgan bolalar sinfi eng yaxshi hisoblanadi. Bu yerdagi taqqoslash bolaning o'sishini pasaytirmagan, aksincha, yaxshi natijalarga erishishi mumkinligini ko'rsatgan.

O'quvchi o'zini o'zi bilan qiyoslagan sinfda ijobiy natijalar qo'lga kiritildi. O'zlashtirayotgan va o'zlashtirmayotgan o'quvchilar taqqoslan-

gan sinfda mutlaqo boshqacha manzarani ko'rish mumkin edi.

O'tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosaga kelishga yordam berdi. Bolalar bilimini shunday taqqoslash kerakki, unda birovni yuqori ko'tarib, boshqalarini yerga urmay, bolalarning eng yaxshi natijalarga erishuvini va o'z shaxsini takomillashtirishini qo'llab-quvvatlasin.

Umuman olganda, boalarni bir-biri bilan taqqoslash, birini ikkinchisiga ibrat qilib ko'rsatish — pedagogik tomondan ham, axloq-odob tomondan ham mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Darhaqiqat, tarbiyaning insoniy yo'nalishi bolani qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishni va ularning o'zini rivojlantirish kamolotga yetkazish uchun shart-sharoit yaratishni ko'zda tutadi.

O'qituvchi tomonidan o'quvchilar bilimini baholashda yo'l qo'yilgan xatolar faqat baho komponentlarining o'zgarishiga emas, balki butun o'quv-bilish faoliyatining o'zgarishiga olib keladi, ular bu tizimga xos bo'lgan kamchiliklarni kuchaytirib, uni kamsuqum va yoqimsiz qilib qo'yadi.

O'quvchi o'z-o'zini baholaydi. O'quvchilar bilimini tekshirish va baholash masalasi to'g'risidagi munozaralar, ularni takomillash-tirishning yangi shakllarini izlash, aksariyat hollarda noto'g'ri yo'nalishda olib borilyapti. Albatta, 10 ballik baho tizimini joriy etish yoki bahodan umuman voz kechib, tekshirishning turli shakllaridan, chunonchi, sinov, imtihon, testlarni qo'llash mumkin. Lekin o'quvchi va uning bilish qobiliyati o'qituvchi bahosining obyekti bo'lib qolaveradi.

Maktab bahosini takomillashtirishning eng samarali yo'li o'quvchi bilimini baholash komponentining faol subyektiga aylantirishda. Zero, pedagogning bahosi o'quvchining o'zini o'zi baholashga o'rgatish lozim, yana yaxshisi, baholashning bu ikki ko'rinishini uyg'unlashtirish muhimdir.

O'z-o'zini baholashni ta'minlovchi yo'llar qaysi? O'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmasini paydo qilish uchun birinchi navbatda ularni o'z bilish faoliyatini baholashga jalb etish lozim. O'z-o'zini baholash quyidagi usullar bilan vujudga keladi:

1. Boshqalar bajargan ishni o'quvchi tomonidan, ya'ni o'quvchi-larning o'zaro baholashi. Sinfdoshining ishi to'g'risida axborotning mavjudligi o'zini o'zi baholash faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladi.

2. Ishni bajargan o'quvchi o'ziga o'zi baho qo'yadi. So'ng uning ishi o'qituvchi tomonidan baholanadi, ikkala baho qiyoslanib, birinchi bahoning obyektivlik darajasi aniqlanadi.

Yana boshqa usulni ham taklif etish mumkin. Og'zaki javobdan so'ng o'qituvchi javob berayotgan o'quvchidan o'ziga qanday baho qo'yish mumkinligini so'raydi. Keyin sinfga murojaat qilib, o'rtoqlarining javobini ballar bo'yicha baholashni iltimos qiladi. Biroq, o'zini o'zi baholashni shakllantirish uchun o'quvchilarni baholash faoliyatiga jalb etish kifoya qilmaydi. Ya'ni, o'quvchilarni shunday mezonlar bilan qurollantirish kerakki, o'quvchilar ular bilan baholash va o'zini o'zi baholashni amalga oshirsinlar.

O'quvchi o'zining (o'rtog'ining) bilimlarini baholash uchun berilgan namuna mezon nisbatini (o'lchashni) bilishi zarur. O'z harakati yoki ish natijalarini mezon bo'yicha taqqoslab, u o'z faoliyatini baholashga o'rganadi.

O'qituvchi bahosidan so'ng o'zini o'zi baholashga o'tish o'quvchini o'qitishning faol subyekti qilishda juda muhimdir. O'qitishda o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri, bu – o'quvchilar bilish faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Undan kelib chiqib, u o'quv-bilish faoliyatini rejalashtiradi, maqsad qo'yadi, uni motivlashtiradi, nazoratni boshqarish va baholashni amalga oshiradi. O'quvchi muayyan mezonlar asosida o'zining bilish faoliyatini baholashi zarur va o'quvchi qanchalik tez-tez o'zini baholash bilan shug'ullansa, u shunchalik ishonch bilan o'qitish subyekti bo'lib boradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Dars ta'limida rivojlantirish texnologiyasi nimalardan iborat?
2. O'quvchilarning bilimini baholash texnologiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. O'quvchi bilimini tekshirish va baholash texnologiyasi prinsiplarini ayting.
4. O'z-o'zini baholash haqida ma'lumot bering.
5. O'quv usul va yo'llari nima, ularning mazmuni nimadan iborat?
6. O'quv usullarini aniq klassifikatsiyalash (tasniflash)ga misollar keltiring, uning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

XIII bob. TA'LIM PRINSIPLARI

«Prinsip» so'zining ma'nosi xulqning, xatti-harakatning asosiy qoidasi, yetakchi g'oya demakdir. Ta'lim qonuniyatlari (prinsiplari) bu - o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar yig'indisidir.

Biz, hatto, turmushda ham «bu odam prinsipli» deymiz va bunda o'sha odamning o'ziga xos qoidalariga, o'zining prinsiplariga muvofiq ish ko'rishini nazarda tutamiz. Agar kishining xatti-harakatlarida qat'iy qoidalar bo'lmasa, uni «prinsipi yo'q» deb hisoblaymiz.

XV–XVI asrlardagi mashhur olimlar bilishning asosiy qonuniyatlariga faqat o'qitishning emas, balki axloqiy tarbiyalashning ham yetakchi asosi sifatida qaraganlar.

Forobiy «Namunali ta'lim» haqidagi risolasida o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan materialni eng yaxshi yo'sinda bayon qilish masalasiga alohida to'xtalib, bu ishning ikkita turini tavsiya etgan: ularning biri bevosita sezishga yaqin narsalarni oldingi o'ringa qo'yishdan va ikkinchisi aqlga yaqin narsalarni olg'a surishdan iboratdir. U o'zining fikrini tushuntirib shunday yozgan: «Aql o'z harakatini avval seziladigan narsalarga, keyin esa aqlga muvofiq yo'sinda, ya'ni xossalarni sintez qilishga yo'naltirishi ma'qul».

Ibn Sino asarlarida ham didaktikaning prinsiplariga, xususan, ko'rsatmali o'qitishga qiziqish bilan qaralgan. Ibn Sino inson dastlabki o'quv mashg'ulotlarida buyumning tashqi xossasini o'rgansa, o'sha buyumni va uning tasvirini ko'rib chiqsa, o'zi mustaqil holda bilimlarni o'zlashtira oladi, deb hisoblagan. Olim inson haqiqatan mavjud narsalarni yoki ularning tasvirini idrok etishi tufayli unda obyektiv voqelikni to'g'ri aks ettiradigan tasavvur shakllanishini uqtirgan.

Sharqshunos olim Kindiyning fikricha, insonda ijobiy sifatlarni tarkib toptirishning eng zarur omili uning aql kuchini rivojlantirishdir. Aql kuchi rivojlanmasa, inson umr bo'yi Arastuning kitoblarini o'qisa ham, ularda ifodalangan fanlarning birontasini o'zlashtira olmaydi. Bunday odam har qancha urinsada, faqat boshqalarning gaplarini takrorlab bera oladigan bo'ladi. U hech narsaning mohiyatini tushunmaydi va o'zlashtira olmaydi. Kindiy ana shu fikrlarini bayon qilar ekan, o'qitishning ilmiyligi va ongliligi qoidasini nazarda tutgan.

Pedagog olimlarning yuqoridagi fikr-mulohazalarini umumlashtirib, xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o'qitish prinsiplari yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish maqsadlariga muvofiq o'qitishning xarakterini belgilaydigan asosiy yetakchi qoidalardir.

Mana shu prinsiplar qayerdan kelib chiqqan? Ularni kim, qachon va qanday vaziyatlarda ifodalagan?

Prinsiplarni ifodalashga olib kelgan asosiy manba, o'qitish amaliyoti, o'qituvchilarning keyinchalik anglangan, umumlashtirilgan va tarqalgan tajribasi hamda topilmalaridir.

Biz ijtimoiy rivojlanishga ko'ra o'qitish prinsiplarining o'zgarishini e'tirof etgan holda an'anaviy ta'riflarni saqlash, ularga faqat zamonaviy maktabning ahvolini aks ettirish zarurligi uchun boshqacha mazmun baxsh etish, xususan, yangi maktabga xos ayrim qoidalarni kiritish tarafdorimiz. Masalan, «Umumiy ta'lim maktabi konsepsiyasi» hamda «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi»ga muvofiq, butun o'qitish va tarbiyalash tadbirlari ta'limni insonparvarlashtirish hamda demokratlashtirish talablariga bo'ysunishi sababli demokratik qonunlarga, shaxsga insoniy munosabatlarga asoslangan tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi ta'limning birligi yetakchi qoida bo'lib qoldi.

O'qitishning prinsiplaridan uning qoidalari kelib chiqadi va ular u yoki bu prinsiplarning xususiy qoidalarini aks ettiradi. Masalan, o'qitishning ko'rsatmalilik prinsipi ta'limning ko'rsatmali qo'llanmani hozirlash, o'quvchilarni uni idrok etishga tayyorlash, qo'llanmani ko'rsatish va tahlil qilish kabi qoidalarini taqozo etadi.

O'qitishning tizimlilik prinsipi quyidagi qoidalardan iborat: yangi o'zlashtirilgan bilimlarni ilgari olingan bilimlarga bog'lash, materialni qismlari bo'yicha bayon qilish, o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va hokazo. O'qitish prinsipi butun ta'lim jarayoniga tarqaldi, ta'limning qoidasi faqat ana shu jarayonning ayrim tomonlari va zvenolaridir.

Y. A. Komenskiy o'zining «Buyuk didaktika» asarida didaktikaning prinsiplarini ishlab chiqqanidan boshlab, ularni deyarli barcha pedagog olimlar ko'rib chiqdilar, lekin o'qitish prinsiplarining soni va mazmunini belgilash xususida hozirgi kungacha bir fikrga kelingani yo'q. Xatto Ilina, Ogorodnikov, Boldirov, Shchukina va boshqalar yaratgan darsliklarda ham mazkur prinsiplarning soni har xildir.

PRINSIPLARNI TANLASHGA UMUMIY YONDASHISH

Prinsiplarning soni 6 tadan 11 tagachadir. Didaktika tadqiqotchilaridan ayrimlarining asarlarida turli prinsiplar tavsiya etilgan. Masalan, M.I. Skatkin uzluksiz ta'lim tamoyilini hisobga olib, o'qitishning mustaqil bilim olishga o'tish prinsipi joriy etilishini taklif qiladi, shuningdek, o'qishga ijobiy munosabatni shakllantirishga katta e'tibor berib, ta'lim ijobiy asosda olib borilishi prinsipini maqsadga muvofiq deb biladi. Y.K.Babanskiy didaktikaning yangi yo'nalishlaridan biri – optimallashtirish nazariyasini ishlab chiqib, mana shu nazariyaning amaliy yo'nalishini aks ettiradigan uchta yangi prinsipini tavsiya qiladi. Bular esa: 1) ta'limning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy, reproduktiv va izlanishli, shuningdek, boshqa metodlar hamda usullarini to'g'ri birlashtirish; 2) ta'limning dars, darsdan tashqari, shuningdek, umumsinf, guruhiy va yakka tartibdagi shakllarini to'g'ri birlashtirish; 3) o'quvchilarning o'qishga ijobiy munosabatini kuchaytirish, ularda bilishga qiziqishni, bilimlarga ehtiyojni tarkib toptirishdan iboratdir[1]. Bu prinsiplar hali barqaror prinsiplar tizimiga kirgani yo'q, lekin tajribali pedagoglar pedagogikaning tegishli mavzulari va bo'limlarini o'tishda ulardan foydalanmoqdalar.

O'QITISHNING YETAKCHI PRINSIPLARI

O'qitishning har xil prinsiplari tavsiya etilgan va etilayotgan bo'lsa ham, lekin barcha tadqiqotchi-didaktlar uchun bir qator umumiy prinsiplar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

1.O'qitishning tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi prinsipi.
2.Ilmiylik, tizimlilik va izchillik.
3.Ta'limning amaliy hayot bilan bog'lanishi.
4.Onglilik va faollik.
5.Ko'rsatmalilik
6.Tushunarlilik.
7.Puxtalik

Barcha predmet o'qituvchilari hamma sinflarda ana shu prinsiplarga rioya qilishlari kerak. Ammo predmetlarning mazmuniga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, ko'rsatmali qo'llanmalar mavjudligiga bog'liq holda prinsiplarning nisbati hamda mazmuni o'zgaradi. Masalan,

[1] Ю.К. Бабанский. Принцип обучения в современной образовательной школе. -Народное образование. 1979. №2.

ko'rsatmalilik prinsipi tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida tajribalarni namoyish etish bo'lsa, tilni o'qitishda grammatika jadvallarini ko'rsatish, doskaga yozish, sxemalarni chizish va hokazolardan iborat bo'ladi.

Lekin har qanday predmetni o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va hodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash prinsiplariga amal qilish, boshqacha aytganda, nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni hayotda qo'llay olish zarur.

ILMIYLIK, TIZIMLILIK VA IZCHILLIK PRINSIPI

Maktab ta'limiga qo'yiladigan ilmiylik talabi xalq ta'limi to'g'risidagi barcha qonunlar, «Umumiy ta'lim maktabi konsepsiyasi» hamda «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi»da ifodalangan yetakchi talabdir. Hozirgi kunda, ya'ni fan va texnika rivojlangan, ilmiy bilimlar, mustaqil davlatni qurish va uni rivojlantirishning har xil amaliy masalalarini hal qilishning zarur shartiga aylanayotgan davrda mazkur prinsipni amalga oshirish nihoyatda muhimdir.

Ilmiylik prinsipi maktab ta'limi mazmuniga fanda aniq rasmiylashgan o'quv materiallarini kiritishni (bu talab maktab dasturlari va darsliklarini taqqoslashda, o'qituvchi har bir dars uchun material tanlashda hisobga olinadi), o'quvchilarni o'z yoshlariga mos ilmiy tushunchalar bilan qurollantirishni talab qiladi. Dastur va darsliklarda esa ana shunday tushunchalarni o'zlashtirishning tartibi ifodalanadi. Bu tartibga jiddiy rioya etish hamda o'quv jarayoniga faqat fanlarda qabul qilingan ta'riflarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

Ilmiylik prinsipi o'qituvchidan o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqiga alohida e'tibor berishni, u yoki bu masalalarni ilmiy asosda tushunishdan hech qanday chekinishga yo'l qo'ymaslikni, ilmiy tushunchalarni va so'zlarni to'g'ri qo'llashni talab qiladi.

Tabiat hodisalarini (momaqaldiroq, chaqmoq, shamol, qor, yomg'ir va hokazolarni), shuningdek, jamiyat hayotida eng muhim o'zgarishlarni ilmiy jihatdan aniq bayon qilish katta ahamiyatga molikdir.

Bolalar ta'limning dastlabki yillaridanoq ishning ratsional usullarni: reja bo'yicha hikoya qilishni, o'qilgan narsalardagi asosiy fikrni topa olishni, isbotlay bilishni, o'quv materialini anglagan holda yodlashni o'zlashtirishlari kerak.

Mazkur prinsip fanning tarmoqlari barq urib rivojlanayotgan hozirgi kunda alohida ahamiyatga molikdir. Shuning uchun o'qituvchi har bir darsga tayyorlanishda darslik va o'quv qo'llanmalaridan tashqari, fanlarning so'nggi yutuqlari yoritilgan vaqtli matbuot vositalaridan ham foydalanishi lozim. Bunda boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni zamonaviy fanlarning yutuqlari bilan tanishtirish kerakmas, degan fikrni ma'qul deb bo'lmaydi. Binobarin, bolalarga berilgan barcha nazariy ma'lumotlar va ular o'rgangan qoidalar ilmiy bilishning hozirgi rivojlanish darajasiga zid kelmasligi lozim. Ta'limning ana shunday yo'lga qo'yilishi o'quvchilar maktabning yuqori sinflariga o'tish bilan ularni qayta yo'naltirish va qayta o'qitish zaruriyatini bartaraf etadi.

O'qituvchi bolalarga fanning so'nggi yutuqlari haqida so'zlab berishi, bilimlar tizimi asosidagina fanni o'rganish mumkinligini tushuntirishi lozim. Y. A. Komenskiy va I. G. Pestalossi o'z davrlaridayoq bilimlarni o'rganish uchun ularning navbatdagi har bir zvenosi o'zidan oldingi zvenolarga asoslanishi, yangi bilim ilgari o'zlashtirilgan bilimlarga jiddiy mantiqiy tartibda bog'lanishi zarurligini ishonarli tarzda isbotlaganlar.

Bilimlarni tizimli bayon qilish nimani anglatadi? Bilimlarni tizimli bayon qilish – ularning yangisini ilgari o'tilgani bilan bog'lash, shu orqali o'quvchilarning tushuncha va tasavvurlari doirasini kengaytirish hamda chuqurlashtirish, materialni qismlari bo'yicha o'rganish, ularning asosiy jihatlarini, umumiy g'oyasini alohida ifodalash bilan o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini yo'nalishga solish va rivojlantirish, ularga mustaqil holda tahlil qilishni, o'zlashtirilgan ma'lumotlarni tizimga solish va umumlashtirishni o'rgatishdir.

O'qituvchining bilimlarni tizimli bayon qilishi o'quvchilarga o'quv predmetining tuzilishi va mantiqini chuqurroq tushunish, fanning bosh g'oyasi va asosiy qoidalarini ajratish, tabiat va jamiyat hodisalari o'rtasidagi ichki bog'lanishni aniqlash imkonini beradi.

O'qitishning jiddiy tizimliligi muvaffaqiyatli olg'a borishning garovi bo'lib, fikrlarni tartibga soladi, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishni osonlashtiradi hamda yaxshilaydi, voqelikni to'g'ri bilishni ta'minlaydi, aql, iroda va xarakterni rivojlantiradi.

O'qituvchi o'quvchilarga talablar qo'yishda ham, ularning bilimlari, ko'nikmalari, malakalari va xatti-harakatlarini baholashda ham, fikr-mulohaza yuritishda ham izchillik ko'rsatishi kerak.

O'qitishning izchilligi faqat o'quv materiallarini joylashtirishda qat'iy tizimni emas, faqat yangi bilimlar berishda, o'tilgan materiallarni

mustahkamlash va tekshirishda tafakkurni jiddiy va batartib rivojlantirishning emas, balki ilgari o'rganilgan bilimlarni doimiy ravishda takrorlashni, ulardan keyingi mashg'ulotlarda yangi ma'lumotlar va hodisalarni tushuntirish, ularni taqqoslash uchun, turli masalalarni hal qilish uchun foydalanishni ham talab qiladi.

Yuz yil muqaddam ta'limda yaqindan uzoqqa, oddiydan murakkabga, osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga qoidasi vujudga kelgan. Bu qoida ham tizimlilik prinsipining mohiyatidan iboratdir.

TA'LIMNING AMALIY HAYOT BILAN BOG'LANISH PRINSIPI

Biz o'quvchilarimizni hayotga, jamiyat qurilishida qatnashishga tayyorlaymiz. Shuning uchun ta'lim amaliy hayot bilan bog'lanishi kerak. Hozirgi paytda nazariyani amaliy hayot bilan bog'lash prinsipi alohida ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, uni ta'lim-tarbiya ishining hamma yo'nalishlarida amalga oshirish zarur.

Forobiy har qanday fanni ikki qismga, amaliy va nazariy qismlarga ajratgan. Mana shu qismlarni qisqacha sharhlashda ulardan hayotda foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan. Uning amaliy va nazariy qismlarga bergan ta'riflaridan ta'limni amaliy yo'nalishda olib borish va hayotga, kishilarning kundalik faoliyatiga bog'lash fikri tug'iladi.

Nazariyani amaliy hayot bilan bog'lash prinsipini ro'yobga chiqarish uchun quyidagi tadbirlar amalga oshirilishi kerak:

a) o'rganiladigan materialni o'quvchilarning shaxsiy tajribasi va kuzatishlari bilan, quyi sinflarda esa ularning o'yinlari bilan bog'lash darkor, chunki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'qitish albatta o'yin faoliyatini talab qiladi;

b) ta'limni atrofdagi hayot bilan, yangi jamiyatni qurish amaliyoti bilan bog'lash;

d) nazariyani amaliyot bilan fanning rivojlanishi jamiyatning ehtiyojlariga bog'liqligini yoritadigan qadamjolarga sayohatlar shaklida bog'lash;

e) nazariy va amaliy yo'sindagi turli masalalarni hal qilish va topshiriqlarni bajarish, laboratoriya ishlari bilan shug'ullanish va ishlab chiqarishga doir mavjud bilimlar asosida amaliyotlar o'tkazish hamda ularning natijalarini albatta tekshirish;

f) o'quvchilarning unumli mehnati, ya'ni ijtimoiy-foydali ishlarni o'zlariga mos shakllarda yo'lga qo'yish.

Mazkur prinsip, xususan, mehnat tarbiyasi va ta'limi jarayonida yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Ta'limda o'quvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi talabiga ko'ra o'qitish o'quvchilar ilmiy bilimlarni va ularni amalda qo'llash usullarini ongli hamda faol o'zlashtiradigan, o'quv faoliyati ularning ijodiy tashabbuskorligi va mustaqilligini, tafakkuri, nutqi hamda dunyoqarashini shakllantiradigan yo'sinda tashkil etilishi kerak.

Ta'limdagi onglilik o'quvchilar o'z faoliyatlarining aniq maqsadlarini tushunishini, dalillar, hodisalar, jarayonlar va ularning o'zaro bog'liqligini anglashni va o'zlashtirgan bilimlaridan amalda foydalana olishini bildiradi. Shuningdek, ta'limning ongliligi o'quvchilarning o'qishga mas'uliyatli munosabatda bo'lishini, o'qituvchi bergan topshiriqni o'z vaqtida va aniq bajarishga intilishini ham anglatadi.

O'quvchilarning faolligi ular sinfda, laboratoriyada ijodiy materiallarni o'rganayotganlarida, topshiriqlarni, ijodiy ishlarni bajarayotganlarida namoyon bo'ladi. Mana shu xildagi ishlar va har xil topshiriqlar o'quv faoliyatida o'quvchilarning mustaqilligini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Bunda o'quvchilarning faqat adabiyotlar bilan ishlashi yoki turli ta'limiy topshiriqlarni bajarish emas, balki ularning mustaqil fikrlashni o'rganishi, doimiy ijodiy izlanishga intilishi, o'zini uzluksiz nazorat qilishi, bitirgan ishlarning natijalarini mustaqil holda to'g'ri baholashi ham nazarda tutiladi.

Onglilik va faollik prinsipini amalga oshirish o'quvchilarga o'rganiladigan predmet yoki bo'limning maqsadi va vazifalarini tushuntirishdan hamda amaliy ahamiyatini yoritib berishdan boshlanadi.

O'quvchilarning bilish faoliyati ularning darsdagi hissiy idroki va amaliy ishlari, o'qituvchining gaplari orqali amalga oshadi. O'quvchilarning bilish faoliyatida o'qituvchining og'zaki axboroti va o'quv adabiyotlarini mustaqil o'qish juda muhim rol o'ynaydi. Ta'limning onglilik prinsipi o'quvchilar yangi materialni idrok etishda faqat ta'riflarni aytib berishni emas, balki ularning muayyan hodisalarga, jarayonlarga bog'liq mazmunini tushunishni ham o'rganishlarini talab qiladi. Aks holda bilimlarda rasmiyatchilik vujudga keladi va o'quvchilar materialni quruq yodlaydigan va qayta so'zlab beradigan bo'ladilar, lekin uning mohiyatini tushunmaydilar va o'zlashtirgan ozmi-ko'pmi bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llay olmaydilar. Rasmiyatchilikning sabablaridan biri, o'qituvchining materialni bir qolipda bayon qilishidir. Bunday holda o'quvchilar uning gaplarini ishonch bilan tinglaydilar va eslab qoladilar, lekin uni fikran tahlil

qilmaydilar. Turli masalalarni qo'yish, ko'rsatmali qurollardan keng foydalanish va o'quvchilarni amaliy ishlarga jalb etish orqali ularni bilish faoliyatini kuchaytirish bilimlaridagi rasmiyatchilikning oldini olishning muhim vositasidir. O'quvchilarning yangi material bo'yicha bilimlarni tekshirib, uni qanchalik anglaganini va ilgari o'tilgan materialga qanday bog'laganini, uni amalda (har xil masalalarni hal qilishda, turli mashqlarni, mehnat topshiriqlarini bajarishda) qo'llay olishini aniqlash katta rol o'ynaydi. Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish o'quvchilarda ana shu bilimlarga malum munosabatni, hissiy kechinmalarni tarkib toptirishni ham o'z ichiga oladi. O'quvchilarning bilimlarni egallashga faol munosabati - ularning bilish faoliyatini yanada kuchaytiradi.

TA'LIMDA ONGLILIK VA FAOLLIK PRINSIPI

1.O'quvchilarning o'quv faoliyatida o'z oldilaridagi maqsad va vazifalarning mohiyati hamda ahamiyatini, ya'ni o'zlari nima uchun o'qishlari kerakligini tushunishlari.

2.Bilimlarni o'zlashtirishga qat'iy intilish, ya'ni o'qishga ishtiyoq.

3.Fanni egallashga olib boradigan yo'llarni, ya'ni hozirgi zamon kishisi uchun zarur bilimlarni qaysi usullar bilan o'zlashtirish mumkinligini bilish.

4.Fanning faktlari hamda qonuniyatlarini ravshan va chuqur tushunish, o'quv materiallarining bola ongida qayta ishlanishi va uning o'z boyligiga aylanishi, olingan bilimlarni hayotda qo'llay bilish.

Onglilik prinsipining amalga oshishi, avvalo fan materialining ongda qayta ishlanishidan iborat bo'lib, bu jarayon shaxsda o'z nuqtayi nazari va ishonchi shakllanishining, ya'ni dunyoqarash va onglilik tarkib topishining zarur shartidir.

«Bilim» va «ishonch» har xil tushunchalardir. Biz, masalan, bir kishi haqida «e'tiqodli, o'zining nuqtayi nazariga ega, mustaqil fikrlaydi», desak, boshqa kishi to'g'risida «nimani eshitsa, nimani o'qisa, ishonaveradi, o'zicha fikr yuritmaydi», deymiz. Demak, ular bir xil kishilar emas.

Donolardan biri ta'kidlaganidek, ishonchni saxiy odamlardan olib yoki kitob do'konidan xarid qilib bo'lmaydi, uni xuddi ovqat oshqozonda hazm bo'lganidek, har kim o'zining kallasida mustaqil holda vujudga keltirishi kerak.

Bilimlar ishonchga aylanishining yagona yo'li o'quv materialining o'quvchilar ongida qayta ishlanishidir.

O'qituvchining vazifasi o'zlashtirilgan bilimlar ishonchga aylanishini ta'minlashdir va bunda o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolligi juda muhimdir. Shunga ko'ra pedagogikaning zarur muammolaridan biri darsda o'quvchilarning bilishga doir ishlarini faollashtirishdir.

Dars jarayonida mazkur prinsip qanday qilib amalga oshirilishini ifodalash uchun ikkinchi sinf ona tili darsi misolida «predmetning belgisi» mavzusini o'rganish bo'yicha ikkita misol keltiramiz.

1.O'qituvchi ana shu mavzuni o'tishda doskaga bir necha gapni ketma-ket yozadi, o'quvchilar bilan ularga malum gapning bosh bo'laklarini – ega va kesimini tahlil qiladi, so'ngra o'quvchilarning e'tiborini gapning ikkinchi darajali bo'laklariga – aniqlovchiga qaratadi. Ko'rib chiqilgan misollar asosida xulosa chiqarib: «Gapning shunday ikkinchi darajali bo'laklari borki, ular predmetning belgisini bildiradi va qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'ladi», - deydi.

2.O'qituvchi xuddi shularni boshqacha bayon qiladi.

Dars kirishdan boshlanadi: «Biz bugun grammatika bo'yicha yangi mavzuni o'rganamiz. Men mavzuni aytmayman, uni keyinroq o'zlaringiz aytasizlar. Hozir men sizlarga bir matnni beraman, uni o'qing va o'ylab ko'ring. Matnda aytilgan odam to'g'risida yaqqol tasavvur hosil qiling». O'qituvchi ana shu so'zlarni aytib, doskaga bolalar biladigan qahramonning obrazi yozilgan plakatni osib qo'ydi. Matnda ham aniqlovchilar tushirib qoldirilgandi. Mana o'sha matn: «Men uning ... chehrasiga qaradim va u haqiqatan ham hech narsadan qo'rqmaydi, deb o'yladim. Shunday ... irodali va shunday ... so'zlaydigan bola qorong'ulikdan ham, bezorilardan va ... narsalardan ham qo'rqmasligiga ishonch hosil qildim».

O'qituvchi o'quvchilarga o'ylab olish uchun biroz vaqt berdi va ulardan shu matnni o'qib, o'sha bola to'g'risida qanday tasavvur hosil qilishganini aytib berishlarini so'radi.

O'quvchilar qiynaldilar, ular juda qisqa yozilgan matndagi odamning qiyofasini tasvirlab bera olmadilar.

Shunda o'qituvchi o'quvchilarning diqqatini hikoyaning to'liq matni yozilgan plakatga jalb qildi. O'quvchilar ana shu ta'rifdan qahramonning qiyofasini yaqqol ko'z oldilariga keltirdilar. Shundan so'ng o'qituvchi ikkala matnni taqqoslashni va ularning farqini aytishni taklif qildi. O'quvchilar birinchi plakatda predmetning belgisini bildiradigan so'zlar yo'qligini aniqladilar.

Shunday qilib, o'quvchilarning o'zlari aniqlovchi nima ekanligi haqida xulosa chiqardilar. Bu esa ularni fikrlashga, faollik ko'rsatishga majbur qildi, bilimlarni ongli o'zlashtirishlarini ta'minladi.

KO'RSATMALILIK PRINSIPI

Bilishning birinchi pog'onasi – jonli mushohada, ya'ni tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalarni idrok etishdir. Ko'rsatmalilik prinsipi idrok etishni osonlashtirishi va nazariy bilimlarni hayot, amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi. Bu prinsip o'rganilayotgan hodisalarga qiziqishni oshiradi, bilimlarni puxtaroq egallashga yordam beradi.

Ibn Sinoning qayd qilishicha, inson o'zining o'quv mashg'ulotlari boshlanishida, narsaning tashqi xossalarini o'rganishda, uning aslini va tasvirini ko'rib, o'zicha bevosita bilimlarni hosil qilishi mumkin. Har qanday fanda avvalo, narsalarning ta'rifi zarur. Ularning mavjudligini esa pirovard natijada isbotlash vositasida bilinadi, chunki ular mazkur fan aniqlaydigan hodisalardan iborat bo'ladi[1]. Ibn Sinoning ana shu xulosasi o'qitishdagi ko'rsatmalilikning faqat bir jihatini yoritadi, xolos. Xulosada avvalo inson mavjud narsalarni yoki ularning tasvirlarini idrok etishi tufayli unda obyektiv voqelik to'g'risida tasavvur hosil bo'lishi va inson ularni to'g'ri aks ettirishi ta'kidlanadi[1].

Olimning ta'limotida ko'rsatmalilik tushunchasi idrok etishning har xil turlari - ko'rish, eshitish, sezish va hokazolar bilan bog'langan. Idrok etish tashqi sezgi orqali amalga oshadi va ushlab ko'rish bilan ham ro'y beradi. Ushlab ko'rish sezilgan narsaning issiqligi, sovuqligi, namligi, quruqligi, qattiqligi, yumshoqligi, og'irligi, yengilligi, shakli va hokazolarini bilish imkonini beradi. Teri va mushaklar sezgining qurolidir. Nervlar ana shu kuchni mushaklar va teriga yetkazadi.

Yan Amos Komenskiy «Buyuk didaktika» nomli asarida «oltin qoida»ni ifodalagan. «O'quvchilar - deb yozadi u, - sezib idrok etishi mumkin bo'lgan narsalarni, albatta, sezgilar vositasi bilan, xususan: ko'rish mumkin bo'lgan narsalarni ko'z bilan ko'rib, hidi bor narsalarni hidlab ko'rib, ta'mini sezish mumkin bo'lgan narsalarni - tatib ko'rib, ushlab sezish mumkin bo'lgan narsalarni ushlab bilib olishlari kerak... Birdaniga ko'p sezgilar yordamida idrok etish mumkin bo'lgan narsalarni, iloji boricha, bir necha sezgilar yordamida idrok etish lozim».

[1] Абу Али ибн Сино. Избранные произведения. Т.I. Душанбе, Ирфон, 1980, 97–98-стр.

Y. A. Komenskiy bu qoidaning uchta asosini ifodalagan:

Birinchidan, avval sezmagan narsasi haqida kishida bilim ham bo'lmaydi. Shuning uchun ham o'qitish narsalar haqida quruq mulohaza yuritishdan emas, balki narsalarni bevosita kuzatishdan boshlanishi kerak.

Ikkinchidan, bilimning to'g'ri va aniqligi ham faqat sezgilarning guvohligiga bog'liq. Demak, bilim sezgilarga qanchalik ko'proq tayansa, u shunchalik ishonchliroq bo'ladi. Bolalarga haqiqiy va mustahkam ilm berish uchun, umuman, hamma narsani bevosita kuzatish va sezgilar asosida o'qitilishi kerak.

Uchinchidan, sezgilar – xotiraning eng ishonchli vositasi. Agar kishi tuyani bir ko'rgan bo'lsa, bir marta qand yegan bo'lsa, Rimga bir marta borib, uni diqqat bilan tomosha qilgan bo'lsa, bulbul xonishini bir marta eshitgan bo'lsa, bularning hammasi xotirada mustahkam qoladi va esdan chiqib ketmaydi.

Komenskiy o'z mulohazasini mustahkamlash uchun Plavtning quyidagi fikrini keltiradi: «Eshitganini aytib beradigan o'nta kishidan o'z ko'zi bilan ko'rgan bitta guvoh afzal»[1].

Y.A.Komenskiy xulosasi – o'quvchini boshqalarning narsalar haqidagi kuzatishlari va guvohliklarini emas, balki o'sha narsalarning o'zini bilishga va tadqiq etishga o'rgatish zarur.

Maktab amaliyotida ham tasdiqlanganidek, darsda o'rganiladigan hodisaning eng muhim tomonlarini aniq ifodalaydigan, ana shu belgilarni avval ajratishda, keyin guruhlashda, umumlashtirishda o'quvchilarga halaqit beradigan ortiqcha elementlardan xoli ko'rsatmali qo'llanmalardan, shuningdek, obrazli tasvirlar sxematik tasvirlarga uyg'unlashgan holda, ya'ni o'quvchilarning fikrlashini muayyandan mavhumga oson yo'naltiradigan qilib ishlangan ko'rsatmali qo'llanmalardan foydalanish g'oyat samarali tadbirdir. Boshlang'ich sinflarda obyektlarning o'zini namoyish etish yoki ular bilan bevosita tabiatda tanishish, darslarda narsalarning o'zidan iborat tarqatma materiallarni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Rasmli ko'rsatmali qo'llanmalar: manzara tasvirlari, diapozitiv va diafilmlarning samarasi kamroq bo'lsada, lekin ular orqali ham u yoki bu narsalar to'g'risida yaxlit tasavvurlar hosil qilish mumkin.

Aralash ko'rsatmali vositalar to'plami o'quv jihozlarining muhim elementi bo'lishi kerak. Ular dars vaqtlarida turli ko'rsatmali

[1] Y.A. Komenskiy. «Buyuk didaktika», «O'qituvchi» nashriyoti. T.: 1975, 174–175-betlar.

vaziyatlarni yaratish, tez o'zgartirish va birlashtirishda yordam beradi. Buning uchun rasmli materiallardan foydalaniladi yoki doskaga bo'r bilan rasmlar, chizmalar chiziladi va har xil yozuvlar bajariladi. Mazkur vositalar jumlasiga magnitlik taxta va flanelegraflar ham kiradi. Ularning didaktik imkoniyatlari bir xildir.

Shuni ta'kidlash lozimki, ko'rsatmali qurollarni, shu jumladan, ta'limning texnik vositalarini universallashtirish yaramaydi. Ular boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda beqiyos katta ahamiyatga molikdir, ammo o'quv jarayonida audiovizual qo'llanmalar, ahyon-ahyonda boshqa ko'rsatmali vositalardan foydalaniladi. Buning esa quyidagilardan iborat turli variantlari bor:

1. Dasturdagi ashyolarni qayta ishlash mavzusi bo'yicha kirish darsida o'quv filmini namoyish etish va keyingi darslarda kinokol-sovkalar, kinofragmentlar, diapozitivlar, diafilmlar va jadvallarni qo'llash.

2. Mavzuning xususiy masalalarini diapozitivlar, diafilmlar, jadvallar, namoyish qilinadigan tajribalar, kinofragmentlar va kinokol-sovkalardan foydalanib, ishlab chiqish. Mazkur mavzu bo'yicha umum-lashtirish darsida o'quv filmini ko'rsatish.

3. Darsda o'qituvchining tushuntirishi bilan birgalikda diafilmlar, diapozitivlar, kinofragmentlarni va darsning oxirida o'quv filmini namoyish etish.

4. O'quvchilarning tasavvurini kengaytirish, shakllanadigan tushun-chalar mazmuni to'liqligini ta'minlash uchun ekran qo'llanmalarining bitta seriyasidan foydalanib, o'quv materialini ishlab chiqish va ularning boshqa to'plamini qo'llab, bilimlarni mustahkamlash.

Ko'rsatmali vositalarning turli didaktik vazifalari va imkoniyatlarini nazarda tutib, darsda ularni kompleks holda qo'llash talab qilinadi. Ana shu taqdirdagina darsning har bir bilish vazifasini hal qilishda eng yuqori samaraga erishish mumkin. Shular bilan birga, o'rganilayotgan hodisaning turli jihatlarini yoritish lozim bo'lgandagina har xil ko'rsatmalardan foydalanish o'zini oqlaydi.

Chunki mazkur jihatlarning har birini ko'rsatmalilikning ma'lum turi yordamida ishonarli tarzda va to'la yoritilishi mumkin. Ko'rsatmali vositalarni tanlashda ularning imkoniyatlarini har bir o'quvchi predmetining o'ziga xos xususiyati va har qaysi darsning mazmuni bilan taqqoslash zarur.

Ko'rsatmali qo'llanmalarda ko'rsatmalilikning quyidagi har xil turlaridan foydalaniladi:

1. Tabiiy ko'rsatmalilik o'quvchilarni mavjud obyektlar: o'simliklar, hayvonlar, minerallar va hokazolar bilan tanishtirishni taqozo etadi. Tabiiy ko'rsatmalilikni sinfda ham, ekskursiyalar paytida ham namoyish etish mumkin.

2. Hajmli ko'rsatmalilik – mavjud olamning hajmli aks etishidir. Bu esa fotosurat, rasm, diafilm va diapozitivlardan iboratdir.

3. Ovozli ko'rsatmalilik – tovush obrazlarini ifodalash uchun ovozli vositalardan foydalanish. Gramplastinkalar va magnitofon yozuvlarini eshitish, ovozli kino.

4. Ramziy va grafik ko'rsatmalilik – xaritalar, rejalar, sxemalar, chizma va diagrammalar. Ular mavjud voqelikni shartli umumlashgan ramziy ko'rinishda aks ettirish sababli fikrlashni rivojlantiradi.

Maktabda birinchi sinfdan o'ninchi sinfgacha ko'rsatmalilikning ana shu barcha turlaridan foydalaniladi, lekin tabiiyki, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning yoshini hisobga olib, ularga bevosita kuzatishlarni topshirish, yuqori sinf o'quvchilari fikrlashining rivojlanishida ramziy va grafik kuzatishlarni ko'proq qo'llash kerak.

Ko'rsatmalilik, ayniqsa, o'quvchilar o'rganiladigan u yoki bu narsalar to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lmagan paytda juda zarurdir. Ammo shuni ham unutmaslik lozimki, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish etishga tayyorlanmaslik yoki ularni noto'g'ri tanlash faqat zarar keltiradi.

TUSHUNARLILIK PRINSIPI

O'quvchilar materialni ongli ravishda o'zlashtirishi uchun doimo ularning bilimlari va aqliy qobiliyatlarini hisobga olib ish tutish, ya'ni ularga mos materiallarni berish kerak. O'quvchilarning har xil sinflarda aqliy qobiliyatlari ham turlicha bo'ladi. O'z-o'zidan ayonki, o'qituvchi birinchi sinfga kirsayu, biror asarning badiiy xususiyatlari to'g'risida gapira boshlasa, bolalar hech narsani tushunmaydi, albatta.

«Ta'lim tushunarli bo'lishi uchun, - deb uqtirgan edi Abu Rayhon Beruniy, – o'qituvchi, albatta, yaqindan uzoqroqqa, ma'lumdan noma'lumga qarab borishi lozim: ta'lim doimiy ravishda bilimlarning to'planishiga, aniqlashuviga va iloji boricha takomillashuviga yetaklashi, shu orqali haqiqatni izlovchilar va bilimlarni sevadiganlarning hammasiga yordam berishi kerak».

Tushunarlilik prinsipi – o'quv materialini bolalarning yosh xususiyatlariga, muayyan bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatlariga muvofiq yo'sinda bayon qilishdir.

Maktabda ko'pincha duch kelinadigan ikki xil noto'g'ri tushuncha bor. Ularning birinchisi shuki, ayrim o'qituvchilar o'quvchilarni mutlaqo qiynamaslik uchun ularga juda oddiy, tushunarli, o'zlariga aynan mos materiallarni berish kerak, deb biladilar. Obrazli qilib aytganda, materiallarni manniy bo'tqasidek, hatto chaynamasdan yutadigan qilib, bir qultum suv bilan berish lozim, deb hisoblaydilar. Bunday o'qituvchilardan ta'lim oladigan o'quvchilar o'qishga oddiy va oson, hech qanday kuch talab qilmaydigan ish deb qaray boshlaydilar, hamma narsani o'qituvchi tushuntirishiga, bir necha marta tushuntirishiga odatlanadilar. Natijada fikr yuritishni, o'ylab ko'rishni o'rganmaydilar, qiyinchilikka duch kelsalar, uni bartaraf qilishga urinmaydilar.

Mazkur noto'g'ri fikrlarning ikkinchisi. O'qituvchi o'quv predmetini yuksak saviyada, hatto, Fanlar akademiyasi darajasida o'qitish kerak, deb hisoblaydi va bolalarga dabdabali, jimjimador ifodalarni aytadi, bolalar esa ularning ma'nosini anglamagan holda yodlayveradilar.

Mana shu noto'g'ri fikrlarning ikkalasi ham zararlidir.

Xo'sh, tushunarlilik prinsipining o'zi nima?

Bu prinsipga muvofiq, o'quv materialini bolalarga shunday qiyinlik darajasida berish kerakki, ular ana shu materialni o'zlashtirish uchun faol fikrlashlari, o'zlarining barcha aqliy va jismoniy qobiliyatlarini ishga solishlari lozim.

Boshlang'ich ta'limning nazariy saviyasini oshirish, boshlang'ich sinflardagi o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan axborotlar hajmini oshirish maktab yoshidagi bolalarga beriladigan ta'limning tushunarliligi muammosini keskinlashtirdi. Mana shu muammoni bir xil yo'sinda hal qilish bolalarning bilish imkoniyatlarini ortiqcha yoki yetarlicha baholamaslik kabi xavflidir.

Bolalar psixologiyasi va yosh psixologiyasi sohalaridagi so'nggi tadqiqotlardan malum bo'lishicha, ta'limning mazmuni va metodlarini o'zlashtirish bilan bolalardagi ayrim psixik jarayonlar va funksiyalarni rivojlantirishda ajoyib siljishlarga erishish mumkin; buning natijasida psixik jarayonlarning doimo kattaroq yoshli bolalarga xos deb hisoblangan xususiyatlari kichik bolalarda ham tarkib topishi (masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda fikrlashning nazariy shakllari vujudga kelishi) mumkin. Lekin bunda har qalay bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Yuqorida ko'rsatilgan dalillar go'yoki yosh kamolotida umuman qandaydir chegaralar borligiga va unda qandaydir bosqichlar mavjudligiga shubha tug'diradi. Lekin bu dalil bizga yosh tushunchasini yanada kamroq o'zgartiradigandek tuyuladi, chunki ayrim xususiyatlarning shunchaki yig'indisi ekanligi bilan emas, balki bola shaxsining yaxlit tuzilishidagi o'ziga xoslik bilan xarakterlanadi. Boshqacha aytganda, bola yoshining psixik tavsifi uning o'ziga xos ayrim psixologik xususiyatlari bilan emas, balki har bir yosh bosqichida uning shaxsi har xil tuzilishi – ehtiyojlari sohasi, ongining tuzilishi va voqelikka munosabatining o'zgarishi bilan belgilanadi.

Boshlang'ich ta'limning tushunarliligi muammosi faqat tegishli saviyadagi dastur va darsliklar yaratish bilan hal qilinmaydi, uning hal qilinishi butun o'quv jarayonining qo'yilishini takomillashtirish va o'quv materiallarini tanlash ishlari bilan bog'liqdir.

O'quv materialining tushunarliligi belgilari sifatida quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

— material tanlashning yo'nalishi, avvalo tarbiyalovchi ta'lim vazifalaridan kelib chiqadi: fanning asosiy mazmunidan tabiat va jamiyatning eng umumiy qonunlari haqidagi ta'limotning to'g'riligini ko'rsatadigan qoida va dalillar tanlanadi, tafakkur, vatanparvarlik hissi, fuqarolik burchi va g'oyaviy e'tiqodlilikni tarbiyalashda yordam beradi;

— o'quv materialining ko'rimliligi, uning miqdori o'qitish uchun tanlangan ilmiy bilimlar majmuasini tizimlashtirishga va yaxlit qamrashga to'sqinlik qilmaydigan bo'lishi bilan xarakterlanadi;

— o'quv materialining soddaligi ilmiy nazariyaning eng ahamiyatliligi, muhim komponentlarni va ilmiy bilimlarni ifodalashning psixologik jihatdan asoslangan shakllarini ajratish (ta'riflarning soddalashtirilishi, tushunchalarning tasavvurlar bilan almashtirilishi, murakkab asoslashlarning tushirib qoldirilishi va hokazolar) talablarni va zaruriy bilan xarakterlanadi;

— o'quv materialining normalashtirilishi unda umumiy majburiy talablarni va zaruriy eslab qolish va qo'llash uchun qulay qoidalarni ajratish bilan xarakterlanadi;

— o'quv materialining taqsimlanganligi aslida uni o'quv jarayonining vazifalariga va o'quvchilarning yosh imkoniyatlariga muvofiq yo'sinda ta'lim yo'llari bo'yicha joylashtirishdir.

Ta'limning tushunarliligi belgilarining mana shu tizimini yagona va qat'iy deb hisoblab bo'lmaydi. Lekin bu belgilarning ko'pi maktab amaliyotida tarkib topgan ishlarning haqiqiy ahvolini aniq va ishonarli aks ettiradi.

Boshlang'ich ta'limning nazariy saviyasini yuksaltirish munosabati bilan olimlar, metodistlar va o'qituvchilarning kamol toptiruvchi ta'lim prinsipini amalga oshirish masalalariga diqqat-e'tibori kuchaydi.

Keyingi paytda o'rganiladigan materialning mazmuni, hajmi, murakkabligi bilan o'quvchilarning aqliy kamol topishi sur'atining o'zaro bog'liqligi yoritilgan maxsus psixologik-pedagogik tadqiqotlarning (L.V. Zankov, D.B. Elkonin, V.V. Davidov) ma'lumotlari ta'sirida ta'limni o'quvchilardagi aqliy qobiliyat va bilish imkoniyatlarining rivojlanishida erishgan darajaga aynan muvofiq holda emas, balki shu darajadan oldinroq yo'sinda, ya'ni ularning kelgusidagi rivojlanishini mo'ljallab yo'lga qo'yish tavsiya etildi. Ta'lim kamol toptiradigan bo'lishi uchun «eng yaqin kamolot zonasidagi» bilish imkoniyatlariga mo'ljallanishi kerak. Kamol toptiruvchi ta'lim masalasini amaliy hal qilishdagi ko'p xatolar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning mavhum fikrlash qobiliyatlarini yetarli darajada baholamaslikdan kelib chiqadi. Shuning natijasida ayrim maktablarda malakalarni shakllantirish hozirga qadar «mana bunday qil», degan prinsipda, ya'ni o'zlashtirgan umumiy qonuniyatlarni va umumlashmalarni ongli ravishda qo'llash asosida emas, o'qituvchi bergan namunalarga bevosita ergashish asosida amalga oshirilmoqda.

Ana shu sababli ba'zi o'quvchilar yangi materialni o'rganishda, ta'limiy va amaliy topshiriqlarni bajarishda ilgari o'zlashtirgan bilim va malakalardan foydalana olmaydilar.

Umar Xayyom ta'lim olishda o'quvchilarning mustaqil faoliyat ko'rsatishini yuqori baholagan va ularning har xil mushohada yuritishlari, turli narsalarni isbotlashlari zarurligini ta'kidlagan edi. Shuningdek, u o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarini ularga «o'ylab ko'r», «ozgina o'ylasang, tushunasan» va hokazolar deya murojaat qilish orqali quvvatlab va yo'naltirib borish maqsadga muvofiqligini uqtirgan[1].

Ko'pincha o'quvchilarning kamol topishi haqida ularning turli narsalardan xabardorligiga qarab, har xil manbalardan olib, asosan filmlar va televideniye dasturlarini ko'rib, radioni va kattalarning hikoyalarini eshitib to'plagan qisqa ma'lumotlari va faktlarning ko'pligiga qarab xulosa chiqariladi. Ba'zan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar nutqida ilmiy iboralar ko'p uchrashiga qarab, ularni yuqori darajada kamol topgan deb hisoblanadi. Lekin aslida murakkab ilmiy iboralarni ustalik bilan ishlatadigan o'quvchilar ma'lum sabablarga ko'ra ularning ma'nosini tushunmaydilar va grammatik tahlilda, yozishda

[1] Омар Хайям. Трактаты. М., В. Л. 1961. 116-стр.

xatolarga yo'l qo'yadilar.

Kamol topishni yuqoridagicha noto'g'ri tushunish, amalda o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishga yuzaki qarashlarini vujudga keltiradi.

Aqliy kamolot o'zaro bog'liq hamda bir-birini taqozo etadigan bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimini o'zlashtirishni talab qiladi. Bunda esa, o'z navbatida faktlarni bilish, ularning ma'nosi va ahamiyatini tushunish, ilgaridan tanish bilimlarga tayanib tushuntira olish zarurati tug'iladi.

O'quvchilar yaxshi kamol topganligining muhim ko'rsatkichi ularning o'quv ishlaridagi faolligi va mustaqilligidir. Mutlaqo ayonki, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar eng muhim mantiqiy operatsiyalarni o'zlashtirmay turib, mazkur o'quv ishlarini bajara olmaydilar.

Shu tariqa kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning aqliy kamol topishini o'quv jarayonining tegishli mazmuni va to'g'ri yo'lga qo'yilishi ta'minlaydi.

MUSTAHKAMLIK PRINSIPI

Odam har daqiqada qayta tiklay oladigan va amalda qo'llay biladigan bilimlar mustahkam bilimlar deyiladi.

Ta'limning mustahkamligi o'rganilgan bilimlarning, shakllangan ko'nikma va malakalarning xotirada uzoq vaqt saqlanishini bildiradi.

Umumiy ta'lim maktabining eng muhim maqsadi o'quvchilarga ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanadigan bilimlar berishdir.

O'quvchi vaqt o'tishi bilan maktabda olgan bilimlarining bir qismini unutadi. Lekin ular izsiz yo'qolmaydi. Olingan bilimlar, garchi o'quvchilar unutganda ham, aqliy kamolotda ma'lum darajada iz qoldiradi.

Ko'pincha bolalar o'zlarining amaliy faoliyatlariga bog'lanmagan maktab materialini eslaridan chiqaradilar.

Ba'zan o'rganish jarayonida mashq va mustaqil ishlar kam bajarilishi sababli, materiallar xotirada mustahkam saqlanmaydi.

Bulardan tashqari, oldingi mashg'ulotlarda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar yanada murakkabroq materialni o'rganish uchun bir pog'ona, tayanch bo'ladi. Ana shu tayanchsiz o'quvchilarning o'sishi va olg'a siljishi mumkin emas. Ilmiy bilimlarni egallash o'quvchilarning xotirasini, mantiqiy tafakkurini, ijodiy faolligi va turli ishlarni bajarishdagi mustaqilligini rivojlantiradi. Lekin olingan bilimlar, hosil

qilingan ko'nikma va malakalar keyinchalik, ilmiy bilimlar tizimini o'rganishda tayanch sifatida xizmat qilishi uchun ular puxta o'zlashtirilishi, asosli mustahkamlanishi va o'quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanishi kerak. Bu mustahkamlik prinsipining talabi bo'lib, unga rioya qilinmasa, o'quvchilarning o'zlashtira olmasligi va o'qishdagi qoloqligi kelib chiqadi.

Bilimlar, ko'nikma va malakalarning mustahkamligiga butun o'quv jarayoni mobaynida erishiladi. Mustahkamlik prinsipining amalga oshishi, eng avvalo, o'quvchilarning o'quv materialini idrok etishiga bog'liqdir.

O'quvchilarga ko'rsatmali, yaqqol, jiddiy mantiqiy izchillikda berilgan bilimlar ularning xotirasida yaxshiroq mustahkamlanadi. Shu tariqa o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarni puxta o'zlashtirishi, birinchi galda, ta'limning boshqa hamma prinsiplarini – tushunarlilik, izchillik va tizimlilik, nazariyani amaliyot bilan bog'lash, ko'rsatmalilik, o'quvchilarning ongliligini amalga oshirish orqali ta'minlanadi.

Shular bilan birga, o'qitish jarayonida mustahkamlik prinsipining amalga oshishini ta'minlaydigan maxsus didaktik vositalar ham qo'llanadi. Ularga mazkur darsda bayon qilinganlarni mustahkamlash kiradi. Bu ish o'quvchilar bilan suhbatlar, mashqlarni tashkil etish, ta'limiy masalalarni hal qilish va har xil amaliy topshiriqlarni bajarish orqali o'tkaziladi.

O'quvchilar materialni esdan chiqarishining oldini olish, ular unutgan bilimlarni qayta tiklash, o'zlashtirgan bilimlarini tizimlashtirish va chuqurlashtirish uchun takrorlashning har xil turlari amalga oshiriladi. Har bir mashg'ulotda oldingi dars materialini joriy takrorlash o'tkazilib, u yangi material bilan bog'lanadi. O'quv yili mobaynida mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'rganilgan materialni takrorlash uchun maxsus darslar ajratiladi va uni tizimlashtirib, chuqurlashtirib hamda mustahkamlab boriladi. Ana shu maqsadda o'quv yili oxirida eng muhim masalalarga doir materiallar umumiy yo'sinda takrorlanadi. Agar mazkur predmetni o'rganish keyingi sinfda ham davom etsa, yangi o'quv yilida unga doir mashg'ulotlar oldingi materiallarni takrorlashdan boshlanadi.

Takrorlash passiv amalga oshirilmasligi kerak. Takrorlashda qo'shimcha fakt va misollarni keltirish, o'rganilgan narsa va hodisalarning yangi tomonlarini ko'rib chiqish, ularni chuqurroq tahlil qilish, bilimlarni murakkab ta'limiy va amaliy masalalarni hal qilishda qo'llash kerak. Mana shularning hammasi o'quvchilarning materialga

qiziqishini oshiradi, mantiqiy tafakkurini, ishdagi faolligi va mustaqilligini rivojlantiradi.

O'quvchilarning bilimlarini puxta o'zlashtirishiga ko'nikma va malakalarni mustahkamlash hamda chuqurlashtirishda yordam beradigan mashqlarni bajarish orqali erishiladi. Shu bilan birga, ularning fikri takomillashadi, bilimlari kengayadi va chuqurlashadi.

O'quv mashg'ulotlari davomida o'qituvchi bolalarning xotirasini rivojlantirish ishlarini ham amalga oshirishi kerak. Ana shu maqsadda ularga so'zlarni, ta'riflarni, har xil qoidalarni yodlash topshiriqlarini berishi lozim. Yodlash quruq va ma'nosini anglab yodlashdan iborat bo'ladi. Ma'nosini anglab yodlash yangi materialni ilgaridan ma'lum materialga, nomlarga mantiqiy bog'lash asosida amalga oshadi. U quruq yodlashga nisbatan o'quvchilar xotirasida materialni kamroq vaqt sarflagan holda ko'proq mustahkamlashni ta'minlaydi.

Shuning uchun o'quvchilarda, avvalo, mantiqiy ma'nosini anglab xotirlashni rivojlantirish zarur.

Birinchi sinf o'quvchisi ta'limning dastlabki oylaridagi o'qish darslarida o'qilgan hamma narsani to'la yodlashga, matnlarni yoddan gapirib berishga harakat qiladi. Chunki u asosiy fikrni ajrata olmaydi.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilar o'zlashtiradigan materialning mustahkamligini ta'minlashdan, darsni tushuntirish tizimidagi asosiy fikr ajraladigan yo'sinda tashkil qilishdan iboratdir.

Yuqoridagilardan xulosa sifatida aytish mumkinki, o'quvchilar o'zlashtiradigan bilimlar mustahkam bo'lishi uchun:

1.O'qituvchi o'quv materialidagi asosiy fikrni ajratishi shart.

2.O'quv materialidagi asosiy fikr o'quvchi o'rganilgan masala bo'yicha biladigan g'oyaga bog'langan bo'lishi kerak.

3.Bilimlar o'quvchilarning qarashlari va e'tiqodlari tizimini o'z ichiga olishi lozim, shundagina ular bolaning boyligiga, yutug'iga aylanadi va u bilimlarni esidan chiqarmaydi.

4.O'quv materialini o'quvchining amaliy ishlari va mashqlariga bog'lab, undagi bilimlarning mustahkamligini ancha oshirish zarur.

Ta'limning hozirgi sharoitida bolalarning individual xususiyatlarini o'rganish va ularga yakka tartibda yondashishni amalga oshirish tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi kunda yosh avlodni har tomonlama kamol toptirish vazifalarini bajarish uchun ota-onalar va bolalarga maktabdan tashqari qo'shimcha vositalarni tanlash bo'yicha keng imkoniyatlar tug'ilmoqda. Har bir bola to'garaklarda va seksiyalarda shug'ullanishi mumkin. Bolalarni kamol toptirish

imkoniyati hamma bolalar uchun bir xilda ro'yobga chiqmaydi. Bir bola aviamodel to'garagida, ikkinchi bola yosh tabiatshunoslar seksiyasida va uchinchi bola musiqa bilan shug'ullanadi. Tabiiyki, ana shunday mashg'ulotlar bolalarning individual xususiyatlari va mayllariga har xil ta'sir ko'rsatadi.

Bir oiladagi bola kichikligidan mustaqillikka, intizomlilikka, mehnat qilishga odatlanadi. Boshqa oiladagi bola erkatoy bo'lib, kattalarning maslahati, buyrug'i yoki yordamisiz o'zicha biror ish qilishni xohlamaydi. Uchinchi oiladagi bola esa o'z holiga tashlab qo'yilib, uning tarbiyalanishida ko'p narsa o'zi do'stlashgan bolalar guruhiga bog'liq bo'ladi.

Oila tarbiyasining turli sharoiti, albatta, juda katta individual tafovutlarga olib boradi.

Bilimlarning puxtaligiga quyidagi yo'llar bilan erishish mumkin:

1. Eslab qolishga o'rgatish bilan. O'quvchilar ko'p narsalarni eslab qolishni o'rganishlari kerak. Buning uchun o'qituvchi ularni doimo eslab qolishga yo'naltirishi, maktabda, ko'chada, uylarida kuzatishga va eslab qolganlarini gapirib berishga majbur etishi lozim. Bunda o'qituvchining nazorati juda muhimdir. Agar u materialni chorshanba kunigacha yodlashni aytsa-yu, uni juma kuni so'rasa, materialning yarmidan ko'pi unutilgan bo'lishi mumkin. O'qituvchining tushunarli shakl va metodlari uzoq vaqtgacha, hatto umr bo'yi eslab qolishga ham o'rgatishi zarur.

2. Kuchli taassurot qoldirgan narsalar xotirada saqlanadi. Yaxshi yoki yomon ta'sir ko'rsatmaydigan, saviyasiz, bir yo'sindagi materiallar esda qolmaydi.

3. Badiiy abadiyotning yaxshi namunalaridan keltirilgan parchalar, maqollar, topishmoqlar, hikmatli so'zlar xotirada mustahkam saqlanadi.

Ta'limning muvaffaqiyatliligi o'qitish jarayonida didaktik prinsiplar qanchalik amalga oshirilishiga, ularning o'zaro ta'siri, ulardan qanday foydalanishiga bog'liqdir. Binobarin, o'z-o'zidan ayonki, ilmiylik, tizimlilik, ko'rsatmalilik prinsiplariga, umuman pedagogika tavsiya etgan prinsiplar majmuyiga rioya qilmay bilimlarning puxtaligiga erishish mumkin emas.

TA'LIMNI TURMUSH BILAN BOG'LASH PRINSIPI

Ilmiy bilimlar kishilarning ishlab chiqarish faoliyatiga bo'lgan ehtiyojlari asosida vujudga kelishi, ana shu faoliyatga xizmat qilishi va

turmush bilan bog'liqligi sababli bunday bilimlarni o'zlashtirish uchun faqat ularning mazmunini emas, balki amalda qo'llanishini ham o'rganish kerak. Ana shu prinsipni (ta'lim nazariyasi va amaliyotini o'zaro bog'lashni) amalga oshirishning muhim vositasi o'qitishni o'quvchilarning amaliy faoliyati va mehnati bilan qo'shib olib borishdir. Respublikamizning xalq ta'limi to'g'risidagi Qonunida o'qitishni hayot bilan chambarchas bog'lash talabi qo'yilgani bejiz emas.

Ta'limda o'qitishni amaliyotga bog'lash prinsipini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi ikkita pedagogik talabga rioya qilish zarurdir:

1.Nazariy materiallarni o'rganishda ularning tizimi va mantiqini saqlash kerak.

2.Amaliy ko'nikma va malakalarni bilimlarga tayanmay o'zlashtirish o'qituvchining ishidagi kamchilikdir. Puxta egallangan va anglangan bilimlargina o'quvchilarga amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish imkonini beradi.

O'QITISHDA INDIVIDUAL YONDASHISH PRINSIPI

Individuallik nima? Pedagogikada individuallik hozirgi paytgacha sof tashqi xarakterga ega bo'lib, u (o'quvchilarning butun jamoasi bilan o'tkaziladigan dars, leksiya kabi umumiy mashg'ulotlar, o'quvchilarning jamoasi emas, ularning ayrimlari bilan o'tkaziladigan, masalan, seminar singari guruh mashg'ulotlar qatorida) har bir o'quvchi bilan alohida shug'ullanishni bildirib keldi. Pedagogika uning mohiyatiga chuqur kirib bormadi. Individuallikning shakllanishi esa, avvalo, uning mohiyatini va qanday komponentlardan tarkib topishini bilishni taqozo etadi. Har bir o'quvchi bilan alohida ishlab, uning individual sifatlarini rivojlantira olmaslik ham mumkin, lekin o'quvchilarning butun jamoasi bilan ishlab, ularning har birida individuallik shakllanishi uchun sharoit yaratish ham mumkin. Bunga qanday qilib erishilishini bilish uchun «individuallik» tushunchasiga kiradigan strukturaviy elementlarni, individuallikni rivojlantirish va shakllantirish ishida qaysi prinsiplar hamda metodlardan foydalanish kerakligini aniqlash zarur.

Individuallikning mohiyatini individ sifatidagi, shaxs sifatidagi, subyekt sifatidagi insonning o'zaro ichki bog'lanishdagi va bir butun xossalari tashkil qiladi. «Individ», «shaxs», «subyekt» umuman insonni emas, balki uning bir jihatinigina ifodalaydi. Shuning uchun ham bizning ko'z oldimizda inson o'zining faqat u yoki bu jihati bilan

namoyon bo'lmaydi, u bir paytda butun mavjudot bo'lib, maxsus tushuncha bilan qayd etilishi lozim. Individ, shaxs va subyektning xususiyatlari o'zaro ta'sirlashuvi asosida vujudga keladigan individuallik tushunchasi ana shundan iboratdir.

«Individ» tushunchasi insonni tabiiy mavjudot sifatida aks ettiradi va individuallikning tabiiy asosini ifodalaydi; u inson individualligining asosiy jihati bo'lib, insonning organik, yosh, jinsiy, konstitutsion, neyrodinamik xususiyatlariga kompleks holda qaraydi va bular o'zaro ta'sirlanib insonda turli individual xususiyatlarning – temperament, iste'dod, organik ehtiyojlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi va bu xususiyatlar ham individuallikning tabiiy asosini tashkil qiladi.

Insonning ijtimoiy sifatini «shaxs» tushunchasi ifodalaydi. Ijtimoiy tajribaga ega bo'lmagan inson individ shaxsga aylanmasligi ham mumkin. Inson shaxsining xususiyatlari individuallik strukturasining ajralmas qismi bo'lib, individuallikning o'zi inson shaxs sifatida kamol topishining ijtimoiy sohasidagina namoyon bo'ladi. «Shaxs» tushunchasi alohida insonda ijtimoiy munosabatlarning ko'rinishini, undagi ijtimoiy xususiyatlarning birligini mujassamlashtiradi. Shaxsning individualligi uning ijtimoiy muhitdan nisbiy erkinligidir, u ichki alohidaligida ko'rinadi.

Individuallik – insonning individi va shaxsiga xos xususiyatlar bilan birga subyekt xususiyatlarini ham o'z ichiga oladi. Inson subyekt sifatida tushuniladi. Subyekt amaliy faoliyat va ong sohibidir. Insonning har qanday faoliyati individuallikning ko'rinishi bo'lavermaydi. Alohida, ichki vositali faoliyatning mustaqil harakat qiladigan va bir qarorga keladigan subyektigina individuallik hisoblanadi.

Individuallikka strukturali – tizimli yondashish uning yaxlit voqea sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini yoritishi bilan juda muhim ahamiyatga molikdir. Lekin uning umumiy mexanizmlarini aniqlash uchun organizm faoliyatining ichki qonunlari va shakllariga, uning individual hayot tajribasi shakllanishining qonuniyatlariga murojaat qilish kerak.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.Prinsip deganda nimani tushunasiz? Sizda o'z xatti-harakatingizning, kishilarga munosabatingizning ma'lum prinsiplari bormi? Muayyan vaziyatda ko'rsatgan prinsipialligingizga misollar keltiring.

2.Ta'limning ilmiylik, izchillik, muntazamlilik, onglilik va faollik, ta'lim tarbiyaning birligi hamda nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi prinsiplarini tushuntirib bering.

3. Ayrim prinsiplar (tanlab) tadqiq qilingan ishlar bilan tanishing va ularni qisqa bayon eting.

4. «Boshlang'ich ta'lim» jurnalida tavsiya etilgan ayrim darslarni o'rganing, ulardagi o'qituvchi foydalangan ta'limning prinsiplarini ajrating.

XIV bob. O'ZBEKISTON MAKTABLARIDAGI TA'LIMNING MAZMUNI.
TA'LIM MAZMUNI TUSHUNCHASI

Ta'lim asosida jamiyat rivojlanishining obyektiv ehtiyojlari turadi. Ta'lim insonning mehnat olamiga samaraliroq kirishini, jamiyat hayotiga qo'shilishini ta'minlaydi. Mustaqillikka erishib, erkin bozor munosabatlari asosida demokratik huquqiy davlat sifatida shakllanish yo'liga o'tgan O'zbekistonda hozirgi bosqichda Xalq ta'limi tizimiga, pedagogika faniga, yosh avlodda mustaqillik va faollikni, ishbilarmonlik va tadbirkorlikni shakllantirishga jiddiy e'tibor berilmoqda.

XX asr pedagoglari va psixologlarining diqqat markazida o'quv-chilarning aqliy qobiliyatlarini shakllantirish, ularni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirish jarayonlarini uyg'unlashtirish, faoliyat va ongning o'zaro bog'liqligi nazariyasini ishlab chiqish, mustaqil o'quv-bilish ishlari, o'qishni faollashtirish, ta'lim jarayonlarini optimallashtirish, faol ta'limning shakl va metodlaridan foydalanish kabi muammolar asosiy o'rin oladi. Ularni ishlab chiqish mamlakat pedagogika va psixologiya fanlarida jahonda haqli ravishda e'tirof etilgan turli yo'nalish va maktablar vujudga kelishini oldindan bilish imkonini yaratdi.

Ta'lim – jarayon bo'lib, u natija va tizimdir. Ta'lim jarayon sifatida bilimlar, ko'nikma va malakalarning ma'lum yig'indisini, faoliyat va munosabatlarning tegishli tajribasini o'zlashtirishga qaratilgan maxsus ishlarning tashkil qilinishidir. Ta'lim natija sifatida bilimlarni, faoliyat va munosabatlar tajribasini o'zlashtirishda erishilgan darajadir. Ta'lim tizim sifatida davlat muassasalari va boshqarish organlarining majmuasi bo'lib, ular doirasida insonni tarbiyalash jarayoni amalga oshiriladi. Shu tariqa, ta'lim doimo bir yo'la tarbiyalash jarayonini ham, o'qitish jarayonini ham ifodalaydi.

Yosh avlod haqida gap borar ekan, shaxsning kamol topishi, o'z mavqeyini anglash va o'zini ko'rsatish masalalari birinchi o'rinda turadi. Bu masalalar butun jamiyat va maxsus yaratilgan ijtimoiy institutlar va insonning o'zi tomonidan tasodifiy ravishda ham, maqsadga muvofiq yo'sinda ham hal qilinishi mumkin. Ta'lim tizimida shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbni egallashi va moslashuvi jarayonlarini maqsadga muvofiq tarzda boshqarishga ham da'vat etilgan.

Ta'lim deganda: shaxsning jismoniy va ma'naviy kamol topish jarayonini, uning ongli ravishda ayrim ibratli qiyofalarga yo'nalishi va tarix maydoniga kelib, ijtimoiy ongda malum darajada yorqin iz qoldirgan ijtimoiy namuna (masalan, Sparta jangchisi, xushaxloq ruhoniy yoki serg'ayrat ishbilarmondek) bo'lishi, har tomonlama barkamollikka intilish jarayonini tushunish mumkin. Ana shu tushunchaga ko'ra, ta'lim butun jamiyat va shaxslar hayotining ajralmas jihati sifatida namoyon bo'ladi va so'zning keng ma'nodagi «tarbiya» tushunchasiga o'xshaydi. Lekin ko'p ma'noliligi ko'rsatilmasa «ta'lim» so'zini to'liq anglab bo'lmaydi. Masalan, ta'lim deganda ma'lum hajmdagi bilimlar, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tushuniladi. Ta'limga shaxsni o'qitish va kamol toptirish jarayonini tegishli yo'sinda tashkil etish sifatida qarash ham mutlaqo to'g'ridir. Bulardan tashqari, shubhasiz, ta'lim bilimlar, ko'nikma hamda malakalarni berish va o'zlashtirish bilan bog'liq faoliyat tizimi, shuningdek, ma'lum ijtimoiy institut (o'ziga xos vazifalarni bajarish uchun tuzilgan muassasalar tizimi)dir.

Ko'ramizki, ta'lim turli shakllarda namoyon bo'ladigan ko'p qirrali hodisa (daraja, jarayon, faoliyat)dir. O'quv-tarbiya jarayoni tizimining tuzilishi, ana shu jarayonning mazmuni, pedagoglar va o'quvchilarning faoliyati, shuningdek, amalga oshirilgan ishlarning natijasi mazkur tizim jamiyatning qanday tarixiy tipiga mansubligiga bog'liqdir. Mana shularning hammasini hisobga olib, quyidagilarni aytish o'rinlidir: ta'lim – nisbatan mustaqil tizim bo'lib, uning vazifalari jamiyat a'zolarini muntazam ravishda o'qitish va tarbiyalash orqali ularni ma'lum boyliklar, ko'nikma va malakalar hamda axloq normalari bilan qurollantirishdir. Ana shunday o'qitish va tarbiyalashning mazmunini pirovard natijada mazkur jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimi hamda moddiy-texnik taraqqiyotining darajasi belgilaydi.

Endilikda har bir xalqning faqat o'z milliy madaniyati asosida o'qishi va tarbiyalanishi yetarli emasligi, u jahon madaniyati boyliklarini ham anglashi zarurligi to'g'risidagi fikrlar tasdiqlanmoqda. Bilimdon kishilarni tarbiyalashdek an'anaviy vazifa o'rniga atroflicha fikr yuritadigan ijodkor kishilarni kamolga yetkazish vazifasi olg'a surilmoqda. Ilgari ma'lumotlilik darajasi o'rganilgan qoidalar, tahlil qilingan asarlar, yodlangan she'rlarning soni va bir xil masalalarni yechish ko'nikmasi bilan belgilangan bo'lsa, hozirgi kunda bu daraja miqyosi kengaydi. Eng muhim masalalarni qo'ya bilish har qanday ishga ijodiy yondashish kabi xislatlar ma'lumotlilik darajasini ko'rsatadi.

Avvalgi vaqtlarda o'quvchilarni axborotlardan xabardor qilingan bo'lsa, endi ularda hayotni o'zgartirish, uni yaxshi tomonga burish ko'nikmalari va qobiliyatlarini shakllantirishga jiddiy ahamiyat berish zarur. Eng muhimi, butun tarbiyaviy jarayonni insonga qaratishdir. Ta'lim insonni bilimlar bilan qurollantiribgina qolmasligi, balki uni shaxs sifatida kamol toptirishi va takomillashtirishi ham kerak. Boshqacha aytganda, jamiyatda ta'limni insonparvarlashtirish g'oyalari tobora keng yoyilmoqda. Shubhasizki, jamiyat va maktabni insonparvarlashtirish muammosi ta'limning og'zaki axborot usulini unumli, yaratuvchilik usuliga aylantirish bilangina hal bo'lmaydi. Mazkur jarayonning eng muhim yo'nalishi ta'lim mazmunini insonparvar qilishdir. Bu tadbir, birinchidan, shaxsda madaniyatni shakllantirishda fanlarning rolini oshirishdan, xalq milliy madaniyatining barqaror boyliklarini tushunishdan, ikkinchidan, tabiiy-ilmiy va texnika fanlarini ekologik hamda ijtimoiy ahamiyatli jihatlar bilan boyitishdan iboratdir.

Ta'limni insonparvarlashtirishning eng zarur tomonlaridan biri – maktab o'quvchilarga faqat malum hajmdagi bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda yordam berib qolmay, balki ularni madaniyati, uning boyliklari va xilma-xilligiga jalb etishi kerak. Hozir o'zbek maktabining milliy xarakteri muammosi g'oyat jiddiydir.

MAKTAB TA'LIMI MAZMUNINI QAYTA KO'RIB CHIQISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Maktab har bir bola uchun baravar imkoniyat va sharoitlarni ta'minlashi tufayli insonni o'qitish va tarbiyalashning umumiy tizimida muhim rol o'ynaydi. Ana shu davrda bolaga singdiriladigan bilim inson shaxsini, dunyoqarashini shakllantirish, uni kamol toptirish darajasini belgilaydi. Maktabda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malaka, faqat yoshlarning maktabda yoki boshqa o'quv yurtida, keyinchalik o'qitish va tarbiyalashning asosini emas, balki yetuk insonning amaliy, ijtimoiy faoliyati sifatini ham ko'rsatadi.

Hozirgi bosqichda maktab uzluksiz ta'limning umumiy tizimida muhim qism, birinchi bo'g'in hisoblanadi. Shuning uchun unga quyidagi vazifalar qo'yiladi: o'quvchilarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlarni tarkib toptirish; o'quvchilarning ongini boyitish, bilimga qiziqishlarini oshirish; o'quvchilarni o'rta maktabning navbatdagi bosqichida muvaffaqiyatli o'qishga tayyorlash. Maktabdagi to'rt yillik boshlang'ich ta'lim dasturida o'quvchilarga muayyan bilim, ko'nikma

va malakalar tizimini berishdan tashqari, ularni tabiat va jamiyat haqidagi dastlabki bilimlar asosida dunyoning umumiy manzarasi bilan tanishtirish, ularda dunyoni yanada chuqurroq bilish uchun zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirish, tevarak-olamga to'g'ri qarash va munosabatni tarbiyalash ham nazarda tutiladi.

Nutqning ma'lum darajada o'sishi, o'qish, yozish va hisoblash malakalarini o'zlashtirishni hamda ta'limning keyingi bosqichlarida dasturni muvaffaqiyatli o'rganish imkonini beradigan umumiy kamolotni ta'minlashi kerak. Ta'limning dastlabki bosqichida bolalarning axloqiy, estetik va jismoniy tarbiyasiga hamda ularning sog'ligini saqlash masalalariga katta ahamiyat beriladi.

Asta-sekin bolaga faqat bilim berishgagina emas, balki uni tarbiyalashga ham qaratilgan o'qitishning yo'nalishini belgilaydigan qoidalar amalga oshiriladi.

O'zbekistonda Xalq maorifining tashkil topishi va rivojlanishining har bir bosqichida boshlang'ich ta'lim bo'yicha ma'lum yutuqlarga erishildi. 1934-yildayoq respublikada boshlang'ich maktab (to'rt yillik bosqich maktabi) hajmidagi umumiy ta'lim masalasi ham hal qilindi. Shundan keyin respublikamizda rivojlanishning ikkinchi bosqichi boshlanib, boshlang'ich maktabni bitirgan hamma bolalar uchun yetti yillik umumiy majburiy ta'limni joriy etish vazifasi qo'yildi va hal etildi.

Maktab rivojlanishining xususiyatlarini baholash uchun shuni qayd etish kerakki, o'sha paytda o'qish 8 yoshdan boshlanadigan to'rt yillik boshlang'ich maktab tizimi to'la tarkib topdi. Keyinchalik, u zamonaviy boshlang'ich ta'limni qurish asosida tobora takomillashdi. Bu esa keyingi o'qish va amaliy faoliyat imkoniyatini ta'minlaydigan bilimlar, ko'nikma va malakalarning mukammal doirasidan iborat birinchi bosqich bo'ldi. Unda ona tili, arifmetika, geografiya, tabiatshunoslik yetarli darajada o'rganildi.

O'sha paytlarda tashabbuskor o'qituvchilar Abdulla Avloniy, Oqilxon Sharofutdinov, Siddiq Rajabov va boshqa mashhur pedagoglarning ilg'or g'oyalarini keng miqyosda amalga oshirdilar. Ijodiy kuchlarning o'sishi va faollashuvi boshlang'ich ta'lim-tarbiyaning yanada rivojlanishida g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi.

Ilg'or o'qituvchi va metodistlar, xalq maorifining tashkilotchilari pedagogika fani oldiga ta'limni qayta qurish vazifasini qo'ydilar.

Zamonaviy maktabni to'g'ri baholash uchun uni qayta qurishning xarakterini, yo'nalishini belgilaydigan eng muhim umumiy talablar ishlab chiqildi. Ana shular asosida o'quvchilarning haddan tashqari qiynalishi bartaraf etildi, maktab dasturidan ortiqcha tafsilotlar, ikkinchi darajali va bir-birini aynan takrorlaydigan o'quv materiallari olib tashlandi.

Ilg'or tajribalarni sinchiklab tahlil qilish, metodistlar, pedagoglar va psixologlarning tadqiqotlari natijalarini hisobga olish bilan asosiy pedagogik mezonlar ishlab chiqildi. Bu mezonlar konsepsiya, dasturlar, darsliklar hamda metodikalarda ham amalga oshirilib, ta'limda qo'llandi. Mazkur mezonlar quyidagilardan iborat edi:

– o'zlashtirishga tavsiya etiladigan yangi bilimlar o'quvchilarning ongli amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqishi, ularda qiziqish uyg'otishi kerak;

– bolalarning o'zlashtirishi ularning maqsadga muvofiq faoliyati sharoitida amalga oshishi darkor, bu faoliyatning usullarini esa muntazam ravishda o'rgatish lozim;

– o'quv faoliyati muvaffaqiyati o'quvchilarning yuksak darajada faolligi va mustaqilligiga bog'liq. O'qituvchi esa ularga mana shu sifatlarni shakllantirish maqsadida yordam berishi zarur. Buning muhim omili o'quv faoliyatining ta'lim yo'nalishlarini tarkib toptirish, bolalarda bilimga qiziqish uyg'otishdir. Shunga ko'ra, o'qitishning yangi metodlari va usullarini ishlab chiqish, ularni faollashtirish, o'quv faoliyatini metodik jihatdan ta'minlash kerak;

– o'qitish jarayonida barvaqtroq umumlashtirishlar qilish va ularga o'quvchilarni jalb etish lozim;

– har bir darsda bilimlarni faqat kengaytirishga emas, balki boshqacha sharoitlarda qo'llashga ham yordam beradigan yangi element bo'lishi kerak;

– takrorlash har bir mashg'ulotda muntazam ravishda amalga oshirilishi, ularda faqat eslash emas, balki boshqa aqliy-ijodiy ishlar ham qo'llanishi zarur; takrorlash uchun maxsus darslar shaklida vaqt ajratilmaydi;

– darslarning materiallaridan o'quvchilarni tarbiyalash maqsad-larida ko'p foydalaniladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning dunyo-qarashini shakllantiradi, ularga, asosan, muayyan tushunchalar shaklida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, etik va mehnatga doir bilimlar beradi, bolalarda voqealarga, dalillar va hodisalarga to'g'ri munosabatni vujudga keltiradi, ularni o'z xatti-harakatlaridan, ana shu bilimlardan foydalanishga o'rgatadi.

Ana shu mezonlarga amal qilinsa, ta'lim-tarbiya samaradorligi yanada oshadi.

UMUMIY O'RTA TA'LIMNING DAVLAT TA'LIM STANDARTI

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti o'quvchilar umumtalim tayyorgarligiga, saviyasiga qo'yiladigan majburiy minimal darajani belgilab beradi.

Davlat ta'lim standarti (DTS) ta'lim mazmuni, shakllari, vositalari, usullarini, uning sifatini baholash tartibini belgilaydi. Ta'lim mazmunining o'zagi hisoblangan standart vositasida mamlakat hududida faoliyat ko'rsatayotgan turli muassasalarda (davlat va nodavlat) ta'limning barqaror darajasini ta'minlash sharti amalga oshiriladi. DTS o'z mohiyatiga ko'ra o'quv dasturlari, darsliklar, qo'llanmalar, nizomlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti o'zining tuzilishi va mazmuniga ko'ra davlat, hudud, maktab manfaatlari va vositalari muvozanatini aks ettiradi hamda eng asosiysi o'quvchi shaxsi, uning intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqadi.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti quyidagi prinsiplarga tayangan holda ishlab chiqiladi:

- davlat ta'lim standartining davlat va jamiyat talablariga, shaxs ehtiyojiga mosligi;
- o'quv dasturlari mazmunining jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda fan-texnika rivojlanishi bilan bog'liqligi;
- umumiy o'rta ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmuninig uzviyligi;
- umumiy o'rta ta'lim mazmunining insonparvarligi;
- ta'lim mazmunining Respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi;
- umumiy o'rta ta'limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsion texnologiyalarga tayanish;
- o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan majburiy minimal talablar.

Umumiy o'rta ta'lim ikki bosqichdan iborat bo'lib, boshlang'ich (1–4-sinflar) va umumiy o'rta ta'lim (1–9-sinflar) ni qamrab oladi.

Umumiy o'rta ta'limning davlat talim standarti boshlang'ich hamda umumiy o'rta ta'lim nihoyasida o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan

bilim, ko'nikma va malakalarning minimal darajasini belgilab beradi.

Har bir sinf yakunida o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar o'quv fanlari bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv dasturlarida o'z aksini topgan.

O'QUV REJASI, DASTURLARI VA DARSLIKLAR

Barcha maktab predmetlarida beriladigan ta'limning mazmuni davlat hujjatlarida, o'quv rejasida, o'quv dasturlari va darsliklarida aks etgan. Ana shu hujjatlar respublikadagi barcha maktablar uchun majburiydir.

O'quv rejasi. Maktabning o'quv rejasi maktabda o'rgatish uchun tanlangan o'quv predmetlarini, ularning ta'lim olish yo'llari bo'yicha taqsimlanishini, har bir predmetga ajratilgan soatlar miqdorini va shu soatlarning haftalarga bo'linishini belgilaydi.

O'quv rejalari Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tuziladi va tasdiqlanadi hamda respublikadagi barcha maktablar uchun majburiy hisoblanadi. O'quv rejalarini tuzishga predmetli o'qitish prinsipi asos bo'ladi.

O'quv rejasi ta'limning mazmunini belgilaydigan eng muhim hujjat bo'lib, unda mazkur o'quv yurtida o'rganiladigan o'quv predmetlarining tarkibi, ularning o'quv yillari va haftalari bo'yicha taqsimlanishi hamda har bir o'quv predmeti uchun ajratilgan vaqtlar miqdori ana shularga muvofiq ifodalanadi. O'quv rejasi aslida ta'lim mazmunining qabul qilingan u yoki bu nazariy konsepsiyasini normativ yo'sinda va yaxlit holda aks ettiradigan asosiy hujjatdir.

Ta'limning mazmunini ifodalovchi hujjat sifatidagi o'quv rejasi ijtimoiy buyurtmaning pedagogik talqini natijasida tarkib topgan ta'lim mazmunining ifodasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Jahon pedagogikasida o'quv rejasini ayrim o'quv predmetlaridan tuzish kerakmi yoki turli fanlarga doir bilimlar qandaydir amaliy ish yoki tadqiqot doirasi guruhlanadigan komplekslar va loyihalardan tuzish kerakmi, degan masala xususidagi munozara bormoqda. «Amerika Qo'shma Shtatlarida kompleks o'qitish uzoq muddatli elementar maktabdagina emas, balki o'rta maktabda ham davom etadi. Komplekslik g'oyasining o'zi nihoyatda keng tus olgan. Amerika pedagogikasida o'quv dasturlarini predmetlar bo'yicha tuzishga qarshi kurash boshlanganiga yarim asrdan oshdi».[1]

[1] З.А.Малдава. Современная школа. США. М., 1970, 143-стр.

Ish tajribalari va anchagina pedagogik tadqiqotlardan ko'rinishicha, maktabda o'rgatish uchun tanlangan o'quv predmetlarini bir yo'la o'rganish mumkin emas. Chunki birinchidan, bunga jiddiy chegaralangan o'quv vaqti imkon bermaydi; ikkinchidan, ayrim o'quv predmetlarini o'zlashtirish uchun oldin boshqa o'quv predmetini o'rganish shart. O'tmishda ana shunday fikr yuritish ma'lum predmetlarni o'rganishda jiddiy izchillik prinsipini mustahkamlashga urinish imkonini berdi.

O'quv rejalari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga muvofiq tuziladi. O'quv rejasiga mazkur yoshdagi o'quvchilarga mos predmetlar tegishli hajmda kiritiladi va ular o'quvchilarning har tomonlama muvaffaqiyatli kamol topishiga yordam berishi ko'zlanadi. Har bir predmet uchun o'quv soatlarining miqdorini belgilashda, birinchidan, predmetning ta'lim tizimidagi roli va ahamiyati, ikkinchidan, mazkur predmet bo'yicha o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv materialining hajmi, uchinchidan, u yoki bu predmetni o'rganishning didaktik xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Bulardan tashqari o'quv rejasida o'quvchilarning ayrim fanlarga qiziqishi, xohishlarini qoniqtirish va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida o'tkaziladigan fakultativ mashg'ulotlariga soatlar miqdori ajratiladi.

O'quv rejasi tuzishda quyidagi omillarga asoslaniladi:

1. Ta'limning uzluksizligi va izchilligiga.

2. O'quv fanlarining hajmi, o'quvchilarning yoshi, bilim saviyasiga qarab belgilanadi.

3. O'quv rejasiga kiritilgan fanlar dunyoviy va ilmiy xarakterga ega bo'lib, umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratiladi.

O'quv rejasida tabiiy fanlar – matematika, fizika, kimyo, biologiya, geografiya, informatika kabi fanlar asosiy o'rinni egallab, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga ijtimoiy fanlar – ona tili, tarix, chet tili kabi fanlar bilan bir qatorda o'quvchining ma'naviy dunyosini boyitadigan va ijtimoiy hayotga tayyorlashda ahamiyatga ega bo'lgan tasviriy san'at, musiqa, jismoniy tarbiya, mehnat ta'liimi va iqtisod asoslari singari fanlarni o'qitish uchun soatlar ajratiladi.

O'quv rejasining tushuntirish xatida ikkita qoida yoritiladi: o'quv rejasining tuzilishi prinsiplari ta'lim mazmunining tarkibi va

strukturasiga ta'sir etadigan, uni to'g'rilaydigan omillardan biri sifatida ifodalanadi; ta'lim mazmunining, ta'lim konsepsiyasini aks ettiradigan hujjat sifatidagi o'quv rejasining vazifalarini kengaytirmay turib, rejada va o'quv dasturlarida ta'lim mazmunining tarkibi va tuzilishini to'liq yoritib bo'lmaydi.

O'quv rejasida o'quv predmetlarining yaxlit kontegratsiyalangan tizimi ikki marta: maktabdagi ta'limning dastlabki va oxirgi pog'onalarida, o'qitishning boshlang'ich va yakunlovchi bosqichlarida ifodalanadi. Maktabning o'rta zvenosida predmetlarni tabaqali o'rganish asosiy o'rin oladi.

Ta'limning boshlang'ich bosqichida integratsiyalangan kurslar kiritilishining sababi bolalarda yaqqol tabaqalangan kurslarga qiziqish bo'lmasligi, ya'ni ana shu davrda ular dunyoni yaxlit bilishi va idrok etishidir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchini bilimlarni o'zlashtirish jarayonining o'zi qiziqtiradi. Predmetni bilishga qiziqish aqliy faoliyatning murakkab shakllari rivojlanishiga va keyinchalik predmetlarning tavsiflanishiga bog'liq holda vujudga keladi.

Amaliyotdan ko'rinadiki, yangi tipdagi maktablarni yaratish, ta'lim mazmunidan ortiqcha mafkuraviylashtirish va cheklashlarni chiqarib tashlash orqali ta'limdagi qoliplarning barham topishi ancha tezlashmoqda. Lekin ta'lim jarayonining o'zini qayta qurish, o'qituvchi bilan o'quvchilar munosabatining uslublarini o'zgartirish natijalari yaxshi sezilmayotir.

Maktablarda ta'limning mazmunini yangilash borasidagi tadbirlar va yechimlar orasidagi o'rta maktab o'quv materiallarini quyi sinflarga oddiygina ko'chirish bilan o'quvchilarning qobiliyatini tezroq rivojlantirishga, ta'limning sifatini oshirishga intilishlar ham uchramoqda. Bunday materiallar esa bolalar o'zlashtirishining psixologik xususiyatlariga ham, quyi sinfdagi o'qitish metodlariga ham to'g'ri kelmaydi. Shunga ko'ra, mazkur tadbir ortiqcha so'zlarni kiritish, axborotlarni ko'paytirish bilan ta'limning mazmunini murakkablashtiradi va hajmini oshiradi, bolaning xotirasi cheksiz bo'lsa-da, uning uchun o'quv mashg'ulotini qiyinlashtiradi, xolos.

Insonparvar munosabatni barpo etish qadriyatlarning o'zgarishini talab qiladi. Endilikda boshlang'ich ta'limda bilimlarning tayyor shakllarini o'zlashtirish va, asosan, faoliyatning qayta tiklash turlaridan foydalanish emas, balki bola faoliyatining bilim olish jarayoniga bog'liq izlanish turlarini faollashtirish kerak.

Psixologlarning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, ta'lim ana shu yo'sinda qayta qurilsa, bola to'liq kamol topish subyektiga aylanadi. Shunda u faqat qayta tiklash va to'ldirish lozim bo'lgan bilimlar bilan ta'minlanadigan pedagogik ta'sir ko'rsatish obyekti hisoblanmaydi.

Bola faoliyatining jamoaga taqsimlangan shakllarida yoki o'qituvchi bilan birga ishlashda mustaqil bilim olish jarayoniga faol kirishadi va o'zining ijodiy qobiliyatlarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Xususan, mustaqil bilim olish jarayonidagi faol izlanish ishlarida, hatto qiyinchiliklarga duch kelinsa ham, bolaning sog'ligiga ijobiy ta'sir etadi. Shifokorlar va psixologlarning tasdiqlashicha, bolalar faolligining ro'yobga chiqmasligi ularga yomon ta'sir ko'rsatishi, intizomsizlikni, huquq buzish hollarini vujudga keltirishi, bolalarni «yuqoriga» emas, balki «pastga» yetaklashi mumkin.

Ta'lim mazmunini qayta qurishning butun murakkabligi shundaki, bolalarni kamol toptirish talabi ularning ijodiy ishlashini kuchaytiradigan metodlarni faol qo'llashga olib boradi, ko'nikma va malakalarni shakllantirish zarurligi esa tafakkurning reproduktiv komponentlaridan voz kechishga yo'l qo'ymaydi. Bunda ularni oqilona birlashtirish, tafakkurning samarali va reproduktiv komponentlari shakllanishining dialektik birligiga erishish, ayrim tadqiqotchilar taklif qilayotganidek, reproduktiv komponentlarni inkor qilmaslik kerak.

Jamiyat uchun nihoyatda zarur alternativ maktablarga bolalarning yaxshi o'sgan va tayyorlangan sara qismi yig'ilayotgan, qolgan barcha bolalarni o'qitish odatdagi maktablarga yuklanayotgani sababli insonparvar pedagogika g'oyalarini amalga oshirish yo'liga kirgan ommaviy maktabning vazifasi juda murakkablashmoqda. Tabiiyki, bunday maktablarda ham bolalarga ma'lum bilimlar doirasida axborotlar berish va juz'iy ko'nikmalarni singdirish bilan cheklanish mumkin emas: ularni imkoni boricha yuqori darajada kamol toptirish kerak.

DASTUR

O'quv dasturlari DTSga asoslanib tuziladigan davlat hujjati bo'lib, unda ma'lum bir o'quv fani bo'yicha o'qitiladigan bilim hajmi va ta'lim mazmuni ifodalanadi.

O'quv dasturi odatda, 3 qismdan iborat bo'lib, birinchi bo'lim uqtirish xatidir. Bu qismda fanni o'qitishning maqsad va vazifalari, yo'nalishlari, dasturdan foydalanish tartibiga oid metodik maslahatlar beriladi.

Ikkinchi bo'limda o'quv fanining asosiy mazmuni o'rganiladigan nazariy va amaliy materiallar, ular o'rtasidagi aloqadorlik, mavzular bo'yicha o'rganiladigan bilimlar ko'lami va o'quvchida hosil qilinadigan ko'nikma va malakalar majmui ko'rsatiladi. Dasturdagi mavzular ta'lim standarti bo'yicha o'quvchilar bilimining zaruriy va yetarli bilim darajasini o'z ichiga olmog'i lozim.

Uchinchi bo'limda o'quvchilar qo'shimcha ravishda o'rganishlari lozim bo'lgan adabiyotlar ro'yxati beriladi.

O'quv dasturi quyidagi prinsiplar asosida tuziladi:

1. Dasturning ilmiyligi prinsipi. Dasturga obyektiv reallikni (voqelikni) aniq, to'g'ri va haqqoniy aks ettirgan, ilmiy jihatdan tekshirilgan ishonchli materiallar kiritiladi.

Ma'lumki, hozirgi kunimizda fan va texnika tobora rivojlanib bormoqda. Fanga oid yangi ma'lumotlar va masalalar kirishi bilan o'quv dasturidagi ayrim eskirgan masalalar o'quv fanlaridan chiqarib tashlanadi.

2. Dasturning qat'iylik prinsipi.

O'quv dasturlari jamiyatimiz taraqqiyotining har bir bosqichida fan, texnika, ishlab chiqarish hamda ijtimoiy munosabatlar sohasida erishilgan darajasini aks ettirishi lozim. Hamma o'quv fanlariga oid dasturlarning bir necha yillar mobaynida qat'iy bo'lishiga erishish shu fan bo'yicha qat'iy darsliklar ishlab chiqish uchun katta ahamiyatga ega.

3. Nazariyaning amaliyot bilan birligi prinsipi.

Ilmiy bilimlarni puxta egallash va o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish uchun o'quvchilarga beriladigan nazariy tushunchalar ijtimoiy qurilish amaliyotiga bog'lab, aniq hayotiy misollar bilan: mashqlar, tajribalar ko'rsatib, xulosalar chiqarish kabilar bilan bog'lanishi lozim. Bu o'quvchining ijtimoiy faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Dasturning asosiy vazifasi – o'quv predmetining mazmunini ifodalashdir. Unda kursning sinflarga, qismlarga, mavzularga bo'linishi, ularni o'rganish tartibi, soatlar turi ko'rsatiladi. Hatto, dasturdagi masalalar ro'yxati ham undagi boshqa bo'limlarning mazmunidan tashqari, prosessual yo'nalishi ham mavjudligidan dalolat beradi. Shunday qilib, dastur ikkita vazifani bajaradi: ta'limning mazmunini o'quv predmeti doirasida aks ettiradi va predmet uchun muayyan normativ sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, u darslikka o'tishni tayyorlaydi va uning mualliflari faoliyati uchun yo'llanma hisoblanadi.

Masalalar ro'yxati – dasturning markaziy bo'limidir, ammo unda boshqa bo'limlar ham bo'lib, ular darslikning tuzuvchilari fikrini va o'qituvchilarning faoliyatini ma'lum yo'nalishga solishi kerak. Har bir o'quv predmeti bo'yicha haqiqiy dastur umuman to'rt qismdan: tushuntirish xati (har xil dasturda mazmuni turlicha); ro'yxat ko'rinishidagi mazmunning o'zi (mavzular, masalalar, laboratoriyalar va amaliy ishlar, namoyishlar, ekskursiyalar); predmetlararo aloqalar ko'rsatilgan bo'lim hamda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar ifodalangan bo'limlardan iborat bo'ladi.

Kursning maqsadlari va vazifalarini ifodalash – dasturning eng muhim elementidir. Xususan, ana shu maqsad va vazifalar darslik muallifining dasturni amalga oshirishdagi ma'lum nuqtayi nazarini va o'qituvchining darslikni to'g'rilashi hamda o'qitish jarayonini tashkil etishi uchun tegishli yo'nalishni belgilaydi. O'qituvchi, ayniqsa, yosh o'qituvchilar o'z izlanishlarining yo'nalishini belgilab olish uchun kursning maqsadini chuqur anglashlari kerak. Dasturlarda shunday vazifalar ham beriladiki, o'qituvchi ularni hal qilish uchun institutda tayyorlanmagan bo'ladi. Buning misoli sifatida ta'lim mazmuniga metodologik bilimlarning kiritilishini aytish mumkin. Kursga mana shunday talablar qo'yilishining o'zi o'qituvchilarni chuqur o'ylashga majbur etadi. Tajribali pedagog o'tgan yillardagi dasturlarda bunday vazifalar bo'lmaganini sezadi. Bu hol uning mustaqil bilim olishi, ijodiy izlanishi, shuningdek, metodik birlashmada ishlashi uchun turtki bo'ladi.

Darslik. Dasturda ta'limning mazmuni *masalalar ro'yxati* orqali ifodalanadi. O'quv materiali o'quvchilarga mo'ljallangan darsliklar, o'quv qo'llanmalari, kitoblar va didaktik materiallarda, o'qituvchiga mo'ljallangan metodik tavsiyalarda yoritiladi. Darslik asosiy normativ hujjat hisoblanadi.

Darslik ma'lum bir fanning mazmunini dastur asosida didaktik talablarga rioya qilgan xolda bayon etuvchi o'quv kitobidir.

Darslik bilan bir qatorda o'quvchilarni o'quv materiallari ustida tizimli ish olib borishlari ilmiy bilim-ko'nikma va malakalarni shakllantiradigan quyidagi kitob va qo'llanmalardan ham foydalanadilar:

1. Badiiy adabiyot.
2. Ilmiy adabiyot.
3. Ilmiy-ommabop adabiyot.
4. Masala va mashqlar to'plami.

Darslik – o'quvchilarning kitobi va uning eng muhim qurolidir. U faqat darsda tahlil qilinadigan o'quv materialini o'zlashtirishda

o'quvchiga yordam beribgina qolmay, unda mazkur predmetga qiziqish uyg'otishi, shu soha bo'yicha mustaqil bilim olish ishtiyoqini ham vujudga keltirishi kerak.

Darslik o'qituvchi uchun ham metodik qo'llanma sifatida xizmat qiladi: tushunchalarni kiritish tartibini, ularni yoritish chuqurligini, kiritilgan o'quv materiallariga vaqtning taqsimlanishini belgilaydi.

Obrazli qilib aytganda, darslik o'qitish jarayonining «ssenariysi»dir. Unda o'qituvchi o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar, faoliyat usullari qayd qilinadi, bilim va ko'nikmalarni ijodiy qo'llash yo'llari belgilanadi, emotsional – qimmatli qadriyatlarni tarbiyalashning ayrim vositalari ko'rsatiladi. Darslikda ta'limning ana shu barcha mazmuni muayyan tartibda o'quvchilarning ta'lim muvaffaqiyatini ta'minlaydigan bosqichlar bo'yicha joylashtiriladi. Lekin boshlang'ich maktab darsliklari bag'oyat o'ziga xosdir. Ularning hammasida metodik apparat kichkina bo'lib, u sinflar sayin asta-sekin vujudga keladi. O'rta maktabda ba'zan o'quvchi darslikdan tamomila mustaqil holda foydalana olish-olmasligi muhokama qilinsa, boshlang'ich maktabda bu ishga o'qituvchining rahbarligi majburiydir.

Ijodiy ishlaydigan o'qituvchilarning tajribasini tahlil qilib, juda muhim kuzatishni amalga oshirish mumkin. Ular darslik va o'zlarining metodik qo'llanmalaridan aqida sifatida emas, balki normativ model sifatida foydalanadilar. Aslida o'qituvchilar sinfining ehtiyojini, shaxsiy imkoniyatlarini nazarda tutib, o'z darsliklarini yozadilar. Ular darslikka zid ishlamaydilar, balki uni to'ldirib, kengaytirib va chuqurlashtirib, uning mualliflari bilan hamkorlikka kirishib ish olib boradilar. Binobarin, muallif bolalarning tayyorgarlik darajasini hisobga olish, ularga tabaqali yondashish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

O'qituvchi doimo o'quv yili boshlanishidan oldin va keyinchalik har kuni darslikka murojaat qiladi. Uning bundan maqsadi har gal har xil bo'ladi. Darslik o'qituvchining qo'lida juda ko'p vazifalarni bajaradi. U, avvalo, predmetni o'qitish vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir o'qituvchi ana shu vazifani biladi va uni muvaffaqiyatli amalga oshira oladi.

DARSLIK VA O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL QILISH

Darslik bilan o'quv jarayoni o'zaro bog'liq bo'lib, unda savollar, topshiriqlar, jadvallardan, statistik, xronologik ma'lumotlar va hokazolardan o'z o'rnida foydalanish lozim.

Darsliklardagi savollar va topshiriqlar ta'lim konsepsiyasi asosida tuzilgan va metodik nuqtayi nazardan to'g'ri joylashtirilgan (kamol toptirish maqsadida yoki rasmlar orqali ifodalangan) bo'lishi lozim. Ular, asosan, quyidagi uch guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga bilimlarni mustahkamlash, o'zlashtirilgan narsalarni esga tushirish va malakalarni shakllantirishga doir savol va topshiriqlar kiradi.

Ikkinchi guruh tafakkurni o'stiradigan (mustaqil ishlashni, taqqoslash, umumlashtirish, baholash, xulosa chiqarish, bilimlar tizimini mustahkamlash, aniqlash va tajribaga solishni talab qiladigan) savol va topshiriqlardan iboratdir.

Uchinchi guruh o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llashga (mustaqil ishlarni bajarish va malakalarni egallashga) doir savol va topshiriqlarni o'z ichiga oladi.

Darslikda dasturning barcha talablari aks etishi va asosiy g'oyalar, xulosalar yaqqol ifodalanishi lozim.

Darslikni bolalarga moslashtirishda quyidagilarni alohida e'tiborga olishni bilish kerak:

– materiallarni darsliklarga to'g'ri taqsimlash;

– o'quvchilarga beriladigan vazifalarni asta-sekin qiyinlashtirib borish (tizimga solish);

– o'quvchilarga tabaqali yondashishni nazarda tutish (topshiriqlarni qiyin yoki osonligiga qarab tanlash);

– darsda, uy vazifalarini bajarishda, takrorlashda asosiy va qo'shimcha materiallarni ajratish;

– darslikdagi savol va topshiriqlarning mo'ljallangan vaqtga mosligi va o'quvchilarni qiynab qo'ymasligi;

– darslikning mazmuni (o'quvchilarni qiziqtirishi, matnlarning g'oyaviy va estetik jihatlari) uni o'rgatishning metodik tizimiga muvofiq bo'lishi;

– darslik tilining osonligi va ravonligi, o'quvchilar nutqini o'stirish uchun namuna bo'la olishi.

Darslikning asosiy komponenti uning matnidir. Matnlar asosiy va qo'shimcha materiallardan (murojaat, hujjat, xrestomatiya va hokazolardan) hamda tushuntirishlardan iborat bo'ladi).

Darslikni tahlil qilishda uning tuzilishi, mavzularning o'rni, illyustratsiyalarga boyligi va eng muhimi o'quvchilarga ta'siri hisobga olinishi kerak.

Mana shu talablar amalga oshirilishi uchun har bir yangi darslikni yaratishning o'ziga xos muammolarini to'g'ri hal qilish, darslik o'quv-metodik ishlarining asosi bo'lishi kerakligini nazarda tutish shart.

CHET EL MAMLAKATLARIDAGI TA'LIMNING MAZMUNI

Biz jahonning 73 mamlakatida o'qitish boshlanadigan yosh to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lsak, shularning 54 tasida bolalar olti va undan kichikroq yoshidan, 43 mamlakatda olti yoshdan, 3 mamlakatda besh yoshdan maktabda o'qiy boshlaydi, 8 mamlakatda maktabga bolalarni besh yoshida ham, olti yoshida ham qabul qilish yuklangan.

O'quv rejasi. Turli mamlakatlarda o'quv rejasining haftalik hajmi (hafta), sinflardagi mashg'ulotlar soni har xildir. Shuningdek, turli mamlakatlarda darslarning davom etishi ham bir xil emas. Masalan, Yaponiyada 45 va AQSHda 40 daqiqali darslar joriy qilingan. Angliyada darslar tanaffussiz ketma-ket o'tilaveradi.

Buyuk Britaniyada o'quv yili sentabrda boshlanib, iyul oyining oxirida tugaydi. O'quv haftasi besh kunlik. Bu mamlakatda hozirgacha yagona maktab dasturlari va darsliklari mavjud emas. O'quv dasturlari ishlab chiqish huquqi maktab direktorlari va katta o'qituvchilar zimmasiga yuklangan. Lekin o'qituvchilar maktab to'g'risida 1986-yili qabul qilingan 2-qonunga muvofiq o'quv dasturlari xususida mahalliy maorif organlari bilan kelishishlari shart. Hukumat mufassal va balanslangan, o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlari va hozirgi hayot talablariga muvofiq tarzda tabaqalangan o'quv dasturini joriy etish yo'li bilan ta'limiy imkoniyatlarni kengaytirishdan manfaatdordir. Angliya va Uelsdagi boshlang'ich hamda birlashgan o'rta maktabga umumiy-ilmiy o'quv dasturini joriy etish mo'ljallanmoqda. Bu dasturga ko'ra o'quv vaqtining 70 foizi asosiy predmetlarni Maorif va fan departamenti tavsiya etgan hajmda o'rganishga ajratilgan. Qolgan vaqtdan istalgan predmetlarni o'rganish uchun foydalanish mumkin.

Bulardan tashqari, yana quyidagi tadbirlarni amalga oshirish ko'zlanmoqda: 7, 11, 14 va 16 yoshli bolalar uchun asosiy predmetlar bo'yicha imtihonlar joriy etish; maktablardagi o'quvchilar sonini Maorif va fan departamenti tayinlagan normalarga asosan belgilash; maktablar zimmasiga tayyorgarligi va qobiliyatlaridan qat'iy nazar, barcha bolalarni, lekin belgilangan normalar chegarasida qabul qilish

majburiyatini yuklash; o'quvchilarning soni 200 nafardan ortiq maktablarga o'zining moliyaviy kadrlari masalalarini mustaqil hal qilish, shuningdek, mahalliy maorif organlarining nazorati ostida chiqish va bevosita Maorif va fan departamentiga bo'ysunish huquqini berish. Ana shunday jarayonlar Shotlandiya va Shimoliy Irlandiyadagi maktab ta'limida ham ro'y berayotir.

Angliyada besh yoshga to'lgan bolalar butun o'quv yili mobaynida maktabga qabul qilinaveradi. Bitta sinfda 5–6 va 7 yoshli bolalar o'qiyveradi.

Bolalar bir necha oy maktabga qatnaganlaridan so'ng ular yaxshiroq o'sgan va sustroq o'sgan bolalar guruhlariga bo'linadi.

Bolalar sinf xonalarida o'ynaydilar, shug'ullanadilar va ovqatlanadilar. Xonalarda rasm chizish, yelimlash va o'yinchoqlar yasash uchun turli ashyolar, hisoblash, tortish uchun har xil uskunalar, asboblar va boshqa didaktik vositalar mavjud bo'ladi. Har bir sinfda kichkina kutubxona tashkil etiladi. Hamma mashg'ulotlarni bitta o'qituvchi olib boradi. Bolalarning ko'p vaqti ochiq havoda o'tadi.

Yaponiyada ko'p mamlakatlardan farqli ravishda o'quv yili 1-aprelda boshlanib, keyingi yilning 31 martida tugaydi. Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda o'quv yili uchta semestr (aprel, iyul, sentabr, dekabr, yanvar, mart) ga bo'linadi. Katta va o'rta maktabda o'quv yili ikki-uchta semestrga bo'linadi. Yozgi, qishki (yangi yildan oldin va keyin) hamda bahorgi (yillik imtihonlardan keyin) ta'tillar belgilanadi. Yozgi ta'tillarning boshlanishi hududlar va o'quv yurtlarining tiplari bo'yicha har xildir. Ular ko'p boshlang'ich va kichik o'rta maktablarda iyulning oxirida boshlanib, avgustning oxirida tugaydi. Ayrim qishloq xo'jaligi hududlarida bahorda va kuzda yozgi ta'tilni qisqartirish hisobiga mavsumiy fermerlik ta'tillari ham bo'ladi.

Yaponiya maktablaridagi o'quv yili AQSH maktablaridagiga nisbatan 60 kun uzunroq, ya'ni 240 kun davom etadi. Mashg'ulotlar ish kunlari va shanba kunlari ertalab 8.30 dan 15.15 gacha, ya'ni 7 soatdan o'tkaziladi. Shuningdek, o'quvchilar mashg'ulotlardan keyin haftada 2–3 soat sinfdan tashqari klub ishlari bilan shug'ullanadilar hamda haftada 7 soatgacha vaqtlarini maxsus repititorlik maktablarida o'tkazadilar. Yaponiyalik o'quvchilar AQSHdagi o'rta maktab o'quvchilariga nisbatan ko'proq vaqtlarini sinfdan tashqari mashg'ulotlarga sarflay-dilar. Ta'lim milliy instituti o'tkazgan savol-javob ma'lumotlariga ko'ra katta o'rta maktab o'quvchilarining 36 foizi haftada 10 soatgacha va undan ko'proq vaqt mustaqil ishlash bilan shug'ullanadi.

Bu esa amerikalik o'quvchilar mustaqil ishlaydigan vaqtdan 6 marta ko'pdir.

Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda o'rganilishi lozim bo'lgan fanlar, shuningdek, yil davomida ularni o'rganish uchun ajratiladigan soatlar miqdori Ta'lim vazirligining farmoyishi bilan belgilanadi. Mazkur vazirlik ta'limning har bir bosqichidagi o'quv fanlarining maqsadi va mazmunini ham belgilaydi.

Bularga qo'shimcha ravishda ijtimoiy maktablarda haftasiga bir marta majburiy axloq tarbiyasi mashg'ulotlari o'tkaziladi, xususiy maktablarda esa bu mashg'ulotlar diniy ta'lim bilan almashtirilishi mumkin.

Yaponiyadagi o'quv rejasi doimo 3 ta bo'lim (o'qish, axloq tarbiyasi va maxsus faoliyat)dan iborat bo'ladi.

Ta'lim vazirligining farmoyishiga muvofiq, katta o'rta maktabni bitirish uchun eng kami 80 ta sinov birligini olish zarur. Maktablar majburiy predmetlarga qo'shimcha ravishda xohishga qarab ingliz tilini va boshqa chet el tillarini, shuningdek, maxsus texnik fanlarni o'qitishni taklif qilishlari mumkin.

Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda bilimlarning asoslari tarkib toptiriladi: ularning o'quv rejalarida keng qamrovli va bolalardagi o'sishning darajasiga ko'ra murakkablashib boradigan o'quv kursini o'rganish nazarda tutiladi. Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda til bo'yicha tayyorlanish yetakchi o'rinda turadi, bunday mashg'ulotlarga, ayniqsa, II–IV sinflarda o'quv soatlarining eng ko'p qismi ajratiladi. Tilni o'rganishda eslab qolish bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarga alohida e'tibor beriladi. O'rganishga ajratilgan soatlar miqdori bo'yicha arifmetika va matematika ikkinchi o'rinni *ishg'ol* etadi, ulardan keyin jamiyatshunoslik turadi.

Yapon maktablari uchun chiqariladigan deyarli barcha darsliklar xususiy nashriyotlarda chop etiladi. Darsliklarning mazmuni va bahosini Ta'lim vazirligi ma'qullaydi. Davlat maktablarida foydalaniladigan darsliklarni 3 yilda 1 marta ta'lim bo'yicha mahalliy kengashlar qabul qiladi. Davlatga qarashli va xususiy boshlang'ich hamda kichik o'rta maktablarning barcha o'quvchilari darsliklarini milliy hukumat hisobiga bepul oladilar. Katta o'rta maktablarning o'quvchilari esa darsliklarni sotib olishadi. Darsliklar arzon narxda sotiladi.

6–15 yoshli bolalarning hammasi olti yillik boshlang'ich maktabga qatnashi majburiydir. Majburiy to'qqiz yillik ta'lim ham barcha bolalar uchun bepul. Ehtiyojmand oilalarning bolalariga maktabdagi tushliklar,

ekskursiyalarga to'lovlar, tibbiy xizmat uchun milliy hamda mahalliy boshqaruv organlari tomonidan yordam puli beriladi.

Boshlang'ich maktabni bitirgan bola kichik o'rta maktabda o'qishni davom ettirishga majbur. Ijtimoiy kichik o'rta maktablar o'z tumanida yashaydigan jismoniy yoki ruhiy noqis bolani qabul qiladi. Mazkur maktablarda bolalarni tanlashning qandaydir qoidalari yoki qabul qilishning hech qanday shartlari yo'q. Lekin ota-onalari o'z bolalarini boshlang'ich maktabdan oliy o'quv yurtigacha ta'limning barcha bosqichlaridagi xususiy pullik bilim maskanlariga berish huquqiga ega. Xususiy o'quv yurtlarida o'quvchilarni tanlash qoidasi joriy etilgan va unga amal qilinadi.

Yaponiyada uch xil: kunduzgi, kechki va sirtqi katta maktablar mavjud. O'qish muddati kunduzgi maktabda uch yil. Kechki va sirtqi maktablarni bitirganlar katta o'rta maktabni bitirganlik to'g'risidagi diplomga teng diplom oladilar. Katta o'rta maktablardagi o'quvchilarning taxminiy 95 foizi kunduzgi smenada o'qiydi. Katta o'rta maktablar o'quv rejalarining xarakteri bo'yicha: umumiy (akademik) maktablarga, texnika, tijorat, mahalliy san'at maktablari va hokazolarga bo'linadi. Katta o'rta maktablarning 30 foiziga yaqini ta'limning ham umumiy, ham kasb-korlik kurslarini, 47 foizdan ko'prog'i faqat umumiy kurslarni va qolganlari kasb-korlik kurslarini tashkil qiladi. Katta o'rta maktablardagi o'quvchilarning taxminan 70 foizi umumiy o'quv rejalari bo'yicha ta'lim oladi. Katta o'rta maktablarga o'quvchilarni kichik o'rta maktabni bitirgani to'g'risidagi hujjatlar va kirish imtihonlarining natijalari asosida qabul qilinadi. Ijtimoiy va xususiy sektorlarda tegishli yosh guruhidagi o'g'il va qizlarning 98 foizi ixtiyoriy o'rta ta'limga jalb etilgan, ya'ni u umumiy ta'lim hisoblanadi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari 1961-yilda AQSH taklif etgan iqtisodiy yordam dasturini, ya'ni «Taraqqiyot yo'lidagi ittifoq» dasturini qabul qilishga majbur bo'ldi. Unda xalq ta'limini rivojlantirishning o'n yillik rejasi ham ifodalangan, umuman, mazkur dasturda maktablar tarmog'ini kengaytirish, o'quv maskanlarini bartaraf etishning, butun jamiyatni zamonaviylashtirishning asosiy omili ekani qayd etilgan, ammo dasturda asosan xorijiy mustamlakachilar va mahalliy zodagonlarning maqsad hamda manfaatlari nazarda tutilgan bo'lib, ularning niyati, avvalo, xodimlarni yetishtirish va taraqqiyparvar jamoatchilikning diqqat-e'tiborini dolzarb siyosiy muammolardan chalg'itish edi.

60–70-yillarda Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlarda maorif organlarining faoliyati keskin kuchaydi. Hukumat maktab va universitetlar ishiga, ularni moliyaviy ta'minlashga jiddiy e'tibor berdi. Amerika davlatlararo organlari va BMT tashkilotlarining, avvalo, YUNESKOning harakatlari tufayli o'qituvchilar tayyorlash, shuningdek, maktab xodimlariga yangicha o'qitish usullarini o'rgatish keng tus oldi. 60- yillar oxiridan ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida maktab va universitet ta'limi tizimi isloh qilina boshlandi. Islohotning asosiy g'oyasi o'quv maskanlarini ma'rifiy mazmundagi yoki mahalliy maqsadlar ko'zlangan vazifalarni bajarishga, fan-texnikani takomillashtirish negizida iqtisodiyotni jadal rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirishdan iborat edi.

Ta'lim siyosatini ana shu tariqa o'zlashtirishlarini Shimoliy Amerika o'quv markazlari asosida ta'limni zamonaviylashtirish, deb baholash mumkin edi. Mazkur o'zlashtirishlar pedagogik jihatdan muayyan amaliy maqsadlarni ko'zlashga da'vat etdi. Yosh avlodni o'qitish sohasidagi mazkur o'zgarishlar ko'pchilikning ishonchini oqlamadi va umidini puchga chiqardi. Tub ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirmay, ta'lim sohasida ham muvaffaqiyatlarga erishib bo'lmasligi to'g'risidagi fikrlarni isbotladi.

60–70-yillarda ta'lim sohasini rejalashtirish asta-sekin yo'lga qo'yildi, o'quv yurtlarini mablag' bilan ta'minlash tartibga solindi. Maktab ishlarini markazlashtirish kuchaydi va bu hol o'quv dasturlarini tuzish, kadrlardan foydalanish, maktab binolarini qurish kabi ishlarni muvofiqlashtirish imkonini berdi.

Mintaqadagi (Barbadosdan boshqa) hamma mamlakatlarda bolalarni majburiy ravishda 14 yoshgacha (Peruda 16 yoshgacha) o'qitish joriy etildi. Boshlang'ich maktabdagi ayrim mamlakatlarda, hatto o'rta maktabdagi o'qish ham bepul qilindi. Lekin bu qoida faqat davlat sektoriga qarashli maktablarga taalluqli edi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ba'zilarida maktablarning azaliy tuzilishini o'zgartirish bo'yicha ham islohotlar o'tkazildi. Boshlang'ich maktablarni va o'rta maktablarning dastlabki bosqichlarini birlashtirgan maktab ta'limi bazaviy turkumi tuzildi. Chunki boshlang'ich maktabga asoslanib kelgan kasb-korlik maktablarining umumta'limiy saviyasini oshirish zarur edi. Dastlab, 1965-yilda Chilida 8 yilga mo'ljallangan bazaviy turkum tashkil topgan bo'lib, 70-yillarda Boliviya va Braziliyada ham 8 yillik, Peru, Salvador va Venesuelada 9 yillik, Argentinada 6 yillik, Yamayka va Kolumbiyada 5 yillik ana shunday

turkumlar joriy etildi. Peru, Panama va boshqa qator mamlakatlarda majburiy ta'lim faqat boshlang'ich maktablarga emas, balki butun bazaviy turkumga ham tatbiq qilindi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ayrimlaridagi o'quv dasturlarining tor ixtisoslashuvi va muayyan amaliy yo'nalishga ega bo'lishi yoshlarning umumta'limiy tayyorgarligi uchun zararli bo'lib, ana shu tayyorgarlik darajasi pasayishiga olib boradi. Braziliya, Kolumbiya, Venesueladagi maktablar ixtisoslashtirilganining oqibati ana shu fikrni yaqqol isbotlaydi. Mazkur islohot aholini ish bilan ta'minlashning, davlat korxonalari uchun kadrlar tayyorlashning ba'zi muhim milliy muammosini va boshqa ba'zi masalalarni hal etish imkonini bergan bo'lsa-da, qator salbiy natijalarga olib borishi ham muqarrardir. Chunki ushbu ixtisoslashtirish bir tomonlama xarakterga ega bo'lib, maktab tizimining amerikalashuviga, uning insonparvarligi buzilishiga sabab bo'ladi. Mintaqadagi mazkur o'zgartirishlardan ko'zlangan asosiy maqsad ajnabiy monopoliyalar va mahalliy katta kompaniyalar korxonalarini yerlik mehnat resurslari hisobidan malakali kadrlar bilan ta'minlash edi. Shunga ko'ra, ta'limni isloh qilish dasturining bir tomonlama xarakteri tez orada yaqqol ayon bo'ldi.

Shunga qaramay, mintaqada ta'limni isloh qilish, shu jumladan, o'rta maktablarni ixtisoslashtirish milliy iqtisodiyotni kadrlar bilan ta'minlashda ma'lum darajada yordam berdi. Shuning uchun ham davlat boshlang'ich maktablar bilan bir qatorda, o'rta va oliy o'quv yurtlarini ham mablag' bilan ta'minlashni kuchaytirib bordi. Mintaqada xususiy o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. Ta'limning hamma bosqichlaridagi o'quvchilar kontingenti ancha ortdi. Lotin Amerikasi mintaqasi 1975-yilda bolalarni boshlang'ich ta'limga jalb etish bo'yicha dunyoda birinchi o'ringa chiqdi va qolgan hamma ko'rsatkichlar bo'yicha rivojlanayotgan hamma mamlakatlardan ancha ilgarilab ketdi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining taraqqiyparvar jamoatchiligi keng xalq ommasiga xizmat qiladigan Xalq maorifi masalalarini mustaqillik, demokratik va ijtimoiy taraqqiyot uchun kurashish orqaligina hal etish mumkinligiga ishonch hosil qildi va xuddi ana shu yo'nalishdan borishga intilmoqda.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.«Umumiy ta'lim» tushunchasiga nimalar kiradi?
2.Ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish zarurligining sababi

nimalardan iborat?

3.Maktabning o'quv rejasi nima?

4.O'quv dasturi nima va uning xalq ta'limini qayta qurish davridagi xususiyati nimalardan iborat? Boshlang'ich ta'limning istalgan predmetiga doir o'quv dasturini tahlil qiling.

5.Darsliklarga asosan qanday pedagogik talablar qo'yiladi? Boshlang'ich ta'lim darsliklaridan birini tahlil qiling.

6. Ta'lim mazmunini yanada takomillashtirish sohasidagi tadqiqot ishining ayrim yo'nalishlarini aytib bering.

XV bob. O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING SHAKLLARI.

O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING SHAKLLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Ta'lim ijtimoiy hodisa bo'lib, uning tarixi juda uzoqdir. Ta'lim kishilik jamiyati rivojining dastlabki davrlaridayoq katta rol o'ynagan. U to'plangan tajribalarni, dunyo haqidagi axborotlarni berish jarayonini ta'minlagan, insoniyatning faqat ijtimoiy rivojlanishiga emas, balki qiyin sharoitlarda yashay olishiga ham yordam bergan. Ta'limning tashkiliy masalalari Al-Forobiyning «Fan va aql zakovat» asarida o'quv fanlarinin guruhlarga bo'lib o'qitish? Ularning tarbiyaviy mohiyatini ochib berish masalalariga bag'ishlangan. Uzluksiz rivojlangan jamiyatda ta'limning mukammal jamoa shakli, ya'ni dars ming yillar mobaynida vujudga kelgan. Y.A. Komenskiy «Buyuk didaktika» asarida tarbiyaning oldingi barcha tajribalarini umumlashtirdi, sinfning dars tizimida ta'limning asosiy didaktik prinsiplarini izchil ifodaladi. O'sha zamondan buyon 350 yil o'tdi. Shuncha vaqt mobaynida darsning tashkiliy shakllari ham, ta'limning metodlari ham uzluksiz takomillashib bordi.

Xalq maktablari tashkil topganidan boshlab o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi hamda o'zaro munosabati muammolari ham vujudga keldi. Ma'lumki, o'qituvchining bilimi uning darsdagi va uydagi faoliyatining xarakteriga bevosita bog'liqdir, faoliyatsiz bilimlar ham bo'lmaydi. O'qituvchi ajoyib yo'sinda dars o'tishi, lekin bu darsning natijasi muayyan o'quvchi uchun hech narsaga arzimasligi mumkin.

Shularga ko'ra, o'qituvchi o'zini ana shunday o'quvchining o'rniga qo'ya bilishi, uning darsdagi faoliyatini va unga maktabda butun o'qish davridagi munosabatini tasavvur qilishi g'oyat muhimdir. Zotan tarbiya va ta'lim asta-sekin amalga oshadi hamda o'quvchiga barcha darslar majmuyi qanday ta'sir etishiga, o'quvchi o'qituvchi rahbarligida ongli va faol bajaradigan ishlarning hajmi hamda muntazamligiga bog'liqdir.

O'qituvchining vazifasi – darsda tafakkur va faoliyatning ana shu turlarini eng to'g'ri uyg'unlashtirishdir. Binobarin, bunday uyg'unlik dars samaradorligini oshirishning muhim omilidir.

O‘qituvchi dars muammolariga to‘g‘ri yondashishi uchun ta’lim jarayonining asosiy komponentlarini bilishi, ularning o‘zaro bog‘liqligi va bir-biriga ta’sirini tushunishi lozim. Obyektiv mavjudlikning mohiyatini bilishi ta’limning maqsadlaridan biridir.

Ta’limda bilimlarni o‘zlashtirish jarayoniga quyidagi komponentlar kiradi:

1. Hodisalarni, narsalarni kuzatish, axborotlarni idrok etish.
2. Olingan axborotlarni tahlil qilish (bilimlarning xarakterli belgilarini aniqlash, taqqoslash, ko‘chirish, birinchi jarayonda olingan axborotlarni o‘zgartirish va unda olingan axborotlar doirasidan chiqish).
3. Eslab qolish.
4. Ishlar, umumlashtirishlarning to‘g‘riligini tekshirish hamda baholash.

Umuman aytganda, ta’limni boshqarish o‘qituvchi o‘qish jarayonining asosiy strukturasi, elementlari, xususan, o‘quv materialining mazmuni, ta’lim metodlari, faoliyat usullari, shakllari va vositalari to‘g‘ri amalga oshuvi hamda o‘zaro ta’sirini ta’minlashdan iboratdir.

TA’LIMDA SINF-DARS TIZIMINING VUJUDGA KELISHI

Ta’limni boshqarishning asosiy tashkiliy shakli quyidagi ma’lum belgilarga ega bo‘lgan mashg‘ulotlar guruh yo‘sinida o‘tkaziladi:

- mashg‘ulotlarning har yili va har bir o‘qish kuni bir paytda boshlanishi;
- mashg‘ulotlar va ular orasidagi tanaffuslarning ma’lum vaqt davom etishi;
- guruhlardagi bolalarning yoshi va soni jihatdan baravarligi;
- material o‘rganish sur’atining bir xilligi;
- o‘quv mashg‘ulotlarining ma’lum tashkiliy shaklda o‘tkazilishi.

Guruhli mashg‘ulotlarning sinf-dars tizimi deb atalgan bunday shakli keng tarqaldi, mustahkamlandi va hozir ham ancha takomillashgan holda mavjuddir.

Maktab rivojlanishi tarixida 20-yillarda ta’limning yakka tartibdagi shakli notanqidiy yo‘sinda qabul qilindi va amaliyotga ta’limning brigada – laboratoriya metodi bilan kiritildi. Unda bir guruh (5–6 nafar) o‘quvchilar o‘qituvchi tavsiya etgan materialni mustaqil holda o‘rganganlar. O‘qituvchi maxsus tushuntirishlar bermay, faqat yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatgan. Hamma narsa uchun brigadir javob bergan. Bunday ta’lim bolalarning o‘quv faoliyati uchun mas’uliyatini pasaytirgan.

Maktab barham topishining noto'g'ri pedagogik konsepsiyalari davrida talimning «loyihalar metodi» deb atalgan shakli vujudga kelgan. Unda o'quvchilar o'qituvchining topshirig'i bo'yicha qandaydir obyektning loyihasini tayyorlaganlar. Mazkur g'oyalar mualliflarining aytishicha, o'quvchilar loyihani tuzishda o'quv rejasi bo'yicha o'tiladigan predmetlarga doir kompleks bilimlarni o'zlashtirgan.

So'nggi yigirma yil mobaynida pedagogika nazariyasi kombinatsiyalashgan darsni o'rganishdan darsni elementlari bo'yicha bosqichma-bosqich o'zlashtirishga, undan sintetik va nihoyat, muammoli o'rganishga o'tdi. Tadqiqotlarning uzviyligi va uzviy yondashishi to'g'risida juda ko'p ilmiy adabiyotlar mavjud. Masalan, M.I. Maxmutov, T.D. Kirilova, F.F. Korolyov va E.G. Yudinlarning hozirgi zamon darsi, uni tashkil etish, kamol toptiruvchi ta'lim sharoitidagi dars nazariyasi va amaliyoti, muammoli dars va hokazolarga doir kitoblarida darsga sistema sifatida qaralsagina, uni chuqur tushunish mumkinligi qayd qilingan. Lekin pedagoglar 70-yillardagina darsni o'rganish va tushuntirishga sistemali yondashish zarurligini to'la angladilar. Fanlar rivojlanishining hozirgi bosqichida darsni qanday tushunish kerak?

Dars nazariyasida hozirgacha bu tushunchaning yangi ta'riflari yo'q. Ko'p ta'riflarda xuddi ilgarigidek, dars malum vaqt mobaynida tarkibi o'zgarmaydigan o'qituvchilar va o'quvchilar faoliyatini tashkil etishning shakli bo'lib, u bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirish vazifalarini amalga oshirish uchun muntazam qollanishi ifodalangan. Darsda o'quv-tarbiya ishlarining barcha komponentlari: maqsad, mazmun, vositalar, metodlar, tashkil etish va boshqarish faoliyati hamda uning hamma didaktik elementlari mujassamlangan, deb hisoblash qabul qilingan.

Tabiiyki, dars yaxlit ta'lim jarayonini o'quv-tarbiya ishining boshqa tashkiliy shakllari – uy vazifalarini bajarish, predmet to'garaklarining mashg'ulotlari, sayrlar va hokazolar bilan uzviy birlikda aks ettiradi. «Darsni ikki jihatdan: umuman, ta'lim jarayoni va talimni tashkil etish shakli sifatida ta'riflab uni foydali deb hisoblash taklifi bor (M.I. Maxmutov). Ta'limga umumiy jarayoni dars o'qitish harakatining ta'lim mazmuni, prinsiplari va metodlari bilan belgilanadigan, ma'lum makonzamon chegaralarida o'qituvchi rejalashtiradigan hamda boshqaradigan birgalikdagi obyekt o'qituvchi va o'quvchilar amalga oshiradigan asosiy shaklidir.

Mazkur tushuncha ikkinchi nuqtayi nazardan quyidagicha ta'riflanadi: dars ma'lum tarkibdagi o'qituvchilar (muallimlar) bilan o'quvchilarning maqsadga muvofiq o'zaro ta'siri (faoliyatlari va aloqalari) jarayonini tashkil etishning, ta'lim mazmuni, shakllari, metodlari, vositalarini o'z ichiga oladi, ta'lim jarayonida o'qitish, kamol toptirish va tarbiyalash vazifalarini amalga oshirish uchun (bir xil vaqt ichida) muntazam qo'llanadigan boy va o'zgaruvchan shaklidir». (Qarang: M. I. Maxmutov. «Sovremyenniy urok».)

DARS - MAKTABDA O'QUV ISHLARINI TASHKIL QILISHNING ASOSIY SHAKLI

Hozirgi paytda o'quv ishlarini tashkil etishning quyidagi shakllari qo'llanadi: dars, ekskursiya, o'quv ustaxonalaridagi mashg'ulotlar, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi shakllari, uy ishlari, sinfdan tashqari o'quv ishlarining shakllari (predmet to'garaklari, studiyalar, olimpiadalar, tanlovlar).

Pedagogik adabiyotlarda va maktab amaliyotida darsdagi ishlarni tashkil etishning asosan uchta: yakka tartibdagi, umumiy va guruhiy shakllari qabul qilingan.

Biz darslardagi va uydagi yakka tartibdagi ishlar deganda o'quvchilarning o'zlari uchun maxsus tanlangan va har birining imkoniyatlariga mos topshiriqni bajarishlarini tushunamiz. Shunga ko'ra o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos imkoniyatlarini aniqlab, unga faqat tayyor namuna bo'yicha emas, balki mustaqil holda ishlashni ham talab qiladigan topshiriqlar sistemasini tanlaydi. Bunday ish tasodifiy emas, balki muntazam, puxta o'ylangan bo'lishi va bunda o'quvchining xususiyatlari hamda imkoniyatlari hisobga olinishi lozim. O'quvchi imkoniyatlarining ikki tomoni nazarda tutilishi zarur.

O'quv imkoniyatlarining ichki tomoniga fikrlash va eslab qolishdan iborat o'qish qobiliyati; o'quvchi ilgarigi ta'limda olgan maxsus bilimlar, shuningdek, o'quv mehnatiga doir ko'nikma va malakalarning, ma'lum darajada ish qobiliyati va mas'uliyatning, o'qish sabablari majmuyining mavjudligi kiradi.

O'quvchi imkoniyatlarining tashqi tomoni unga maktabda xilma-xil ta'sir ko'rsatishdan va uning oila muhitida oladigan taassurotlaridan iboratdir.

Yakka tartibdagi ta'lim har bir o'quvchiga yetarli darajada chuqur va puxta bilimlar berish uchun, har bir o'quvchi maqsadga muvofiq kamol

topishini va zaruratga qarab o'zining bilimlarini mustaqil holda to'ldirib borish ko'nikmalariga ega bo'lishini ta'minlash uchun kerak.

Yakka tartibdagi ishlarni darsning hamma bosqichlarida tashkil qilish maqsadga muvofiqdir.

Bunday ishlardan bilimlarni mustahkamlash, takrorlash va turli mashqlarni uyushtirishda foydalanish juda osondir. Ular yangi materialni o'rganishda ham g'oyat samaralidir.

O'quvchilar bilan olib boriladigan yakka tartibdagi ishlar rejasini quyidagi yo'sinda tuzish mumkin:

- dastlab mustaqil ishlarni o'tkazish hamda o'quvchi yashaydigan va o'qiydigan sharoitlarni tahlil qilish orqali uning imkoniyatlarini o'rganish;
- o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlashning didaktik vositalarini yaratish;
- har bir o'quvchi uchun eng maqbul topshiriqlarni hamda bilim olishi va kamol topishini nazorat qilish sistemasini belgilash, o'quvchini o'z vaqtida murakkabroq masalalarni hal qilishga o'rgatish, amalga oshirilgan ishlarni taqlil qilish va umumlashtirish, tuzatish va xulosalar chiqarish.

DARSGA QO'YILADIGAN TALABLAR

1. Har bir dars ma'lum bir maqsadni amalga oshirishga qaratilgan va puxta rejalashtirilgan bo'lmog'i lozim. Buning uchun:

a) dars yoshlarni barkamol shaxs ruhida tarbiyalashning umumiy maqsad va vazifalaridan kelib chiqadigan konkret bir maqsadni amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi;

b) darsning maqsadi albatta, o'quvchilarga tugallangan bilim berishni nazarda tutgan bo'lishi;

v) bir soatlik darsda o'tishga mo'ljallangan mavzu dastur materialining bir qismi sifatida ifodalanishi va bu materiallar o'zaro ichki mantiqiy bog'lanishga ega bo'lishi;

g) o'tilishi kerak bo'lgan materialning xarakteriga ko'ra qanday dars tipi, o'qitish metodidan foydalanish nazarda tutilishi;

d) sinf o'quvchilarining faolligini oshirish maqsadida umumsinf va ayrim o'quvchilar bilan qanday ish olib borish kerakligi belgilangan bo'lishi kerak.

2. Har bir dars mustahkam g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyaviy yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim:

a) darsning mazmuni o'tilayotgan mavzuning mohiyatiga bog'liq holda o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladigan materiallar bilan boyitilishi;

b) dars o'tilayotgan mavzuning mazmunidan kelib chiqadigan tabiat, jamiyat va kishi tafakkuri taraqqiyoti haqidagi ilmiy bilimlar o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashi va e'tiqodlarining shakllanishiga qaratilgan bo'lishi;

v) dars o'tilayotgan mavzuning mazmunidan kelib chiqadigan ilmiy nazariyalar orqali o'quvchilarning dialektik, materialistik dunyoqarashlarini shakllantirish va o'quvchilarni barkamol shaxs ruhida tarbiyalashi lozim.

3. Har bir dars albatta, turmush bilan, amaliyot bilan bog'langan bo'lmogi lozim. Bunda ayniqsa:

a) matematika, fizika, kimyo, biologiya, geometriya va boshqa fanlarning ilmiy asoslari, uni turmushda, ishlab chiqarish amaliyotida qo'llashi;

b) sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlanishida fanning tutgan o'rni kabilar nazarda tutilishi lozim.

4. Har bir dars xilma-xil metod, metodik usul va vositalardan keng va unumli foydalangan holda olib borilishi lozim.

5. Darsga ajratilgan har bir soatni tejab undan samarali foydalanish lozim.

6. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyati birlashgandagina qo'yilgan maqsadga erishish mumkin. Buning uchun:

a) o'qituvchi darsga puxta tayyorlanishi;

b) shu dars davomida ishlatiladigan ko'rgazmali o'quv materiallarini to'g'ri tanlashi va ishlatishi;

v) sinf jamoasi va har qaysi o'quvchi bilan munosib muomalada bo'lishi;

g) sinf faolligini oshirishga qaratilgan tadbirlarni to'g'ri belgilashi, ayniqsa, o'quvchilarning mustaqil fikr yuritishlarini, ularning diqqatini jalb qilish va ma'lum topshiriqlarni kitob bilan ishlash, tajriba o'tkazish va yozma grafik ishlarni bajarish.

O'QUV ISHLARINI TASHKIL ETISHNING UMUMIY SHAKLI

Darsning umumiy shakli, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining shunday turidirki, unda o'quvchilar hamma uchun umumiy bitta ishni

baravar bajaradilar. Olingan natijalar sinf bo'yicha muhokama qilindi, taqqoslanadi va umumlashtiriladi. Ommaviy ta'lim sharoitida o'quv ishlarini tashkil etishning umumiy shakli g'oyat muhimdir. U bolalarda jamoatchilik hissini tarbiyalash, ularni mulohaza yuritishga, o'quvchilarning mulohazalaridagi xatolarni topishga o'rgatish imkonini beradi. To'g'ri rahbarlik qilinsa, bolalarning o'quv imkoniyatlari aniqlansa, sinfda turli muammolarni muhokama etish juda samarali tadbir hisoblanadi. Bu tadbir o'qituvchidan hamma o'quvchilarning fikrlashiga mos ishni topish mahoratini, ularning istaklarini tinglay olishni talab qiladi. Darsning umumiy shaklida ko'zlangan maqsadlar bo'yicha va, ayniqsa, o'quvchilarda dalillar bilan muhokama yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda ajoyib natijalarga erishish mumkin. Agar bolaning o'quv imkoniyatlari to'g'ri baholansa, darsni tashkil qilishning umumiy shakli o'quvchilarga yakka tartibda yondashishdan keng foydalanish imkonini ham beradi. O'qituvchi ulardan o'z imkoniyatlariga bog'liq holda turli darajadagi umumlashmalarni so'raydi. Shu tariqa o'quvchilarning tinglashlari ham, o'z bilimlari va fikrlarini o'rtoqlari bilan taqqoslashi, tezda to'ldirishi, undagi xatolarni topish ko'nikmalarini shakllantirishi juda muhimdir.

Umuman olganda, sinfga ham reproduktiv, ham ijodiy topshiriqlar berish mumkin. Darsda ishning yakka tartibdagi va umumiy shakllari birlashtirilsa, har ikkalasining afzalliklaridan kengroq foydalanish imkoniyati tug'iladi.

Yangi materialni o'rganish va uni mustahkamlashda darsni tashkil qilishning umumiy shakli eng samaralidir, olingan bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llashni esa yakka tartibdagi ishlardan kengroq foydalanib tashkil etish yaxshidir. Laboratoriya ishlari umumiy yo'sinda tashkil qilinadi. Lekin bunda ham har bir o'quvchini maqsadga muvofiq kamol toptirish imkoniyatlarini izlash kerak.

TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING GURUHIY SHAKLI

So'nggi yillarda darsni tashkil etishning umumiy va yakka tartibdagi shakllari bilan bir qatorda, ta'limni tashkil etishning guruhiy shakli ham keng tarqalmoqda.

Guruhiy shaklning asosiy belgilari:

- mazkur darsda muayyan o'quv vazifalarini hal qilish uchun sinf bir necha guruhlarga bo'linadi;

- har bir guruh muayyan topshiriq oladi va uni birgalashib, o'z boshlig'i yoki o'qituvchining bevosita rahbarligida bajaradi;

- topshiriq guruhning har bir a'zosi qo'shgan hissani hisobga olish va baholash imkonini beradigan yo'sinda bajariladi;

- guruhning tarkibi doimiy bo'lmaydi, uni tanlashda guruhdagi har bir a'zoning o'quv imkoniyatlari jamoa uchun naqadar foydali amalga oshadigan bo'lishi nazarda tutiladi.

Maxsus tanlangan guruhlarda o'quv va ishlab chiqarish topshiriqlari ma'lum yo'riqnoma – reja bo'yicha bajariladi. Turli predmetlarda va hatto, bitta predmet bo'yicha darslarda guruhlarning rahbarlari va tarkibi har xil bo'lishi mumkin. Darsning guruhiy shakli guruhdagi ishning tashkil etilishiga bog'liq.

Birinchi galda, guruhning tarkibini to'g'ri tanlash zarur. U, albatta, kichik jamoa bo'lishi lozim, shundagina barcha a'zolar bir-birlarining yutuqlarini boyitadilar va kamchiliklarini to'ldiradilar. Guruhda o'zaro salbiy munosabatdagi bolalar bo'lmasligi kerak.

Ba'zan ma'lum topshiriqni guruhning moyilligi va qobiliyatlariga qarab qismlarga ajratiladi. A'zolarning har biri ishning o'ziga tekkan qismini yakka tartibda bajaradi. Keyin har bir o'quvchi bajargan ishning natijalari muhokama qilinadi va jamlanadi.

Darsning guruhiy shakli, ayniqsa, qandaydir amaliy masalalarni hal qilishda yoki kursning qandaydir xususiy masalasini chuqur o'rganishda samarali bo'ladi.

Darsning umumiy yoki yakka tartibdagi shaklida o'qituvchi bitta darsda hamma o'quvchilarga yordam berishga qiynaladi. U bir-ikki o'quvchi bilan ishlayotganida o'zlarida savollar tug'ilgan o'quvchilar navbat kutib turadilar. Guruhda esa o'quvchilarga juda tez yordam berish mumkin. Tajribadan ko'rinadiki, bunda guruhdagi kuchli va bo'sh o'quvchiga yordam beradigan o'quvchi bo'sh o'quvchiga nisbatan kam manfaatdor bo'lmaydi, binobarin, u o'z o'rtog'iga tushuntirishda uning bilimlari yuksak darajada faollashadi va mustahkamlanadi. Guruhlar har qanday muammolarni hal qilishda ham g'oyat samaralidir. Bir tomondan, ijodiy ish haqiqatni izlash jarayonini individuallashtiradi, chunki har bir o'quvchi yechimni mustaqil holda topishga intiladi. Ikkinchi tomondan, fikr almashish, taxminlarni birgalikda tekshirish tabiiy, jamoaviy xususiyat kasb etadi.

Sinfni guruhlarga bo'lishda qiyinchiliklar tug'ilishi tabiiy. Ayrimlar sinfni o'quvchilarning qobiliyatlariga hamda aqliy kamolot darajasiga qarab guruhlarga ajratishni tavsiya etadilar. Bunday qilish xatodir,

binobarin, qobiliyatli va qobiliyatsiz o'quvchilarni bir-biridan uzoqlash-tirish mumkin emas, aksincha, guruhlarda kuchsiz o'quvchilarga kuchli o'quvchilarning tashkiliy ravishda yordam berishini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

O'quv dasturida ko'zda tutilgan ekskursiyalarni o'tkazish majburiy bo'lib, bu ish u yoki bu predmetni o'rganishga ajratilgan vaqt hisobiga amalga oshiriladi. Ta'limni boshqa tashkiliy shakllari kabi o'quv ekskursiyalari ham didaktik prinsiplarni (ilmiylik, o'qishni hayot bilan bog'lanishini, ko'rsatmalilik va hokazolarni) amalga oshiradi, borliqni hodisalar va jarayonlarni, o'zaro bog'liqlik hamda o'zaro aloqalarni o'rganishda, ilmiy dunyoqarashni, bilish va jamoatchilik qiziqishlarini, shaxsning sifatlarini shakllantirishda, o'quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlash va kasblarga yo'naltirishda yordam beradi.

DARS TIZIMI STRUKTURASI ELEMENTLARI VA TIPLARI

1. Ta'limning strukturasi va tizimi haqida tushuncha. Avvalo, strukturaning nimaligini ko'rib o'tamiz. Har bir fandagi «struktura» tushunchasi o'ziga xos mazmunga ega. Chunki har qanday obyekt, jarayon, hodisaning ichki tuzilishi bo'lib, unda turli aloqa va munosabatlar mavjud. O'quv jarayoni ham o'zining tuzilishiga ega va u zvenolar, deb ataladigan o'zaro bog'liq malum qismlardan tashkil topadi. Butun ichidagi ana shu zvenolarning o'zaro bog'lanishi mazkur jarayonning strukturasini vujudga keltiradi. Lekin, ma'lumki, strukturasiz tizim bo'lmaganidek, tizimsiz struktura ham bo'lmaydi. Shunga ko'ra, strukturani tizimdagi o'zaro bog'liq elementlarning tartiblari, deb ta'riflash mumkin. Biz tizim tushunchasiga nimalarni kiritamiz?

Tizim – o'zining xossalari va bog'lanishlari bo'yicha u yoki bu tartibdagi o'zaro bog'liq ko'p elementlardir.

O'quv jarayonining strukturasi va tizimini yaqqol tasavvur etish uchun bu jarayon qanday zvenolardan tashkil topganini, ular orasidagi o'zaro bog'lanish qandayligini va har bir zveno qanday elementlardan iboratligini aniq bilish zarur. Avval o'quv jarayoni qanday zvenolardan tashkil topishini va ular orasidagi bog'lanishlarni ko'rib chiqamiz.

O'quv jarayoni quyidagi zvenolarga ega bo'ladi:

1. O'qituvchining o'quvchilar diqqati va tafakkurini jalb qilishi, shu orqali ularni o'quv materialini faol idrok etishga olib borish maqsadida bilish vazifasini o'rtaga qo'yishi.

2.O'qituvchi tomonidan bilimlarning berilish jarayoni va o'quvchilarning yangi materialni o'zlashtirishi.

3.Ilmiy tushunchalarning shakllantirilishi va umumlashtirilish jarayoni, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash va takomillashtirish.

4.O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tegishli vaziyatlarda qo'llash.

5.O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini o'zlashtirayotganini tekshirish.

Har kuni o'quv jarayonining tarkibiy qismi umumiy vazifalarni ham, o'ziga xos funksiyalarni ham bajaradi. O'quvchilar ularning birida bilish vazifasini anglaydilar, ikkinchisida o'rganilayotgan materialni idrok etadilar va tushunadilar, uchinchisida ko'nikma va malakalarini takomillashtiradilar. Har bir zvenoda yangilikning qandaydir qismi idrok etiladi, mehnat madaniyatining qandaydir elementlari o'zlashtiriladi. Ularning har birida ta'limning umumiy va o'ziga xos funksiyalari ma'lum yo'sinda birlashadi. O'quv jarayonining mazkur barcha zvenolari o'zaro chambarchas bog'langan. Masalan, o'quvchilar bilish jarayoniga loqayd munosabatda bo'lsa, o'quv materialini chuqur va ongli o'zlashtirishi mumkin emas. Bunday holda zveno ikkinchi vazifaga faol tayyorgarlik rolini bajaradi. Agar o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida o'z mushohadalari kuchi bilan ilmiy tushunchalarni, qonunlarni umumlashtirmasa, yangi materialni idrok etish jarayoni yuzaki bo'lib qoladi. Shu maqsadda o'qituvchi yangi materialni o'tishda: a) induktiv; b) analitik-sintetik, ya'ni tushunchalarni muayyan hodisalarni analiz va sintez qilish asosida asta-sekin shakllantirish; d) deduktiv yo'llardan foydalanadi.

Yangi materialni o'zlashtirishning har bir yo'lida muayyan va mavhumlikning, tasavvur va tushunchalarning o'zaro bog'lanishi juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tasavvur predmetning, asosan, tashqi ko'rinishini, ya'ni insonning sezgi organlari bevosita idrok etishi uchun qulay belgilarini aks ettiradi.

Tushuncha esa narsalarning mohiyatini anglash imkonini beradi va mazkur sinfga mansub barcha predmetlar uchun umumiy muhim xususiyatlar, belgilar va bog'lanishlarni aks ettiradi. Har bir fan o'zaro bog'liq tushunchalar tizimini tashkil qiladi. Demak, qandaydir fanning asoslarini o'zlashtirish, avvalo, mana shu fandagi tushunchalar tizimini o'rganishga chambarchas bog'liqdir.

O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini dastlabki, vaziyatlarda, ya’ni namuna bo‘yicha, shuningdek, hayotiy sharoitlarga yaqin yangi vaziyatlarda qo‘llash ta’lim jarayonining muhim zvenosi hisoblanadi. Chunki insonning amaliy faoliyati bilimlar haqiqatligining mezoni sifatida xizmat qiladi. Ana shunday faoliyatsiz ta’limni hayot bilan, amaliyot bilan bog‘lashdan iborat muhim vazifani hal qila olmaymiz.

Shu tariqa barcha zvenolar o‘zaro chambarchas bog‘lanishda o‘quv jarayonini tashkil etadi. O‘z-o‘zidan ayonki, ta’lim jarayonida mana shu hamma zvenolar belgilangan tartibda yoki to‘laligicha amalga oshuvining ahamiyati yo‘q. Bunda o‘quv jarayonining ma’lum qismida bir zvenoning ikkinchi zvenoga qo‘shilishi, o‘zaro singishi qandaydir zvenoning yetakchilik rolini bajarishi kuzatiladi. O‘quv jarayoni amalda ancha o‘zgaruvchandir. Aytaylik, o‘quv jarayonining ma’lum bir qismida o‘quvchilar bilimini tekshirish va baholash asosiy vazifa hisoblanadi. Lekin bundan boshqa zvenolar jarayonida daxlsiz bo‘ladi, degan ma’no kelib chiqmaydi. Bunda barcha zvenolarning umumiy vazifalari namoyon bo‘laveradi. Negaki, bilimlarni tekshirish va baholash to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilsa, hamma o‘quvchilar faollashadi, ularning har biri tegishli bilimlarni ongli ravishda eslaydi, o‘rtoqlarining javoblarini tanqidiy eshitadi, masalalarning yechilishini diqqat-e’tibor bilan kuzatadi, tajribalarning bajarilishiga qiziqadi va o‘zi ham har onda ishga qo‘shilish uchun tayyor bo‘ladi.

Ammo, har bir zveno ta’limning umumiy vazifasi bilan bir qatorda, o‘ziga xos masalalar doirasini ham qamraydiki, ular birgalikda zvenolardan har birining mazmunini tashkil etadi. Bu masalalar strukturadagi har qaysi zvenoning tarkibiy qismi sanaladi. Shuning uchun o‘quv jarayonini biz faqat strukturaviy zvenolarini emas, balki shu zvenolardan har birining tarkibiy qismlarini ham bilishimiz zarur jarayon, deb tushunish kerak. Misol uchun, o‘quvchilar oldiga bilish vazifasi qo‘yiladigan birinchi strukturaviy zvenoni ko‘rib chiqamiz.

Bilish vazifasini qo‘yish bir necha yo‘llar bilan amalga oshiriladi:

1. Muammoli vaziyatni yaratish yoki muammoli savollar berish orqali.

2.O‘rganilayotgan mavzuning amaliy ahamiyatini yoritish va ko‘rsatish orqali.

3.Hayajonli muhitni vujudga keltirish orqali.

4.Mavzuni e’lon qilish va undagi asosiy ilmiy g‘oyalarni ifodalash orqali.

Ana shu yo'llarning har biri ayni paytda mazkur strukturaviy zvenolarning tarkibiy qismi ham hisoblanadi va o'zining muayyan mazmuniga ega bo'ladi. Buning dalillarini keltiramiz. Yangi materialni bayon etishning safarbarlik bilan boshlanishi qanday bo'lishi mumkin? Mana shulardan biri. O'qituvchi sinfga kiradi, dars mavzusini e'lon qiladi va uni doskaga yozib qo'yadi. Shundan keyin materialning o'zini bayon qiladi. Darsning bu xilda boshlanishini pedagogika amaliyotida, xususan yuqori sinflarda ko'p uchratish mumkin. U keng tarqalgan va ma'qul topilgan, lekin uni samarali boshlanish, deb bo'lmaydi.

Bu misolda o'quvchilarning diqqat-e'tibori muammoning o'ziga yo'naltirish uchun muammoli vaziyat o'qituvchi tomonidan atayin vujudga keltiriladi. Bunday hollarda, ko'pincha, muammoni o'qituvchining o'zi shakllantiradi va ko'rib chiqadi. O'quvchilar uning mulohaza yuritishiga ergashib, muammoli fikrlash mantiqini o'rganadilar. Bu esa muammoli bayon etishning dastlabki bosqichi uchun xosdir. Lekin darsning turli bosqichlarida muammolilikning darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Yangi materialni bayon etishda o'qituvchi muammoli vaziyatni vujudga keltirishi va o'quvchilarni mustaqil holda yoki birgalikda muammoni hal qilish yo'llarini topishga jalb etishi mumkin.

Masalan, tabiatshunoslik darslarini olaylik. O'qituvchi qor yog'ayotgan paytda o'quvchilar bilan birgalikda maktab hovlisiga chiqadi va bolalarga qor uchqunlarini kaftlari bilan tutishni aytadi. Keyin ulardan kaftlariga nima ilinganini so'raydi. Har bir o'quvchining kaftida suv tomchisi ko'ringan va bir lahzadan keyin yo'qolgan - bug'langan edi. Suv tomchisi o'rni muzdek bo'lib qoldi. Bolalar bu g'ayrioddiy hodisaga qiziqdilar, albatta.

O'qituvchi o'quvchilardan: «Nima uchun kaftning qor uchquni tushgan joyi muzdek bo'lib qoldi?» - deb so'ramoqchi edi. Bu esa «suvning aylanishi» mavzusining nazorat savollaridan biridir. Yangi materialni o'rganishning odatdagidan boshqacha boshlanishi darsda muammoli vaziyatni yaratishda va o'quvchilarni muammoning yechimini birgalashib izlashga jalb etishda yordam beradi.

Darsning strukturasi qo'yilgan maqsadlarga, o'rganilayotgan materialning mazmuniga, ta'limning darsda qo'llanadigan metodlari va usullariga, o'quvchilarning tayyorgarlik va kamolot darajasiga, darsning o'quv jarayonidagi o'rniga bog'liqdir.

DARSLARNING TIPLARI

Dars strukturasi o'quvchilar bilish faoliyatining xarakteri bo'yicha tasniflanadigan darslarning tipiga bog'liq bo'ladi. Ularni o'tkazish usullari, ta'lim metodlari esa o'quvchilar mustaqil ishining darajasi bo'yicha tasniflanadi.

Darsning quyidagi tiplari mavjud: o'quvchilar yangi bilimlarni o'zlashtiradigan, faktli materiallar to'planadigan, kuzatishlar o'tkaziladigan, jarayon va hodisalar o'rganiladigan, ularni anglanadigan, tushunchalari shakllantiriladigan, ko'nikma va malakalar tarkib toptiriladigan darslar, bilimlar umumlashtiriladigan va tizimlashtiriladigan darslar, bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni takrorlash, mustahkamlash, boshqacha aytganda, kompleks qo'llash darslari, bilim, ko'nikma va malakalar og'zaki hamda yozma ravishda sinaladigan nazorat-tekshirish darslari, bir necha didaktik masalalar baravar hal qilinadigan kombinatsiyalashgan darslar. Darsning muayyan miqdordagi tiplarini belgilashning turlari, yo'llari bilan uning ancha jiddiy strukturasi ishlab chiqilgan. Masalan, kombinatsiyalashgan darslar quyidagi sxema bo'yicha tashkil qilingan: tashkiliy jihat, o'quvchilar uy vazifasini qanday bajarganini tekshirish, o'quvchilardan o'tilgan mavzu bo'yicha so'rash, o'qituvchining yangi materialni bayon etishi, o'rganilayotgan materialni mustahkamlash, uyga vazifa berish.

O'qituvchilarning ilg'or tajribasini tahlil qilish, didaktlar (I.T. Ogorodnikov, M.I. Maxmutov, V.A. Onishchuk, R.A. Mavlonova va boshqalar)ning tanqidi, darsning strukturasini tushuntirish, ta'limning hozirgi talablariga javob bermaydi, degan xulosaga olib keladi.

Darsning strukturasi faqat o'qituvchi va o'quvchilarning darsdagi hamkorlik faoliyati tashkil topishining tashqi ko'rinishini aks ettirib qolmasligi, balki o'quvchilar bilish faoliyati bilan bog'liq ichki jarayonning mohiyatini ham ifodalashi lozim.

Kamol toptiruvchi ta'lim sharoitida «darsning strukturasi» tushunchasini aniqlashda uni uchta: didaktik, mantiqiy-psixologik va metodik shartlar asosida ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Bunda doimiy komponentlar: oldin o'zlashtirilgan bilim va harakatlar usullarini faollashtirish hamda qo'llashdan, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat didaktik struktura asos bo'ladi (M.I. Maxmutov).

Hozirgi zamon darsining eng muhim xususiyatlari yangi o'quv materialini va uni amalda qo'llashni o'zlashtirish bilan birga, ilgari

o'rganilgan narsalarni o'zlashtirish, sintez qilish, takrorlash va mustahkamlash, nazorat qilish kabi elementlarining o'zaro bog'lanishidir.

T.A. Ilina darsning o'z strukturasiga barcha asosiy elementlarini olgan tipini, ya'ni umumiy yoki aralash darsni tavsiya etadi.

Darsning birinchi bosqichi – tashkiliy qism. Odatda, bu qismga salomlashish, o'quvchilarning, sinf xonasidagi jihozlarning darsga tayyorligini tekshirish, darsda yo'q o'quvchilarni aniqlash, ishning rejasini e'lon qilish kiradi. Tashkiliy qismning maqsadi – darsda ish vaziyatini vujudga keltirishdir.

Darsning ikkinchi bosqichi – yozma uy vazifasini qo'yilgan maqsaddan qat'iy nazar, turli metodlar bilan tekshirish.

Darsning uchinchi bosqichi – o'quvchilarning bilimlarini og'zaki tekshirish (yoki ulardan so'rash).

Darsning to'rtinchi bosqichi – o'qituvchining bayon etishi asosida yoki o'quvchilarning mustaqil tahlil qilishi orqali yangi materialni tushuntirish.

Darsning beshinchi bosqichi – uyga topshiriq berish. Darsning bu qismiga mazkur topshiriqning mohiyatini, lozim bo'lsa, uni bajarish metodikasini ham tushuntirish, uni o'qituvchining o'zi doskaga yozishi, o'quvchilarning daftarga yoki kundalikka ko'chirishi kiradi.

Darsning oltinchi bosqichi – yangi materialni mustahkamlash, ya'ni dastlabki yo'l-yo'lakay mazkur material bayon qilinayotganda amalga oshiriladigan mustahkamlashdir.

Darsning yettinchi bosqichi – uni tugallashdan iborat bo'lib, bu ish tashkiliy ravishda amalga oshirilishi kerak. Chunki dars faqat o'qituvchining ko'rsatmasi bo'yicha mustahkamlanadi. Muallif darsning ana shu yettita elementini nazarda tutib, uning strukturasini quyidagicha ifodalaydi:

I. Bilimlarni mustahkamlash darsi.
1. Tashkiliy qism.
2. Yozma topshiriqni (bor bo'lsa) tekshirish.
3. So'rash – mustahkamlash.
4. Uyga vazifa berish.
5. Darsni tugallash.

II. Yangi murakkab materialni tahlil qilishda uy vazifasi tekshirilmaydi.
1. Tashkiliy qism.
2. Yangi materialni tushuntirish.
3. Yo'l-yo'lakay mustahkamlash.

4.Uyga vazifa berish: darsni tugallash.

III. Muammoli darslar.

1.O'quvchilarni uyushtirish.

2.Muammoni ifodalash, taxminiy bayon qilish (natija qanday bo'lishi mumkinligini aytish) va yechimning variantlarini bildirish: muammoni amaliy hal qilishni izlash.

3.Natijalarni muhokama qilish.

4.O'qituvchining sharhi va umumlashtirishi.

5.Uyga vazifa berish.

6.Darsni tugallash.

Umuman aytganda, hozirgi zamon darsi o'zining an'anaviy maqsadlari, mazmuni, tashkiliy-metodik jihatlari, o'quvchilar ishlarini faollashtirish darajasi, strukturasi, sur'ati, ta'limning texnik vositalariga boyligi bilan farqlanadi. O'tgan davr tajribalariga tayanib va o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish g'oyalarini nazarda tutib, hozirgi zamon darslarini muammolik prinsipi asosida: a) muammoli va b) muammosiz darslarga bo'lish mumkin. Bunday darslar bir-biridan nimalari bilan farqlanadi? Ulardagi ta'limning metodlari va vositalaridagi tafovutlarni ko'rish mumkinmi? Lekin asosiy farq ularning strukturasidadir. Bunda muammoli darsning mantiqiy-psixologik (ichki) va didaktik (tashqi) strukturasi haqida gapirish mumkin.

Ichki struktura nuqtayi nazaridan o'qituvchi atayin muammoli vaziyatlarni vujudga keltiradigan va o'qituvchilarning o'quv muammolarining mustaqil holda qo'yish hamda ularni hal qilishga doir faoliyatini tashkil etadigan yoki muammoni o'zi qo'yib, ularning o'zi hal qiladigan, o'quvchilarga izlanish vaziyatidagi fikrlash mantiqini ko'rsatadigan darslarni muammoli darslar deyiladi.

Muammosiz dars o'qituvchi o'quvchilarga o'quv materialini bayon qilish va tushuntirishda muammoli vaziyatlarni (garchi ular tasodifan paydo bo'lsa ham) vujudga keltirilmasligi bilan muammoli darsdan farq qiladi.

Muammosiz dars didaktik jihatdan muammoli darsdan shu bilan farqlanadiki, unda o'quv jarayoni bosqichlarga aniq bo'linadi, darsning asosiy elementlari bo'lmaydi, o'qituvchi o'quv materialini bayon qilishi, bilimlarni mustahkamlashga, takrorlashga doir mashqlarni bajarishi darsning mustaqil bosqichlarini tashkil qiladi. Xususan, o'qituvchining axborot tarzidagi bayoni yoki o'quvchilarning mustaqil ishlari reproduktiv xarakter kasb etmaydi.

Muammoli darslar o'rganiladigan mavzuning va boshqa omillarning mazmuniga bog'liq holda muammosiz darslar bilan almashinishi mumkin. Ularning birlashuvi ta'limning faollashuvi darajasini belgilaydi. Agar darslar tizimida muammoli darslar ko'p o'rin olsa, bunday ta'limni muammoli, kamol toptiruvchi ta'lim, deb hisoblanadi. U o'quvchilarning aqli va hissiyoti yuqori darajada rivojlanishini ta'minlaydi. Lekin, hozir maktablarda o'tilayotgan muammoli darslar o'tilish amaliyotiga xos bo'lgan va oltmishinchi yillar didaktikada ifodalangan mazkur darslardan boshqachadir.

Darslarning muammoli va muammosiz darslarga bo'linishi M.I. Maxmutov o'z asarlarida ta'kidlaganidek, ta'lim jarayonini faollashtirish nuqtayi nazaridan katta amaliy ahamiyatga ega. Biroq, muammoli va muammosiz darslarning o'xshashligi hamda farqi ma'lum jihatdan nazorat darslariga ham daxldor bo'lib, ularda ham muammolilik darajasi o'quvchilar mustaqil ishining xarakteriga bog'liq.

Tushuntirish darsi. Ma'lumki, maktabdagi ta'limning asoslaridan biri onglilik prinsipidir. Shunga ko'ra, ko'nikma va malakalarni shakllantirishning dastlabki bosqichi nazariy masalalarni o'rganishdan iborat bo'lishi kerak. Bunda o'qituvchining materialni tushuntirishi eng muhim zveno hisoblanadi.

Tushuntirish darsining strukturasi, ya'ni undagi qismlarning o'zaro joylashuvi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1.Ilgari o'rganilgan materiallarga doir bilimlarni eslash (o'quvchilardan so'rash).

2.Materialni tushuntirish.

3.Materialning o'zlashtirilganini tekshirish.

4.Nazariyani qo'llash namunasini ko'rsatish.

Uyga vazifa berish.

5.Darsni yakunlash.

Ana shu tipdagi darsning strukturasi elementlariga dars mavzusini e'lon qilish, uning maqsadini ifodalash va vazifalarning qo'yilishini ham kiritish mumkin.

Bilimlar, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash darslari.

Bu tipdagi darsning strukturasi quyidagi darsning asosiy elementlarini o'z ichiga oladi:

1. Nazariya bo'yicha bilimlarni eslash.

2.Mavzu bo'yicha ko'nikma va malakalarni rivojlantirish (mashqlar).

3.Darsni yakunlash.

4.Uyga vazifa berish.

Bu struktura, bir qarashda, juda oddiy tuyuladi. Lekin aslida shunday emas. Darsdagi mustahkamlash ishi samarali bo'lishi uchun unga o'quvchilarni tayyorlash kerak. Birinchidan, ularni navbatdagi mustahkamlash darsi haqida o'z vaqtida xabardor qilish lozim. Shuningdek, o'qituvchi yana darsda nimalar bilan shug'ullanishlarini aytib berishi darkor. Ikkinchidan, mustahkamlash darsi arafasida o'qituvchilarga navbatdagi dars mavzusi bo'yicha muayyan topshiriqni tavsiya etish zarur. Qoida bo'yicha bu topshiriqqa quyidagilar kirishi lozim: dars mavzusi bo'yicha nazariy bayon qilingan paragraflar, o'zini o'zi tekshirish uchun paragraflarga savollar, mavzu bo'yicha kichikroq mashqlar.

O'quvchilarni o'tilganlarni mustahkamlash darsiga yaxshi tayyorlash uchun mazkur darsdan oldinroq ularga darslikdagi misollarni o'zlarining misollari bilan almashtirish, kichik-kichik mashqlarni bajarish, masalalar yechish kabi topshiriqlar berish foydalidir.

Takrorlash darsi. Mustahkamlash va takrorlash darslari o'rtasida anchagina umumiylik mavjud. Bu umumiylik, eng avvalo, mazkur darslarning vazifalari va strukturalariga taalluqlidir. Shu bilan birga, mustahkamlash va takrorlash darslari orasida tafovut ham bor. Shuningdek, takrorlash darsida material to'liq emas, balki tanlab ko'rib chiqilgan, oldingi darslarda yetarlicha o'zlashtirilmagan masalalar takrorlanadi.

Takrorlash darsi ish metodlari bilan ham mustahkamlash darsidan farqlanadi. Bu metodlar dars mazmunining o'zidan kelib chiqadi. Takrorlash darsi uchun yuqorida aytilganidek, mustahkamlash darsiga nisbatan ancha keng material tanlanadi. Lekin bu material qismlari bir-biriga bog'lanmaydi, balki o'quvchilar ularni taqqoslay oladigan yo'sinda jamlanadi.

DARSLARNING TURLARI

Darslarning faqat tiplari bo'yicha emas, balki turlari bo'yicha ham tasniflanishi ularni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun muayyan darajada ahamiyatga molikdir. Pedagogik adabiyotlarda darslarning turlari har xil asoslar bo'yicha ifodalanadi. Darslarni o'quvchi va o'qituvchilar faoliyatining xarakteri bo'yicha turlarga ajratish amaliy maqsadga muvofiq emas, bunday ajratishni ta'lim metodlarini amalga oshirish usullari bo'yicha bajarish lozim.

Mazkur holda darslarning tiplari va turlari bo'yicha tizimlashtirish mukammal shaklga ega bo'ladi: pedagogik maqsad va o'quv materiali darsning tipi, turini, didaktik maqsadlarini tanlash zaruratini keltirib chiqaradi va bular, o'z navbatida, ta'limning metodlarini, vazifalarning qo'yilishini hamda maqsadga erishishning omillari sifatidagi ta'limning vositalari, masalalarini yechish usullarini oldindan belgilaydi.

Darslarning turlari quyidagicha:

I. dars – leksiya; b) dars – suhbat; v) kino darsi; g) nazariy yoki amaliy mustaqil (tadqiqot tipidagi) ishlar darsi; d) aralash dars (bitta darsda darsning har xil turlari birikmasi).

II. mustaqil (og'zaki yoki yozma mashqlardan iborat reproduktiv tipdagi) ishlar darsi; b) dars – laboratoriya ishi; v) amaliy ishlar darsi; g) dars – ekskursiya.

III. og'zaki (umumiy, yakka tartibda, guruhiy) so'rash; b) yozma (yakka tartibda) so'rash; d) sinov; e) sinov amaliy (laboratoriya) ishi; f) kontrol ish; g) aralash dars. Oldingi uchta turning birikmasi.

DARSGA TAYYORLANISH

«Dars samaradorligi» degan ifodada ikkita tarkibiy qismni ko'rish mumkin, bular: darsga puxta tayyorgarlik ko'rish va darsni o'tish mahoratidan iborat. Yomon rejalashtirilgan, yetarlicha o'ylanmagan, shoshilinch loyihalangan va o'quvchilar imkoniyatlari bilan uyg'unlashmagan dars yaxshi *sifatli* bo'lishi mumkin emas.

Darsga tayyorlanish – bu butun bir tadbirlar majmuasini ishlab chiqish, ayni paytda pirovard natijani ta'minlaydigan o'quv-tarbiya jarayonini tanlashdir.

O'qituvchining darsga tayyorlanishi uch bosqichdan iborat: *aniqlash, oldindan aytib berish, loyihalash* (rejalashtirish). Bu o'rinda o'qituvchining materialni yaxshi bilishi, o'z fani doirasida erkin fikrlay olishi ko'zda tutiladi. U o'z shaxsiy mavzuga oid papkasini yoki ish kitobini yuritib, unga o'zi dars o'tadigan fan sohasidagi eng yangi ma'lumotlarni to'playdi, muammoli masala va topshiriqlarni, test materiallarini jamlaydi. Takror aytamiz, muvaffaqiyatli dars o'tish uchun o'qituvchi amaliy va o'quv materialini ishonch bilan puxta egallagan bo'lishi zarur.

Darsga puxta tayyorgarlik ko'rish ishlari o'quv axborotlarini sinf imkoniyatlariga, yuqori samara beradigan bilish mehnati va jamoa hamkorligini tashkil etishda qulay shart-sharoit (sxema) ni baholash va

tanlashga «moslashishga» olib keladi. Dars berishning oqilona shaklini tanlash uchun o'quv mashg'ulotini qat'iy ravishda rejalashtirish zarur.

Uning asosida darsni tayyorlash algoritmi (qoidalar majmuyi), barcha muhim omillar va holatlarni hisobga olishni kafolatlaydigan izchil tadbirlar bo'lishi zarur.

Demak, algoritm (qoidalar majmuyi)ni amalga oshirish muayyan shart-sharoitlarni aniqlash bilan boshlanadi. Diagnostika (aniqlash) bu – tarbiyaviy ishlarni loyihalash munosabati bilan dars o'tishdagi barcha vaziyatlarni «ochib» berish bilan – o'quvchilarning imkoniyati, ularning faoliyati va xulq-atvori motivlari, o'qitish darajasi talab qiladigan ehtiyojlar va ishtiyoqlari, qiziqish va qobiliyatlari, o'quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, darsning tuzilishi, shuningdek, o'quv jarayonida butun vaqtni qanday sarflanishini – tayanch bilimlarni takrorlash (aktualizatsiya)ga, yangi axborotlarni o'zlashtirishga, mustahkamlash va sistemalashtirishga, bilim, malakani tekshirish va xatolarni to'g'rilashga ketgan vaqtni chuqur tahlil etish bilan ifodalanadi. Ushbu bosqich mashg'ulotlar samaradorligini belgilovchi omillarning ta'sirini yorqin tasavvur etiladigan darsning diagnostik kartasini vujudga keltirish bilan yakunlanadi.

Oldindan aytish bo'lajak darsni o'tishdagi turli variantlarni baholash va ular orasidan eng maqbulini tanlashga qaratilgan. Oldindan aytishning zamonaviy texnologiyasi dars samaradorligi miqdoriy ko'rsatkichlarini quyidagi yo'llar bilan chiqarishga yordam beradi. Darsning asl maqsadi bo'lgan bilim (malakalar) hajmini shakllantirish 100% deb qabul qilinadi. Unga to'sqinlik qiluvchi omillar, tabiiy ravishda bu ko'rsatkichni pasaytiradi, yo'qotishlar kattaligi (u maxsus metodika orqali aniqlanadi) va u ideal natijada chegirib tashlanadi, shunday qilib, pedagog o'ylagan sxema bo'yicha dars samaradorligining erishishi mumkin bo'lgan aniq ko'rsatkichi aniqlanadi. Agarda bu ko'rsatkich o'qituvchini qoniqtiradigan bo'lsa, u darsga tayyorlanishning yakunlovchi bosqichi, rejalashtirishga o'tadi. Qoniqtirmasa – o'zgartirish mumkin bo'lgan omillar vositasida darsni tashkil etishning yanada mukammal sxemasini izlashga majbur bo'ladi.

Loyihalash (rejalashtirish) – tayyorlanishning yakunlovchi bosqichi bo'lib, u o'quvchilar bilish faoliyatini boshqarish dasturini tuzish bilan tugaydi. Boshqarish dasturi bu – qisqa va aniq, erkin tuzilgan hujjat bo'lib, unda o'qituvchi jarayonni boshqarishning o'zi uchun zarur o'rinlarini qayd qiladi, kimdan va qachon so'rash, qayerda muammoni yuzaga keltirish, mashg'ulotning keyingi bosqichiga qanday o'tish

kerakligi, oldindan ko'zlangan qiyinchiliklar paydo bo'lganda jarayonni qanday sxemada qayta qurish mumkin va boshqalar shular jumlasidandir. Boshqarish dasturi darsning an'anaviy rejasida boshqarish ta'sirini aniq, ravshan belgilash bilan farq qiladi.

Yosh o'qituvchilar darsning reja-konspektini batafsil yozishlari kerak. Bu qoida amaliyot talabi bo'lib, undan hali biror o'qituvchi bo'lajak darsni tashkil etishning har bir tafsilotigacha o'ylab chiqmasdan haqiqiy ustoz bo'la olmagan. Qachonki, takror-takror tuzilishlar odatga aylanib qolganda, rejaning hajmi muttasil kamaya borib, u harakatlarning aniq dasturiga aylangandagina, qisqartirilgan yozuvlarga o'tish mumkin bo'ladi.

Yosh o'qituvchi rejasida quyidagilar aks etgan bo'lishi kerak:

– darsning o'tish sanasi va mavzu rejasiga muvofiq uning tartib raqami;

– dars o'tilayotgan sinf va dars mavzusining nomi;

– o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish va ularni rivojlantirish maqsad va vazifalari;

– dars izchilligini ko'rsatgan holda uning tuzilishi va har bir bosqichlari bo'yicha vaqt taxminiy taqsimlangan bo'lishi;

– o'quv materialining mazmuni;

– darsning har bir qismida o'qituvchi tomonidan qo'llanadigan metod va ish usullari;

– dars o'tish uchun zarur bo'lgan o'quv qurollari;

– uyga topshiriqlar.

O'QITUVCHINING O'Z DARSINI TAHLIL QILISHI

O'qituvchi o'z faoliyatini o'z hamkasblari tahlil qila olganidek, tahlil qila olishi zarur. Busiz kasbda rivojlanishga erishib bo'lmaydi. Xo'sh, tahlil qilishning o'zi nimalardan iborat? U qanday prinsiplarga asoslanadi?

Bizningcha, pedagogik faoliyatni tahlil qilganda uning barcha tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish, ularning uzviy bog'liqligini chuqur tushunish, o'qituvchi qo'ygan masalalar, uni yechish yo'llari va ko'zlangan maqsadlar qanchalik uyg'unlashib ketishini his etish lozim. Bunda:

• birinchidan, biz hamkasbimiz darsini tashqaridan kuzatishimiz va faoliyatini tahlil qilishimiz;

• ikkinchidan, o'zimiz uchun alohida aqamiyatga molik bo'lgan o'z harakatlarimizni tahlil qilishimiz kerak.

Bunday tahlil (analiz) yo'llarini egallash uchun muayyan bosqichdagi ishlarni bajarmoq zarur.

Birinchi bosqich – psixologik-pedagogik fanning yangi g'oyalari, pedagogik faoliyatning tuzilishi, uning asosiy tarkibi, uning boshqa predmetlar bilan o'zaro ta'siri va o'zaro aloqasi bilan tanishish.

Ikkinchi bosqich – tahlil, qayd etish, ro'yxatga olish, xronometrlash yo'llarini o'rganish.

Biz ishlab chiqqan Tahlil sxemasi (Analiz sxemasi)da faoliyatni qanday qilib va qanday izchillikda tahlil qilish lozimligi va ular o'rtasida qanday tarkibiy qismlar va o'zaro aloqa borligini ko'rish mumkinligi bayon qilinadi.

O'qituvchining o'z pedagogik faoliyatini tahlil (analiz) qilish sxemasi

Pedagogik topshiriqlar:

– Dars (mavzu)ga qanday aniq vazifalar qo'yilgan: a) rivojlantiruvchi; b) tarbiyalovchi; d) ta'lim beruvchi.

– Ular qaysi umumiy vazifaning bir qismi bo'lib hisoblanadi?

– Darsda barcha topshiriqlar bajariladimi?

– Dars davomida vazifalar o'zgaradimi? O'zgargan bo'lsa, nima uchun?

Pedagogik vosita va usullar:

– Mazkur sinf va alohida o'quvchilarning xususiyatlari e'tiborga olindimi:

a)ularning aqliy va psixik o'sish darajasi;

b)potensial imkoniyatlari;

d)fanni bilish darajasi;

e)hissiy holatlar va darsga tayyorgarligi;

f) qanday hisobga olindi? Agar hisobga olinmagan bo'lsa, nima uchun?

– Mazkur sinf bilan ishlashga o'qituvchining xohishi qanday edi? Darsga tayyorgarlik darajasichi?

– Darsga tayyorgarlikda qanday usul va yo'llardan foydalanildi? Darsda vaqt taqsimoti qanday bo'ldi? U maqsadga muvofiqmi? Pedagogik masalalarni hal qilish uchun qo'shimcha materialdan foydalanildimi? Qanday maqsadda?

– Mavzuga oid majburiy material qayta qurildimi? Bu ijobiy natijaga olib keldimi? Agar olib kelmagan bo'lsa, nima uchun? Darsda kutilmagan vaziyatlar yuz berdimi? Qanday? U qanday hal etildi?

DARSNING UMUMIY BAHOSI (BAHOLASH)

– O'qituvchi bolalar bilan ishlashdan qoniqish hosil qildimi?

– O'quvchilar qanday ishlashdi? Ijodiy muhit vujudga keltirildimi?

– Ayrim o'quvchilarda va butun sinfda qanday qiyinchilik va muammolar paydo bo'ldi? Rejalashtirilgan masalalardan nima amalga oshirildi? Nima amalga oshirilmadi? Nima uchun?

– Pedagogik topshiriqlarni bajarish vositalarini to'g'ri (noto'g'ri) tanlashda muvaffaqiyatsiz (omadsiz)lik sabab bo'ldimi? Ular qanday vositalar edi? Yoki boshqa sabablar bormi?

Kelgusida ushbu dars tajribasini hisobga olsa bo'ladimi?

Oddiy o'qituvchi va ustoz o'qituvchining biror masalaga yondashuvlaridagi farqqa e'tibor qiling-a! Masalan, qarshimizda ikki parallel sinf turibdi, ularning nazariy tayyorgarligi ham, emotsional yetukligi ham deyarli bir xil o'quvchilardir. Albatta, ikkala sinfda ham ayni bir vazifani bir xil vositalar yordamida bajarish mumkin. Afsuski, ko'p o'qituvchilar xuddi shunday qiladi. Biroq ustoz-o'qituvchi boshqacha yo'l tutadi. Bir sinfda u voqealarning tashqi ta'siriga urg'u beradi, boshqa sinfda jarayonlar kechishi mantiqiga e'tibor qiladi.

Birida dars vaqtini shunday taqsimlaydiki, yangi materialni tushuntirish davomida mavzuning asosiy o'rinlariga diqqatni alohida qaratib, uni bir necha marta takrorlaydi, ikkinchisida esa dars oxirida qisqacha bayon etadi, xolos. Shu tarzda bir masalani ikki xil ko'rinishda hal qiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ta'lim olish jarayonida qanday komponentlardan foydalaniladi?
2. Darsning tashkiliy shakllarini ochib bering.
3. Dars tizimi, strukturasi, elementlari va tiplarini so'zlab bering.
4. Laboratoriya mashg'ulotlarida dars tizimi, uning tiplari va turlariga oid munozara uyushtiring.
5. Maktab o'qituvchisining darsga tayyorlanishini o'rganib, u haqda konspekt yozib keling.

XVI bob. O'QITISH METODLARI

Maktabdagi o'quv jarayonining sifati ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida o'qitishning usul va metodlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Binobarin, ular bilimlarning ongli va chuqur o'zlashtirilishiga, o'quvchilarda mustaqillik va ijodiy faollikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Usul va metod tushunchalari o'zaro bog'liqdir, chunki ularning har biri metod sifatida ham, usul sifatida ham namoyon bo'ladi.

Pedagogika amaliyotida o'qitish usullari va metodlarining juda katta boyligi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, bolalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayyorgarlik darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

Forobiyning fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasida o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish metodlariga qo'yiladigan talablar ifodalangan. Olim o'zining o'qitish metodlari haqidagi tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishontirish kerakligini uqtirgan.[1]

Sharq qomusiy olimlarining asarlarini tahlil qilish, hozirgi terminologiyadan foydalanib, mazkur asarlar mualliflarining prinsiplari va o'qitish metodlari bilishning umumiy qonunlariga muvofiqligini aniqlash imkonini beradi. Barcha qomusiy olimlar foydalangan o'qitish metodlarini bir necha guruhga ajratish mumkin. Bular: ko'rsatmali tajriba metodlari (Ibn Sino), bilimlarni bayon qilishning savol-javobli yo'llari (Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy), ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni tekshirish metodlari (Forobiy, Al-Xorazmiy) va hokazolardan iboratdir. Shunisi diqqatga sazovorki, mazkur olimlarning barchasi o'quvchilar faoliyatini kuchaytirish va ularda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish maqsadini ko'zlaganlar. Burhoniddin Zarnudjiyning fikricha, insonning bilish faoliyati bilmaslikdan bilishga qarab boradi. Aql faol, ijodiy kuchdir, koinotni bilish qurolidir. Ammo dastlabki tajribasiz bilishning bo'lishi mumkin emas. Chunki umuminsoniy aql tushunchasi taqqoslash, kuzatish va tajriba yo'li bilan tarkib topadi. Bundan shunday pedagogik xulosa chiqarish mumkinki, inson hissiy idrokni boyitish bilangina o'zining

[1] Ал-Форобий. Математический трактати. Алма-Ата, Илм, 1972, 327–328-стр.

bilimlarini oshira oladi. Shuning uchun ta'limda o'quvchilarning o'zidagi tajribaga tayangan metodlardan iloji boricha keng foydalanish kerak.

Metodlar va usullarni tanlash o'qituvchi darsda hal qilishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo'llansa, uni mustahkamlashda ikkinchi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo'llanadi. Darsning turli bosqichlarida puxta o'ylash va samarali usullar hamda metodlarni tanlash juda muhimdir. O'qituvchi darsning eng boshida 4–5 daqiqa umumiy so'rashni amalga oshiradi va o'quvchilarning qaysi guruhi o'tgan dars bo'yicha yetarli darajada o'zlashtirmaganini aniqlaydi va keyingi so'rashda sinfning diqqat-e'tiborini eng avval, ana shu masalaga qaratadi. Dastlab savollarga batafsil javob bera oladigan o'quvchilardan so'raydi. Natijada sinfning bir qismi uchun murakkablik qilgan material tushunarli bo'ladi. Bu usul o'quvchilarning mashg'ulotlardagi nuqsonlarini payqash va shu zahoti bartaraf etishda yordam beradi. Mazkur usulning samaradorligi ham xuddi ana shundadir.

Garchi har bir o'qituvchining ishida anchagina usul va metodlar mavjud bo'lsa-da, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirishdir. Bu tadbir juda muhim bo'lib, birinchidan, o'quvchilarni ularning e'tiqodiga, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, xatti-harakatga aylantiradi, ikkinchidan, o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi. Zotan, o'qish-o'rganish diqqat-e'tiborni talab qiladigan murakkab faoliyatdir va unda o'tkir aql, mustahkam iroda, tiniq tasavvur, kuchli xotira zarur. O'qituvchining vazifasi samarali usul va metodlardan foydalanib, o'quvchilarda ana shu sifatlarni tarkib toptirish va ularga qiyinchiliklarni yengishni o'rgatishdir.

Hozirgi o'qitish jarayonida qo'yiladigan talablar nima va o'quvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangilik elementlari bilan boyitish uchun nima qilish kerak? Hozirgi zamon ta'limi faqat insoniyat erishgan bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki jamiyat endi hal qilishi va bunda bugungi o'quvchilar qatnashishi lozim bo'lgan masalalar bilan tanishishni ham talab qiladi. Bunday masalalar kosmosni o'zlashtirish, atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish, cho'llarni hosildor yerlarga va bog'-rog'larga aylantirish, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va hokazolardan iborat bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligi va fanning hamma sohalarida juda katta

burilishlar ro'y bermoqda va har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalanuvchilarini o'zi o'qitadigan fan sohasi bo'yicha navbatdagi qayta qurilishlar va erishilgan yutuqlar bilan keng tanishtirishi kerak. Bu ishni o'quvchilarga mos shaklda va o'quv dasturiga muvofiq amalga oshirish lozim.

Mazkur talabning ikkinchi xususiyati o'qituvchining o'quvchilar fikr doirasini kengaytirish to'g'risida doimo g'amxo'rlik qilishidir. Ta'limning mana shu bosqichida o'qituvchi oldida o'quvchilarga oddiygina bilimlar berish emas, balki ularning fikr doirasini kengaytirish, qiziquvchanligini oshirish va ularda o'zi o'qitadigan fanga muhabbat uyg'otish vazifasi turibdi.

Shunday qilib, o'qitish metodi o'qituvchi va o'quvchilar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan yo'ldir. Unga quyidagi muayyan talablar qo'yiladi:

1.O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan yo'li fikrlashning dialektik-materialistik usuli, mustaqil qarashlar, irodaviy xususiyatlari va xulqning shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtayi nazaridan metod tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.

2.O'qitish metodining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi mazkur metod orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mumkinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmasligini ko'ra oladi.

3.O'qitishning tizimliligi uning samaradorligini belgilaydi.

4.O'qitish metodining tushunarliligi: o'qitishning yo'li o'quvchi uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim.

5.O'qitishning onglilik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir.

6.Bilimlarning puxtaligi va asosliligi.

7.O'qitish metodikasi nazariy va amaliy hodisalarning muvofiqligi.

Har qanday metoddan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. Har qanday faoliyat uning obyektini talab qiladi. Nihoyat, metod maqsadga olib borishi kerak, aks holda, u qo'yilgan maqsad uchun yaroqsizligini yoki bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday

metod uni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini va faoliyatni bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat obyekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi har qanday metodga nisbatan maqsadga muvofiqdir, lekin o'qitish metodi uchun yetarli emas.

Metod strukturasiga o'qitish usullari kiradi. Lekin metod mazkur usullar majmuyidan iborat emas. Usul o'qituvchi yoki o'quvchilar aqliy yoki amaliy ishining alohida operatsiyalari bo'lib, ular mazkur metodda tavsiya etilgan materialni o'zlashtirish shaklini to'ldiradi. Masalan, o'qituvchi eslab qolish usulini beradi. Usul metoddan ajraladi, o'zining bilimlarini o'zlashtirishdagi va ko'nikmalar hamda malakalarni shakllantirishdagi ahamiyatini yo'qotadi.

O'qitish usullarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

– tafakkur, xotira, diqqat va xayolning alohida operatsiyalarini tarkib toptiradigan va faollashtiradigan usullar;

– fikrlash faoliyatida muammoli va izlanishli vaziyatlarni vujudga keltiradigan usullar;

– o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollashtiradigan usullar;

– nazorat va o'quvchilarning o'zini o'zi nazorat qilish usullari;

– o'qitish jarayonida o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish usullari.

O'qitishning turli metodlariga bir xil usullarni kiritish mumkin. So'nggi yillarda pedagogika fani va maktab amaliyotida o'qitish metodlari muammosiga alohida e'tibor berilmoqda. Shu muammo bo'yicha anchagina tadqiqotlar bajarilmoqda, ilg'or pedagogik amaliyotda o'qitishning samarador metodlarining va ularning tizimlarini qo'llashning talaygina yo'llari topildi. Ammo umumiy ta'lim maktabiga qo'yilayotgan yangi talablar o'qitishning metodlari va usullarini yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar – yosh avlodga, xususan, fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy-nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish metodlariga, shu jumladan, o'quvchilarni mantiqiy fikrlash, mantiqiy operatsiyalarni bajarish usullari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, o'qitish metodlarining yagona ta'rifi yo'q. Ular o'qituvchi va o'quvchilarning ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarini hal

qilishga qaratilgan o'zaro hamkorlikdagi faoliyat usullarining tartibga solinishidir.

Umuman, o'qitish metodlarining majmuyi – atrofdagi voqelikni bilishning yo'li, deya xulosa chiqarish mumkin. O'quvchilar aqliy kamol topishining xarakterini belgilaydigan yo'l bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi, shaxsning xususiyatlarini shakllantiradi. O'qitishning maqsadi insoniyatning tajribasini o'zgartirishning o'zidir. O'qitish nazariyasi metodlarini insoniyat tajribasidan oladi va ularni o'quv mashg'ulotlariga moslashtiradi. Shuning uchun o'qitish metodlari doimiy ravishda yangilanadi, takomillashadi, fan-texnikaning rivojlanishi va ijtimoiy rivojlanish asosida yangi metodlar vujudga keladi.

O'qitish metodlarining juda ko'p turlari mavjud va ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Metodlar o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga asoslanib tasniflanadi.

Maktabdagi o'qitish metodlarining yagona tasnifi yo'q. Nazariya va amaliyotda bir qancha tasniflar mavjud bo'lib, ular o'zaro zid kelmaydi, biri ikkinchisini inkor etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi, o'qitish jarayonini ko'rish imkoniyatini yaratadi.

Tasnif tartib va tizimni vujudga keltiradi, umumiy va muayyan nazariy va amaliy, muhim va tasodifiy o'qitish metodlarini aniqlashga yordam beradi, shu orqali ulardan amaliyotda samaraliroq foydalanishga xizmat qiladi.

O'qitish metodlarini tasniflashda o'quvchiga dastur materialini o'rganishning maqsadga muvofiqroq yo'llarini tanlash imkonini yaratadi, o'z ishidagi yutuq va kamchiliklarni tushunishda yordam beradi, o'qituvchilarning faoliyatini takomillashtirish uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi.

O'QITISH METODLARINING TASNIFI

Pedagogikada o'qitish metodlarini tasniflashga yagona yondashuv mavjud emas. Hozirgi didaktikada o'qitish metodlarini bilimlar manbayi bo'yicha (S.O. Lordkipanidze, Y.Y. Golant), didaktik maqsadlar bo'yicha (B.P. Yesip), bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha (I.Y. Lerner, M.N. Skatkin, M.I. Maxmutov) farqlash eng ko'p tarqalgan.

Metodlarning binar sxemalari, ularni uch o'lchovli va hatto, keng qamrovli farqlash ham uchraydi. Ana shu tasniflarning har birida afzalliklar va kamchiliklar mavjud bo'lib, ular adabiyotlarda yetarlicha tahlil qilingan.

O'qitish metodlarini bilish manbalari bo'yicha tasniflash ancha oddiy bo'lib, ular maktab amaliyotida keng tarqalgan. Bu belgi bo'yicha metodlar quyidagi uch guruhga bo'linadi:

1.Og'zaki metodlar (bilimlarni so'z bilan bayon qilish, suhbat, darslik, ma'lumotnoma va ilmiy adabiyotlar bilan ishlash).

2.Ko'rsatmali metodlar (rasmlar, namoyishlar, kuzatishlar).

3. Amaliy metodlar (mashqlar, laboratoriyadagi amaliy ishlar). Bular ma'lum darajada shartlidir, chunki mazkur metodlarning hammasi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularni doim ham aniq chegaralab bo'lmaydi.

Har bir o'qitish metodining o'z vazifasi bor. Adabiyotlarda o'qitish metodlarining rag'batlantiruvchi (motivlashgan), ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptiruvchi umumpedagogik vazifalari ifodalangan.

O'qituvchi darsga tayyorlanishda va uning uchun eng muvofiq metodlarini tanlashda ana shu metodlarning bajarilishi mumkinligini va ularning strukturasini hisobga olib, shu asosda rag'batlantirish, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini kuchaytiruvchi murabbiydir.

Tasniflash ta'limning nazariy asoslarini ko'rishga yordam beradi, pedagogik fikrni chuqurlashtiradi va shunga ko'ra ijod uchun asos bo'ladi. O'qitish metodlarini tasniflash o'qituvchilar faoliyati o'rtasida taqsimlanadi. Birinchi guruhga o'qitish usullari va ikkinchi guruhga esa o'qish usullari kiradi. Quyida o'qitish metodlarining taniqli olimlar tavsiya etgan tasniflarini ko'rib chiqamiz.

Xorazmiy, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Burhoniddin Zarnudjiylarning metodlari tasniflarida asosan mantiqiy bilish faoliyatini kuchaytirish nazarda tutilgan bo'lib, ular ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda mustahkamlash, ko'rsatmalilik nazariya bilan amaliyotni o'zaro bog'lash, izlanish metodlaridan iboratdir.

I.Y. Lerner va M.N. Skatkin o'qitish metodlarini quyidagilarga ajratadilar:

- tushuntirish – rasmlar metodi;
- reproduktiv metod;
- muammoli bayon qilish metodi;
- qisman izlanish metodi;
- tadqiqot metodi.

M.A.Danilov va B.P.Yesipning tasnifi ma'lum turdagi darslarda qo'yiladigan vazifalarga bog'liqdir.

1.Bilimlarni bayon qilishda: hikoya-tushuntirish, ma'ruza, suhbatlar, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish etish.

2.O'quvchilarda ko'nikma va malakalarni shakllantirish: mashqlarni shakllantirish va amaliy ishlar.

3.Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish – joriy kuzatishlar, og'zaki so'rash, yozma va amaliy nazorat ishlari.

S.I.Perovskiy va Y.Y. Golant tasnifi: faol va passiv metodlarga bo'lish:

- agar o'quvchilar mustaqil ishlasa, faol metodlar (laboratoriya metodi, kitob bilan ishlash);
- agar o'quvchilar faqat tinglasa va eshitsa, passiv metodlar (hikoya, ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish metodi, ekskursiya).

Bunday tasniflash ma'qul emas, chunki u o'quvchilarning ongliligi va faolligi prinsipini buzadi.

Y.K. Babanskiyning tasnifi bo'yicha metodlar uchta katta guruhga bo'linadi:

- o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish va amalga oshirish;
- nazorat va o'zini o'zi nazorat qilish metodlari. (Ikkinchi guruhda ishning qator yangi metodlari va usullari mavjud.) Muallif quyidagilarni tavsiya etadi;
- bilishga doir o'yinlar, o'quv munozaralari, qiziq vaziyatlarni vujudga keltirish, rag'batlantirish, tanbeh berish va nazorat metodlari.

T.A. Ilina olimlarning tasniflarini umumlashtirib, Y.K. Babanskiyning tasnifini ma'qullagan va tasniflashning quyidagi tartibini tavsiya etgan:

- yangi bilimlarni (o'qituvchining so'zlariga tayangan holda berish uchun foydalanilgan tushuntirish, hikoya, maktab ma'ruza metodlari);
- yangi bilimlar o'zlashtirilishi, mustahkam malakalar shakllanishi uchun foydalaniladigan metodlar: suhbat, ekskursiya, eksperiment va laboratoriya ishi, darslik va kitob bilan ishlash, o'yinlari, mashqlar;
- darsning har bir bosqichida foydalansa bo'ladigan texnik vositalar bilan ishlash metodlari;
- mustaqil ish.

S.P. Baranov o'z tasnifini guruhlar bo'yicha taqsimlaydi. Birinchi guruhga o'qitishning o'qituvchi eng asosiy rol o'ynaydigan hikoya, suhbat, tasniflash, tushuntirish va hokazolarni kiritadi. Bunda o'quvchining asosiy vazifasi – o'qituvchi mulohazalarining mantiqiga ergashish, bayon qilinayotgan mazmunni tushunish, eslab qolish va keyinchalik o'rganilgan materialni qayta gapirib bera olishdan iborat bo'ladi. Uning fikri o'qituvchi mulohazalarining tizimiga qanchalik yaqin bo'lsa, o'quv materialini o'rganishning tavsiya etilgan yo'li

shunchalik ishonchli bo'ladi. O'quvchining asosiy vazifasi – o'qituvchining gaplarini tinglash va ularni tushunib olishdir.

Ikkinchi guruhga o'qishning yo'llari: mashqlar, mustaqil, laboratoriya, amaliy va kontrol ishlar kiradi. O'quvchi faoliyatining xarakteri tavsiya etilgan metodning samaradorligini belgilaydi. O'qituvchinig roli bolalarning o'qishiga mohirona rahbarlik qilishdan iborat bo'ladi.

Tasniflashning shunday turlari ham mavjudki, ularda o'qitish metodlari o'qishning tegishli metodlariga: axborot-umumlashtirish, ijrochilik-tushuntirish, reproduktiv, instruktiv-amaliy va mahsulli-amaliy, tushuntirish-da'vat va qisman izlanishli, undovchi va izlanish tarziga mos keladi (M.I. Maxmutov).

Amalda o'qitish metodlarini tasniflashga bilimlar manbayi mantiqan asoslar bo'yicha (N.M. Verzilin), bilimlar manbayi va o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi mustaqillik darajasi bo'yicha (A.N. Aleksyuk, I.D. Zverov va boshqalar) baravar yondashish eng ko'p uchraydi.

S.G.Shapovalenko metodlarning to'rt jihatini: mantiqiy-mazmuniy, protsessual va tashkiliy boshqarilishi jihatlarini ko'rib chiqadi.

Metodlarni tasniflash muammosiga turlicha qarashlar ular haqidagi bilimlar tabaqalanishi va birlashishining tabiiy jarayonini aks ettiradi (Svetlovskaya, Suvorova, Lvov, Mavlonova va boshqalar).

O'QITISHNING OG'ZAKI METODLARI

1. Yangi bilimlarni berish metodlari. Biz o'qitish metodlarini tasniflashda yetakchi metodlardan birini ajratdik. U bilimlar manbayi, ya'ni yangi bilimlar hamda ta'riflarni berish; tushuntirish, hikoya, maktab ma'ruzasi metodlari majmuyidir. Quyida ana shu metodlarning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Tushuntirishni ayrim tushunchalar, voqealar, harakat prinsiplarini og'zaki talqin etish deb anglash lozim. O'qitishning bu metodida eng asosiy narsa mushohadalarni ilmiy isbotlash mantiqidir. Ilmiy fikrlash mantiqi tushuntirishga qo'yiladigan asosiy talabni belgilaydi. Bu nimani bildiradi, avvalo, o'qituvchi yangi materialni o'tishda foydalaniladigan o'quv predmetining ilmiy mazmunini chuqur bilishi, dars uchun zarur materialni tanlay olishi va tushuntirishning samaradorligini belgilashi kerak. Bundan tashqari, bolalar mazkur materialni o'rganishning maqsadini aniq belgilashi, ularga qiziqarli bo'ladigan faktli materialni tanlashi lozim. Buning uchun esa o'qituvchi o'quvchilarning psixologik

va yosh xususiyatlarini yaxshi bilishi, tushuntirishda ularning diqqatini tez jalb etishi va bilishga doir ishlarni faollashtirishi zarur. O'qituvchining nutqi yorqin, aytgan so'zlari bolalarga tushunarli bo'lishi kerak. Ana shu fikrlarimizning dalili sifatida matematika darsini olaylik.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarni 6 va 7 sonlarini hosil qilish bilan tanishtirish, sonlarni taqqoslashni, 1–7 sonlari ichida miqdoriy va tartib sonlardan foydalanishni mashq qilish, 6 va 7 raqamlari bilan tanishtirish, 6 raqamining yozilishini mashq qilish.

2. O'n ichida sonlar tarkibiga doir bilimlarni mustahkamlash.

YANGI MATERIAL USTIDA ISHLASH

1. O'qituvchi yangi material ustida ishlashni quyidagi savollar bilan boshlashi mumkin: «Biz sizlar bilan qanday sonlarni o'rgangan edik? (1-2-3-4-5). Shu sonlarning qaysinisi eng katta son? (5) Hisoblashda 5 dan keyin qanday son keladi? (6) 6 soni qanday hosil bo'ladi? 5 ta doiracha bor bo'lsa (polotnoga qo'yilgan), ular oltita bo'lishi uchun nima qilish kerakligini ko'rsat». Chaqirilgan o'quvchi buning uchun 5 ta doirachaga yana 1 ta doiracha qo'shish kerakligini ko'rsatadi. O'qituvchi yana bolalardan so'raydi: «Bola sanoq bo'yicha nechanchi doirachani qo'shdi? (Oltinchi.) Doirachalarning hammasi nechta bo'ldi? (6 ta.) Olti soni qanday yozilishini biladiganlar bormi? Chaqirilgan o'quvchi yoki (xohlovchilar topilmasa) o'qituvchining o'zi 6 raqamini ko'rsatadi va polotnoga qo'yadi. Shundan keyin o'qituvchi bolalarga 6 sonini hosil qilish (5 ta bir xil doirachaga yana 1 ta boshqacha rangli doirachani qo'shish) amalini narsalar bilan bajarishni, so'ngra 6 soni qanday hosil qilinganini kesma raqamlar bilan yozishni buyuradi. 7 sonini hosil qilish ham xuddi shu yo'sinda bajariladi: 6 ta bir xil rangli uchburchakka yana 1 ta boshqacha rangli uchburchak qo'shiladi va kesma raqamlar bilan (6+1=7) yoziladi.

2. Shundan so'ng 5 va 6 (6 va 7) sonlarini taqqoslash ishlari bajariladi. Buning uchun to'plam polotnosida 5, 6 va 7 ta narsadan iborat sonlar pog'onachasi namoyish etiladi. Bunda 6 ning 5 dan 1 ta ko'pligi aniqlanadi. Bolalar tegishli yozuvlarni kesma raqamlar bilan bajaradilar. Keyin darslikdagi rasmlar bo'yicha ishlashga o'tish mumkin.

Parashutchilar tasvirlangan rasmga savollar: «Oldin nechta parashutchi sakradi? (5) Yana nechta parashutchi sakradi? (1) Oltinchi parashutchi sakraganidan keyin hamma parashutchilar nechta bo'ladi?

(6) 6 qanday hosil qilindi? (5 ga 1 qo'shildi.) Oltinchi parashutchi sakraganidan keyin parashutchilar ko'paydimi yoki kamaydimi? (Ko'paydi: 6>5 bo'ldi)». Keyingi rasmga savollar: «Avval nechta samolyot ko'tarildi? (6) Keyin nechtasi ko'tarildi? (1) Hamma samolyotlar nechta bo'ldi? (7) 7 qanday hosil qilindi? (6 ga 1 qo'shildi.) 6 ta ko'pmi yoki 7 ta ko'pmi? (7>6.)» Uchburchakli yoki to'rtburchakli rasmlar bilan ham ana shu yo'sinda ishlanadi (birliklarni ayirish bilan 5 va 6 sonlari hosil qilinadi).

Sahifaning yuqorisiga yozilgan qator sonlardan tartib munosabatlarini aniqlashda foydalanish mumkin. O'qituvchi: «Sizlar, masalan, kinoteatr zalining bir qatoridagi o'rindiqlarni ko'z oldingizga keltiring», deydi va bir o'quvchidan: «Sening o'rning oltinchi, ikki yoningdagi qo'shnilaring nechanchi o'rinlarda o'tirgan bo'ladi?», deb so'raydi. Boshqa o'quvchiga murojaat qilib: «Sening o'rning yettinchi va sen unga 1 nomerli kreslo tomondan borasan, bunda nechanchi nomerli kreslolar oldidan o'tishing kerak?», deydi. Keyin o'quvchilarga shunday savol tashlaydi: «Bola qatorning qoq o'rtasida (to'rtinchi o'rinda) o'tiribdi, uning chap tomonidagi (5, 6, 7) kreslolar va o'ng tomonidagi (3, 2, 1) kreslolarning nomerlarini ayting». O'qituvchi namunani ko'rsatgach, bolalar 6 raqamini yozadilar, 6 soni hosil bo'lishini ko'rsatadigan nuqtalarni qo'yadilar (bu ishni darslikda berilgan namunaga qarab bajaradilar). 2–3 ta tengsizlikni yozadilar.

O'TILGAN MATERIAL USTIDA ISHLASH VA YANGI MATERIALNI O'RGANISHGA TAYYORLANISH

1. Navbatdagi darsga tayyorgarlik sifatida bolalarga 4+1 = 5, 5-1=4, 2-1 = 1, 4-1 = 3 kabi misollarni berish foydalidir. Bolalar tanlash metodidan foydalanib yoki 2, 3, 4, 5 sonlarining tarkibini bilish asosida tushirib qoldirilgan sonlarni qo'yadilar. Shunday savollar o'rtaga tashlanadi: «5 hosil bo'lishi uchun 4 ga qancha qo'shish kerak? 5 dan nechta olib tashlasa, 4 qoladi?»

1 dan 10 gacha bo'lgan sonlarning 2-qismiga doir dars. Darsning maqsadi. O'tilganlarni mastahkamlash. O'qituvchi darsni ishning muayyan sharoitlarini hisobga olib tashkil etishi mumkin. Namoyish qilinadigan va individual material bilan o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotda qatordagi sonlarning qanday hosil bo'lishini, ularning o'sish va kamayishdagi tartibini takrorlash foydalidir. Ana shu maqsadda bolalar sonlar qatoridagi bo'sh o'rinlarni to'ldiradilar, o'sish

va kamayish tartibida berilgan sonlardan foydalanadilar, sonlarni berilgan har qanday sondan boshlab, tartibi bo'yicha, masalan, 2 dan 7 gacha, 8 dan 3 gacha aytadilar. (Sanashni davom ettirish o'yini.)

Mustaqil yechish uchun ham misollar berilishi (ularni yechishda ko'rsatmali qurol sifatida «Sonlar pog'onasi»dan foydalanilishi) mumkin. Misollarning bir qismini mustahkamlash darsida tuzsa ham bo'ladi. Misollar qanday yechilganini tekshirish uchun har bir ustundagi misollarni taqqoslash va bolalarni: agar 1 ni ayirsak, 1 ta kamayadi yoki 1 ni qo'shsak, 1 ta ko'payadi, degan xulosaga olib borish g'oyat foydalidir.

Hikoya – xabar shaklidagi yangi materialni yoritish metodidir. Undan hamma sinflarda foydalaniladi. O'quvchilar aytiladigan ma'lumotlarni bilmaydigan yoki kam biladigan quyi sinflarda bu metodni qo'llash juda qulaydir. Lekin yangi materialni hikoya metodidan foydalanib tushuntirish uchun o'qituvchi puxta tayyorgarlik ko'rishi va:

- hikoyaning g'oyaviy yo'nalishini ta'minlashi;
- unda yetarli miqdordagi yorqin va ishonarli misollar hamda dalillar, to'g'ri tekshirilgan ma'lumotlar bo'lishi;
- asosiy fikr va muhim jihatlar bayon qilinishi;
- hikoya tushunarli, sodda tilda aytilishi;
- material jo'shqin ifodalanishi kerak.

Maktab ma'ruzalaridan, asosan, yuqori sinflarda foydalaniladi. Chunki ular hikoyaga nisbatan uzoqroq davom etadi. Mazkur ma'ruzalar faqat o'quv dasturining yirik va muhim masalalari bo'yicha o'qiladi.

Yangi bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash, ko'nikma va malakalar hosil qilish uchun foydalaniladigan metodlar. O'qitish metodlarining birinchi guruhidan farqli o'laroq, ularning ikkinchi guruhida o'quvchilar yangi materialni bilishda faolroq qatnashadilar. Ular o'qituvchining savollariga javob qaytaradilar (suhbat); kuzatishlar o'tkazadilar (ekskursiya); ta'lim vositalari orqali mustaqil bilim oladilar (kitob, darslik bilan ishlash); olgan bilimlarini turli vositalar bilan mustahkamlaydilar (o'yinlar, mashqlar).

Suhbat ta'limning keng tarqalgan usuli bo'lib, darsning istalgan bosqichida qo'llanishi mumkin. Suhbatning to'rt xil turi mavjud bo'lib, ular: yangi bilimlar berishda, bilimlarni mustahkamlashda, olingan bilimlarni tekshirishda, o'tilgan materialni takrorlashda qo'llaniladigan suhbatlardir. Yangi materialni tushuntirishdagi suhbat, asosan, o'quvchining shaxsiy tajribasiga tayanadi. Uning manbayi ko'rsatmali qo'llanmalar, darslik materiallari, jadval va hokazolar bo'lishi mumkin.

Yangi bilimlar berishga doir suhbatni induktiv yo'l bilan (ya'ni xususiy ma'lum yoki zarur voqealardan umumiy voqealarga qarab borish tarzida) yoki deduktiv yo'l bilan (ya'ni umumiy hodisadan xususiy hollarga qarab borish tarzida) o'tkazish mumkin. Bilim berishning induktiv va deduktiv yo'llari o'zaro bog'liqdir. Masalan, o'qituvchi qator misollarni aytishi va keyin xulosa chiqarishi yoki umumlashtirishi mumkin (induksiya).

Yangi bilimlar berishda evristik suhbatdan foydalaniladi. Bu metod o'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir vazifa qo'yib, ularni og'zaki savollar orqali ana shu vazifani hal qilishga olib borishda qo'llanadi. Suhbatni muvaffaqiyatli o'tishi savollarning mohirlik bilan qo'yilishiga bog'liqdir. O'qituvchining savollari, avvalo, qisqa va aniq bo'lishi, mantiqiy izchillikda berilishi, o'quvchining fikrini uyg'otishi: uni o'ylashga, tahlil qilishga, taqqoslashga majbur etishi, yangi hodisalarni tushunishga undashi kerak. O'qituvchilar savollarga to'la, ongli ravishda va asosli javob berishlari, mustaqil fikrlarini aks ettirishlari lozim. Suhbatni bilimlarni mustahkamlash uchun ham o'tkazish mumkin. U o'qituvchining axborotidan keyin yoki darslikdagi materialni mustaqil ishlab chiqilgandan keyin o'tkaziladi. Suhbat mustahkamlovchi metod sifatida bilimlarni tekshirish va baholash jarayonida ham o'tkazilishi mumkin. Suhbat mustahkamlovchi metod sifatida bilimlarni tekshirish va baholash jarayonida ham o'tkazilishi mumkin. Suhbat usuli munozara va mubohasa metodlariga kiradi. Quyida ushbu metod asosida bitta darsni misol keltiramiz.

Ta'limiy suhbat. Ekskursiya, amaliy ish va yangi materialni tushuntirgandan keyin ularni mustahkamlashda, takrorlashda, shuningdek, ekskursiya va yangi materialni tushuntirish davomida o'qituvchi o'quvchilar bilan suhbatlashadi. Suhbatni o'quvchilar shaxsiy tajribalari va kuzatishlari, mavjud bilimlari asosida o'qituvchining savolini tushunadigan va unga javob qaytara oladigan bo'lganlaridan keyin o'tkazish mumkin. Agar ana shunday sharoit (bilimlar, tajriba va kuzatishlar) bo'lmasa, o'quvchilar hech qanday tasavvurga ega bo'lmagan narsalar, hodisalar to'g'risida suhbat o'tkazishning mutlaqo foydasi yo'q.

Har qanday suhbatning asosini didaktik masala tashkil etadi. Ana shu masala suhbatning vazifasini va xarakterini, hatto uning turini ham belgilaydi. Shunga ko'ra, ta'limiy va evristik-ta'limiy suhbatlar bo'ladi.

Ta'limiy suhbat o'rganiladigan materialni yanada mustahkamlash, chuqurlashtirish va takrorlash maqsadlariga xizmat qiladi. Yangi mavzu

tushuntirilgach, garchi har bir bola faol qatnashmasa ham, ularning xotirasi va tafakkurini rivojlantirish uchun suhbat o'tkazish zarur. Unda to'g'ri fikr yuritish uchun misollarning namunalari bo'ladi. Bundan tashqari, adabiyot, jamiyatshunoslik va boshqa fanlarga doir darsliklardagi suhbatlarda o'quvchilarning o'qituvchi aytgan g'oyalariga to'g'ri kelmaydigan xususiy fikrlari yoki tushunchalari ham ma'qullanadi, o'qituvchi o'quvchilarning javoblarini e'tirof etishga yoki rad qilishga shoshilmaydi. Aksincha, sinfda ular o'z fikrlarini yoki mustaqil mulohazalarini erkin aytishlari uchun sharoit yaratishga harakat qiladi.

Javoblarni baholashda esa ularning shunchaki to'g'ri yoki noto'g'riligini qayd qilish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarning javoblaridan ozgina bo'lsa-da, to'g'ri fikrlarini izlaydi. Ulardan zarracha haqiqatni topsa, uni o'zi qisqa va yaqqol qilib takrorlaydi, o'quvchining mustaqil fikr yuritganini ta'kidlaydi va uni shunday qilishga da'vat etadi. Muvaffaqiyatli fikrlar, hatto ayrim ifodalar mazkur mavzuda nima haqida gap borayotganini tushunishga yo'l ochsa, ta'limiy suhbatning evristik-ta'limiy suhbatga aylanishi uchun xizmat qiladi. Noto'g'ri javoblar, agar jiddiy bo'lmasa, o'qituvchi tomonidan qayd qilinmaydi yoki yo'l-yo'lakay tuzatib ketiladi. Noto'g'ri javoblar esa o'quvchilar tomonidan oydinlik kiritilguniga qadar muhokama qilinadi. To'liq qaytarilmagan javoblarni o'quvchilarning o'zlari to'ldiradilar.

Hozircha maktablarimizda o'quvchilarning bilish ehtiyojlariga taalluqli dolzarb masalalar bo'yicha suhbatlardan ko'p foydalanilmayotir. Fan, texnika, san'at va ishlab chiqarishning dolzarb masalalari yoki ayrim muammolari o'quvchilarni hayajonlantirishi mumkin. Ixtisoslikka doir o'quv predmeti bo'yicha darslarda, xususan hozirgi paytda, o'quvchilarni qiziqtiradigan masalalar muhokama qilinadi. Ba'zan esa bunday masalalar o'quv dasturining chegarasidan ancha chiqib ketadi. Shunday suhbatda o'qituvchi o'quvchilar muhokama qilinayotgan masala bo'yicha uning fikriga ehtiyojmand bo'lishlariga ko'ra qatnashadi. Mazkur suhbat o'quvchilarning shaxsiy ehtiyoji va qiziqishlarini, shuningdek, ularni qiziqtiradigan muammoni aniqlash imkonini beradi. Unda o'quvchilar o'zaro erkin fikr almashadilar.

Munozara. Ta'limiy suhbat bilimlarni o'zlashtirishga zamin tayyorlab, evristik-ta'limiy suhbat ana shu bilimlarni har tomonlama qo'llashga yordam bersa, erkin suhbat bilishdagi mustaqillikni oshiradi. Shu bilan birga, bilishdagi mustaqillikni rivojlantirishga qaratilgan

ta'lim o'quv mashg'ulotlarining har qanday turlari, shakllari va usullari o'rtasidagi bevosita izchillikni vujudga keltiradi.

Munozara suhbatning yanada rivojlanishidir. U ikkita qarama-qarshi nuqtayi nazarning to'g'riligini isbotlash zarurati tug'ilganida vujudga keladi.

Munozara davomida o'quvchilarning fikrlashidagi xususiy cheklanish barham topadi, bilishga qiziqish ortadi va mustaqil mulohaza yuritish rivojlanadi.

O'QITISHNING INDUKTIV VA DEDUKTIV METODLARI

O'qitishning induktiv va deduktiv metodlari – o'quv materiali mazmunining xarakteri va mantiqini yoritish usulidir.

O'qitishning **induktiv metodi** – o'qituvchi va o'quvchining turli variantlardagi faoliyatidir. Bunda o'qituvchi avval dalillarni tushuntiradi, tajribalarni, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish qiladi, umumlashtirish va tushunchalarni ta'riflash bo'yicha mashqlar bajarishni tashkil etadi. O'quvchilar oldin xususiy faktlarni o'zlashtiradilar, keyin xulosalar chiqaradilar va o'quv materialini umumlashtiradilar. Yoki o'quvchilar oldiga xususiy qoidalardan umumiy xulosalargacha mustaqil mushohada yuritishni talab qiladigan muammoli topshiriqlar qo'yiladi. O'quvchilar esa dalillar ustida mustaqil holda fikrlaydilar va tegishlicha xulosalar chiqaradilar hamda umumlashtirish qiladilar.

Deduktiv metod – o'qituvchining avval umumiy qoidalarni, ta'riflarni aytishi, keyin asta-sekin xususiy hollarni, muayyan vazifalarni keltirib chiqarish usulidir. Bunda o'quvchilar umumiy qoidalarni idrok etadilar, formulalarni o'zlashtiradilar, keyin esa ulardan kelib chiqadigan natijalarni egallaydilar.

Agar mana shu metodlar taqqoslansa, o'quvchilar ma'lum mushohadalarni keltirib chiqaradigan faktlar va materialni o'zlashtirishlariga ko'ra induktiv metod foydaliroqdir. Masalan, o'qituvchi matematik masalaning yechimini yoritadi, keyin o'quvchilarga ana shu xildagi masalani mustaqil holda yechishni tavsiya qiladi, lekin bunda fikrlash tez rivojlanmaydi va materialni o'rganishga ko'p vaqt ketadi. Deduktiv metod materialni tezroq o'tishga yordam beradi va bunda mavhum fikrlash faolroq rivojlanadi. O'qitishning induktiv va deduktiv metodlarida uning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlari, shuningdek, reproduktiv yoki muammoli izlanish metodi ham qo'llaniladi.

Ta'limning reproduktiv xarakteri, asosan, o'quvchilarning ijodiy faoliyatidir. Fikrlashning xarakteri – o'qituvchi bergan o'quv axborotini faolroq idrok etish va eslab qolish, o'qitishning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlaridan hamda usullaridan foydalanmay, mazkur metodlarni qo'llab bo'lmaydi. Reproduktiv metodda o'qituvchi faktlarni, isbotlarni, tushunchalar ta'rifini to'la bayon qiladi, asosiy masalaga alohida e'tibor beradi.

O'qitishning reproduktiv metodida ko'rsatmalilik ham qo'llaniladi. Reproduktiv yo'sindagi amaliy ishlar o'quvchilarning namuna bo'yicha ilgari yoki endigina o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llashi bilan farqlanadi. Ammo bunday ishlarda bilimlarni mustaqil holda boyitish amalga oshmaydi. O'qitishning muammoli-izlanish metodi muammoli ta'limda qo'llaniladi.

REPRODUKTIV TA'LIMDAN AMALIY TA'LIMGA O'TISH

Biz maktabda insonga hayotiy masalalarni mustaqil holda hal qilishni o'rgatamiz. Buning uchun faqat bilimlar emas, balki ularni ishlatish va turli sharoitlarda qo'llash ko'nikmasi ham kerak. Ana shu nuqtayi nazardan hozirgi maktabda ustunlik qiladigan o'qitishning reproduktiv usuli maqsadga muvofiq emas.

Masalan, hozir teatrlashtirish keng tarqalgan. Bunda jiddiy spektakllarni qo'yish haqida gap borayotgani yo'q. Darsda kichik sahnani o'ynash: bolalarga tasodifan qadimgi odam uchrab qolsa, u bilan nimalarni gaplashishlarini o'ylab ko'rishni taklif qilish mumkin. Shu payt birdan shkafning eshigi ochilib, undan «ibtidoiy odam» chiqadi. U teriga o'ralgan va qo'liga so'yil ushlab olgan. Teri bo'lmasa, ag'darma nim po'stin kiyadi. So'yilning og'irligini chamalab va terini siypalab ko'rib, «ibtidoiy odam»dan uning qabiladoshlari va yuz ming yil avval qanday yashaganini so'rash o'quvchilar uchun qiziqarlidir. Undan gugurtsiz olov yoqishni ham o'rganish mumkin.

Bilishga doir yurishlar va ekskursiyalar barchaga ma'lum. Lekin bunda bolalarning o'zlari muammolarni qo'yishlari, gipotezalarni bayon qilishlari va ularga javob topishlari muhimdir. Bu borada daladagi o'simliklarning nima uchun har xil o'sishi, gunafshaning chiroyliligi va hokazolar haqida fikr yuritish g'oyat foydalidir. Sinfda o'quv jarayonini bolalarni qiziqtiradigan savollarga javob topish yo'sinida tashkil qilish mumkin.

Hech qachon unutmaslik kerakki, pedagogik jarayonning ikkita qatnashchisida – o'qituvchi va o'quvchida ikki xil maqsad bo'lishi mumkin. Masalan, o'qituvchi o'quvchini tabiat hodisalari bilan tanishtirishni istasa, o'quvchi o'yin uchun vaqt topish haqida o'ylaydi. Buni bitta yo'ldan ikki xil maqsadga qarab borish desa bo'ladi.

Faoliyatga intilishning eng yaxshi omillaridan biri hayratlanishdir. O'qituvchilardan o'quvchi darsdan nima olib ketishi kerakligi so'ralsa, ular: uyga vazifa, yangi bilimlar, baholar, deb javob beradilar. Aslida o'quvchi uyiga zavq-shavq va qoniqish bilan, yana darsga kelish ishtiyoqi bilan qaytishi kerak. O'qituvchining darsda nimanidir amalga oshirishga ulgurmagani hech gap emas. Uning bolalarda uyg'otgan qiziqishi keyingi safar kamchilikni to'ldirishda unga yordam beradi. Dars oxirida o'qituvchi bolalarni hayratlantiradigan savolni ochiq qoldirsa, bolalar sarguzashtlarning davomini kutgandek u bilan yana uchrashishga intiladilar.

Afsuski, darsliklarimizdagi matnlarda aqlga nomuvofiq fikrlar uchramaydi, barcha ziddiyatlar bartaraf etilgan va shunga ko'ra darsliklar zerikarli. Odatda, dastlabki manbalarda aqlga nomuvofiq fikrlar, ziddiyatlar, to'qnashuvlar juda ko'p bo'ladi. Dastlabki manbalardan foydalanish yaxshi, lekin ularni o'qish qiyin. Shuning uchun, bir tomondan, bolalar tushunadigan tilda yozilgan, ikkinchi tomondan, o'zaro zid fikrlar uyg'otadigan mazmundagi o'quv matnlari zarur.

Bizning juda bo'sh o'quv materiallarimizni xayoliy qo'shimchalar bilan jonlantirish mumkin va bu ish murakkab emas. Masalan, o'qituvchi darsni quyidagicha boshlaydi: «O'zimizni kosmik kemada uzoq galaktikadagi noma'lum planetaga uchib kelgandek his qilamiz. Undagi hamma sharoit xuddi yerdagidek, lekin faqat tortish kuchi kam. Unda qanday hayvonlar yashashi mumkin?». Bu holda bolalarni maqsadi mazkur planetada hayvonot dunyosini ko'paytirishdan iborat bo'ladi. O'qituvchi esa ularga yerdagi hayvonot dunyosini o'rgatishni ko'zlaydi. O'qituvchi ham, o'quvchilar ham o'z maqsadlariga erishadilar, binobarin, taqqoslash bilishning yaxshi yo'lidir.

Maktablarimizdagi o'quv predmetlarning mazmunida asosiy e'tibor definitsiyalarga, ya'ni tushunchalarni ta'riflashga qaratilgan. Lekin ana shu tushunchalarga turli nuqtayi nazardan qarash g'oyat foydalidir. Har qanday obyekt o'zi haqidagi tushunchaning ta'rifidan ancha boydir. Bolaning miyasiga tushunchalar ta'rifini qanchalik ko'p tiqishtirsak, ana shu boylikning imkoniyatlari shunchalik yo'qolib boradi.

O'qituvchining materialni takrorlash va mustahkamlashga qaratilgan vazifalari ham o'quvchilarning faoliyatini kuchaytirishi lozim. Uyga beriladigan vazifaning o'qish va so'zlashdangina iborat bo'lishi ma'qul emas. Undan ko'ra bolalarning o'qituvchiga savollar bergani yaxshiroqdir. Ammo o'tilgan mavzu bo'yicha berilgan savollar o'quvchilarni yangi bilimlarni o'zlashtirishga tayyorlashi kerak. Suv solingan idish isitilsa, itarilish kuchi qanday o'zgaradi? O'qituvchi darsda isbotlagan qoidalarni amalda sinab ko'rishni bolalarga tavsiya etishi mumkin. Chunki bahslashish uchun bilim kerak.

Hozir maktablarda o'quvchilarga o'zlari o'rganadigan predmetlarni yoki mavzularni tanlash huquqini berish mumkinligi xususida gaplar bo'layotir. Bolaga ko'chaga chiqishdan oldin etigini kiyish yoki kiymasligini aytish kerak emas. Chunki u «kiymayman» deyishi mumkin va so'ragan kishi mulzam bo'lib qoladi. Unga etikni avval chap yoki o'ng oyoqqa kiyishini aytish boshqa gap. U o'zining tanlash huquqidan qoniqish bilan foydalanadi.

O'QITISHNING AMALIY METODLARI

1. *Ta'limiy topshiriqlar.* Maktablardagi ta'limning hamma bosqichlarida o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish juda muhimdir. Lekin kichik yoshligidan boshlab ularning ijodiy fikrlashini shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Chunki boshlang'ich sinflarda, xususan, ta'limning birinchi yili bolalarda o'qish qobiliyatlari shakllana boshlaydi.

O'quvchining ijodiy fikrlashi yangilik kashf etishida, ko'rilayotgan narsani yaratishning boshqacha usulini topishda, o'quv materialidan o'zgacha bog'lanishlarni ochib berishi va hokazolarda aks etadi. O'quvchilarning namunaga tayanmay qandaydir yangi narsani yaratish qobiliyati ijodkorlikni talab qiladigan faoliyatda rivojlanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishda ta'limiy topshiriqlar muhim rol o'ynaydi. Bunday topshiriqlar fikrlash faoliyatining maqsadi sifatida xizmat qiladi va uning xarakterini belgilaydi.

Topshiriqlarning har xil turlari kichik maktab yoshidagi o'quvchilar fikrlashining rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. O'quv faoliyatida reproduktiv topshiriqlarning ko'p qo'llanishi bolada ilgari o'zlashtirgan bilimlarini va ish usullarini qayta tiklashga intilishni, namunaga qarab ishlash odatini vujudga keltiradi va bu odat fikrlash jarayonining

reproduktiv asosiga aylanadi. Lekin ijodiy fikrlash ishning andazasiz usullarini amalga oshirishni, yangi maqsadlar qo'ya olishni, nazorat qila bilish va baholashni, rejalashtirishni, tahlil, taqqoslash va umumlashtirishning o'ziga xos usullarini, baholash mezonlarini shakllantirishni talab qiladi. O'quvchilarda mazkur fikrlash jarayonlarini tarkib toptirish uchun darsda produktiv topshiriqlarni qo'llash, ularning bevosita ijodiy fikrlashi maqsadlar qo'yishga, rejalashtirishga, umumlashtirishga, shuningdek, nazorat qilishga va baholash kabi jarayonlarni rivojlantirishga qaratilishi kerak.

Maqsadlar qo'yish jarayoni matn, rasm mazmuniga savollar tuzish, javob qaytarayotgan o'quvchiga qo'shimcha savol berish, masalaning shartlariga turli savollar qo'yish va hokazolarda amalga oshadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ishni rejalashtirish ko'nikmasini rivojlantirish uchun ular bilan o'zlarining kelgusidagi darslarda har qanday topshiriqlarni bajarishdagi xarakterlarini qanday tasavvur etishlarini doimiy ravishda muhokama qilib borish zarur. Shuningdek, darslarda hikoyaning rejasini tuzish, bayon yozish, masalalar yechish kabi topshiriqlardan keng foydalanish kerak.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni shakllantirish zarurligi o'qituvchining oldiga o'quv jarayonida o'quvchilarda tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlardan ham keng foydalanish vazifasini qo'yadi. Ana shu jihatdan matematika darslarida, xususan, masalalar yechishda katta imkoniyatlar mavjud bo'ladi.

Fikrlash faoliyatining nazorat-baholash mexanizmini shakllantirish har bir darsda o'quvchilarni faqat faoliyatning natijasini emas, balki ana shu faoliyat jarayonida tegishlicha baholashni ham amalga oshirishga undaydigan topshiriqlardan foydalanishni talab qiladi.

Dars strukturasiga produktiv topshiriqlarni kiritish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda yangi maqsadlar qo'yish, rejalashtirish, andazasiz tahlil qilish, taqqoslash, nazorat qilish va baholash kabi fikrlash jarayonlarini shakllantirishning asosiy shartlaridan biridirki, bu jarayonlar ijodiy fikrlashning rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

NAZARIY BILIMLARDAN FOYDALANILADIGAN MASHQLAR

Maktab amaliyotida mashqlar o'tkazish uchun o'quvchilarning nazariy bilimlariga murojaat qilishning ba'zi yo'llari belgilangan. Bu

ishning eng keng tarqalgan, lekin eng kam samarali usuli dars rejasida ko'zda tutilgan mashqlarni bajarishda tayaniladigan ma'lum tushunchalar va qoidalarni og'zaki qayta tiklashdir.

Mashqlarni bajarishdan oldin nazariy materialni takrorlashning samaraliroq usuli mazkur materialni qo'llash bo'yicha amaliy topshiriqlarni qo'yishdir. Bunday topshiriqlarga tanlanma diktant o'tkazishda ma'lum so'zlar yozishni, nutqning ma'lum bo'laklarini qisqa vaqt ichida tahlil qilishni, nutqning ahamiyatli qismlarini ajratishni, didaktik tarqatma material bilan ishlashda ma'lum orfogrammalarni qayd qilishni, masalalar yechishda asos bo'ladigan matematik ifodalar bilan ishlash va hokazolarni kiritish mumkin.

Mashqlar o'tkazishda nazariy materialga murojaat qilishning navbatdagi usuli o'quvchining keyingi amaliy ishni bajarishdan oldin uning yo'llarini asoslashidir.

Amaliy ishlarni bajarish vaqtida nazariy asoslash pedagogik jihatdan o'zini oqlagan. Bu usulni ikki variantda bajarish mumkin. Bular navbatdagi ishni keng tushuntirish va sharhlashdan iboratdir.

O'quvchilar bilan ularning tayyorgarligidagi ayrim kamchiliklarini to'ldirish bo'yicha ishlashda navbatdagi ishlarni keng tushuntirish o'zini ancha oqlagan. Bunda avval o'quvchidan keng mushohada yuritishni talab qilish lozim va talabni bajarish esa hisoblash usulini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

Mushohada jarayoni asta-sekin kengaya boradi va harakatlar ma'lum tartibda, ketma-ket amalga oshadi. Hisoblash usulini asoslovchi qoidaning yo'naltiruvchi roli yo'qoladi va u faqat qiyinchilik tug'ilganida eslanadi.

MASHQ – O'QUVCHILARDA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH FAOLIYATINING ASOSIY TURI

O'quvchilar malakalarining saviyasi ana shu ishning qanday tashkil etilishiga bog'liq. Mashqlarni tasniflashning bir necha tizimlari mavjud bo'lib, uning hamma turlarini malakalar hosil bo'lishi jarayonidagi o'rniga qarab uch guruhga: *tayyorgarlik, o'quv* va *o'rganish* mashqlariga bo'lish mumkin.

Tayyorgarlik mashqlarining vazifasi dasturdagi yangi materialni ongli ravishda o'zlashtirish uchun zarur bilimlar va amaliy ish usullarini esga tushirishdan iboratdir. Masalan, III sinfda fe'llarni o'rganish tajribasi bo'yicha oldin fe'llarni eshitib idrok etish, fe'lning zamon

shakllarini aniqlash mashqlari o'tkaziladi. Bolalar so'zlar orasidagi fe'llarni ajrata oladigan bo'lganlaridan keyin ana shu so'z turkumini ongli ravishda qo'llash mashq qilinadi.

Boshqa bir misol. Matematika darsligining mualliflari I. Oxunjonov va N.U. Bikbayevalarning fikricha, 10 ichidagi amallarni mustahkamlashda va ikkinchi o'nlikdagi sonlarni nomerlashni o'rganishda tarkibli masalalarni qo'llashdan oldin quyidagi tayyorgarlik mashqlarini muntazam o'tkazish kerak:

1. Oddiy masalaning shartiga savol qo'yish. Chunonchi, bir qutichada 6 ta, ikkinchi qutichada undan 2 ta kam qalam (opasida 10 ta va ukasida 8 ta marka) bor. Masalaning ana shu shartidan nimani bilish mumkin?

2.Masalaning berilgan shartidagi yetishmaydigan sonni to'ldirish. Chunonchi, akasida 4 ta daftar bor, aka va singilning daftarlari qo'shilsa, nechta bo'ladi? (Maydonda turgan mashinalarning 3 tasi ketsa, nechta mashina qoladi?)

3. Berilgan savolga javob uchun kerakli ma'lumotlarni tanlash. Chunonchi, ikkita yashikda qancha olma borligini (qizchada necha tiyin qolganini) aniqlash uchun nimani bilish kerak?

O'quv mashqlari yangi material yoritilishi bilanoq boshlanadi va ana shu materialni o'zlashtirishda yordam beradi. Ularning farqli xususiyati o'quvchilarga o'qituvchining doimiy yordam berishidan iboratdir. Bu yordam ko'pincha bajariladigan ishning usullari va natijalarini jamoa bo'lib muhokama qilishda, sharhlashda o'zining ifodasini topadi. Birinchi o'quv mashqida bolaga baho qo'yish ma'qul emas, chunki undan hali o'rganilmagan narsani so'rash pedagogik jihatdan noto'g'ridir. O'quv mashqlarini o'tkazishda algoritmik ko'rsatmalar, ya'ni aqliy va amaliy harakatlarning didaktik jihatdan o'zini oqlagan turlari belgilangan o'ziga xos xotiranomalar g'oyat foydalidir. Algoritmik ko'rsatmalarning keng doiradagi bir xil masalalarni yechish uchun qo'llanishi maqsadga muvofiq bo'lib, ular ishda to'g'ri natijalarga erishish imkonini beradi.

O'qish dasrida hikoyaning rejasini tuzish uchun quyidagicha xotiranoma juda foydalidir. 1. Hikoyani o'qi. 2. Uni qismlarga ajrat. 3. Har bir qismdagi asosiy masalalarni top. 4. Har bir qismga sarlavhalar qo'y. 5. Qismlarning sarlavhalaridan reja tuz.

O'quv topshiriqlarining har xil turlaridan foydalanish o'quvchilarni ishga ijodiy yondashishga va nazariy bilimlarni amalda qo'llashga yordam beradi. Bunga erishish uchun o'quvchilarning bilimlarini ularning dastlabki tushuncha, tasavvur va ko'nikmalarini shakllantirgan

materiallardan boshqacha materiallar asosida mustahkamlash va takomillashtirish kerak. Shuningdek, bu materiallar ko'p variantli topshiriqlardan tashkil topib, ularning har biri o'ziga xos bilishga doir va mantiqiy topshiriq bo'lishi maqsadga muvofiqdir. O'rganish mashqlarining ana shunday yo'lga qo'yilishi o'quvchilar ongida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishiga va shunga ko'ra materialning yaxshiroq o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Amaliy metodlar o'qitishning og'zaki va ko'rsatmali metodlari bilan uzviy birlikda qo'llaniladi. Chunki mashqlarni bajarish, tajribalarni o'tkazish va mehnat operatsiyalarini amalga oshirishdan oldin pedagog instruktiv tushuntirishlar o'tkazishi kerak. Og'zaki tushuntirish va rasmlarni ko'rsatish, odatda, mashqlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi va uning natijasini aniqlash va tahlil qilish bilan tugallanadi.

1. Laboratoriya ishi tadqiqotchilik metodlari qatoriga kiradi va bunday metodlar yordamida o'quvchilar o'zlari uchun yangilik kashf etadilar. Boshlang'ich sinflarda laboratoriya ishlari, asosan, tabiatshunoslik va mehnat darslarida o'tkaziladi.

2. Mehnat darslarida qog'oz, gazlama, loy va boshqa ashyolarning xossalari o'rganiladi. O'quv-tajriba uchastkasida turli o'simliklarning rivojlanishi kuzatiladi.

Maktab laboratoriyasida amalga oshiriladigan ishlar bolalarda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi, asboblarni ehtiyotlab ishlatish, ish o'rnini batartib tutish odatini vujudga keltiradi.

3. O'yin, hozircha, hatto boshlang'ich maktabda ham o'qitishning metodi sifatida tegishlicha o'rin olgan emas. O'yinlar o'quvchilarning bo'sh vaqti bekor o'tmasligi va ularni jismonan chiniqtirish uchun o'tkaziladi. Ta'limiy o'yinlar darsda yoki darsdan tashqari o'tkazilishidan qat'iy nazar, beixtiyor eslab qolish jarayonlarini ancha faollashtirishda, bilish faoliyatiga qiziqishini oshirishda, mustaqil mehnatga tayyorlashda katta ahamiyatga molikdir.

O'yinlarni psixologik-pedagogik tashkil etish, tayyorlash va o'tkazish bosqichlari – o'qituvchining o'yinni tashkil qilish va o'tkazishga nazariy-metodik tayyorgarligi:

- kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshi, o'ziga xos psixologik va tipologik xususiyatlarini o'rganish, ana shu xususiyatlarni hisobga olish hamda ular o'yinining maqsadi, vazifasi va mazmuniga muvofiq ravishda tuzatishni rejalashtirish;

- o'quvchilarning hayotiy tajribasini, qiziqishlarini, mayllari va qobiliyatlarini o'rganish hamda o'yinda ulardan foydalanib, har bir

o'quvchida to'la qoniqish hosil qilishni rejalashtirish;

- texnik vositalardan foydalanib, namunaviy o'yinlarni ko'rsatish va tushuntirish;
- o'quvchilarni o'yinning mazmuni, sujeti, maqsadi va vazifalari, bosqichlari, borishi va qoidalari bilan tanishtirish;
- o'quvchilarni o'yin jarayonida o'zini o'zi nazorat qilishga shaylash;
- o'yinga rahbarlikning xarakterini, o'yinda o'qituvchining o'zi ham hakam yoki kuzatuvchi sifatida qatnashishini yoki rahbarlikni peshqadam o'quvchiga berishini belgilash;
- o'yin jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi;
- o'tkazilgan o'yinni muhokama qilish: qo'yilgan vazifalar yuzasidan o'yinning natijalarini, ishtirokchilarning harakatlarini baholash va ularni rag'batlantirish;
- mazkur o'yinning o'quvchilarni vatanparvarlik va baynalmilallilik ruhida tarbiyalashdagi samaradorligini pedagogik tahlil qilishdan iboratdir.

O'yinlarni tashkil qilishda quyidagi pedagogik omillarni hisobga olish zarur:

- o'quvchilarning o'yinning mohiyati, mazmuni, bosqichlari va natijasini to'la tushunishini;
- ularning navbatdagi o'yin faoliyatiga shaxsan qiziqish bilan ijobiy munosabatda bo'lishini; o'yinda zarur bilim, ko'nikma va malakalarini safarbar etishini;
- o'yingacha, o'yin jarayonida va undan keyin o'qituvchining barcha talablarini bajarishlarini.

Muammoni hal qilishning optimal psixologik-pedagogik shartlari quyidagilardan iboratdir:

- mazmunan dolzarb o'zbek xalq o'yinlari majmuasini tanlash;
- o'quvchilarni o'yin faoliyatiga emotsional jihatdan shaylash;
- o'qituvchining kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'zbek xalq o'yinlariga qiziqtira olishi;
- o'zbek xalq o'yinlariga rahbarlik qilish mazmuni, shakllari va metodlarining birligi;
- o'yin jarayonining hayotiyligi, uning haqqoniyligi;
- kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'yin faoliyatida qatnashuvining ixtiyoriyligi;
- o'yinlarning mazmunini asta-sekin murakkablashtirib borish.

O'zbek xalq o'yinlarini tanlashga qo'yiladigan talablar;

- o'yinlar mazmunining hayotiyligi va haqqoniyligi;
- mazmuni bo'yicha mosligi;
- sujetning soddaligi, qiziqarliligi va hissiyotliligi;
- o'yinda faol fikrlashni, ijodkorlikni, sezgirlikni, tashabbuskorlik va faollikni, hissiy ta'sirchanlikni, o'tkir zehn va kuzatuvchanlikni, diqqat-e'tiborlilikni talab qilish;
- o'yinning o'quvchilar yoshiga, psixologiyasi va ularning pedagogik tayyorgarligiga mosligi.

O'qituvchi sinflar bo'yicha o'yinlarni «Milliy harakatli o'yinlar» (T. Usmonxo'jayev va b. Milliy harakatli o'yinlar. Toshkent, «O'qituvchi», 2000) kitobidan yoki mahalliy bolalar o'yinlaridan foydalanishi mumkin.

O'yinlarni o'tkazishning tarbiyaviy maqsadi va vazifalari uchta (boshlang'ich, asosiy, yakunlovchi) bosqichda amalga oshiriladi.

Boshlang'ich bosqich – o'quvchilar bilan ularning yoshiga mos, tushunarli, ijodiy yo'sindagi tayyorgarlik ishlarini olib borishdir.

Ana shu ishlar orqali o'yinlar o'quvchilarda o'z xalqining tarixiga, an'analariga: xalq ijodiga, shu jumladan, o'yinlariga, o'zbek xalqining qahramonona, inqilobiy o'tmishiga qiziqish hamda mehnatga hurmat va muhabbat uyg'otishi lozim. Shuningdek, ularda respublikamizning mehnatdagi yutuqlari bilan faxrlanish hissini; xalq yaratgan go'zal narsalarga muhabbat tuyg'usini, tabiatdagi boyliklarni qo'riqlash ehtiyojini tarkib toptirish zarur.

Asosiy bosqich – bolalarni bevosita o'yinga tayyorlash, o'yin jarayonida bolalarning har xil o'yin faoliyatini boshqarishi, uyga vazifa berish va hokazolardan iboratdir.

Yakunlovchi bosqich – mazkur o'yindagi barcha pedagogik-psixologik jarayonlarning natijalarini jamlashdir.

O'yinlarning samaradorligini oshirishning eng muhim shartlari quyidagilardan iborat:

Psixologik yo'nalishda:
- o'quvchilarning hissiyotli kayfiyati;
- emotsional fondni vujudga keltirish;
- o'yin faoliyatida xohishni tarkib toptirish;
- xayol va tasavvur kayfiyatini hosil qilish;
- faol idrok etish, kuzatuvchanlik va ongli fikrlash, irodalilik.

Pedagogik yo'nalishda:
- o'yin jarayonining izchil va yaqqol maqsadga qaratilishi;
- o'yinning vazifalarini belgilash;

- o'quvchilarni o'yinning mazmuni bilan yaqqol va ifodali tanishtirish;

- o'yinda o'qituvchining bolalar bilan baravar qatnashuvi;

- o'yin jarayonida she'rlar o'qish, kuylash, raqs tushish, taqlid qilish, imo-ishoralarni bajarish, shuningdek, o'yinga tayyorlanish jarayonida o'yinda va uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda tasviriy ijod bilan shug'ullanish.

DIDAKTIK O'YINLAR

Didaktik o'yinlar qoidali o'yinlar jumlasiga kiradi va rolli o'yinlarni rivojlantirish predmeti hisoblanadi. Bunday o'yinlar asosini bilishning u yoki bu mazmunini, o'yinning borishi belgilaydigan harakatlarni bajarishga qaratadigan aqliy va irodaviy urinishini tashkil etadi. Didaktik o'yinlarda asosiy fikrlash jarayonlari – tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish va hokazolar takomillashadi.

Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonida bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'yinlar bolaning ijobiy ish faoliyatini kuchaytiradi, ixtiyoriy diqqatini, xotirasini takomillashtiradi. O'yinda o'quvchilar o'zlari sezmagan holda juda ko'p harakatlarni, mashqlarni bajaradilar, turli masalalarni yechadilar.

Didaktik o'yinlarga qo'yiladigan talablar:

1. Didaktik o'yinlar o'quv predmetlari bo'yicha dastur materialiga muvofiq yo'sinda tanlanishi lozim.

2. Didaktik o'yin unda qatnashuvchilarga bilimlar bo'yicha ma'lum talablar qo'yiladigan yo'sinda ishlab chiqilishi kerak.

3. Didaktik o'yinning muvaffaqiyatli o'tishi uning maqsadini yaqqol anglashga bog'liq. Chunki bunda o'quvchilarning fikrini maqsadli yo'nalishga solish, ularning ishini bajarishga qiziqishini oshirish imkoniyati tug'iladi.

4. O'yinlarni tanlashda ma'lum izchillikka rioya qilish ham zarur. Mazmunan qiyin o'yinlardan oldin osonroq o'yinlarni o'tkazib, o'quvchilarni navbatdagi o'yinlarga puxtaroq tayyorlash juda muhimdir. Shu tariqa tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflashda mavhumlashtirish, muayyanlashtirish, umumlashtirish singari aqliy operatsiyalarni asta-sekin murakkablashtirib borish shart.

5. Didaktik o'yinlarning qoidasini va tashkil etilishini tuzish va ishlab chiqishda o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning

turli (bo'sh va kuchli, faol va loqayd) guruhlarini hisobga olish kerak.

6. O'yinning qoidalari sodda, aniq bo'lishi va yaqqol ifodalanishi lozim.

7. Har bir o'quvchi butun o'yin jarayonida faol ishtirok etishi, o'z «navbatini» uzoq kutish o'yinga qiziqishni susaytirishi mumkinligini unutmaslik kerak.

8. Har bir o'yinga umumiy va yakka tartibda yondashish, undagi topshiriqlarning qiyinlik darajasini va qanchasi mustaqil holda bajarilishini hisobga olish kerak.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.O'qitish metodi va usuli tushunchalarini izohlab bering.

2.Hozirgi o'qitish jarayoniga qanday talablar qo'yilmoqda, ayting. O'quvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangi elementlar bilan boyitish uchun nima qilish kerak?

3.O'qitish metodi o'qituvchi va o'quvchilarning nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qanday talablar qo'yadi? Misol keltiring.

4.Darsning turlari va mashqlarni tushuntirib bering. Didaktik o'yinlarning ta'lim jarayonida bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirishdagi ahamiyatini izohlab bering.

XVII bob. MUAMMOLI TA'LIM

Jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida ta'lim jarayoniga qo'yilgan talablar bir xil bo'lgan emas. Chunonchi, ular jamiyat rivojlanishining qonuniyatlaridan va uning eng muhim vazifasi – yosh avlodni o'qitish hamda tarbiyalashdan kelib chiqqan. Hozirgi kunning vazifasi – o'quv jarayonini o'quvchilarda faqat reproduktiv fikrlashni emas, balki ijodiy fikrlashni ham shakllantiradigan yo'sinda tashkil qilishdir. Psixologlarning ta'kidlashicha, fikrlash «doimo muammo yoki savoldan, ajablanish yoki tushuna olmaslikdan va ziddiyatdan boshlanadi» (S.O. Rubinshteyn).

Ana shularga ko'ra, pedagogika nazariyasi va amaliyoti asosini o'quv muammosi tashkil etadigan ta'limga muammoli yondashish tushunchasi faol kirib kela boshladi. Bu muammoning mohiyati o'quvchiga ma'lum ko'nikma va malakalar bilan tushunish hamda tushuntirish uchun ilgarigi bilimlar kamlik qiladigan voqealar o'rtasidagi didaktik ziddiyatlardan iboratdir. Bunday ziddiyat ijodiy o'zgartirishga turtki bo'ladi (M.I. Maxmutov).

Biz ta'limdagi muammolilikni o'quvchilarning o'quv muammosini anglash va hal qilish borasidagi bilish harakatlarini tashkil etish sifatida tushunamiz. Ta'limdagi muammolilikning muhim xususiyati muammoli vaziyatni vujudga keltirish hisoblanadi. Bunda shuni nazarda tutish lozimki, muammoli vaziyat hayotiy fakt va voqealar asosida vujudga keltiriladi, chunki bu vaziyat tabiiy shaklga qancha mos bo'lsa, o'quvchilarni faollashtirish va muammoni hal qilishga jalb etish imkoniyati shuncha katta bo'ladi. Ta'limdagi muammolilik an'anaviy didaktikaning prinsiplarini va qoidalarini inkor qilmaydi, balki ularga tayanadi. Ta'limda muammoli yondashishni joriy etishdan maqsad hozirgi ta'lim jarayonini o'quvchilarning ijodiy fikrlashini faol rivojlantiradigan metodlar va usullar bilan to'ldirishdan iborat.

O'quv jarayonini takomillashtirishning asosiy maqsadi uni sifat jihatdan yangi pog'onaga ko'tarishdir. Ana shu maqsadga ko'ra o'qituvchining faoliyatida qanday yangilik namoyon bo'lishi kerak? Eng avvalo, u materialni shunchaki bayon qilmasligi va o'quvchilarga tayyor xulosalar hamda umumlashmalarni aytib bermasligi kerak. Balki ularning fikrini o'rganilayotgan obyektga jalb etishi shart.

Demak, o'zining tarbiyalanuvchilariga olgan bilimlarini kuzatilgan hayotiy fakt va voqealar bilan qiyoslashni, shu asosda to'g'ri xulosa va umumlashmalar chiqarishni o'rgatishi darkor. Mana shularning hammasi birgalikda ta'lim jarayoniga zamonaviy tus beradi.

O'QUVCHILAR TA'LIMIGA MUAMMOLI YONDASHISHNING XUSUSIYATLARI

Ta'limda muammoli yondashish o'quv dasturlarida ham, o'quvchi bilimlarini bayon qilishda ham, o'quvchilarning mustaqil ishi va hokazolarda ham o'zining ifodasini topishi lozim. Shu bilan birga har qanday masalani, o'quvchilarning har qanday mustaqil izlanishini muammoli ta'limga kiritmaslik kerakligini nazarda tutish kerak. U yoki bu muammo hayotiy muhim masalalarni o'rganish jarayonining o'zida vujudga kelsa va ma'lum yangilik hisoblansagina muammoli ta'lim bo'ladi. Uni yoritishda turli sharhlarga va yechish usullariga yo'l qo'yiladi.

M.N. Skatkin muammoli ta'limning quyidagi uchta asosiy turini alohida ifodalagan:

1. *Bilimlarni muammoli bayon qilish.* Bunday bayon qilishda o'qituvchi o'quvchilarga u yoki bu qoidalarni faqat gapirib bermaydi, balki og'zaki fikr yuritib, muammoni ham aytadi va uni hal qilish jarayonini ko'rsatadi.

2. *Bayonning ayrim bosqichlarida o'quvchilarni izlanishga jalb etish.* Bunda o'qituvchi muammoni qo'yadi, o'quv materialini tushuntiradi, lekin ana shu jarayonda o'quvchilarga ulardan izlanish jarayoniga qo'shilishni va u yoki bu bilish vazifasini mustaqil holda hal etishni talab qiladigan savollarni beradi.

3. *Ta'limning tadqiqiy metodi.* O'quvchilar bilish muammosini anglab, o'zlari izlanish rejasini belgilaydilar, taxmin (gipoteza)ni tuzadilar, uni tekshirish yo'lini muhokama qiladilar, tajribalarni va dalillarni taqqoslaydilar, umumlashtiradilar.

Muammoli ta'limning uchta turini birlashtiradigan umumiylik – muammoni hal qilish vositasida o'qitish bo'lib, ularning farqi o'quvchilar mustaqil izlanish faoliyatining darajasidir. Tadqiqiy metodda mustaqillik yuqoriroq darajaga ko'tariladi, o'quvchilarning bilish faoliyati xarakteri va bosqichi ularning tadqiqotchilik ishiga yaqinlashadi.

Muammoli bayon qilish jarayonida izlanishni o'qituvchi olib boradi, o'quvchilarga ilmiy isbotlash bo'yicha fikrlash namunasini ko'rsatadi, o'quvchilar faqat uning mulohazasini kuzatadilar, muammoni hal qilishga qaratilgan qiziqishni o'rganadilar.

MUAMMOLI TA'LIMNING MAQSADI

Muammoli ta'lim deganda o'quv materialini o'quvchilar ongida ilmiy izlanishga o'xshash bilish vazifalari va muammolarini vujudga keltiradigan yo'sinda o'rgatish tushuniladi. O'quvchining fikrlash faoliyatida muammoli vaziyatlar vujudga keladi va ular bolani obyektiv ravishda izlanishga va mantiqan to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarishni o'rganishga da'vat etadi.

O'rganiladigan material o'quvchi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. U esa vujudga keladigan muammoni hal qilish uchun o'rganilayotgan qoidalarni to'g'ri tushunishga tirishadi. A.N. Matyushkin, M.I. Maxmutov, I.Y. Lerner, M.N. Skatkin va boshqalar fikrlash va ta'limdagi muammoli vaziyatning chuqur psixologik xarakteristikasini ifodalaganlar.

O'quvchilarning fikrlash faoliyatida muammoli vaziyatlarning shakllanishi ularning shaxsida qiziquvchanlik, o'tkir zehnlilik, mustaqillik, o'qishga qiziqish va ijodga intilish kabi fazilatlarni tarbiyalaydi.

Boshlang'ich ta'limda muammoli vaziyatning har xil turlari bo'lishi mumkin. Boshlang'ich sinflar o'qituvchilari bolalarda qiziqish va qiziquvchanlikni tarkib toptiradigan topishmoqlarni, zehnni o'tkirlashtiradigan masala va tegishli jumboqlarni ko'p vaqtlardan buyon qo'llaydilar. Bunday hollarda muammoli vaziyat topishmoqlar mazmunining o'zida, shuningdek, bolalarda savolni va shu savolga javob topish istagini vujudga keltiradigan yo'sinda tuzilgan masalalarda beriladi. Bunda bola to'g'ri javob uchun o'zidagi bilimlar yetarli ekanini tushunadi. U masalani hal qila olishni, buning uchun nima haqida gap borayotganini tasavvur qilish va fikrlashning to'g'ri yo'nalishini topish kerakligini his etadi. Zehn va topqirlikni o'stiradigan topishmoqlar hamda masalalar bolalarni mantiqan to'g'ri fikrlashga, o'zlari uchun tushunarli dalilliy material yuzasidan fikr yuritishning qiziqarli tizimini topishga o'rgatadi.

O'qitishning har qanday metodi bolaning ongida muammoli vaziyatlarni shakllantirish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Muammoli vaziyatlarni yaratish muammoli ta'limning asosini yaratadi.

Aslida har qanday ta'lim o'qituvchi uchun ham, o'quvchi uchun ham va jamiyat uchun ham muammodir.

Muammo – ilmiy bilishni rivojlantirish zarurligini ifodalashning subyektiv shaklidir. U muammoli vaziyatda, ya'ni jamiyat rivojlanishi jarayonida bilish va bilmaslik o'rtasida obyektiv ravishda vujudga keladigan ziddiyat.

Ilmiy muammo shaxsdan mazkur sohadagi noma'lum narsalarni yoritishni talab qiladi. Shuningdek, o'zining hal qilinishi uchun fanda ma'lum bo'lmagan anchagina yangi bilimlarning o'zlashtirilishini taqozo etadi. Amaliy muammoni hal qilish uchun amalda kuch sarflanishi, oldingi bilimlar, ko'nikma va malakalar yangitdan tashkil etilishi zarur. O'quv muammosida obyektiv yangilik bo'lmaydi. O'qituvchi o'quvchilar oldiga har qanday o'quv muammosini emas, balki faqat ular tushuna oladigan va subyektiv muammo sifatida qabul qilishi mumkin bo'lgan muammolarni qo'yishi kerak.

Muammoli vaziyat – o'quvchining ma'lum psixik holatidir. Bunday holat biror topshiriqni bajarish (masala yechish, savolga javob topish) jarayonida ziddiyatni anglash tufayli vujudga keladi. Ana shu ziddiyatni anglash o'quvchilarda predmet to'g'risidagi, ishni bajarishning usuli yoki shartlari haqidagi yangi bilimlarni izlash ehtiyojini uyg'otadi.

MUAMMOLI VAZIYATLARNI YARATISH VA HAL QILISHNING YO'LLARI

Muammoli vaziyat muammodan farqli ravishda unga o'quvchini (biluvchi subyektini) jalb etishdan iboratdir. Muammoli ta'lim jarayonida uchraydigan vaziyatlarda o'quvchilar o'zlariga ma'lum ishni bajarish uchun bartaraf etishlari zarur bo'ladigan ba'zi «aqliy» to'siqlarga duch keladilar. Ishni bajarish sharoitlariga (mazkur vaziyatga) muvofiq, yangi usulini topish zarurati tug'iladi.

T.V. Kudryavsev bilish va bilmaslik o'rtasida kelib chiqadigan hamda muammoli vaziyatlar sharoitini tashkil etadigan har xil ziddiyatlar asosida vaziyatlarning quyidagi tiplarini ajratgan:

1.O'quvchilardagi mavjud bilimlar tizimlari bilan yangi ta'limiy masalani hal qilishda ularga qo'yiladigan talablarning nomuvofiqligi ayon bo'lgandagi vaziyat; uning fikricha, bunday nomuvofiqlik, birinchidan, o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlar bilan masalani yechishda duch keladigan yangi dalillar o'rtasida: ikkinchidan, xarakteri bir xil, lekin saviyasi pastroq yoki balandroq bilimlar o'rtasida; uchinchidan,

ilmiy bilimlar bilan hayotiy bilimlar o'rtasida vujudga keladi.

2.Muammoli vaziyatlarni yaratish imkoniyati o'quvchilarni bilimlarning mavjud xilma-xil tizimlari orasidan masalani to'g'ri yechishda yordam beradigan yagona zarur tizimni tanlash holatiga qo'yishni ta'minlashda vujudga keladigan vaziyat.

3.O'quvchilar o'zlarining bilimlaridan foydalanishning yangi amaliy sharoitiga duch kelganlarida va ularning nazariy bilimlari bilan ana shu bilimlarni amalda qo'llay olmasligi o'rtasidagi ziddiyat aniq bo'lganida vujudga keladigan vaziyat.

4.Masalani nazariy yechishning mavjud yo'li bilan tanlangan usulni amalda bajarib bo'lmasligi o'rtasida, shuningdek, masalani yechishda erishilgan natijalar bilan uning nazariy isboti yo'qligi o'rtasida ziddiyat mavjud hollarda vujudga keladigan vaziyat.

5.Muayyan qurilma tasvirining tashqi ko'rinishi bilan konstruktiv bezalishi o'rtasida bevosita muvofiqlik yo'qligi fazoviy tasavvurni shakllantirishda qator vaziyatlarni vujudga keltirish imkoniyatini ta'minlaydi.

6.«Statistik» yo'sindagi anchagina sxematik tasvirlar ularni o'qish jarayonida «dinamik» fazoviy obrazlar bilan ishlashni talab qilishi ham qator muammoli vaziyatlarni (shuningdek, fazoviy munosabatlar va bog'lanishlar sohasida ham) vujudga keltiradi. Bizningcha, M.I. Maxmutov muammoli vaziyatlarning tiplarini juda izchil bayon qilgan.

Birinchi tip. Muammoli vaziyatlar ko'pincha o'quvchilar ilgari o'zlashtirgan bilimlaridan yangi amaliy sharoitda foydalanishga majbur bo'lganida vujudga keladi.

Bunda M. I. Maxmutov ana shunday sharoitlar faqat o'quvchilar o'z bilimlarini amalda qo'llay olishi uchun emas, balki amaliy masalalarni hal qilishda mavjud bilim, ko'nikma va malakalardan foydalanishga urinishda o'zlari bilmaydigan faktlarga duch kelishi uchun ham tashkil etilishini to'g'ri ta'kidlaydi. Mana shu faktni anglash o'quvchilarda bilishga qiziqish uyg'otadi va ularni yangi bilimlarni izlashga rag'batlantiradi.

Ikkinchi tip. Masalani mavjud yo'llar bilan nazariy hal qilish va tanlangan usulni amalga oshirib bo'lmasligi o'rtasida ziddiyatlar mavjudligida muammoli vaziyat vujudga keladi.

Uchinchi tip. Ta'limiy masalani hal qilish bo'yicha amalda erishilgan natija bilan o'quvchida uni nazariy asoslash uchun bilimlar yo'qligi o'rtasida ziddiyat mavjud bo'lgan holda muammoli vaziyat vujudga keladi.

To'rtinchi tip. O'quvchilar qo'yilgan masalani yechish yo'lini bilmaydigan, muammoli savolga javob bera olmaydigan, ular yangi faktni izohlash uchun ilgari o'zlashtirgan bilimlari yetarli emasligini anglagan holda muammoli vaziyat vujudga keladi.

M. I. Maxmutov haqli ravishda qayd qilganidek, vaziyatning bu tipini eng ko'p tarqalgan tip deb hisoblash mumkin.

Didaktika va psixologiyaga doir adabiyotlarda muammoli vaziyatlarning tiplarini tasniflash asosida ularni yaratishning eng muhim yo'llari va usullari ishlab chiqilgan. M. I. Maxmutov o'qituvchilarning ilg'or tajribalarini umumlashtirish orqali muammoli vaziyatlarning tiplarini ta'riflash bilan birga, ularni yaratishning quyidagi asosiy usullarini ham ifodaladi:

1. O'quvchilarning nazariy tushuntirishni talab qiladigan hodisalarga, faktlarga, shuningdek, hodisalar o'rtasidagi tashqi nomuvofiqliklarga duch kelishi ularni ana shu nomuvofiqliklarni tushuntirishga intilishga undaydi va bu intilish bilimlarni faol o'zlashtirishga olib boradi.

2.O'quvchilar maktabda, uyda yoki ishlab chiqarishda amaliy topshiriqlarni bajarayotganida va hokazolarda vujudga keladigan ta'limiy va hayotiy vaziyatlardan foydalanish. Bunday holda muammoli vaziyatlar o'quvchining o'z oldiga qo'yilgan amaliy maqsadga mustaqil ravishda erishish uchun harakat qilishda muammoni o'zlari vujudga keltiradilar.

3.Hodisani tushuntirish yoki uni amalda qo'llanish yo'llarini izlashga doir ta'limiy-muammoli topshiriqlarni qo'yish.

4.O'quvchilarni hayotiy tasavvurlar bilan ilmiy tushunchalar o'rtasidagi ziddiyatlarga duch keltiradigan faktlar va hodisalarni tahlil qilishga qiziqtirish.

5.Taxminlarni olg'a surish, xulosalarni bayon qilish va ularni tajribalarda tekshirish.

6.O'quvchilarni faktlar, harakat va hodisalarni taqqoslashga hamda qarama-qarshi qo'yishga da'vat etish.

7.O'quvchilarni yangi faktlarni dastlabki umumlashtirishga rag'batlantirish: o'quvchilar o'zlari uchun yangi material mazmunidagi ayrim faktlarni, hodisalarni ko'rib chiqadilar, ularni ma'lum faktlar, hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bunda, odatda, muammoli vaziyat vujudga keladi, chunki taqqoslashda yangi faktlarning qandaydir alohida, tushuntirib bo'lmaydigan belgi va xususiyatlari aniqlanadi.

8.O'quvchilarni go'yo tushuntirib bo'lmaydigan xarakterdagi va fan tarixida ilmiy muammo qo'yilishiga olib kelgan faktlar bilan tanishtirish

Odatda, bunday fakt va hodisalar o'quvchilarda tarkib topgan tushuncha hamda tasavvurlarga zid bo'ladi. Tabiiyki, buning sababi o'quvchilardagi mavjud bilimlarning to'liq va yetarli emasligidir.

9. Predmetlararo aloqalarni tashkil etish. Ko'pincha o'quv materiali muammoli vaziyatni (malakalar hosil qilishda, o'tilganlarni takrorlash va hokazolarda) vujudga keltirishni ta'minlaydi. Bunday holda boshqa o'quv predmetlaridagi o'rganilayotgan materialga bog'liq fakt va ma'lumotlardan foydalanish lozim.

DIDAKTIK MASALA

Savol – tugallanmagan gap bo'lib, unda so'roq yoki ifoda bilan almashingan qandaydir bo'lak mavjud bo'lmaydi. Agar savol o'quvchini mazkur holni, misolni, faktni, hodisani yoki jarayonni tushunishga yo'naltirsa, u muammoli-didaktik savol bo'ladi.

Muammoli-didaktik savol aqliy faollikka, uni o'rgatishga rahbarlikning eng muhim vositalaridan biridir.

Bunday savolning javobi kamchiliklarni to'ldiradi, noma'lumni aniqlaydi, o'xshashlik va farqni topadi, xususiy fikrni ifodalaydi, shuningdek, sxema yoki simvol bilan tushunilgan narsalarning ma'nosini anglatadi. Savol javob qaytaruvchiga til jihatdan yordam beradi. Chunki javob uchun zarur so'zlarning ko'pi o'qituvchining savolida beriladi.

Didaktik savollar o'quvchilarga ma'lum bilish harakatlarini bajarishni taklif qiladi va tabiiy bilish vaziyatini yaratadi. O'qituvchi o'quvchini yangi faktlarga, voqea, hodisa yoki jarayonlarga ro'baro' qiladi. U bunda nimani aniqlash kerakligini oldindan biladi. Shuningdek, pedagog sifatida o'zi nazarda tutgan ma'lumotni qanday yo'llar bilan mustaqil holda bilib olishini his etadi. Shu bois o'qituvchi sinfda tayyor natijani e'lon qilmaydi, balki o'quvchilarni mustaqil bilish yo'lidan o'zlariga ma'lum va izlanayotgan natijaga olib boradigan harakat va bilimlarni qo'llash yo'liga yo'naltiradi.

O'quvchilar yangi sharoitda, o'zlari duch kelgan yangi hodisalar, narsalar, jarayonlarda ishni nimadan boshlashni bilmaydilar. Shunga ko'ra, o'qituvchining savollari mushkulni oson qiladigan, o'quvchilarning yangi sharoitga o'rganishiga, to'g'ri bilish harakatlarini topishiga yordam beradigan narsadir. «Bu nima?» degan savolga javob berish uchun ko'pincha amalda va fikran nimadir qilish kerak. «Uzunligi qancha va nima uchun?» singari savollar ularga javob topish maqsadida

ma'lum ishlarni bajarishga da'vat etadi. Savollar qandaydir nuqtayi nazarni ifodalaydi. «Qancha?» degan savol narsaga miqdor nuqtayi nazaridan qarashni bildiradi. «Nima uchun?» degan savol bilan esa sababiy bog'lanishlar aniqlanadi. «Qayerda?» degan savol vositasida narsaning holati tekshiriladi.

Xulosa qilib aytganda, didaktik savollar – nuqtayi nazar va bilish harakatlarini bajarishga rag'batlantirish yo'li hisoblanadi.

Savollar so'roq gaplardan boshqacha yo'sinda ham berilishi mumkin. Ular talab yoki farmoyishni o'z ichiga olgan tasdiqlash shaklida ham ifodalanadi. Masalan, «Gapda nechta so'z bor?», degan savol o'rniga «Gapdagi so'zlarni sanang» ham deyiladi.

Nutqni o'stirish uchun noso'roq shakl qulayroqdir, chunki u o'quvchilarning javoblarini so'zlar va ifodalar to'plamiga bog'lamaydi. Masalan, gapdagi so'zlarni sanash taklif qilinsa, o'quvchilarning javoblari ifodalash yo'sini bo'yicha har xil bo'lishi mumkin: «Hammasi yettita so'z», «*Men yettita so'zni sanadim*», «*Hammasi yettita*», «Yettita» va hokazo.

Axborotning kattaligi bo'yicha savollar tor va keng, mazmunining xarakteri bo'yicha nazariy va amaliy savollarga bo'linadi. Tor savollar jarayonida maqsadga qisqa yo'ldan boriladi. Bunday savollar, asosan, o'quvchilarning xotirasiga qaratilib, zohiran go'yo o'quvchilarni mushohada yuritish imkoniyatidan mahrum qiladi, lekin har doim ham shunday bo'lavermaydi. Tor savollar faqat eslash yoki bilishni talab qilmasa, o'quvchilarning fikrini qo'zg'atadi. Ammo eslashsiz va bilishsiz fikrlash mumkin emas.

Tor savollarda o'quvchiga bitta fakt yoki misol ustida bitta, juda bo'lmasa ikkita o'xshash bilish harakatini bajarish tavsiya etiladi. Aytaylik, berilgan gapdagi eganing tagiga chizish yoki kesimni ko'rsatish ishi bajariladi. Bunday holda o'quvchi tayyor natijani aytadi. Va uning ana shu natijani izlash mantiqi noaniq qoladi: o'quvchi qandaydir amaliy ishni qayd qiladi yoki ko'rsatadi, aytadi yoki bajaradi. Xo'sh, nima uchun gapning xuddi ana shu bo'lagi ega hisoblanadi?

Sabab-natija bog'lanishlarini aniqlash, taqqoslash, qoidalarni yangi sharoitda qo'llash, umumlashtirish, qoidalarni kiritish va hokazolar, odatda, anchagina fikrlash operatsiyalarini yoki bilish harakatlarini bajarishni talab qiladi. Bu esa qarama-qarshiliklar, tanlash, asoslash, tushuntirish va baholash natijasida o'quvchining mushohada qilishiga imkon beradigan keng savollar sohasidadir. Tor savol ko'proq tayyor natijani talab qilsa, keng savol o'quvchini natijani asoslashga undaydi.

Keng savollarni faqat ma'lum sharoitlarda qo'llash mumkin. Ko'pincha, tor savollar keng savollar uchun zamin tayyorlaydi. O'quvchida mantiqiy mustaqil fikrlash rivojlanishini nazarda tutib, har bir o'quv yili sayin keng savollar salmog'ini oshirib borish lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday keng savol ham fikrlash faolligini oshiravermaydi. Tayyor yoki yod bo'lib qolgan javob qaytariladigan har qanday savol o'quvchining aqliy faolligini oshirishga yordam beradi. Savol yodlanganlarni takrorlashdan ko'ra ko'proq narsalarni talab qilsa, kichik juz'iy tadqiqot uchun ozgina muammoni o'z ichiga olgan bo'lsa va bu tadqiqot o'qituvchining ehtiyotkorona rahbarligi bilan imkoniyatga ko'ra, mustaqil holda olib borilsagina fikrlashni faollashtiradi.

Savollar har xil ta'limiy maqsadlarda qo'llaniladi. Ular o'qituvchi gapirayotgan yoki darslikda yozilgan ma'lumotlar qanchalik muvaffaqiyatli idrok etilayotganini aniqlash zarur hollarda eng qulay omil hisoblanadi, faqat o'quv jarayonini boshqarishda emas, balki o'rganilayotgan mavzuni o'zlashtirish jarayonini faollashtirishda ham qo'l keladi.

Berilgan savollarga o'quvchilarning javoblari darsning o'quvchilarga tushunilmagan qismlarini aniqlashda yordam beradi. O'quvchilarga ishning tartibini o'zlari belgilashlari, o'qituvchining ozgina yordami bilan idrok etishning qiyinchiligini bartaraf qilishlari uchun vaqt beriladi. Bunday yordam o'quvchilarni o'rganilayotgan materialni to'g'ri tushunishga yo'naltiradigan alohida savol tarzida berilmaydi. O'quvchilarning o'zlari hodisani tushuntira oladigan, bog'lanish, sabab va natijalarni topa biladigan hollarda o'qituvchi o'zining tushuntirishlari bilan yordamga shoshilmaydi.

Shunday qilib, savollar o'zlashtirishning muvaffaqiyatliligini aniqlash imkonini yaratishdan tashqari, hodisalar o'rtasidagi bog'lanish va munosabatlarni aniqlashda hamda qonuniyatlar mantiqini tushuntirishda yordam beradi. Ulardan o'qitish jarayonining hamma zvenolarida foydalanish mumkin. Savollarni o'qituvchi yangi materialni bayon etishda qo'llashi murakkab jarayondir. O'qituvchi yangi materialni bayon etishning juda nozik joyida to'xtashi va o'quvchilarga hodisalarning keyingi rivoji haqida o'z fikrlarini aytishni tavsiya etishi mumkin. O'quvchilar mazkur hodisalarning boshlanishi to'g'risidagi o'zlari bilgan ma'lumotlar asosida ishning keyingi borishini oldindan bilishga harakat qiladilar. Bu usul darslardagi o'quv ishlarini jonlantiradi, faollashtiradi. Masalan, insonning ishlari, qarori, xatti-

harakatlari to‘g‘risida gap borayotganida o‘quvchilarga o‘z munosabatlarini belgilash tavsiya etiladi. O‘quvchilar ana shunday savollarga o‘zlari tushunganicha javob qaytaradilar. O‘qituvchining vazifasi sinf o‘quvchilarining to‘g‘ri tushunishlariga yordam berishdir. Odatda, umumiy qoidalar yoki fikr-mulohazalar misollar vositasida tushuntiriladi.

Ma’lumki, o‘qitish bilimlarni o‘zlashtirish va bilish yo‘llarini tushunishni o‘z ichiga oladi. Ta’lim – o‘qishga rahbarlik qilish va o‘quvchining bilish faoliyatini boshqarishdir. O‘quvchilarning fikrlash faolligini oshirish uchun asosiy savol (topshiriq, muammo) navbatdagi darsning mazmunini yoritishdan oldin qo‘yiladi. Mavzuning ahamiyati anglangach, darsning butun mazmunini tushunish osonlashadi va mustaqil ishlar ham qiyinchiliksiz amalga oshiriladi. Darsning boshlanishida beriladigan maqsadga muvofiq savollar o‘quvchilar ongida hal qilinadigan muammoga doir tasavvurni vujudga keltiradi.

Maqsadga muvofiq savol – navbatdagi mavzuga bevosita daxldor savol bo‘lib, u bir mavzudan boshqasiga o‘tish uchun ko‘prikcha sifatida xizmat qiladi. Bunday savollardan ko‘zlangan maqsad yangi mazmunni idrok etish uchun diqqatni to‘plash va mavjud tasavvurlarni jamlashdir. Ana shu yangi mazmun butun darsning asosiy muammosini o‘z ichiga oladigan yo‘sinda bayon qilinishi, uni hal etishda o‘quvchilarning o‘zlari qatnashishi lozim. Bunday rahbarlik didaktik savollar bilan birga ko‘rsatmali vosita va harakatlar yordamida amalga oshiriladi. O‘quvchilarga o‘z hayotiy tajribasidan ma’lum holatlarda foydalanish murakkab materialni tushunish uchun yordam beradigan paytlarda maqsadga muvofiqdir. Lekin ko‘pincha bu ishni ko‘rsatmali vositalar yordamida tashkil etishga to‘g‘ri keladi. Shunday hollarda o‘quvchilar o‘rganiladigan narsaning vujudga kelishi, jarayonini kuzatishlari mumkin. Ko‘pincha bolalarni o‘rganiladigan ta’limiy ishga qiziqtirish uchun ularga atayin qandaydir hayratlanarli hodisalar aytiladi.

O‘quvchini ajablantirish, hayotiy tushunchasiga muvofiq narsani aytish va ko‘rsatish orqali uning o‘zida savol tug‘dirishda keskin, g‘ayrioddiy taqqoslash va qiyoslashdan foydalanish usuli doimo o‘zini oqlaydi. O‘quvchining aytgan yoki aytmagan savoli idrokini o‘tkirlashtiradi va diqqatini kuchaytiradi.

Ilgarigi tasavvurlarning qayta tiklanishiga, yangi tasavvurlar hosil bo‘lishiga, odatdagi tushunchalarning ilmiy tushunchalar bilan to‘qnashuviga olib boradigan didaktik savollar, bir so‘z bilan aytganda, «jonsiz» o‘quv materialini jonli harakatga, manzaraga, tasavvurga

aylantirishda yordam beradigan barcha savollar ta'limning savol-javob metodini yaqqol ifodalaydi.

Ta'limning savol-javob yoki dialogik metodi oldingi materialning o'zlashtirilish darajasi hamda xarakterini va yangi materialning o'zlashtirilish sifatini aniqlashda yordam berishdan tashqari, o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun g'oyat keng imkoniyatlarga ega. Mustaqillik ko'proq o'rin olishi uchun savollarni o'qituvchining o'quvchini javob yoki yechimni mustaqil o'ylashga da'vat etadigan luqmasi darajasigacha qisqartiriladi. Luqmalar, xususan, yechim yoki javoblar yetarlicha o'ylanmagan hollarda qo'llaniladi. Masalan, o'quvchi noaniq fikrni aytadi. O'qituvchi uning xatosini tuzatish o'rniga ko'p ma'noni bildiradigan «Shunaqami?» yoki «Nahotki?» iboralarini qo'llaydi. Ana shu yo'l bilan o'quvchiga yana bir marta o'ylab, to'g'ri javobni topish uchun turtki beradi. Bunda o'quvchi yo'l qo'ygan xatosini o'zi bartaraf etishi kerak. Dialogning ikkinchi varianti ham o'qituvchining o'quvchini fikrlashga yo'naltiradigan yoki da'vat etadigan keng savolini o'z ichiga oladi. Bunday hollarda keng savol «Ko'rib chiq...», «Taqqosla...», «Bugun nimani o'rganishimizni takrorla», «O'quvchi A.ning javobini bahola» va hokazolar qabilidagi talablar bilan almashinadi. Shunday paytlarda o'quvchi ko'rib chiqish, taqqoslash, umumlashtirish natijalarini ta'riflash va ifodalashda mustaqillikka intiladi. Mazkur talablar guruhiga ilgari va endi o'rganilgan narsalarni eslatish ham kiradi.

O'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashning ana shu barcha usullarida yashirin savol ma'lum luqma bo'ladi va u shunchalik qisqa ifodalanadiki, uni og'zaki aytishda o'rganilgan yoki tayyor javoblarni keltirib chiqara olmaydi.

Yuqorida aytilgandek, didaktik savol, odatda, o'zining to'liq ifodalanishida javobning ko'p elementlarini va hatto, og'zaki talqin yoki so'zlar guruhini o'z ichiga oladi. Bu esa o'quvchini aqliy zo'riqishdan qutqaradi va o'qishning ta'limiy hamda kamol toptirish saviyasini pasaytiradi.

Talablar, eslatish, rag'batlantirish va luqmalar ko'rinishidagi «yashirin» savollardan foydalanishning afzalligi o'quvchini mustaqil fikrlashga, bir qarorga kelishga va o'zining javoblari uchun zarur so'zlarni topishga majbur qilishdir. Aql va nutqning rivojlanishi savollar kengaytirilgan holda yoki to'la ifodalanib qo'yilgan paytlardagiga nisbatan qulayroq sharoitlarda yaxshiroq amalga oshadi. Agar o'quvchilarning o'zlari javob topa olmasalar, o'qituvchi ularga yordam

beradi, savolni keng holda, ya'ni didaktik savolni to'la ifodalab takrorlaydi.

Savol o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro suhbatini bog'lovchi tordir. Dialog esa ular o'rtasidagi ma'naviy muloqotning shakli hisoblanadi. To'g'ri javobni yoki yechimni topish, hodisa yoki manzaraning umumiy ma'nosini anglash tushunishdan dalolat beradi. U idrok etish paytida yoki idrok etishdan keyin o'rganilgan mavzuning mohiyatiga doir masalalarni muhokama qilish munosabati bilan namoyon bo'ladi. Har qanday holda ham tushunish shaxsning o'zi kuch sarflashi natijasida vujudga keladi. O'qituvchining savoli faqat to'g'ri javobni topishga yordam beradi va bu ishni tezlashtiradi, ammo o'quvchining o'z aqlini ishlatishini bartaraf etmaydi.

O'rganilayotgan mavzuga doir didaktik savollar tizimi o'quvchining aqliy zo'riqishini taqozo etadi. O'quvchining bunday zo'riqishi qanchalik kam va mustaqilligi qanchalik ko'p bo'lsa, uning aqliy kamolot yo'lidan borishi shunchalik samarali bo'ladi. Ana shu yo'lda uning aqli va yangi taassurotlarni anglash, yangi ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyati tarkib topadi.

Lekin o'quv jarayoni hech qachon faqat tushunish bilan cheklanmagan va cheklanmaydi. O'rganilgan masala puxta eslab qolinmasa, o'qitish bekor ketadi. Shuning uchun har bir mavzuga doir didaktik savollar tizimida o'rganilgan bilimlarni mustahkamlashga va ulardan foydalanish yo'llari hamda usullarini yaratishga xizmat qiladigan xilma-xil savollar muhim o'rin tutadi. Eslab qolishning puxtaligi faqat tushunishning chuqurligiga emas, balki o'quvchining o'rganilgan bilimlarni mustahkamlashga doir topshiriqlar va savollarni o'zlashtirish uchun tayyorligiga ham bog'liqdir.

Bilimlar, ko'nikma va malakalarni mustahkamlashga erishish maqsadida o'rganilganlarni qo'llashga doir savollar izlanish va tadqiqot elementlarini o'z ichiga oladi. Shu tariqa o'quvchining mustaqil bilish uchun ongli ravishda ishlashiga erishish mumkin. Bunda u o'zlashtirgan bilimlarini sinab ko'radi. O'zi xususan nimani bilmasligini tushunadigan kishigina izlanishi va tadqiq qilishi mumkin. Faqat mavjud bilimlar yangi masalani, yangi savolni va yangi topshiriq yoki muammoni vujudga keltiradi.

O'zining darsini izlanish va tadqiq etish elementlariga ega bo'lgan muammodan boshlashni xohlagan o'qituvchi ana shu muammoning bilimlarga ma'lum darajada bog'liqligini ko'rishi kerak. Bilimlar o'zaro bog'liqligidagina qandaydir muammoni topish mumkin. Ana shu

bog'lanishning uzilgan joyini tanlash o'qitilayotgan predmetning ta'limiy maqsadlariga va darsning muayyan o'quv topshirig'iga bog'liqdir. Mazkur uzilish o'quvchilardagi mavjud bilimlar va hayotiy tajribani faollashtirish asosida ularning tafakkurini kuchaytirish uchun amalga oshiriladi.

Faktlar mantiqiy zanjirining, hodisa yoki jarayonlarning uzilishini, yetishmovchilikni, xulosa chiqarish sohasida esa muhim muammoni vujudga keltiradi. Ko'p hollarda yetishmovchilikni bilish va muammo o'z ma'nosiga ko'ra savol yoki masalani keltirib chiqaradi.

Hodisalar xronologik zanjirining uzilishi ham yetishmovchilikni vujudga keltiradi. Lekin bunday yetishmovchilik bevosita muammoga olib bormaydi, balki esda bor narsalar bilan to'ldiriladi. Bunda taxmin yoki javob e'tiborga olinmaydi, chunki yetishmovchilik faqat o'rganilgan va esda saqlanayotgan narsalar bilan to'ldiriladi. Har bir predmetda nomlar, sanalar, ismlar va atamalarning to'plamlari bo'ladi. Ularni eslab qolish kerak.

Yetishmovchilik va muammo qandaydir yo'sinda sinfdagi o'quvchilarni zarur bilimlarni izlashga undaydi. Bu undash obyektiv ravishda eslash, o'ylash, ko'z oldiga keltirishni, hatto, adabiy yoki tajriba manbalaridan, xususan yetishmovchilikni to'ldira oladigan va muammoni hal qilishga olib boradigan narsalarni topishni taklif etishdir. Obyektivlikni mazkur yetishmovchilikni o'z ichiga olgan o'quv materialining o'zi taqozo etadi. Bu esa o'quvchilarni o'qituvchi aytgan yoki darslikda berilgan va faqat o'rganilgan bilimlarga daxldor tayyor natijalar ustida o'ylashga majbur etishdan ko'p marta yaxshidir. Lekin ba'zan tayyor natijalar haqiqatan zarur bo'ladi va o'qitishda bunday hollar muammoli ta'limning tarafdorlari istaganidan ancha ko'p uchraydi.

Yetishmovchilik va muammolar, eng avvalo, o'quvchilarga puxta bilimlar asosida bilish usullarini o'zlashtirishda yordam berish uchun yaratiladi. Shu bilan birga, izlanish va tadqiqot jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi faollashadi va bilish jarayoni kuchayadi. Bunga qanday qilib erishiladi? Avval o'quvchilarga qandaydir ma'lum narsa aytiladi. Uni suhbat yoki yakka tartibda so'rash vaqtida aniqlanadi. Yangi mavzuga o'xshash material faol va maqsadga muvofiq yo'sinda takrorlanadi. Mustaqil hal qilinadigan muammoni vujudga keltiruvchi vaziyatga yaqin muammoli vaziyatlar yaratiladi. Ana shunday sharoitlarda o'quvchilar muammoning qo'yilishini o'zlarining fikrlashlari sifatida idrok etadilar. Ular ana shu muammoga

mazkur vaziyatlarda ifodalangan ilgarigi bilimlar darvozasi orqali kiradilar.

Shunday qilib, muammo hech qanday tayyorgarliksiz to'g'ridan-to'g'ri qo'yilmaydi. U butun darsdagi bosh masala sifatida bayon qilinadi. Materialning xususiy masalalarini o'quvchilarning o'zlari hal qila olsalargina, ularning muammoni hal qilishdagi ishtirokining salmog'i ortadi.

MUAMMOLI TA'LIM METODLARI

Yigirmanchi yillardayoq metodistlar o'qitishning yangi metodlarini izlashdi. Ular o'quvchilar fanning turli sohalarida iloji boricha kengroq ma'lumotlarni o'zlashtirishi bilan birga, ularda mustaqillik, hayotga ijodiy munosabat malakalarini tarkib toptirish kerak, degan xulosaga keldilar. Ana shu maqsadda o'qitishni o'quvchilarning u yoki bu shakldagi ta'limiy faoliyati tadqiqotni eslatadigan, o'quvchilar uchun «kashfiyotlar» bilan tugaydigan, ya'ni ular mustaqil holda xulosa chiqaradigan va qandaydir amaliy vazifani hal qiladigan metodlarga asoslanishi taklif etiladi.

Juda ko'p didaktlar, o'qituvchilar va metodistlar (Babanskiy, Lerner, Matyushkin, Maxmutov, Pishkalo, Okon, Fleminch, Markov, Sani va boshqalar) muammoli ta'lim masalalari bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar. Muammoli ta'lim metodlari orasida quyidagi beshtasi asosiy metodlar sifatida farqlanadi.

TADQIQOT METODI

Bu metod, birinchidan, bilimlarni ijodiy qo'llanishini ta'minlashga, ikkinchidan, ilmiy bilish metodlarini izlash jarayonida mazkur metodlarni va ularning qo'llanishini o'zlashtirishga qaratiladi. Uchinchidan, ijodkorlik faoliyati xislatlarini shakllantiradi, to'rtinchidan, ana shunday faoliyatga qiziqish hamda ehtiyojni tarkib toptirishning sharti hisoblanadi.

Ana shu xususiyatlarini nazarda tutib, bu metodni o'quvchilarning o'zlari uchun yangi muammoni hal qilish bo'yicha ijodkorlik faoliyatini tashkil etish yo'li sifatida ta'riflash kerak. O'quvchilar o'zlari uchun yangi sanalgan muammolarni hal qiladilar. Tadqiqot metodida topshiriqlarning shakli har xil, masalan, sinfda va uyda tez bajariladigan topshiriqlar, dars jarayonini taqozo etadigan ishlar, ma'lum, lekin

cheklangan muddatga mo'ljallangan uy vazifalaridan iborat bo'lishi mumkin. Chunonchi, jamoa xo'jaligining, zavodning mazkur aholi punktidagi tashkilotning tarixini o'rganishga doir topshiriqlar g'oyat foydali va samarali tadbirlardir. Ammo ular chinakam tadqiqotchilik xarakteriga ega bo'lishi uchun material izlashni o'quvchilarning o'zlari rejalashtirishi, uni o'zlari sharhlashi va ma'lum mantiqiy izchillikda bayon qilishi kerak. Tadqiqot metodining bosqichlari:

1. Faktlar va hodisalarni kuzatish hamda o'rganish.
2. Tadqiqotga doir tushunarsiz hodisalarni oydinlashtirish.
3. Gipotezani olg'a surish.
4. Tadqiqotning rejasini tuzish.
5. Rejani amalga oshirish.
6. Yechimni tuzish.
7. Yechimni tekshirish.
8. Amaliy xulosalar.

Tadqiqot metodida ham og'zaki va matbuot so'zlari, ko'rsatmali vositalar, amaliy ishlar, yozma va grafik ishlar, laboratoriya ishi va hokazolardan foydalaniladi.

QISMAN IZLANISH YOKI EVRISTIKA METODI

O'quvchilarni asta-sekin muammolarni mustaqil hal qilishga yaqinlashtirish uchun ularga, avvalo, yechimning ayrim sodda qismlari, tadqiqotning ayrim bosqichlarini bajarishni o'rgatish, ularda asta-sekin ko'nikma hosil qilish zarur. Tadqiqot metodining birinchi variantida o'quvchilarga ko'rsatilgan rasmga va so'zlab berilgan mazmunga mos savollar tuzishni tavsiya etish orqali muammolarni ko'ra olish, aytilgan faktlardan xulosa chiqarish o'rgatiladi.

Mazkur metodning boshqa bir varianti murakkab masalani tushunilishi oson va har qaysisi asosiy masalani yechishga yaqinlashishni yengillashtiradigan masalalarga ajratishdan iboratdir.

O'zaro bog'liq savollardan tashkil topadigan evristik suhbatni tuzish tadqiqot metodining uchinchi varianti bo'lib, mazkur savollarning har biri muammoni hal qilish yo'lidagi qadam hisoblanadi va ko'plari o'quvchilardan faqat o'z bilimlaridan foydalanishni emas, balki izlanishlarni amalga oshirishni ham talab qiladi. Evristik suhbatning muhimligi shuki, unda o'qituvchi muammoli masalani kichik muammolarga ajratadi, o'quvchilar esa ana shu muammolarni birgalashib bajaradilar.

TUSHUNTIRISH, NAMOYISH ETISH METODI

Bu metodning asosiy vazifasi o'quvchilarning axborotni o'zlashtirishini tashkil etishdir. Uni axborot-retseptiv metod deb ham ataladi (retsepsiya – idrok) va unda o'qituvchi bilan o'quvchi faoliyati davom etadi. Bu faoliyat shundan iboratki, o'qituvchi tayyor axborotni turli vositalar bilan beradi, o'quvchilar esa ana shu faoliyatni idrok etadilar va eslab qoladilar. O'qituvchi axborot berishni og'zaki so'z (hikoya), matbuot (darsliklar, qo'shimcha qo'llanmalar)dagi iboralar, ko'rsatmali qurollar va hokazolar yordamida amalga oshiradi.

O'qituvchilar bilimlarni o'zlashtirish uchun zarur ishlarni bajaradilar - yangi axborotni tinglaydilar, ko'radilar, o'qiydilar, kuzatadilar va uni ilgari o'zlashtirilgan axborot bilan taqqoslaydilar, xotiralarida saqlab qoladilar. Ular sinfda o'tirib, o'simlikning qanday unib chiqishini, gullardan mevalar hosil bo'lishini, baland tog'larda, chuqur dengizlarda jonivorlar qanday yashashini kuzatishlari ham mumkin.

MUAMMOLI BAYON QILISH METODI

Ushbu metodning mohiyati o'qituvchi muammoni qo'yib, uni o'zi hal qilishi va yechimning ahamiyatini o'quvchilarga tushunarli ziddiyatlar orqali ko'rsatishdan iboratdir.

O'quvchilarga yechimga olib boradigan yo'lning mantig'ini, tavsiya etilgan gipotezalarning haqiqatga o'xshashligini, isbotlarning ishonchliligini kuzatadilar. Ular dastlabki paytlarda xulosalarga ishonmasalar ham, lekin keyinchalik muammoli bayon bilan muammolarni mustaqil hal etish jarayoni asta-sekin muvofiqlashuvi natijasida xulosalar chiqaradigan, ehtimol, o'z muhokamalarining mantig'ini tuza oladigan bo'lib qoladilar. Shunga ko'ra o'qituvchi muammoli bayon qilishi uchun o'quvchilar mustaqil hal eta oladigan muammolardan murakkabroq muammolarni tanlashi mumkin.

REPRODUKTIV METOD

O'quvchilar ko'nikma va malakalarni egallashi, shu bilan birga, bilimlarni o'zlashtirishning ikkinchi darajasiga erishishi uchun o'qituvchi topshiriqlar tizimi orqali ularning o'zlariga berilgan bilimlarni bir necha marta eslatadi. U topshiriqlar beradi, o'quvchilar esa topshiriqlarni bajaradilar – o'xshash masalalarni yechadilar, namunaga

qarab turlaydilar va tuslaydilar. O'qituvchining necha marta va qanday oraliqlarda takrorlashi uning qobiliyatiga, topshiriqning qiyin yoki osonligiga bog'liq.

Savodxonlikni va aniq yozishni bir necha yilda, o'qishni esa undan ancha kam vaqt mobaynida o'rgatish mumkin. (Yangi so'zlarni o'zlashtirish ularni ma'lum muddatda taxminan 20 marta uchratishni talab qilishi aniqlangan.) Qisqasi, o'qituvchining topshirig'i bo'yicha ish usulini eslash va takrorlash metodning belgisidir.

MUAMMOLI BOSHLASH BILAN BAYON QILISH

O'qituvchi yangi bilimlarni bayon qilishni boshlashda muammoli vaziyatni yaratsa, keyin o'quv materialini an'anaviy, axborot usulida tushuntiradi.

Muammoli vaziyat faqat tushuntirishning boshida vujudga keltiriladi, o'quv materialining o'zi muammoni hal qilish sifatida bayon etilmaydi, u eng oddiy hisoblanadi va muayyan vaqt davomida yoki murakkab materialni bayon qilishda qo'llaniladi. Masalan, **r** va **rr** harflarini chiroyli yozish qoidalarini o'rganishda o'qituvchi dars mavzusini aytish o'rniga ularni qiziqtiradi; buning uchun *ariq,* o'rik, *arpa, varrak* kabi otlar qanday yozilishini so'raydi.

Umuman olganda, muammoli vaziyatni qanday tushuntirish o'qituvchining iqtidori, tajribasiga bog'liqdir.

SAVOL VA TOPSHIRILAR

1. Muammo nima ?
2. Muammoli ta'lim deganda nimani tushunasiz.
3. Siz muammoli ta'limning qanday didaktik asoslarini bilasiz?
4. Muammoli vaziyatlar haqida gapiring.
5. Muammoli ta'limning beshta asosiy metodlarini sanang va tariflang.
6. Pedagogik praktika vaqtida o'qituvchining muammolashtirilgan ta'lim shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanishga doir ish tajribasini o'rganing.

XVIII bob. PROGRAMMALASHTIRILGAN TA'LIM

Programmalashtirilgan ta'lim o'qitishni tashkil etishning bir shakli bo'lib, u o'quv jarayonida kibernetika g'oyalari va prinsiplarini amalga oshirish imkonini beradi. Ta'limning tashkiliy shaklini amalga oshirish uchun faqatgina kibernetikaning g'oyalari emas, balki har bir o'quvchi bilan doimiy ikki tomonlama axborot almashinuvini ta'minlaydigan ta'limning yangi vositalari va moslamalari ham kerak. Texnikaviy avtomatlashtirish va programmalashtirilgan qo'llanmalar tufayli ta'lim sharoitida teskari aloqa va o'qitishning individuallashtirish prinsiplarini, faollik va onglilik prinsipini eng samarali amalga oshirish, o'quv jarayonidagi mustaqil ishni tashkil qilishning yangi shakllarini topish imkoniyati vujudga keladi. Bunda esa o'qituvchisiz ta'limning borishini o'rgatilgan bilim, ko'nikma va malakalarini o'zlashtirishning turlicha borishiga muvofiq o'zgartirish va ta'limning borishini o'zlashtirish dinamikasiga moslashtirish mumkin bo'ladi. Xususan ana shu ta'lim programmalashtirish sababli o'qitish nazariyasi va amaliyotida vujudga kelgan yangilik hisoblanadi.

Programmalashtirilgan ta'lim bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonini optimallashtirish masalasini hal qiladi. Bu masala kibernetika bilan ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadigan psixologik-pedagogik fanlar tutashgan joyda hal bo'ladi.

Bilimlarni chuqurlashtirishning didaktik vositalari kibernetika atamalarida imkoni boricha kam vaqt sarflab mashqning berilgan shaklidan eng ko'p axborot olish usullarini, boshqacha aytganda, har bir mashqning boshqa barcha muqobillarida nisbatan o'rtacha maksimal axborot oladigan operatsiyalar izchilligi (algoritm)ni topishni o'rgatish sifatida ifodalanadi.

Pedagogikada «algoritm» atamasi programmalashtirilgan ta'lim g'oyasi vujudga kelganidan va bayon qilishga doir o'quv materialini jiddiy sistemalashtirish masalasi ko'tarilganidan keyin qo'llana boshladi. Matematikada algoritm tushunchasi paydo bo'ldi. Odatda, algoritm deganda ayrim sinfga yoki tipga mansub har qanday masalani yechish uchun ma'lum izchillikda juz'iy operatsiyalarni bajarish haqida aniq umumiy qabul qilingan, oldindan belgilangani tushuniladi. Oldindan belgilash nazarda tutilgan

narsalardan iborat bo'lib, ba'zan qoidalar deb ham ataladi[1].

Ta'limdagi ana shu istiqbolli va ilg'or yo'nalish faqat bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga emas, balki u ishning individual uslubini shakllantirishga qaratilsagina chinakam optimallashtiruvchi yo'nalishga aylanadi. Boshqacha hollarda o'zlashtirish jarayonini programmalashtirishni individuallashtirish o'quvchilar bitta topshiriqni o'z qobiliyatlariga qarab turli usullar bilan bajarishidan iboratdir.

Programmalashtirilgan ta'limda o'quv materiali bo'yicha tayyorgarlikka, bayon qilishga va so'rovga qo'yiladigan aniqlik talablari tola qonuniy va zarurdir. Chunki o'quv jarayoni boshqariladigan jarayon bo'lishi va uni o'qituvchi u yoki bu texnik vositaga joylangan dastur, programmalashtirilgan darslik, o'qitish mashinasi va boshqa zamonaviy elektron akustik hamda proyeksiyalovchi apparatlar yordami bilan olib borishi kerak. Mashg'ulot jarayonida dasturlashtirilgan ta'limni o'qitish vositasi bilan yakkama-yakka qoladigan o'quvchining ishidagi barcha ijobiy va salbiy tomonlarini maksimal darajada hisobga olish uchun o'quv materiali qanchalik aniq sistemalashtirilishini tasavvur etish mumkin. Har qanday topshiriqni kodlangan axborotga moslashtirish mumkin bo'ladi. Didaktika tili bilan aytganda, topshiriqni muvaffaqiyatli bajarish uchun uni bajarishga mos barcha usullarni o'zlashtirish kerak. Axborot faqat miqdori bo'yicha emas, balki maqsadga erishish ehtimolini orttirishga ko'ra qimmati bo'yicha ham o'lchanishi lozim. Axborotning qimmati qanchalik yuqori bo'lsa, u olinganidan keyin maqsadga erishish yo'llari ham shunchalik keng bo'ladi.

PROGRAMMALASHTIRILGAN TA'LIMNING MOHIYATI

B. F. Skinner taklif qilgan tizim o'quv materialini kichik qismlarga ajratish va har bir qismning o'zlashtirilishini tekshirish, o'quvchi barcha materialni berilgan izchillikda ishlab chiqishidan iborat bo'lib, tizimli programmalashtirilgan deyiladi.

N. Krauder tavsiya etganidek, o'quv materialini tayyorlash tizimini tarmoqlangan programmalashtirish deb ataladi. Bu metodika o'quvchi ta'limiy materialning qandaydir tugal (B.F. Skinner tavsiya etganidan katta) qismini ishlab chiqib, savolga javob qaytarishda yangilanadi, degan fikrdan vujudga keladi. Berilgan savolga qaytarilishi mumkin

[1] Ланда Л. Н. Обучения и учащихся методом рационального мышления и проблема алгоритмов. «Вопросы психологии», 1961, стр. 103.

bo'lgan javoblarning bir nechta variantlari yoziladi va o'quvchiga ko'rsatiladi, u esa mazkur javoblar orasidan to'g'risini tanlaydi.

Programmalashtirilgan ta'lim nazariyasining kibernetik asoslari kibernetika sohasidagi yetakchi olimlar A.I. Berg, V.M. Tushkov va boshqalar tomonidan keng ma'qullanadi. Taniqli psixologlar ana shu muammoning nazariy asoslarini, xususan aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi asosida ta'limning samaradorligi masalalarini (A.N. Mantyev, P.Y. Galperin va boshqalar), assotsiativ aloqalar nazariyasini (Y.N. Samarin va boshqalar) ishlab chiqishga kirishdilar.

Programmalashtirilgan ta'limning xarakterli xususiyatlari:

1. Jiddiy tanlangan o'quv materialini alohida-alohida kichik qismlarga ajratish. 2. Har bir qismni o'zlashtirishga qaratilgan muayyan ishlarni izchil bajarishga doir ko'rsatmalar tizimini kiritish. 3. Mazkur har bir qismning o'zlashtirilishi tekshirish bo'yicha topshirilishi, tekshirish bo'yicha topshiriqlar berish. 4. O'quvchining programmalashtirilgan ta'lim bo'yicha o'z tajribasi qanchalik to'g'riligini bildiradigan javoblarni yoqlash.

Programmalashtirilgan ta'lim o'zining shakliga ko'ra o'quvchilarning ta'limiy materialni maxsus qayta ishlash bo'yicha mustaqil faoliyatining alohida turidir.

Endilikda maxsus EHM lar maktablardagi ta'limning texnik vositalarining mutlaqo yangi turi bo'lib qoldi va ulardan yuqori sinflarda hamda o'rta maxsus kasb-hunar kollejlarida «Informatika va hisoblash asoslari» kursini o'rganishda ko'rsatmali qo'llanma sifatida foydalanilmoqda. Bunda ular o'rganish obyekti va o'quvchi foydalanishni o'zlashtirishi lozim bo'lgan uskuna rolini o'ynaydi.

Maktablarda maxsus kompyuterni o'qish, hisoblash malakalarini hosil qilish uchun, shu malakalarning qay darajada shakllanganini tekshirish uchun nazorat moslamalari sifatida foydalaniladi.

PROGRAMMALASHTIRILGAN O'QITISH MASHINASI

O'qitish mashinalarining o'z vazifasi bor va maqsadga muvofiq ravishda qo'llanadigan sohasi mavjud. Ular o'quvchilarning programmalashtirilgan ta'lim sharoitidagi mustaqil ishlarini boshqaradi, shuningdek, o'quv-o'zlashtirish to'g'risida o'qituvchini o'z vaqtida xabardor qiladi. Kompyuterlar ko'p hollarda (xususan, nazoratda) programmalashtirilgan darsliklar va o'quvchilarning imkoniyatlaridan

ustunlik qiladigan didaktik imkoniyatlarga ega. Ular o'quv jarayonlarini tashkil etishda programmalashtirilgan ta'limni qo'llash sohasini kengaytirdi.

Mashinali programmalashtirilgan ta'lim algoritmlashdan ajralmasdir. Chunki o'qish jarayonini (o'quvchilar va o'qituvchilar faoliyatini, shuningdek, o'quv materiallarining) ana shu jarayonning borishi bo'yicha jiddiy determinlangan (ifodalangan ko'rsatmalar tuzish nihoyatda zarur shartdir). Mashinaga kiritilgan har qanday ta'limiy programma o'qitishning algoritmi bo'lib, u teskari aloqa mavjudligini, o'qitish va o'qishning borishini boshqarishni ta'minlaydi. Ta'limni algoritmlashtirishning o'zi uning sifati va samaradorligi masalasini hal qilmaydi. Hamma narsa ta'limning borishini nima maqsadda, nimalar vositasida boshqarishga bog'liqdir.

Mustaqil ijodiy tafakkurning rivojlanishi mashina ta'limida izlanishlarni talab qiladi. Bunda fikrlashning qandaydir eng umumiy usullari haqida va aqliy faoliyatning mazmunan umumiy algoritmlari haqida so'z yuritish mumkin. Lekin bu talab o'quvchilarning o'zi olib boradigan faol izlanishlarini hamda yechimning evristik usullarini olishni ham nazarda tutadi. Onglilikka intilish har bir o'quvchi xarakterining xususiyati o'quv ishi metodi bilan tarbiyalanadi. Ana shundagina o'quvchining faolligi bilan chambarchas bog'lanadi.

Bilishning ilmiyligi va sistemaliligi mashinaga kiritilgan dastur materialini, matnlarni – situativ yo'sindagi didaktik materialni, savollar va topshiriqlarni, ishga doir o'yinlarni tuzishni ta'minlaydi. Mana shu prinsipni amalga oshirish o'quvchidan faqat asosiy qoidalarni bilishni emas, balki muayyan hodisalarning umumiy qonuniyatlarini va o'ziga xosligini ko'ra olishni ham talab qiladi. Masalan, tabiatshunoslik bo'yicha, matematika bo'yicha. Javob qalami bilan ta'minlangan maxsus kompyuterning displeylarida o'quvchilar ko'rsatmali vositalar yordamida qo'shish, bo'lish va ko'paytirishlari mumkin. Masalan, displeyda 9 ta baliqcha, 3 ta stakan tasvirlangan. O'quvchilarga baliqchalarni stakanlarga baravar taqsimlash taklif qilingan. Bunda o'zlashtirishga bir qadam olg'a tashlaydilar. Shu yo'sinda boshqa arifmetik amallar ham bajariladi.

Kompyuterdan o'quvchilar bilan turli didaktik o'yinlarni o'tkazishda, geometrik figuralarni taqqoslashda, hushyorlik va hozirjavoblikni rivojlantiradigan mashg'ulotlarni tashkil etishda ham foydalaniladi.

O'rta va yuqori sinflarda barcha o'quv predmetlarini o'rganish jarayonida kompyuterni qo'llash mumkin. Botanika darslarida u yoki bu

o'simliklarning tuzilishi modellashtiriladi. Kimyo darslarida kimyoviy reaksiyalar, texnologik jarayonlar tuziladi, ayrim kimyoviy elementlar qo'llanadigan sohalar o'rganiladi. Tarix darslarida xronologik jadvallar tuziladi, tarixiy voqealar tavsifining algoritmlari qo'llanadi. Geografiya darslarida ayrim mamlakatlar, iqtisodiy tumanlar va h.k.lar geografik tahlil qilinadi. Kompyuter yordamida o'quvchilarga mavzu bo'yicha ko'rsatmali axborotlarni tez berish, nazorat topshiriqlari, mashqlar va boshqalarni tavsiya etish mumkin.

O'quv jarayonida kompyuterlarni qo'llash tegishli algoritmlar va tillarda foydalanib, plyonkaga yozilgan maxsus o'quv dasturi zarur. Kompyuterlar uchun bunday dasturlarni o'quv predmetlari metodikasi sohasidagi kerakli malakaga ega bo'lgan mutaxassislar ishlab chiqadi. O'rta maktabda kompyuterdan foydalanishning birinchi bosqichida uni praktikumlar davomida qo'llaniladi. Bunday mashg'ulotlarda o'quvchilar ayrim dasturlarni ishlab chiqadilar. Keyinchalik, mazkur o'quv predmeti bo'yicha dasturning butun kompleksi ishlab chiqilgach va barcha xonalar texnika bilan jihozlangach, kompyuterdan ko'p darslarda foydalaniladi. Ayniqsa, fizika-matematika, kimyo-biologiya turkumidagi o'quv predmetlarini o'rganish jarayonida kompyuterlarni qo'llash uchun boy imkoniyatlar bo'ladi. Hozirgi kunda fizika, kimyo, geografiya, biologiya kurslari ishlab chiqilgan. Dasturning birinchi bosqichida kompyuterlar metodika kabinetlariga to'planadi va u yerdan tumanlarda, filmotekalarda to'plangan o'quv kinofilmlari kabi maktablarga tarqatiladi. So'ngra kompyuterlar uchun tuzilgan dasturlar har bir maktabning o'z boyligiga aylanadi. Tajribadan ko'rinadiki, kompyuterlar avval yuqori sinflarda kengroq qo'llaniladi, keyin asta-sekin quyi sinflarga ham o'tadi. O'qituvchilar kompyuterlardan namoyish uchun foydalanish o'rniga ularni yangi tushunchalar, mavzular, bo'limlar va kurslarni o'rganish jarayonida muntazam qo'llay boshlaydilar.

Kompyuterlar o'quvchilarning ta'limiy o'zlashtirish sifatini nazorat qilishni individuallashtirishga imkon yaratadi. Bunda o'quvchilar mustaqil shug'ullanadilar ular o'zlarini nazorat qilish jarayonida xatolarini topadilar, programmalashtirilgan tipdagi mashqlarni bajarish asosida mazkur xatolarni bartaraf etish yo'llarini izlaydilar.

Kompyuterlar o'quv predmetlari bo'yicha sinfdan tashqari ishlarda ham keng qo'llanadi, bu esa o'quvchilar uchun dasturning u yoki bu bo'limi bo'yicha olgan bilimlarini chuqurlashtirish, o'rganilayotgan masalalarning ishlab chiqarish texnik tasvirlarini ko'rib chiqish

imkoniyatini yaratadi. Tanaffus paytlarida kompyuterlardan o'quvchilarni ovuntiradigan va ularning hordig'ini chiqaradigan qiziqarli o'yinlar uchun foydalanish mumkin.

Bolalar charchab qolishini, shuningdek, zo'riqishning oldini olish uchun maxsus fiziologik-gigiyenik tadqiqotlarda har bir yoshdagi o'quvchilarning kompyuter bilan shug'ullanishi davomiyligining maqsadga muvofiq normativlari belgilangan. Maktablarda ishlatiladigan kompyuterlar uchun displeylarda qo'llanadigan shriftlarning o'lchamlari, tasvirlarning yorqinligi darajasi va ekranning yoritishi bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Mana shularning hammasi ta'lim jarayonida kompyuterdan samarali va maqsadga muvofiq yo'sinda foydalanishni ta'minlaydi.

Mashinali programmalashtirilgan ta'lim g'oyasini tanqid qiluvchilar, odatda, bunday ta'limda o'quvchilarni tarbiyalab bo'lmaydi deb da'vo qiladilar.

Shubhasizki, tarbiya ko'p jihatdan o'qituvchining o'quvchi bilan jonli aloqasiga bog'liq. Bunda uning roli juda katta. Kompyuter o'qituvchining o'rnini bosa olmaydi. Chunki o'qituvchi o'quvchilarga faqat bilimlar berib qolmaydi, ular uchun namuna ham bo'ladi. Ammo programmalashtirilgan ta'limning borishi va metodikasi o'quvchilarda qator ijobiy sifatlarni: mantiqiy va mustaqil fikrlashni, muayyan tizimda o'zi nazorat qilish bilan muntazam shug'ullanishni, qiyinchiliklarni bartaraf etishni, intizomlilikni va hokazolarni tarbiyalaydi. Shunga ko'ra kompyuterdan foydalanadigan programmalashtiriladigan ta'limda o'qish bilan tarbiyaning birligini, ta'limning ana shu shaklini tashkil qilishning pedagogik jarayondagi o'rni miqyosini to'g'ri belgilashni nazarda tutish kerak.

Programmalashtirilgan mashinali ta'limda obrazli va mantiqiy fikrlashni birlashtirish, amalga oshirish ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Chunki programmaning kadrlari asosan yozma matndan tuzilib, ko'pincha ularda obrazli idrok etiladigan materialni joylashtirish imkoniyatini beradi. Bularga sxemalar, diafilmlar, kinofilmlar, ish o'yinlari kirmaydi. Obrazli va mantiqli idrokning (ekskursiya, amaliy ish va laboratoriya, rang-tasvir asarlaridan foydalanish, musiqa, teatr singari) shakllarini kompyuter ta'limida ham amalga oshirish lozim, aks holda u bilimlarning ongliligi va puxtaligini, nazariya bilan amaliyotning birligidan iborat didaktik prinsiplilikning amalga oshuvini ta'minlay olmaydi.

Ta'limdagi tushunarlilik prinsipining eng muhim talabi o'quvchilarning yosh xususiyatlarini, ilgari o'zlashtirilgan bilimlarining saviyasi va hajmini hisobga olishdir. Bu talab kompyuterli ta'limda programma tuzish ham, ta'lim jarayonini amalga oshiradigan programmani tuzuvchi, odatda, har bir yoshdagi o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonidagi psixologik imkoniyatlarini, muayyan va muhim o'quv materialini to'g'ri uyg'unlashtirishni, obrazli idrok qilish uchun qo'llanmadan o'z vaqtida foydalanishni nazarda tutadi. Har bir o'quvchi muvaffaqiyatli ishlashi uchun sharoit yaratish ham tushunarlilik prinsipining zarur shartidir. Mashina yordamida amalga oshiriladigan va o'quvchilarning yangi bilim olib, to'g'ri javob qaytarishi bilimning olg'a bosishini ta'minlaydi. Lekin bunda ancha kuchli o'quvchilarning potensial imkoniyatlarini nazarda tutib, ular topshiriqni oldinroq bajarib bo'lgan hollarda foydalanish uchun qo'shimcha kadrlar tayyorlab qo'yish o'quvchilarning bilim va malakalari bir xil bo'lib qolishining oldini olishga yordam beradi.

O'quv jarayonini bunday tashkil qilishning shartlaridan biri jamoa bilan umumiy ishlashdir. Bunda hamma uchun materialning bitta qismini baravar o'rganish imkoniyati saqlanadi, natijada barcha o'quvchilarni tarbiyalash va o'qitish pedagogik birlikda amalga oshadi. Programmalashtirilgan ta'limning prinsiplari buzilsa, uning talablariga rioya qilinmasa, o'quvchilar bir-birlarini tushunmay qoladigan darajada uzoqlashishlari mumkin.

PROGRAMMALASHTIRILGAN TA'LIMNING METODLARI

Turli didaktik vazifalarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan programmali qo'llanmalar va shartli ravishda «o'qitish mashinalari» deb atalgan maxsus texnik vositalar programmalashtirilgan ta'limning vositalariga kiradi. Programmali qo'llanmalar, programmali darsliklar, programmali masala va mashqlar to'plamlari, programmali kontrol topshiriqlar va amaldagi darsliklar uchun programmali qo'shimchalarga bo'linadi. Programmali darslikda programmalashtirilgan ta'limning barcha asosiy xususiyatlari va xarakteristikalari to'la amalga oshirilishi mumkin.

Programmali masalalar va mashqlar to'plamini o'zlashtirish. Ko'p mashqlar, bajarishni va programmali masalalar yechishni talab qiladigan o'quv predmetlari bo'yicha yaratiladi.

Mashqlarga qo'yiladigan talablar:

- kalit bo'yicha oson tekshiriladigan bo'lim;
- qisqa javobni talab qilish;
- faqat bitta qiyinchilikka ega bo'lish;
- muayyan va aniq bo'lishi kerak.

Darslar uchun programmali qo'shimcha (butun kursni qamragan darsliklar). Ularda o'quvchilarga oddiy darslikdan qaysi materialni o'qish va uni o'zlashtirish uchun nima qilish kerakligi yo'l-yo'riqlari ko'rsatiladi. Materialning mazkur qismini o'zlashtirish uchun topshiriq berilgan va uning to'g'ri bajarilganini kalit bo'yicha tekshirish imkoniyati yaratiladi.

O'quv jarayonining bosqichlari:

1. Zamonaviylik. 2. Ishonarlilik. 3. Qimmatlilik. 4. To'liqlik.
5. Tushunarlilik. 6. Aniqlik. 7. Qisqalik. 8. Chuqurlilik. 9. Asoslilik.

MAKTABDA KOMPYUTERNI QO'LLASH SOHALARI

Hozirgi kunda o'qituvchi mashg'ulotlarni tashkil etish, o'tkazish va nazorat qilishga, darsga tayyorlanishda uning mazmunan hamma o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishini ta'minlaydigan materialni izlashga juda ko'p qimmatli vaqtni sarflaydi. Ana shu sermehnat va eskirgan jarayonni kompyuterdan foydalanish orqali uzluksiz to'ldirish va yangilash mumkin.

Butun kurslar bo'yicha o'quv dasturlarining muammoli yo'naltirilgan paketlariga ega bo'lish o'quvchilarga «o'qituvchi – o'quvchi» tizimida axborotlarni berish, qayta ishlab chiqish va takrorlash ishlarini mutlaqo yangichasiga tashkil etish imkonini beradi.

Kompyuter o'quvchining eskirgan aqliy ishini kamaytirishi va unga ijodiy faoliyat uchun imkoniyat yaratish kerak. O'qituvchi o'quvchilarning qobiliyatlari va tayyorgarliklarining saviyasini hisobga olib, ular bilan individual ishlashga ko'proq e'tibor berish mumkin.

«O'quvchi – kompyuter» tizimi muloqotning pedagogik maqsadiga bog'liq bo'lib, uni 3 ta darajaga ajratish mumkin:

1.Faktli muloqot. Javob axborotning rasmiy talabi asosida tuziladi.

2.Yo'naltirilgan muloqot. Tavsiya etilgan masalani ta'limning maqsadini hisobga olmay yechish.

3.Ta'sir ko'rsatuvchi muloqot. Masalani o'quvchi «modeli» ning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda yechish.

Maktabda «o'quvchi – kompyuter» tizimidan foydalanishda javob berishdan cho'chib qolish psixologiyasi barham topadi. Haqiqatan, nutqning kamchiligi, o'zining fikrlarini shunchaki so'z bilan ifodalay olmaslik, ko'p o'quvchilarga og'zaki javob qaytarishda o'z bilimlarini namoyish etish imkonini bermaydi, natijada o'qituvchi ana shunday o'quvchilarning bilimlarini to'g'ri baholay olmaydi.

Quyida o'quvchi bilan kompyuter o'rtasidagi muloqotdan bir misol keltiriladi:

- Men uchga bo'linish belgisini qanchalik bilishingni tekshiraman, ekranda ko'rinadi.
- Aytib berish zarurmi?
- Ha-0, Yo'q- 1.
- 1.
- Nechta misol yechishni xohlaysan?
- 2 ta.
- Qo'y-e, bu arzimagan ish, – tanbeh beradi kompyuter. –Loaqal 5 ta misolni ol.
- 6889010 soni 3 ga bo'linadimi?
- Aqlli ekansan, 513987 soni 3 ga bo'linadimi?
- Sen deyarli mendek hisoblayapsan, – ajablanadi kompyuter, –qani, yana aytgin-chi: 9726837 soni 3 ga bo'linadimi?
- 1
- Mening davrimda bunday javob uchun metallolomga topshiradilar. Senga 3 ga bo'linish belgilarini aytish kerakmi? Mana shuda, yana rad etadi. Qara, xato nimada? Bu sondagi raqamlarning yig'indisini ayt. To'g'ri. 3 ga bo'linadimi? E, bu qanaqasi, – shikoyat qiladi kompyuter, – iqror bo'l, sen axir karra jadvalni bilmaysan-ku. Bo'yningga ol, men hech kimga aytmayman.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Siz programmalashtirilgan ta'limning qanday didaktik asoslarini bilasiz?
2. O'qitish dasturini tuzishning chiziqli va tarmoqlangan prinsiplarining umumiy asoslarini ifodalang.
3. Programmalashtirilgan ta'lim vositalariga nimalar kiradi?
4. Pedagogik praktika vaqtida o'qituvchining programmalashtirilgan ta'limning shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanish bo'yicha ish tajribasini o'rganing.

5. Programmalashtirlgan ta'lim – ta'limning qanday formasi xisoblanadi?

6. Programmalshtirilgan ta'limdagi o'quv jarayonini bosqichlarini tahlil qiling.

XIX bob. INNOVATSION PEDAGOGIKA

Innovatsion pedagogika – hukmron nazariya, nazariy va amaliy muammolarni yechish asos etib olingan. Innovatorlar fikricha, odatdagi mumtoz pedagogik nazariyalar eskirib qolgan, yangi sharoitda hozirgi avlodni bu yo'l bilan tarbiyalash mumkin emas. Bu vaziyatda innovatsiya juda muhimdir.

Pedagogikada **innovatsiya, innovatsion faoliyat, innovatsion pedagogika, ta'limda innovatsion jarayonlarni boshqarish** kabi tushunchalar XX asrning 60-yillarida dastlab, AQSH va g'arbiy Yevropa mamlakatlarida «ta'lim texnologiyasi» tushunchasi e'tirof etilgan vaqtda paydo bo'ldi. O'sha vaqtdayoq Yevropada pedagogik innovatsiyalar markazi va instituti tashkil etildi. Bu tushunchalarning paydo bo'lishi va innovatsion ta'lim nazariyasining yaratilishi to'g'risida ma'lumot beruvchi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu tushunchalar ta'lim tizimini texnologiyalashtirish, pedagogik texnologiyalarni ta'lim tizimiga kiritish orqali ta'lim tizimini isloh qilish, ta'lim samaradorligini oshirish, shaxs ijtimoiylashuvini ta'minlash, bu borada muayyan muvaffaqiyatlarga erishish uchun ta'lim jarayonida bolaga do'stona munosabatlarni shakllantirishga urinish natijasida vujudga keldi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida o'tgan asrning 80-yillari ikkinchi yarmida pedagogik faoliyat bu – ijodiy jarayon va pedagogik innovatsiyalar birlashmasi, degan yangi ilmiy yo'nalish tarkib topdi. Bu esa o'qituvchining innovatsion pedagogik faoliyatining shakllanishi va rivojlanish jarayonini tahlil qilish imkonini berdi.

O'qituvchi innovatsion faoliyatining umumiy va alohida jihatlarini K.Angelovskiy, G.I.Gorskaya, V.A.Kan-Kalik, S.L.Kuzmina, V.A.Slastenin, L.M.Fridman kabi olimlar o'zlarining ilmiy tadqiqot ishlarida yoritib berdilar. Mamlakatimizda pedagogik innovatsiyani rivojlantirish muammolari ustida pedagog olimlardan N.Azizxo'jaeva, B.Farberman, R.Mavlonova, U.Nishonaliyev, N.Sayidahmedov, M.Ochilovlar ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar.

Innovatsiyalar dolzarb muhim ahamiyatga ega bo'lib, bir tizimda shakllangan yangicha yondashuvlardir. Ular tashabbuslar va yangiliklar asosida tug'ilib, ta'lim mazmunini rivojlantirish uchun istiqbolli bo'ladi, shuningdek, umuman ta'lim tizimi rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsiya – ma'lum bir faoliyat maydonidagi yoki ishlab chiqarishdagi texnologiya, shakl va metodlar, muammoni yechish uchun yangicha yondashuv yoki yangi texnologik jarayonni qo'llash, oldingidan ancha muvaffaqiyatga erishishga olib kelishi ma'lum bo'lgan oxirgi natijadir.

Bugun ta'lim tizimidagi innovatsiyalarni quyidagicha tasniflash ma'qullanmoqda:

- Faoliyat yo'nalishiga qarab (pedagogik jarayondagi, boshqaruvdagi).
- Kiritilgan o'zgarishlarning tavsifiga ko'ra (radikal, modifikatsiyalangan, kombinatsiyalangan).
- O'zgarishlar ko'lamiga ko'ra (lokal, modulli, tizimli).
- Kelib chiqish manbaiga ko'ra (shu jamoa uchun ichki yoki tashqaridan olingan).

Innovatsiyaning maqsadi – sarflangan mablag' yoki kuchdan eng yuqori natija olishdan iborat. Boshqa turli-tuman o'z-o'zidan paydo bo'ladigan yangiliklardan farqli o'laroq, innovatsiya boshqariluvchi va nazorat qilinuvchi o'zgarishlar mexanizmini tashkil etadi.

Ta'lim tizimidagi har qanday yangilik innovatsiya bo'la olmaydi. Shu sababli «novatsiya» va «innovatsiya» tushunchalari o'rtasidagi asosiy farqlarni ko'rsatib o'tish zarur. Buning uchun islohot faoliyatining aniq shakli, mazmuni va ko'lami asos bo'lib xizmat qiladi. Agar faoliyat qisqa muddatli bo'lsa va yaxlit tizim xususiyatiga ega bo'lmasa, o'z oldiga muayyan tizimdagi faqat ba'zi elementlarini o'zgartirishni vazifa qilib qo'ygan bo'lsa, u holda biz **novatsiya** bilan muloqot qilayotgan bo'lamiz. Agar faoliyat ma'lum kontseptual yondashuv asosida amalga oshirilayotgan bo'lsa va uning natijasi o'sha tizim rivojlanishiga yoki uning printsipial o'zgarishiga olib kelsagina **innovatsiya** deya olamiz.

Har ikkala tushuncha mezonlari quyidagicha: novatsiya amaldagi nazariya doirasida amalga oshiriladi, ko'lam va vaqt bo'yicha chegaralanadi, metodlar yangilanadi va natijasi avvalgi tizimni takomillashtiradi. Innovatsiya esa tizimli, yaxlit va davomli bo'ladi, ma'lum amaliyotda yangi faoliyat tizimini loyihalaydi, amaliyot subyektlari pozitsiyalarini to'la yangilaydi. Bunda faoliyatning yangi yo'nalishlari ochiladi, yangi texnologiyalar yaratiladi, faoliyatning yangi sifat natijalariga erishiladi, natijada amaliyotning o'zi ham yangilanadi.

Innovatsiyaning amaliyotga kiritilishi innovatsion jarayonlarda amalga oshiriladi. **Innovatsion jarayon** deb – innovatsion o'zgarishlarga tayyorgarlik ko'rish va uni amalga oshirish jarayoniga aytiladi.

«Innovatsion faoliyat – bu yangi ijtimoiy talablar bilan an'anaviy

me'yorlarning mos kelmasligi, yohud amaliyotning yangi shakllanayotgan me'yorining mavjud me'yor bilan to'qnashuvi natijasida vujudga kelgan majmuali muammolarni yechishga qaratilgan faoliyatdir», deb ta'kidlaydi V.I.Slobadchikov. Innovatsion faoliyat bu amaliyot nazariyaning muhim qismi bo'lib, ijtimoiy-madaniy obyekt sifatlarini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy subyektlarning harakat tizimi bo'lib, u ma'lum doiradagi muammolarni yechish qobiliyatigina emas, balki har qanday vaziyatdagi muammolarni yechish uchun motivatsion tayyorgarlikka ega bo'lishdir. O'qituvchi innovatsion faoliyatining markaziy masalasi o'quv jarayonini samarali tashkil etishdan iborat.

O'tgan asrning 70-yillari oxirlarida A.M.Arseneva, K.N.Volkov, M.N.Skatkin va O'zbekistonlik pedagog olimlardan bir guruhi pedagogika fani va amaliyotida muvaffaqiyatga erishish muammosini hal qilish borasida samarali g'oyalarni ilgari surdilar va ta'lim samaradorligini ta'minlashda o'qituvchining ta'lim jarayoniga yangiliklarni kiritishga tayyorgarlik darajasi asosiy o'rin egallashini asoslab berdilar. Shunga ko'ra «innovatsion o'zgarishlarni sezish, anglash har qanday o'qituvchiga xos bo'lavermaydi, - deb yozadi U.Nishonaliyev, - bu yerda eng asosiysi o'qituvchining o'zi yangilikni sezishga psixologik jihatdan tayyor bo'lishidir».

Innovatsion faoliyat – bu ilmiy izlanishlar, ishlanmalar yaratish, tajriba-sinov ishlari olib borish yoki boshqa fan-texnika yutuqlaridan foydalangan holda yangi texnologik jarayon yoki yangi takomillashtirilgan mahsulot yaratish bo'lib, uning progmatik xususiyati shundaki, u g'oyalar maydonida ham va alohida bir subyektning harakat maydonida ham amalga oshirilmaydi, balki bu faoliyatni amalga oshirish tajribasi kishilar hayotida hammabop bo'ladigan holdagina haqiqiy innovatsion hisoblanadi. Innovatsion faoliyatning asl mazmuni amalda yangi texnologiyaning shakllanishi bo'lib, uning natijasi innovatsiya sifatida yuzaga kelgan ixtironi – loyihaga, loyihani – texnologiyaga aylantirishga yo'naltirilgan faoliyatdir.

O'qituvchi innovatsion faoliyatini tashkil etib, uning shakllanish bosqichlarini quyidagicha belgilashi mumkin:

Birinchi bosqich – tayyor metodik tavsiyanomalar aniq qilib ko'chiriladi.

Ikkinchi bosqich – mavjud tizimga ayrim yangi moslama (modifikatsiya) lar, metodlar kiritiladi.

Uchinchi bosqich – yangi g'oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari va shakli to'la ishlab chiqiladi.

To'rtinchi bosqich – o'qituvchi o'qitish va tarbiyalashning o'z kontseptsiyasini va metodikasini ishlab chiqadi.

O'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda jamoadagi psixologik muhit, jamoa a'zolarining qanchalik darajada dunyo ta'lim bozoridagi yangiliklardan xabardor ekanligini hisobga olish zarur.

Pedagogika – ta'lim-tarbiya to'g'risidagi ilmiy bilimlar tizimi. Obyektivlik, maqsadga muvofiqlik, mustahkamlik, bir-biriga zid bo'lmaslik esa uning asosiy xarakteristikalaridir. Insonning shakllanganligi, rivojlanganligi va tarbiyasi haqidagi bilim va ularning yuksalish darajasi talabga muvofiqligi obyektivlikning yagona talabidir.

Jahon pedagogika nazariyasi tarbiyaviy jarayonning hokimiyat yuqorisida turgan odamlarning g'oyalari qanday bo'lishi bilan bog'liq bo'lmasligini allaqachon e'tirof etgan. O'sib borayotgan avlod tarbiyasi juda jiddiy jarayon bo'lib, uni o'tkinchi narsalarga bog'liq qilib qo'yish mumkin emas. Chunki uni tashkil etuvchi qoidalar inson tabiati va uning rivojlanishi haqidagi obyektiv ma'lumotlarga ziddir.

Kuchli, ta'sirchan va mustahkam tarbiya tizimini faqatgina fan o'rnatgan obyektiv asoslar va amaliyotda tasdiqlangan qoidalar yordamida rivojlantirish mumkin. Bu, albatta, innovatsion pedagogika bilan bog'liqdir.

Demak, innovatsion pedagogikani, ko'pincha, an'anaviy, alternativ deb ataydilar. Bu fikrga qo'shilmaslik mumkin emas, hech bo'lmaganda eng oddiy tushunchalar bo'yicha: sinf ham, o'quvchi ham, mazmun va darsliklar ham yo'qolib ketmaydi-ku. Agar pedagogik tizim saqlanib qolsa, unda faqat uni mukammallashtirish haqida gapirish mumkin.

Faraz qilayotgan rivojlanish strategiyamiz «rivojlantiruvchi o'qitish» yo'naltirishlaridan, eng avvalo, o'z intilishlarini maktabda o'qishni boshlashgacha yaxshi rivojlantirish, tuzilishlarni shakllantirishga, o'tayotgan jarayonlarni qo'shib olib borishga qaratilgan. Bizning tutgan strategik yo'limiz «butun sivilizatsiyaning o'z avlodlari haqidagi g'amxo'rligi mantig'iga asoslangan didaktik va pedagogik tizim tuzishga amal qilishdir». Xuddi ana shuning uchun metodologik asos negizi bo'lib, keng ma'noda tabiatni o'rgatuvchi xalq pedagogikasi hisoblanadi. Bolalarning qanaqa tug'ilishi bu hech kimga bog'liq emas, lekin har bir insonning yetarlicha rivojlanishi, yuqori darajaga erishishi, o'ziga yoqqan mashg'ulot bilan shug'ullanishi va hayotda o'z o'rnini topishi, o'z hayotini munosib o'tkazishi maktabga bog'liqdir. Har bir

bolani sevib, hurmat qilib va uning rivojlanishi uchun kerakligicha sharoit yaratib berish kerak. Agarda tabiatni o'rgatuvchi pedagogika moslashishni talab etmagan bo'lsa, gumanistik pedagogika uni maktabdagi munosabatlar markaziga qo'yishi va u kerakligicha rivojlana olishi uchun hamma ishni bajarishni talab qiladi.

Gumanistik pedagogikani, ko'pincha, innovatsion deb ataydilar: lekin uning innovatsionligi faqatgina biz uchun, zamonaviy g'arb tizimlari allaqachon gumanistik yo'nalishga o'ta boshlab va asta-sekin yangi munosabatlarga aylana boshlagan. Gumanistik pedagogikani to'la ma'noda innovatsion deb aytish mumkin. U tashqaridan inyeksiya talab qilmaydi. Yuqori o'quv-tarbiyaviy ta'sir natijalariga tizimning ichki qayta tashkil etilishi evaziga erishiladi. Gumanizm (insonparvarlik) - insonning dunyodagi eng qimmatli ma'naviy boyliklarining yagona konsepsiyasidir. Bu konsepsiyaning asosiy qoidasi shaxs qadr-qimmatini himoya qilish, uning erkinlik, baxt, rivojlanish va o'z qobiliyatini namoyon etish huquqini tan olishdan iboratdir.

Insonparvarlik pedagogikasi o'z navbatida shaxsga qaratilgan. Uning belgilari:

- ma'lumotlarni egallab olish va ma'lum doiradagi mahorat va ko'nikmalarni yuzaga keltirish o'rniga psixik, jismoniy, intellektual (aqliy) rivojlanishga diqqatning qaratilishi;
- kuchlarni erkin, mustaqil fikrlovchi va harakat qiluvchi shaxsni shakllantirish uchun jamlash, har qanday hayotiy va o'quv vaziyatlarda asosli qarorni tanlab qabul qila oladigan insonparvar fuqaroni yetishtirish;
- o'quv-tarbiya jarayonini muvaffaqiyatli qayta yo'naltirishga erishish uchun kerakli tashkiliy shart-sharoitlar bilan ta'minlash. O'quv-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirishda avtoritar pedagogikadan, pedagogik bosimdan voz kechib, o'quvchi va pedagog o'rtasida haqiqiy insoniy munosabatlar o'rnatish, o'quvchi faoliyati va shaxsiy erkinligida asosiy ahamiyat kasb etuvchi, shuningdek, shaxs tarbiyasiga qaratilgan pedagogikani tushunish kerak.

Insonparvarlik nuqtayi nazaridan tarbiyaning asl maqsadi har bir tarbiyalanuvchining munosabatlari, o'zlashtirish faoliyati, to'la huquqli subyektning mustaqil, erkin shaxs qilib yetishtirishdan iboratdir. Tarbiya jarayonining insonparvarlik darajasi, shu jarayonda shaxs o'zini namoyon eta olishi, o'zidagi hamma tabiiy imkoniyatlarini ochib bera bilishi, uning erkinlikka qobiliyati, ijodga mas'uliyatini ochib berishi uchun shart-sharoitlar yaratib berishi bilan belgilanadi.

Ta'lim berish va o'qitish birlashtiruvchi ko'rinishli kategoriyalar sifatida pedagogik ishlar va munozaralarda tarbiya tushunchasini ikkinchi o'ringa surib, uni yo'qqa chiqaruvchi muhim subyektiv-obyektiv ko'rinishdagi kategoriya – bu ta'limdir. Ta'limning o'ziga xos tomoni, u tarbiyani ijtimoiy hodisa sifatida pedagogik faoliyat, shaxsning shakllanishini o'ziga birlashtirib, ana shu uchta asoslardan real pedagogik jarayonni tuzadi, bu jarayon turli ta'lim-tarbiya konsepsiyalari, nazariyalari yordamida loyihalashtiriladi va ta'lim tizimi muassasalarida tatbiq etiladi.

Ta'lim tushunchasi, bu umumiy yaxlit funksional va mazmunli kategoriyadir.

Gumanistik pedagogika maktabi o'quvchiga moslashuvini va unga qulay sharoit va texnologik himoya bilan ta'minlashni talab qiladi.

Insonparvarlik maktabi amaliy innovatsion faoliyatning aniq shakl va uslublarini ishlab chiqqan. Quyida ulardan ba'zilari keltirilgan:

- o'quv-tarbiya faoliyatini differensiallash;
- o'quv-ta'lim jarayonlarini har xil shaxs xislatiga qarab muvofiq-lashtirish;
- har bir tarbiyalanuvchi qobiliyati va qiziqishini rivojlantirish uchun kerakli sharoitlarni yaratib berish;
- o'quv-tarbiya faoliyatining qulayligi; -psixologik himoya;
- o'quvchiga va uning kuchi hamda imkoniyatlariga ishonish;
- o'quvchini qanday bo'lsa shunday qabul qilish;
- ta'lim-tarbiya ishlari muvaffaqiyatini ta'minlash;
- maktabning maqsadli yo'nalishini o'zlashtirish;
- har bir o'quvchi rivojlanish darajasining asoslanishi;
- sirtqi ta'lim (eksternat)ning o'quvchi bilan ma'naviy aloqasi yo'qligi va sababli to'xtash;
- o'qituvchining shaxsiy ichki yo'l-yo'riqlari va qayta yo'naltirish;
- insonparvarlik ta'limini kuchaytirish.

Insonparvarlik pedagogikasini statistik baholash juda qiyin.

Ammo shu narsa aniqlanganki, autogen tinchligi, empatiya va so'zsiz ma'qullash o'quvchilar rivojlanishi bilan moslashib, bog'lanib ketishi, shuningdek, intizom va maktabga salbiy munosabat kabi muammolar bilan yomon moslashuvi aniqlangan.

INNOVATSION JARAYONLAR RIVOJLANISHINING UMUMIY G'OYALARI (YO'NALISHLARI)

Innovatika muammolariga murojaat etish va ularni muhim zamonaviy ilmiy fikrlash yo'nalishlariga qo'shish jamiyatda innovatsion jarayonlar dinamikasining o'sib borayotganini tushunish natijasida vujudga keldi. Bizning adabiyotlarimizda innovatsiya muammolari ko'p vaqtgacha iqtisodiy tadqiqotlar tizimida o'rganib kelindi. Ammo vaqt o'tishi bilan jamiyat hayoti faoliyatining hamma sohalarida innovatsion o'zgarishlar asosida sifat xarakteristikalarini baholash muammosi yuzaga keldi. Ammo bu o'zgarishlarni faqatgina iqtisodiy nazariyalar bilan aniqlab bo'lmaydi. Innovatsion jarayonlarni o'rganish uchun boshqa yo'llar zarur, unda innovatsiya tahlili faqat fan va texnika erishgan zamonaviy yutuqlardan foydalanishnigina o'z ichiga olmay, balki boshqarish, ta'lim, huquq va boshqa sohalarni ham qamrab oladi.

Innovatsiya pedagogik muammolar yechimini izlash, ta'lim sohasida innovatsion jarayonlarning borishi, xususiyatlari, mazmuni, tarkibi va klassifikatsiyasini tekshirish natijalarini tahlil qilish bilan bog'liq.

«Innovatsiya» tushunchasi birinchi marta XIX asrda madaniyatshunoslar izlanishlari natijasida paydo bo'ldi va bir madaniyat elementlarini boshqasiga joriy qilish ma'nosini bildirgan. Uning bu ma'nosi etnografiyada hozirgacha saqlanib qolgan.

XX asr boshlarida biror bilim sohasiga yangiliklarni kiritish va qo'llash fani yuzaga kelgan. U mahsulot ishlab chiqarish sohasida texnik yangiliklarni kiritish qonuniyatlarini o'rgana boshladi. 30-yillarda AQSHda «innovatsion firma siyosati», «innovatsion jarayon» atamalari paydo bo'ldi. 60–70-yillarda g'arbda firmalar va boshqa korxonalar amalga oshirayotgan yangiliklarni emperik tekshirishlar keng quloch yoydi. Shu bilan birga, diqqat ikki asosiy tekshirishlar sohasiga qaratiladi, ularning har birida o'zlarining nazariy-metodologik madaniyati ustun turadi.

Firma yangiliklarni kiritish tashabbuskori va yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lib, bu uning yangiliklarni kiritishga «sezuvchanligi», «ta'sirchanligi» va shu ta'sirchanlik boshqarishning tuzilishi va uslublari bilan bog'liqdir.

Qaror qabul qilish jarayoni konsepsiyasi tekshirishlar dasturi sifatida qaralib, bunda alternativlarni tiklash va tahlil qilish, qabul qilingan qarorlarni ketma-ket bosqichlar bilan amalga oshirishga o'tiladi.

Bu ikki sohada yangiliklar kiritish va amaliy tekshirishlar bir qator fanlarning nazariy yangiliklaridan foydalanishni taqozo etadi.

Olimlar yangiliklar kiritish va tekshirishni uch bosqichga ajratadilar:

Birinchi bosqich – yangiliklar muvaffaqiyatiga yordam beruvchi yoki to'sqinlik qiluvchi omillarni o'rganish va turli xil yangiliklarning empirik ma'lumotlarini tahlil qilish bilan bog'liq.

Ikkinchi bosqich – yangilik kiritish jarayonining o'zini bir soha muhitidan ikkinchi sohaga olib o'tish mexanizmini hisobga olish bilan birgalikda o'rganish deb qaraydilar.

Uchinchi bosqichda tadqiqotchi diqqati turli xil innovatsion vaziyatlarni tahlil qilish, tavakkalchilikni baholash metodlarini ishlab chiqish, yangiliklarni kiritish sohasida tavsiyanomalar yuzaga keltirishlariga qaratiladi.

Pedagogik innovatsion jarayonlarni g'arbda 50- yillar oxirlaridan boshlab, bizning mamlakatimizda esa so'nggi 10 yillikdan boshlab olimlar maxsus o'rgana boshladilar. Jahon pedagogik jamoatchiligining qiziqishi maxsus innovatsion xizmat, nashriyot faoliyati jurnallar va informatsion maqolalar ko'rinishida paydo bo'lyapti. Xususan, YUNESKO qoshida Ta'limni rivojlantirish Osiyo pedagogik innovatsiyalar markazi mavjud bo'lib, dunyodagi turli mamlakatlardagi pedagogik yangiliklarni umumlashtirib, ta'lim masalalari bo'yicha xalqaro byuro bilan birgalikda pedagogik jamoatchilikka maxsus nashrlarda ular haqida ma'lumotlar tarqatadi.

Bizning mamlakatimizda pedagogik innovatsiyaning rivojlanishi keng jamoatchi pedagoglar harakati, maktabning tez rivojlanishiga bo'lgan talab va uni pedagoglar amalga oshira bilmasliklari o'rtasida yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar bilan bog'liq. Shu sababli yangi bilimlarga bo'lgan talab, yangi «yangilik», yangi «innovatsiya», «innovatsion jarayon» tushunchalarini anglash talabi ortdi.

«Innovatsiya» so'zi lotin tilidan kelib chiqqan bo'lib, yangilik kiritish degan ma'noni bildiradi.

Innovatsion jarayonning mikrostrukturasini o'rganib, olimlar yangilik kiritishning «hayotiy sikli» konsepsiyasini alohida ko'rsatadilar. U yangilik kiritish davomida o'tib boradigan jarayon degan fikrdan kelib chiqadi. Bu jarayon yangilikni yaratish va ijro etishni ta'minlovchi faoliyatlarni turlarga ajratuvchi bosqichlarga bo'linadi. Hozirgi davrga kelib, ilmiy adabiyotlarda quyidagi innovatsion jarayonni bosqichlarga ajratish sxemasi mavjud:

1. Yangi g'oyaning paydo bo'lish yoki yangilikning yuzaga kelish bosqichi, uni shartli ravishda fundamental va amaliy-ilmiy tekshirishlar (yoki birdan paydo bo'ladigan) natijalaridan kelib chiqadigan yangilik bosqichi deb ataydilar.

2. Kashf etish bosqichi, ya'ni obyekt moddiy yoki ma'naviy mahsulot namuna ko'rinishidagi yangilik yaratishdir.

3. Yaratilgan yangilikning amaliy qo'llanishi uni qo'shimcha ishlab mukammallashtirish orqali amalga oshiriladi. Bu bosqich yangilik kiritish orqali yuqori samaradorlikka erishish bilan yakunlanadi. Shundan so'ng yangilikning mustaqil mavjudligi boshlanib, yangilik kiritish jarayoni keyingi bosqichga o'tadi. Bu bosqich faqatgina yangilikni qabul qilish sharti bilan amalga oshadi. Yangilikdan foydalanish davrida keyingi bosqichlar ko'rinadi.

4. Bu bosqichda yangilikning tarqalishiga, uning yangi sohalarga diffuziyalashib (qo'shilib), keng tatbiq etilishidan iborat.

5. Yangilikning biror sohada hukmron bo'lishi, bunda, xususan, yangilik o'z yangiligini yo'qotib, yangilik sifatida mavjud bo'lmay qoladi.

6. Yangilik qo'llanilishining doirasi qisqarib, uning yangi mahsuldorligi bilan almashadi.

Yuqorida keltirilgan innovatsion jarayonlar bir-birini ketma-ket almashtirib, muntazam tizim, uning real rivojlanib borishining soddalashtirilgan sxemasini ifodalaydi. Biror aniq innovatsion jarayon bu bosqichlarni o'z ichiga olib, ular ketma-ketligi va o'zaro bog'liqligiga so'zsiz rioya qilishi shart emas.

Yangilik kiritishni muvofiq yangilik yaratish va tarqatish kompleksiga maqsadga muvofiq jarayon sifatida qarab, uning maqsadi inson talab va ehtiyojlarini yangi vositalar bilan qondirishdan iborat bo'lib, bu uning samaradorligini, muntazamligini va hayotiyligini ta'minlovchi uslub va tizimlarni ma'lum sifat o'zgarishiga olib keladi.

Innovatsion jarayon boshqa sifatli holatga o'tish, eskirib qolgan qoida va vaziyatlarni qayta ko'rib chiqish bilan bog'liq bo'ladi.

Yangilik kiritish ichki mantiq va yo'nalishga ega bo'lib, u yangilik g'oyasi (fikri) tug'ilishidan to uning foydalanila boshlanishigacha bo'lgan harakatlarni rivojlantirish hamda innovatsion jarayon ishtirokchilari o'rtasidagi munosabat mantiqini ifodalaydi.

Shu tariqa yangilik kiritish dinamik tizim bo'lib, ichki mantiq kabi vaqt davomida qonuniy rivojlanishi uning atrof-muhit bilan o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Innovatsion jarayon tuzilishi yangilikning bir

bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tib borishi bilan o'zgarib boradi. Shu bilan birga, yangilikning dinamik xususiyatlari va uning natija-yakuni hamda samarasiga bog'liq bo'ladi. Yangilikning yakunlanganligi yoki uning imkoniyatlari muayyan maqsadning amalga oshirilganlik darajasi innovatsion jarayonning hamma bosqichlarida qanchalik muvaffaqiyatli bo'lishiga bog'liqdir. Yangilikning samaradorligini uning natijasidan belgilash kerak.

«Innovatsiya» atamasiga yaqin bo'lgan tushunchalar «o'zgarish», «mukammallashtirish», «isloh qilish» tushunchalari hisoblanadi, ammo ular o'rtasida ma'lum farqlar ham mavjud. Yangilik pedagogik tekshirishlarni baholashning asosiy o'lchovlaridan biri bo'lib, u ijodiy jarayonning asosiy natijasidir. Bu o'z navbatida har qanday yangilik kiritishning mustaqil qiymati va xususiyatidir.

«Yangi» tushunchasi innovatsion pedagogikada markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi. Agar avvalgi «birinchi yaratilgan» ta'rifi ilgari umuman ma'lum bo'lmagan biror narsa haqida tasavvur bersa, keyingi – «yaqindan beri» va ayniqsa, «yangidan ochilgan» kabi ta'riflar esa yangilikda qandaydir darajada «eskilik» elementi, nimadir ilgari bo'lgan biror narsa borligini ifodalaydi. Shu tariqa yangilikning biron turi haqida gapirish mumkin.

Birinchi marta yaratilgan yangilik, bu yangilik ixtiroga teng, ya'ni o'rnatilgan yangi haqiqat demakdir.

Har qanday vositaning yangiligi ham shaxs, ham vaqt (tarixiylik) nisbiydir. Bir o'qituvchi uchun yangi bo'lgan narsa, boshqasiga yangilik bo'lmasligi mumkin. Yangilik doimo konkret-tarixiy xarakterda bo'ladi. Aniq bir vaqtda vujudga kelgan, aniq tarixiy bosqichdagi vazifalarni progressiv ravishda hal etgan yangilik tezda ko'pgina kishilarning mulkiga aylanishi, hamma tomonidan qabul qilingan normaga, ommaviy tajribaga aylanishi yoki eskirishi, hatto keyinroqqa borib taraqqiyotga tormoz bo'lishi mumkin. Masalan, Y. A. Komenskiyning sinf-dars sistemasi, Munavvar qorining diniy tarbiya nazariyasi, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek, Avloniylar ilgari surgan ta'lim jarayonini ommalashtirish nazariyasi va boshqa yangiliklar o'z davrining buyuk g'oyalari bo'lgan va shunday bo'lib qolaveradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Innovatsiya» atamasini siz qanday tushunasiz?
2. Innovatsion o'quv jarayonini yo'lga qo'yishda nimalar talab qilinadi?

3. Innovatsion ta'lim-tarbiyada eng yuqori natijalarga erishish uchun nimalar qilinishi kerak?

4. Gumanistik pedagogikani, ko'pincha, innovatsion pedagogika deb atashadi. Bu haqda sizning fikringiz qanday?

5. Pedagogik praktika davrida o'quv jarayonida o'qituvchi innovatsion pedagogikani qanday amalga oshirganligi haqida kuzatganlaringizni so'zlab bering.

XX bob. INTEGRATIV TA'LIM. INTEGRATIV TA'LIMNING MAZMUN VA MOHIYATI

Integrativ ta'limda – fanlararo bilimlarni (integrativ bilimlarni) chuqurlashtirish va oshirish, ularni shakllantirish o'rganiladi.

Integrativ ta'lim zamonaviy bilimlarning har bir bo'limini qamrab oluvchi asosiy fanlar asosida tuziladi. Ular qatoriga pedagogika, pedagogik texnologiya, pedagogik psixologiya, inson yoshi psixologiyasi, fan rivojlanishi jarayonini o'rganuvchi pedagogik psixologiya, fanning insonning boshqa hayot jarayonlariga bog'liqligini o'rganuvchi: kibernetika – boshqarish, aloqa va informatsiyani qayta ishlash: informatsiyaning tuzilishi va xususiyatlarini, uning shaxs shakllanishidagi o'rnini o'rganuvchi fan informatika. Inson hayotining turli jarayonlarida ilmiy yo'nalish bo'lgan sistemalarning aloqalarini o'rganuvchi sinergetikaning qo'llanilishi. Bu sinfdagi integrativ ta'limning mazmuni shu fanlar ma'nosi va strukturasi asosida tuziladi.

TA'LIM JARAYONINI INTEGRATSIYALASHNING NAZARIY ASOSLARI

Didaktik olimlarning tekshiruvlarida uslubning amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan genetik tabiati ajratib ko'rsatiladi.

N.N.Skatkin, I.YA.Lerner, Aleksyuk Yu., K.Babanskiylarning tekshiruvlarida ta'lim uslublariga taalluqdi ikkilamchi tur belgilarining ta'rifi beriladi. Ular uslub-ifoda, mazmun va ta'lim usuli ekanligini isbotlab berishgan.

Gegel falsafadagi uslubni mazmun harakatining shakli sifatida ko'rsatadi. Ta'lim jarayonida turli xil mantiqiy tizimlar orqali o'qituvchi va u bilan birgalikda o'quvchilar o'z bilim, qobiliyat va ko'nikmalarini deduksiya, induksiya, sintez, umumlashtirish, konkretlashtirish, taqqoslash shaklida ifodalaydidar.

Barcha mantiqiy jarayonlar uslubning mazmun bilan uzviy bog'langan ichki tomonini tashkil qiladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quv jarayoni foydalanilayotgan usul, uslub va shaklarining turli-tumanligi bilan ajralib turadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan yangi o'quv rejalari va dasturlarga o'tish davrida jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi aloqalarni uyg'unlashtirish, atrof-muhitga jiddiy munosabatni o'rnatish va shakllantirnsh masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Atrof-muhitga jiddiy munosabatlarning poydevori boshlang'ich sinflarda o'rgatiladi. Shuning uchun iqtisodiy ta'limning natijasi maktab ta'limiing birinchi bosqichiga bog'liq. Yangi psixologik-pedagogik tadqiqotlar kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining bilish faoliyatlari cheklanganligi haqida ilgarigi tushunchalarni ko'rib chiqishga imkon beradi. Bu boshlang'ich iqtisodiy ta'limning barcha tarkibiy qismlarini o'zgartirish va yangilashga asos yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga javob beradigan va dars talablariga mos keladigan, maqsadni aniqlash bunday yangilanishning asosiy masalasidir.

Integratsiyalashgan ta'lim-tarbiya, fanlararo aloqalarning ayrim jihatlari mashhur pedagoglarning (Y.A.Komenskiy, D.Lokk, I.Gerbart, M.Pestalotstsi, K.Ushinskiy va boshqalar), didaktiklarning (I.D.Zverev, M.A.Danilov, V.N.Maksimova, S.P.Baranova, N.M.Katkina va boshqalar) psixolog olimlarning (E.N.Kabanova, Meller, N.F.Talizina, Yu.A.Samarina, G.I.Vergeles), metodist olimlarning (M.R.Lvov, V.G.Goretskiy, N.N.Svetlovskaya. Yu.M.Kolyagin, G.N.Pristupova) ishlarida ko'rib chiqilgan.

Bir qator ishlar boshlang'ich ta'limdagi fanlararo va fanlar ichidagi aloqalarga bag'ishlangan. Bu muammolar o'quv fanlarini integ-ratsiyalashga o'tishning yaqin rivojlanish zonasidir. (T.G.Raizayeva, G.N.Akvileva, D.I.Troytap, G.V.Baltyukova, N.Ya.Velenkin, N.M.Drujnina, T.S.Nazarova, I.K.Blinova, R.G.Matyushova).

Boshlang'ich maktab fanlarining integratsion aloqalari kam ishlab chiqilgan, qarama-qarshi ifodalangan. Bu aloqalarning mohiyati haqida olimlar orasida qarama-qarshiliklar ko'p.

Integratsiya atama va uslubiy nuqtai nazardan hodisa sifatida nima ekanligini ko'rib chiqaylik.

«Integrratsiya» so'zi lotincha integratio-tiklash, to'ldirish, «integer» butun so'zidan kelib chiqqan.

Ikkita tushunchaga egamiz:

Tizim, organizmning alohida tabaqalashtirilgan qism va vazifalarning bog'liqlik holatini bildiruvchi tushuncha va shu holatga olib boruvchi jarayon.

Tabaqalashtirish jarayonlari bilan birga amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish jarayoni.

Differentsiatsiya – frantsuzcha diffe'rentiotion, lotincha differentia – farq, har xillik, ya'ni butunni bo'laklarga bo'lish, ajratish. Ta'lim mazmunini intergratsiyalash – dunyo tendentsiyasi (g'oya, fikr, intilish). Integrativ yondoshishi turli darajadagi tizimli aloqalarning obyektiv yaxlitligini aks ettiradi. (tabiat – jamiyat – inson). Integratsiya ilgari bo'lingan qismlarni bir butunga birlashtirish bilan bog'liq. U tizim elementlarining yaxlitlik va uyushqoqlik darajasining oshirishga olib keladi.

Integratsiyalash mobaynida bir-biriga bog'liqlik hajmi oshadi va tartibga tushadi, shu tizim qismlarning ishlashi va o'rganish ob`ektining yaxlitligini tartibga solinadi.

Bu umumiy qoidalarni qanday qilib maktab ta'limida qo'llash mumkin? Zamonaviy didaktik va metodikada ta'kidlanishicha, o'quvchilarni o'qitish, rivojlanishi va tarbiyasining muvaffaqiyatlari ularning dunyoning birligi haqida tushunchaning shakllanganligi, o'z faoliyatlarini umumiy tabiat qonunlari asosida yo'lga solish zaruriyatini tushunishlari, tabiatshunoslik kursida predmentlararo va predmetlar ichidagi aloqalarni yecha olishlari bilan bog'liq. Ta'limdagi integratsiya o'quv predmetlari mazmunini konstruktsiyalashga tizimli yondoshish orqali ko'rib chiqiladi.

Integratsiyaning turli darajalari ajratiladi: boshlang'ich – tabiat haqidagi elementlar bilimlarni birlashtiradi; oraliq – predmetlar bo'limlarini bo'lish intergratsiyasi; yakuniy – tabiatshunoslikni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan ta'limninng oxirgi bosqichi integratsiyasi. Shu bilan birga, tabiiy-ilmiy ta'limini to'liqroq va kengroq integrgratsiyalash imkoniyati ham inkor etilmaydi. Maktab ta'limini integratsiyalash jarayonining psixologik asosi sifatida psixolog Yu.A.Samarinning assotsiativ tafakkur to'g'risidagi fikrlari olinishi mumkin. Bu fikrlarning mazmuni shundaki, har qanday bilim bu o'xshatish, bilimlar tizimi esa o'xshatishlar tizimidir. Yu.A.Samarin o'xshatishlarning quyidagi turlarini ajratadi:

- lokal (mahalliy, ma'lum bir joy, narsa bilan chegaralangan), biror tizimga tegishli bo'lgan, tizim ichidagi, tizimlar orasidagi va aqliy faoliyat darajalarini o'xshatishlarining mos keladigan darajasiga birlashtirish xususiyatiga qarab tasniflaydi).

Tabiat yoki predmet haqidagi eng oddiy bilimlarni hosil qiluvchi bog'liqlikning eng soddasi ma'lum bir joy yoki tushuncha bilan

chegaralangan lokal tasavvurdir. Bu bog'liqlik boshqa bilimlardan nisbatan ajralgan, shuning uchun eng oddiy aqliy faoliyatni ta'minlaydi. Bu kichik maktab yoshiga xos. Biror bir tizimga tegishli bo'lgan tasavvurlar eng sodda tizimli tasavvurlardir. Ular biror bir mavzu, predmet yoki hodisani o'rganishi asosida hosil bo'ladi. Biror bir predmetni bilish yangi fakt va tushunchalarning tanlanishi, ularni bir bilimlar bilan taqqoslanishi orqali amalga oshiriladi. Bilimlarning eng oddiy umumlashtirish sodir bo'ladi, lekin olingan bilim hamma unga yaqin bo'lgan bilimlar bilan bog'lansa edi.

Bunda o'quvchilarning tahlil qilish va umumlashtirish faoliyatlari vujudga keladi. Tizim ichidagi tasavvurlar o'quvchilarning butun bir fanlar tizimining bilishini ta'minlaydi. (fizikaviy, kimyoviy, biologik, bilimlar tizimi) o'rganilayottan fan doirasida bilimlardan keng foydalanish kuzatiladi. Tizim ichidagi tasavvurlar, vaqt, muhit, son bog'lanishlarni aks ettiradi. Predmetlararo tasavvurlar aqliy faoliyatning eng yuqori pog'onasi hisoblanadi. Ular bilimlarning turli tizimlarini birlashtiradi, hodisa yoki jarayonning xilma-xilligini bilishiga imkoniyat beradi. Shu bilimlar asosida umumiy tushunchalar kelib chiqadi. Tizimlararo tasavvurlarning shakllanishi, ularni bilimlardan foydalanishga, ularni bir-biriga bo'ysundirishga, bilimlar chegarasida bo'shliqliklarni aniqlashga imkon beradi

Bayon qilingan psixologik dalillar boshlang'ich, to'liqsiz o'rta va o'rta maktab ta'limini integratsiyalashning asosiy xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

S.P.Baranov, L.R.Bolotin, V.A.Slasteninning «Pedagogika» kitobida darslarda qo'llaniladigan fanlararo bog'lanish ko'rsatiladi, lekin integratsiyalashgan ta'lim muammolari aks etmagan.

«Boshlang'ich ta'lim» jurnallarida maktab ta'limini integratsiyalash muammosiga katta ahamiyat beriladi. L.N.Baxareva o'zining «Boshlang'ich maktab o'quv mashg'ulotlarini O'lkashunoslik asosida integratsiyalash» maqolasida integratsiya – differentsiatsiya jarayonlari bilan birgalikda amalga oshayotgan fanlarni yakunlashtirish va bog'lash jarayoni bo'lib, yangi, butun, yaxlit bo'limlar yaratishga yordam beruvchi, fanlararo aloqalarni amalga oshiruvchi yuqori ko'rinishdir.

O'quv predmetlari orasida integratsiya predmetlar tizimini inkor etmaydi, integratsiya tizimni takomillashtirishning, kamchiliklarni bartaraf etishning yo'li bo'lib, predmetlar orasidagi aloqalar va bog'liqliklarni chuqurlashtirishga qaratilgan bunday yondashuv – differentsimattsiya va integratsiya orasidagi munosabatlarni tushunishga tayanadi.

Pedagogikaning maqsadi bir xil maqsad-vazifalarga ega bo'lgan turli fanlarning element va qismlarini bir butunga birlashtirishga yo'naltirilgan intergratsiyani amalga oshirishda o'qituvchilarga yordam berishdir. Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'qituvchilari, keyinchalik esa bitiruvchilar u yoki bu fanlarni o'rganib shu bilim ko'nikmalarni boshqa fanlarni o'rganishda qo'llashga qiynalyaptilar, ularga mustaqil fikrlash, olingan bilimlarni o'shxash yoki yangi vaziyatlarga ko'chira bilish ko'nikmalari yetishmayapti. Bularning hammasi boshlang'ich sinflardagi turli fanlar bo'yicha mashg'ulotlarning o'zaro kelishmovchiligi tufayli sodir bo'layapti. Bu holatda intergratsiya bir predmet bo'yicha bilimlarni ikkinchisiga ko'chirish va faoliyatining almashinishi emas, balki zamonaviy fanlar integratsiyasi yo'nalishlarini aks ettiruvchi yangi dedaktiv ekvivalent (mos bo'lgan, o'xshash, keng keladigan narsa) larni yaratish jarayonidir. Psixolog E.N.Kabanova, Millerning aytishicha «O'qituvchiga hali uchramagan vazifa asosida bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni mustaqil ko'chirilishi aqliy rivojlanishning muhim ko'rsatkichidir». L.P.Elinko o'zining «Boshlang'ich sinflarda ta'limni integratsiyalash tajribasi» ichida maktab ta'limini intgratsiyalashning muhimligiga e'tiborini qaratadi va integratsiya darsini samarali qilish vositasi deb, predmetlar aloqalarini yangi pog'onalarga ko'tarish shakli deb hisoblaydi. Integratsiya o'qituvchilarning turli fanlar bo'yicha kuzatishlari va xulosalarini tasdiqlab yoki chuqurlashtirib beruvchi yangi dalillarni topib berish manbaidir.

Ular faoliyatning turli shakllarini almashib turishi orqali o'quvchilarning charchashi va asabiylashishini oldini oladi.

INTEGRATSIYANING HOZIRGI ZAMON MUAMMOLARI

Boshlang'ich maktab ta'lim va tarbiyasini integratsiyalash muammosi nazariya uchun ham, amaliyot uchun ham muhim va dolzarbdir.

Hozirgi kunda asosini tabiatshunoslik bo'yicha bilimlar tashkil etuvchi integratsiyalangan ta'lim yaratish muammosi dolzarb bo'lib turibdi. Bular boshqa turdagi bilimlarni jipslashtiruvchi asosiy vazifani o'z zimmasiga oladi. Bunday yondoshish anchadan beri ma'lum va chet el maktablari tajribasida hal etilgan. Bunda gap faqat sinflarda emas, balki umumiy ta'limning o'rta va tugallovchi bo'g'inlarida ham bir qator fanlarning mazmunini integratsiyalash ustida bormoqda. Bu integratsiyalangan fanga tabiat va jamiyatning birligini tushunish uchun

zarur bo'lgan bir qator ijtimoiy-iqtisodiy, axloqiy-estetik g'oya va tushunchalarni kiritish ko'zda tutilgan.

Oxirgi paytda maktab ta'limini integratsiyalash to'g'risida juda ko'p gapirildi. Olimlar va amaliyotchi-o'qituvchilar bolalarda qanday qilib dunyo to'g'risida yaxlit tushuncha hosil qilish va turli fanlar bo'yicha bilimlarni yaqinlashtirish uchun bir butun dasturni tuzish to'g'risida bosh qotirmoqdalar. Bir-biriga yaqin bo'lgan fanlarni birlashtiruvchi kurslar tashkil etish harakatlari bo'lmoqda: Masalan, matematika va konstruktsiyalash, tasviriy san'at va badiiy mehnat.

Chet el tajribasi bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarni rivojlanitirish uchun asos bo'luvchi integratsiyalangan fanlar ko'pgina mamlakatlarning o'quv dasturlariga kiritilgan. Bu ekologik yo'nalishga ega bo'lgan integratsiyalangan fanlar jahon hamjamiyatida o'quvchilarda atrof-muhitga javobgarlikni shakllantirishning asosiy vositasi ekanligi to'g'risida xabar beradi.

Hozirgi kunda integratsiyaning bir necha usullari qo'llaniladi. Birinchisi bir nechta fanlarni bir fanga birlashtirish. Shu masaladagi 1988 yilda chop etilgan xalqaro pedagogik tajriba o'rganishi natijalari juda keng. Ko'pchilik xorijiy mamlakatlar boshlang'ich maktablarining o'ziga xos xususiyati integratsiyalash muammolarini tadqiq etmoqdalar.

Integrativ ta'limning maqsadi bolani dunyo bilan suhbatga tortish, inson tabiat, jamiyat, fan, san'at bilan suxbatlashishga faqat odamlar suhbatlashadigan til bilangina emas, hayvonlar, o'simliklar tili bilan, rassomlar, musiqachilar, olimlar foydalanadigan til bilan tanishtirishdir.

Kichik maktab o'quvchisiga fikr doirasi keng bo'lgan muloqot san'atining boshlang'ich savodini egallashda yordam berish. Bu savod o'z ichiga odamlar bilan muloqotdan tortib (tengdoshlar, katta yoshdagilar, kichik yoshdagilar) o'z-o'zi bilan muloqotdan to atrof-muhitdagi hodisalar bilan muloqotni kiritadi.

Integrativ ta'limning maqsadlaridan yana biri o'zi yashayotgan olam haqida narsa va hodisalar orasidagi bog'liqlik, o'zaro yordam, moddiy va madaniyatning turli-tumanligi haqida keng va eng asosiysi, insonning ichki (ma'naviy) va (ijtimoiy) dunyosi haqida, olamda hukm suruvchi qonunlar (tabiiy, ilmiy, tarixiy, axloqiy) haqida tushuncha berish. Asosiy urg'u faqat ma'lum bilimlarni egallashgagina emas, balki obrazli fikrlashni rivojlantirishga beriladi. Olamning umumiy ko'rinishi tovushlar, obrazlar, ranglar orqali tanishtiriladi, bola esa ham dunyoni, ham o'zini o'rganuvchi, tekshiruvchi o'rniga qo'yadi.

Integrativlik insonning olam bilan o'zaro aloqalarida aks etuvchi mavzularga kiritilgan: bola idrokida abstrakt bo'lgan uzoq olam bilan (kosmos, yulduzlar, yer planetasi, katta bo'shliqlar va vaqt qa'ri). Yaqin olam (mikroolam, uy oldidagi hayvonlar va o'simlik dunyosi, ona Vatan tabiati va boshqa mamlakatlar tabiati). Insonlar olami bilan (turli mamlakatlar va madaniyatlar, sivilizatsiya markazlari, insonning inson va jamiyat bilan munosabatlari, insonning ichki dunyosi); madaniy dunyosi bilan (xalq ijodi, rassom va olimlar ijodi, ma'naviy qadriyatlarni saqlovchi odamlarning ishlari).

Shu olamlar ichra sayohatning mavjudlik qonuniyatlarini, tillarining o'ziga xos xususiyatlarini ochish – integrativ ta'limning asosiy mantiqidir. Integrativ ta'lim oddiydan murakkabga, bilishdan ilmga, tartibsizlikdan uyg'unlikka, chanqoqlikdan mohirlikka va ijodga bo'lgan harakatni taklif qiladi. Bola dunyo yaralishining «g'ishtchalari» bilan taniladi, olamning boshlanishiga, insonning yerda paydo bo'lishiga murojaat qiladi. So'zlar, sonlar siri, yashil barg, qadimiy afsonalar sirlarini ochish fikrlariga. Bola makon va zamon bo'ylab sayohatga otlanadi. Shunday qilib, bola har kuni ochishi kerak bo'lgan olamning go'zalligini va turli-tumanligini his qiladi.

Murakkab dunyoqarashlar ilmiy, badiiy g'oyalar bola tushunishi uchun qulay, obrazli mavzularda o'z aksini topgan, ular yil mundarijasini tuzishga imkon beradi. Bir tartibga solingan tizim bu integrativ ta'limning o'ziga xos xususiyatidir. Bunday o'yinlarga yondoshish 6–10 yoshdan boshlanadi. Bu xol ularni turli o'yin orqali murakkab bilim orttirish, badiiy, axloqiy masalalarni hal qilishga yordam beradi.

Yil va chorak mundarijasiga turli ertak qahramonlarini (kichik shaxzoda, Karlson, Dyumovochka va boshqalar) kiritilishi ham shu maqsadga xizmat qiladi. Ular bolani mavzudan mavzuga yetaklab yurgandek, ular bilan bola inson muloqot qiladi va yangi narsalarni bilib oladi.

Integrativ ta'lim shaxsga moslangan yo'nalishga ega faqatgina sinf yoki guruhga emas, har bir bolaga ahamiyat beriladigan qilib ishni tashkil etish nazarda tutiladi. Bunda uning shaxsiy fazilatlari, qobiliyatlari alohida ko'rsatiladi, uning qiziqishlari hisobga olinadi. Shu maqsadda «O'z yulduzingni yoq», «Guldastada sening guling», «Sen sevgan kitob» kabi o'yinlardan foydalanish mumkin. O'yin davomida diqqat-e'tibor birgina bolaga qaratiladi. (Masalan, tug'ilgan kuni munosabati bilan osmonda yangi yoritilgan yulduz uning nomi bilan

ataladi yoki katta guldasta bayram egasiga yoqadigan gul bilan boyiydi). Sevimli kitob esa sinf kutubxonasini to'ldirish bilan birga egasining (imzosi) ga ega bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlariga moslashish ularning badiiy faolligini rivojlantirishni taqozo qiladi. Bilim olish, badiiy hayotiy masalalalrni hal qilishda o'ziga xoslikni, uddaburonlikni, epchillikni rag'batlantirish nazarda tutilyapti. Shu munosabat bilan bolalarning she'r va hikoyalar yozish, yangi raqs o'ylab topish, shirin taom pishirish, biror asbob yaratish, o'simliklardan shakllar yaratish kabi mustaqil ijodiyot turli yo'llar bilan rag'batlantirib borish taqozo etiladi.

Emotsional tomonlarni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi. Mashg'ulotlar bolalarda ko'rish va eshitish qobiliyatlarini (materiallar sifatini (fakturasini) ushlab ko'rib ajrata bilish qobiliyati), sezish tuyg'ularini (hid va ta'mni ajrata olish qobiliyatlarini) rivojlantirishga yordam beradi. «Ovchilar», «Hayvonlar», «Izquvarlar» ni o'ynash bolalarga faqat umumiy bilimlarga ega bo'lish, masalalarni mantiqan hal eta bilishgina emas, insonga berilgan barcha his-tuyg'ular ham muhim ekanligini ko'rsatib beradi. Ularni rivojlantirish o'ta nozik tuyg'ularning shakllanishiga yo'ldir. Bunga yorqin obrazlarga, san'at asarlariga, tabiat bilan zavqlanishga murojaat qilish orqali erishish mumkin. Bolalarda salbiy, xunuk, yomon narsalarga ham emotsional munosabatini rivojlantirish lozim.

Bunga ertaklar o'qish, turli sahna ko'rinishlari qo'yish yordam beradi. Bolaning his-tuyg'ulari uning jismoniy rivojlanishi bilan bog'liq bola faoliyatiga harakat qilishga, o'z holatini tana harakatlari, imo-ishoralar, raqs orqali ko'rsatib berishga imkon beruvchi mashqlarni kiritish lozim.

Integrativ ta'limni tashkil qilish haftasiga ikki soatga mo'ljallangan. Hafta oxirida ikki soatlik dars o'qish maqsadga muvofiq, bunda bolalar, bir tomondan, asosiy darslardan ancha dam olishadi, ikkinchi tomondan, keyingi haftasiga darslarga tayyorlanishadi. Bunday ikki soatlik darsni «Ijod soati». «Xayol (orzu) darsi» deb nomlash mumkin.

Dars o'tishdagi asosiy shart – sinfda zarur, mos muhitni yaratish: polga gilam solish, partalar o'rniga qulay bo'lgan stul va kreslolar o'rnini almashtirish. Mashg'ulot jarayonida bolalar o'z yashash muhitlarini yaratishadi. Yil va chorak mavzusi «devorlardagi suratlar», «Hayvonot va o'simliklar dunyosi» paydo bo'ladi, bularni o'quvchilar o'zlari o'ylab topishadi. Buning uchun turli badiiy va texnik vositalar, ma'lumot beruvchi nashrlar, entsiklopediyalar, kartalardan foydalanish mumkin.

Ko'pincha vaqtni sinfdan va maktabdan tashqarida o'tkazish ko'zda tutiladi. Muzey va kutubxonalarda, xiyobon yoki ko'chalarda o'tiladigan darslar odatiy bo'lib qoladi.

Integrativ ta'lim ustidagi ishlar davom etadi. Tanlangan yo'l juda qiyin va mutlaqo shubhasiz emas. Qiyin muammolarni hal qilish lozim.

Bolgariyalik olimlar tabiiy-ilmiy bilimlarni o'z ichiga olgan, 10–12 yoshli bolalarga mo'ljallangan integratsiyalangan kurs yaratishdi. Shunday qilib, o'qish, yozish va og'zaki nutq «til san'ati» ga tarix, geografiya, fuqaroshunoslik, jamiyatshunoslik, fizika, kimyo, biologiya, astronomiya, tabiatshunoslikka va shu kabilarga birlashtirildi.

Integratsiyaning bunday usulidan to'liqsiz va to'liq o'rta maktablarda qo'llanidi. AQSH o'rta maktablarining katta sinflarida o'z ichiga fizika, kimyo, geografiya, geologiya, kristallografiya, tuproqshunoslik, poletalogiya va shu kabilarni oluvchi «Yerni o'rganish» fani kiritilgan. Chexoslovakiyada ham shunday umumlashtiruvchi integratsiyalangan «Fuqoro tarbiyasi» deb nomlangan kurs katta sinflarda kiritilgan.

Boshlang'ich maktabda integratsiyani amalga oshiruvchi bo'g'in vazifasini o'qituvchining o'zi amalga oshiradi. U bolalarning arifmetikaga, yozishga, tabiat ko'pgina boshlang'ich tushunchalarga va yana ko'pgina narsalarga o'rgatadi. O'z kuch va imkoniyatlari darajasida bu ishni amalga oshiradi. Boshlang'ich sinflarda bir o'qituvchining dars berishini, integratsiyaning bir usuli deb hisoblasak ham bo'ladi.

Integratsiyani amalga oshirishning usullari yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin, muammoning mohiyati shundaki, usullarning birlaridan yuz o'girib, ikkinchisidan barcha darajalarida o'qituvchilarning (psixologik va fiziologik) yosh xususiyatlarini hisobga oladigan integratsion choralar tuzishni kiritishidir. Muammoning bunday qo'yilishi integratsiyaning turli ta'lim pog'onalarida turli xususiyatlarga ega. Boshlang'ich maktabda integratsiyani bir-biriga nisbatan yaqin fanlarni birlashtirish asosida ko'rish maqsadga muvofiq.

Ta'limning keyingi pog'onalaridan u asosiy fanlarning chegaralarini birlashtirishga harakat qiladi. Boshlang'ich ta'lim-tarbiyani integratsiyalashda ijobiy va salbiy omillar mavjudligini hisobga olish kerak. Bu omillar integratsiyaning usullarini belgilab beradi.

Yu.M.Kolegin va O.L.Aleksenko integratsiyaning salbiy omillarini ko'rsatib beradilar:

O'quv predmetlarining chegaralangan soni – olinayotgan katta hajmdagi bilimlarning mazmuni olamning haqiqiy ko'rinishini, qismlarining o'zaro bog'liqligini aks ettirish bilan to'ldirish mumkin.

Juda muhim bo'lgan o'qish, yozish va sanoq ko'nikmalarini shakllantirish zarurati. Bu narsalar xuddi fanlarga bo'linib o'qitishni talab qiladiganga o'xshaydi. Lekin o'qish va matematikaga o'qitishning an'anaviy tajribasi ham keng integratsion imkoniyatlar haqida dalolat beradi. Bunda o'qish fan sifatida o'z ichiga faqat badiiy matnlarni emas, tarix, tabiatshunoslik bo'yicha materiallarni oladi. Matematika, arifmetika, algebraik va geometrik materiallarni o'z ichiga oladi. Bunday integratsiya muhim ko'nikmalar hosil qilishga halaqit bermaslik, aksincha ularni shakllantirishga kafolat beradi.

Robert Karlosning aytishicha, boshlang'ich maktab faqat o'qish, yozish va sanashni o'rgatibgina qolmasdan, bundan ham muhimroq va kattaroq masalani amalga oshirish kerak. Chunki har bir bola shakllanish davrida uning intellektual faolligini rag'batlantirish, tabiiy qobiliyat singari uning keyingi muvaffaqiyatlari uchun juda muhimdir.

Integratsiyalangan ta'limni shu yoshdagi bolalarga tushunarli va qiziq bo'lishi uchun bayon qilishning qiyinligi. Bu omilni bartaraf etishning yo'llari amaliyotda tekshirilgan eng ma'qul uslublarni ishlab chiqishda hamda o'qituvchilar tayyorlashning maxsus tizimidadir.

BOSHLANG'ICH MAKTABNI INTEGRATSIYA QILISH

Hozirgi kunda boshlang'ich maktab ta'limini integratsiya qilish haqida ko'p gapirilayapti. Bu tushunarli, kichik maktab o'quvchisi atrofdagi olamni bir butunligicha qabul qiladi. Uning uchun tabiatshunoslik, rus tili, musiqa va boshqa o'quv predmetlarini nomi emas, balki atrofidagi olam ob`ektlarining tovushlar, ranglar, hajmlarning turli-tumanligi mavjuddir. Bolalarning tabiat va kundalik hayotdagi barcha narsalarning bog'liqligini ko'rishga o'rgatish kerakligini o'qituvchi sezadi, biladi. Shunday ekan, ta'lim integratsiyasi hozirgi zamon talabi. Bu savol qanday yechilishi kerak, uning mohiyati nimada?

Ta'limni integratsiyalash fikri xalq ta'limida tabaqalashtirish va individuallashtirish bilan birga muhokama qilina boshladi. Agar kichik maktab ta'limini tabaqalashtirish asosida kitob, darslik va boshqa adabiyotlar bilan mustaqil ishlashga tayyorgarlik darajasi hamda kichik maktab yoshida qiziqishlarni faol shakllantirib borilsa, integratsiyanning asosi qilib turli fanlarni o'rganish ob`ektlari bo'lgan ba'zi umumiy tushunchalarni chuqurlashtirish, aniqlashtirish va kengaytirish mumkin.

Ta'limni integratsiyalashning asosiy maqsadi boshlang'ich maktabdayoq tabiat va jamiyat haqida yaxshi tasavvur asoslarini qo'yishi va ularning rivojlanish qonunlariga o'z munosabatlarini shakllantirishdir. Mana shuning uchun kichik maktab o'quvchisi predmet yoki voqealik hodisalarning bir necha tomondan ko'rish muhimdir: mantiqiy va emotsional tomondan, badiiy asarda va ilmiy ommabop maqolada, biolog, so'z ustasi, rassom, musiqachi nuqtai nazardan va boshqalar.

Asosiy fanlarni o'zlashtirish va olamdagi bor narsalarning qonuniyatlarini tushunishda predmetlar ichidagi va predmetlararo aloqalarini o'rnatish ta'limga integratsiyalashga yondoshuvning metodik asosidir. Bunga turli darslarga tushunchalarga ko'p marotaba qaytishi, ularni chuqurlashtirish va boyitish, shu yoshga tushunarli bo'lgan muhim belgilarni aniqlash orqali erishish mumkin. Shunday qilib, yaxshi shakllangan tuzilish va o'tkazish tartibiga ega bo'lgan, tarkibiga shu o'quv predmetiga tegishli bo'lgan tushunchalar guruhi kiritilgan har qanday dars integratsiyaga asos qilib olinishi mumkin. Lekin integratsiyalangan darsga boshqa fanlar, boshqa o'quv predmetlari bilan bog'liq tushunchalar tahlil qilishning natijalari kiritiladi. Masalan, «qish», «sovuq», «bo'ron», kabi tushunchalar o'qish, rus tili, tabiatshunoslik, musiqa, tasviriy san'at darslarida ko'rib chiqiladi. Tushunchalarning tahlil qilish boshqa o'quv darslarida o'zlashtirilgan bilimlarga murojaat qilinadigan darslar integratsiyalangan hisoblanadi. Dars ijodiy, erkin bo'lishi bilan birga, yaxlit, mantiqan ketma-ket, o'ziga xos o'tish metodikasiga ega bo'ladi.

Umumiy ta'lim poydevorini qo'yadigan boshlang'ich maktabdagi ko'p tushunchalar tabiatshunoslik, rus tili, musiqa, tasviriy san'at va boshqalar uchun umumiydir.

Hozirgi kunda bir qator o'quv predmetlari uchun umumiy bo'lgan tushunchalar orasidagi aloqalarni o'rnatish psixologik va metodik asosiy bo'lgan integratsiyalangan darslar tizimini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish lozim. Shu bilan birga predmetlararo aloqalar dars tarkibi darajasida o'rgatilishi va zarur o'qitish vositalari bilan ta'minlanishi kerak.

Tekshirish davomida o'quv predmetlarini integratsiyalash jarayonida faol aqliy faoliyatga yordam beruvchi omillar; integratsiyalash uchun fanlarning ma'qul birlashishi, o'qituvchi va o'quvchi harakatlarining mos kelishi, bolalarning yosh imkoniyatlarini hisobga olgan holda mazmun, metod, usullarini tanlash.

INTEGRATSIYALANGAN DARSLAR SAMARADORLGINI OSHIRISH OMILLARI

Avvalo, qaysi darslar integratsiyalash uchun mos kelishini aniqlab olish kerak. Bunday darslar sirasiga o'qish, sinfdan tashqari o'qish, matematika, tabiatshunoslik darslarini kiritish mumkin.

Savod o'rgatish darslari (o'qish va yozishga o'rgatish) integratsiyalangan darslarni tashkil etganda yaxlit jarayon kechadi.

Bunda asosiy e'tibor:

a) kitob o'qish asbobi sifatida o'qish darslarida olgan o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish;

b) matn ustida ishlash;

v) suhbatdoshlar doirasini tanlash kabi kitoblarni tanlashga qaratiladi.

Matematika ham integratsiyalangan ta'lim – arifmetik materialni o'zlashtirishga imkon beruvchi arifmetika, algebra va geometriya elementlari va shu bilan birga algebra va geometriya, mehnat ta'limi asoslarini o'rgatishga tayyorgarlik; Boshdan integratsiyalangan kurs tabiatshunoslik (tabiatshunoslik asoslari, geografiya); Boshidan integratsiyalangan yuqoridagi kurslardan tashqari quyidagi fanlarning birikishi mumkin: o'qish-rus tili, o'qish-tabiatshunoslik, o'qish-tasviriy san'at, o'qish-musiqa, tabiatshunoslik-matematika, tabiatshunoslik-mehnat ta'limi, matematika-mehnat ta'limi, matematika-jismoniy tarbiya.

Didaktik tizimda predmetlararo asosda integratsiyalash o'qituvchi (ta'lim berish) va o'quvchi (ta'lim olish) harakatlarining mos kelishini ko'zda tutadi. Ikkala faoliyat ham umumiy tuzilishga ega: maqsadlar, sabablar, mazmun, vositalar, natijalar, nazorat. Biroq o'qituvchi va o'quvchi faoliyatlarining mazmunida farq bor.

Maqsadli bosqichda o'qituvchi umumiy maqsadni qo'yadi. O'quvchilar o'qituvchi boshchiligida predmetlararo bog'liqliklarni tushunib yetishlari, turli predmetlardan kerakli bilimlarni tanlab olishlari kerak, bunda ular o'z e'tibor, fikrlarini faqat umumiy bilimlarni o'zlashtirishga emas balki, ko'chirish tahlil qilish shaxsning belgilari qobiliyat va qiziqishlarini rivojlantirishga qaratishlari kerak.

Isbotlash bosqichida o'qituvchi o'quvchilarni dunyoqarashini o'stiruvchi bilimlarga, turli predmetlar tushunchalarini umumlashtirishga rag'barlantiradi. O'quvchilar o'z irodalarini dunyoqarashni kengaytiruvchi bilimlarga qiziqishga yo'naltiradilar.

Faoliyatning mazmun bosqichida o'qituvchi yangi o'quv materialini kiritadi, shu bilan birga integratsion dalillar, tushunchalar, muammolar

majmui darajasidagi boshqa predmetlardan olingan tayanch bilimlarni jalb qiladi. O'quvchilar umumpredmetli tushuncha, muammolarni umumiy bilimlar darajasida o'zlashtiradilar.

Vositalar tanlash bosqichida o'qituvchi turli predmetlar bilimlarini umumlashtirishga yordam beruvchi ko'rgazmali vositalarni-darsliklar, tablitsalar, sxemalar, savolnomalar, amaliy vazifalar. O'quvchilar ko'chirish, umumlashtirish, biriktirish xarakterlarini integratsion masalalarni hal qilishda ko'rgazmali vositalar yordamida bajaradilar.

Keyingi bosqich – natija. O'qituvchi ta'lim berish, rivojlantirish, tarbiyalash maqsadida integratsiyani amalga oshirish uchun pedagogik bilimlarni qo'llaydi. O'quvchi bilimlar tizimida, umumlashtirib ularni amalda qo'llaydi.

Nazorat qilish bosqichida o'qituvchi bir-biri bilan bog'langan predmetlarga o'quvchilarning tayyorligini baholaydi, nazorat qiladi, o'zlashtirish sifatida baholaydi. O'quvchilar o'z bilimlarini baholashni, turli predmetlar bo'yicha o'z-o'zini ham, ularni birlashtirish ko'nikmalarini nazorat qiladilar.

Tekshiruvlar ko'rsatishicha integral yondoshuvchi amalga oshirishga yordam beruvchi usul va vositalarga:

1. Evristik suhbatlar;
2. Umumiy suhbatlar;
3. Ekskursiyalar;
4. Ona tili, tabiatshunoslik darslarida kuzatishlar, badiiy asar materiallari asosida nutq o'stirish uchun yozilgan ijodiy ishlar;
5. Ta'limning ko'rgazmali, metodlari;
6. Mustaqil ishlar;
7. O'qish, matematika darslarida og'zaki rasm chizish;
8. Imo-ishorali ko'rinishlar (pantomimalar);
9. Tabiatshunoslik darslarida tabiat tasvirlarini ifodali o'qish;
10. Ona tili darslarida tabiatshunoslikka oid diktantlar, matnlar yozish (shu sinfga tegishli orfogrammalarni takrorlagan holda);
11. O'lkashunoslik asosida matematik masalalarni hal qilish, yechish va boshqalar kiradi.

Ta'limni tabaqalashtirish rad etmaydigan, uni to'ldiradigan integratsiya tizimini kiritish yaxlit dunyoqarashga, o'zidagi bor bilimlarini mustaqil tartibga solish va turli muammolarni hal qilishga noan'anaviy yondoshish qobiliyatiga ega bo'lgan bilimdon yoshlarni tarbiyalashga an'anaviy predmetlarga bo'lib o'qitishga nisbatan ko'proq yordam beradi.

Ta'limni integratsiya qilish moxiyati nimadan iborat? Ta'limga bog'liq «Integratsiya» tushunchasi 2 ta ma'noga ega:

1. O'quvchida atrofdagi olam to'g'risida yaxshi tasavvur hosil qilish (bu yerda integratsiya ta'lim maqsadi sifatida ko'riladi).

2. Predmetli bilimlarni yaqinlashtirish uchun umumiy platformani topish (bu yerda integratsiya - ta'lim vositasi).

Integratsiya ta'lim maqsadi sifatida olam tizimining alohida qismlari bog'liqligini ko'rsatuvchi bilimlarni berishi emas, bolani barcha elementlari bir-biriga bog'liq yaxlit olamni tasavvur qilishga birinchi qadamlarida o'rgatishi kerak. Bu maqsadni boshlang'ich maktab amalga oshirishi kerak.

Integratsiya – predmetli bilimlar chegarasida yangi tasavvurlarini qabul qilish vositasi. Birinchi navbatda tabaqalashtirilgan bilimlar orasida bilmagan joylarni to'ldirish, ular orasidagi aloqalarni o'rnatish lozim.

U ta'lim oluvchining bilimini oshirishga, ta'limdagi tor ixtisoslashtirishni yangilashga yo'naltirilgan. Shu bilan birga integratsiya ta'limining klassik o'quv predmentlari o'rnini egallash kerak emas, u faqat olinayotgan bilimlarni yaxlit bir tizimga birlashtirishi kerak, xolos. Muammoning qiyin tomoni integratsiyaning ta'lim boshidan oxirigacha dinamik rivojlantirishdadir. Agar boshida «hamma narsa to'g'risida ozgina bilish» lozim bo'lgan bo'lsa, keyinchalik tarqoq bilim va ko'nikmalarni birlashtirish kerak bo'ladi va oxiriga kelib «ozgina narsa to'g'risida hammasini bilish» kerak bo'ladi, ya'ni bu yangi integratsiya darajasidagi ixtisoslashtirishdir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Integratsiya» so'zining ma'nosini aytib bering.

2. Ta'lim jarayonini integratsiyalashning nazariy asoslari nimalardan iborat?

3. Boshlang'ich maktabni integratsiya qilish muammolari haqida fikr yuriting.

4. Integratsiyalangan darslarni samaradorlgini oshirish omillari qaysilar?

XXI bob. TA'LIMNING INTERFAOL METODLARI

Interfaol metodlar bu – o'quvchi va o'qituvchi hamda o'quvchilar aro o'zaro birgalikdagi harakatdir. «Interfaol» ingliz tilidan kelib chiqqan bo'lib, «interact» so'zidan olingan. «Inter» bu – o'zaro, «act» – harakatdir. Interfaol metodlarda o'qitish o'quvchilardan yuqori faollikni, olingan ma'lumotlarni to'la anglashda ijodiy yondashuv talab etadi. Interfaol o'qitishning asosiy mezonlari bu – norasmiy munozaralarni o'tkazish, o'quv materiallarini erkin ifodalash, ma'ruzalar sonini kamaytirish, o'quvchilarni tashabbuskorlikka chorlash, jamoaviy izlanuvchanlik talab qiladigan guruhiy vazifalar va yozma ishlarni bajarishdir.

Interfaol usullaridagi darslar o'quvchini ijodiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrini erkin bayon qilishga, tashabbuskorlikka, guruhlarda masalalar yechimini topishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma ravishda bayon etishga chorlaydi.

Interfaol metodlarda ish yuritish, an'anaviy usullardan voz kechish degani emas. Balki mazmunni o'zaro faollikda hal eta olish demakdir.

Masalan;

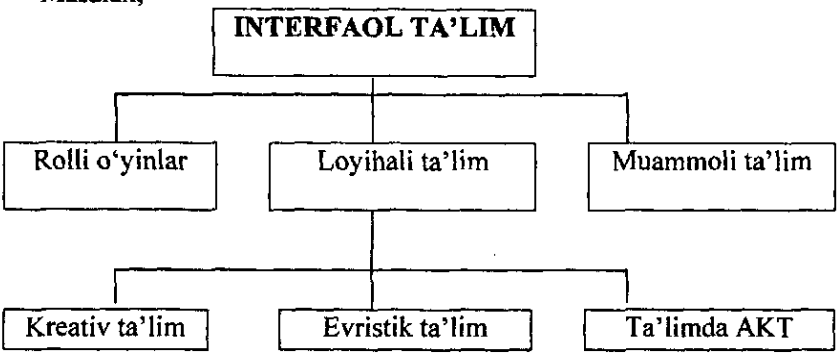

Interfaollik bu o'zaro ikki kishi faolligi, ya'ni bunda o'quv-biluv jarayoni o'zaro suhbat tariqasida, dialog shaklida (kompyuter aloqasi) yoki o'quvchi-o'quvchining o'zaro muloqotiga asosan kechadi.

Interfaollik – o'zaro faollik, harakat, ta'sirchanlik, u o'quvchi va o'qituvchi muloqotlarida sodir bo'ladi. Interfaol usulning bosh maqsadi

o'quv jarayoni uchun eng qulay vaziyat yaratish orqali o'quvchilarning faol, erkin fikr yuritishga muhit yaratishdir. U o'zining intellektual salohiyatini, imkoniyatlarini namoyon etadi va o'quv sifati va samaradorligini oshiradi, ta'min etadi.

Interfaollik asosida o'tgan darsni tashkil etish jarayonida birorta ham o'quvchi chetda qolmaydi, ya'ni ular ko'rgan, bilgan, o'ylagan fikrlarni ochiq-oydin bildirish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quvchilar hamkorlikda ishlashda mavzu mazmuni bilan o'zlashtirishda o'zlarining shaxsiy hissasini qo'shish imkoniyatiga ega bo'ladilar. O'zaro bilimlar, g'oyalar, fikrlarni almashish jarayoni sodir bo'ladi. Bunday holatlar o'zaro samimiylikni ta'minlaydi, yangi bilimlarni olish, o'zlashtirishga havas ortadi, shu jarayonda bir-birlarini qo'llab-quvvatlash, o'zaro do'stona munosabatlar vujudga keladi. Buning tarbiyaviy ahamiyati katta.

Dialog asosida kechgan o'quv jarayonlarida o'quvchi tanqidiy fikrlashga, murakkab masalalarni tahlil asosda yechimini topishga, shunga yarasha axborotlar izlash, ayrim alternativ fikrlarni o'zaro munozaralarda erkin bayon qilishga o'rganadi va shunday ko'nikmalar shakllanadi.

Interfaol darslarni tashkil etishda o'quv jarayonida yakka tartibda, juft bo'lib ishlash, guruhlarda ishlash, izlanishga asoslangan loyihalar, rolli o'yinlar, xujjatlar bilan ishlash, axborot manbalari bilan ishlash, ijodiy ishlashdan foydalanish mumkin.

Ulardan:

- juftlikda ishlash;
- korusel;
- kichik guruhlarda ishlash;
- akvarium;
- tugallangan gaplar;
- aqliy hujum;
- Broun harakati;
- daraxt yechimi;
- o'z nomimdan so'zlayman;
- fuqarolar eshituvi;
- rolli o'yinlar;
- press metod;
- o'z pozitsiyasini egallash;
- munozara;
- debatlar;
- katta davra.

Yuqoridagilardan foydalanishda qandaydir bir maqsadni ko'zda tutib, muammoni keltirib, o'quvchilarni shu jarayonda ishlashga tayyorlab, uni ma'lum malakalarga ega bo'lgan holatlarda qo'llanilsa, kutilgan natijalarni olish mumkin.

Interfaol o'qitishda o'qitish muhiti tashkil etiladi, qulay muhit yaratiladi, yaxshi tashkil etilgan o'qitish muhiti:

- O'qish va tadqiqotlarga ko'maklashadi;
- Turli tadqiqotlar olib borish uchun materiallarga ega bo'ladi;
- Ijodkorlik qobilyatiga rag'bat beradi;
- Fikrlar va axborotlar almashinuviga imkon yaratadi;
- Nutqiy rivojlantirishni rag'batlantiradi;
- Ma'lumotlarni mustaqil olish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- Uzluksiz ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- Turli usullar bilan ma'lumot olish uchun resurslarni o'z ichiga oladi;
- Ma'lumotnomalar, lug'atlar, entsiklopediyalar, geografik xaritalar, tajriba o'tkazish uchun turli asboblar, materiallar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'quv materiali mazmuni, nimaga o'rgatilishi, tahlili, motivatsiyasi, o'qituvchi, o'quvchini ketma-ketlikdagi harakatlari ko'zda tutiladi.

INTERFAOL DARSLARNI TASHKIL ETISH BOSQICHLARI

1. Orientir. O'yin ishtirokchilari va ekspertlarni tayyorlash bosqichi. O'yin jarayonining ish rejasi o'qituvchi tomonidan taklif etiladi. O'quvchilar bilan hamkorlikda mashg'ulotning maqsad va vazifalari aniqlanadi. O'quv jarayoni muammosini shakillantirish. O'quv jarayonida kechadigan immitatsiya, o'yin qoidalari, umum ishning borishi aytiladi, o'quvchiga o'quv jarayoni materiali paketi tarqaladi.

2. O'quv jarayoniga borishiga tayyorgarlik. O'quv materiallari, vaziyatlar, instruktsiya va boshqa paket hujjatlari bilan tanishish. O'yin qoidalari tablosi tuziladi. Unga o'yin stsenariysi, o'yin vazifalari, qoidalari, o'yin ketma-ketligi, olinadigan aks ettiriladi.

O'yinni borish jarayoni aks ettiriladi. O'yin jarayonini o'zgartirish, unga chetdan aralashish man etiladi. Faqatgina jarayonni olib borishgina ayrim korrektirovkalarni kiritish mumkin. O'yin belgilanganda o'qituvchi unga aralashmaydi, uni kuzatib, boshqarib boradi.

3. O'tkazilgan o'yin muhokamasi. O'tkazilgan o'yin jarayonini tahlil etish, muhokama etish, baholashdan iborat. O'qituvchi yakuniy muhokamani o'tkazadi. Muhokamada ishtirokchi va ekspertlar fikr almashadilar, o'z pozitsiyalarini himoya qiladilar, taassurotlarni tug'ilgan muammo fikrlarini bildiradi.

Interfaol darslarni o'tkazishning quyidagi qoidalarini bilib, o'zlashtirib, amalga kiritishi kerak.

Birinchidan: Interfaol mashg'ulotlarga barcha ishtirokchilari (o'quvchilar) jalb etilishi talab etiladi. Bunda shunday texnologiyalar tanlanishi kerakki, ish jarayonida barcha ishtirokchilarning ishtiroki yoki muhokamasi ta'minlansin.

Ikkinchidan: Mashg'ulotga ishtirok etishni psixologik tayyorlash zarur. Darsda ishtirok etuvchilar jarayonga kirishib ketishga tayyor emasligini hisobga olmoq kerak. Yangi tashkil etilayotgan interfaol darslarda ulardagi hadiksirash, tortinchoqlik, indamaslik holatlari darsning faol kechishi, ichki imkoniyatlarni ishga solishga to'sqinlik qilish kuzatiladi.

Uchinchidan: O'quvchilarni yangi texnologiyalarni ko'plab joriy etish bilan toliqtirmaslik. Ishtirokchilar imkoniyati, yangi texnologiya sifati bir-biriga mos kelgani ma'qul. Bir guruhda ishtirokchilar soni 30 kishidan oshib ketmasligi kerak. Shunday sharoitdagina kichik guruhlarda ishlash, fikrni erkin bayon etish, muammolarning yechimini topish oson kechadi.

To'rtinchidan: Mashg'ulot olib boriladigan xonalarni tayyorlashga alohida e'tibor berish kerak. Sinf shunday tayyorlanishi kerakki, kichik va katta guruh bilan ishlanganda, ular erkin harakatlansinlar. Boshqacha aytganda o'quvchiga qulay muhit yaratilishi kerak. Ayniqsa, o'quvchilarni bir-biri bilan muloqotda bo'yin egib o'tirishi noqulaylik keltirib chiqaradi. Stollarni 4–6 kishilik qilib qo'yish, guruh a'zolarining bir-birlariga qarab o'tirishi, ko'rib, fikrlashuvga qulay muhit yaratilishi yaxshi natijalar beradi.

Beshinchidan: Ishchanlik o'yinlarini olib borishdan oldin uning reglamenti, ketma-ketligiga rioya qilish kerak. Unga qat'iy rioya qilishni oldindan kelishib olgan ma'qul. Har bir ishtirokchi har qanday fikrlash, nuqtai nazarga chidamli bo'lishi, oxirigacha eshitishi, tanqid qilmasligi kerak.

Har bir ishtirokchining so'z erkinligiga hurmat bilan qarash, shaxs hurmatini saqlash.

Oltinchidan: Ishtirokchilarning guruhlarga bo'linishlariga diqqat-e'tibor bilan qarash. Avvalo guruhlarni shakllantirish erkin, xohish-

istaklar asosida kechgani ma'qul. Keyinchalik guruhlarni tasodifiy shakllantirishga o'tilgani ma'qul.

INTERFAOL METODLAR ASOSIDA O'QUVCHILARNING O'QUV-BILUV FAOLIYATINI GURUHLARDA TASHKIL ETISH

O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini guruhli tashkil etishda quyidagi elementlar hisobga olinmog'i zarur:

O'quvchilarni guruhda ishlashga tayyorlash, o'quv topshiriqlarini aniq qo'llash, guruhda ishlash, guruhda ishlash bo'yicha tushuncha berish, reglament o'rnatish.

1. O'quv topshiriqlarni bajarish bo'yicha reja tuzish, muhokama etish. Uni hal etish yo'llarini aniqlash va ishni olib borish bo'yicha o'zaro vazifalarni taqsimlash.
2. O'quv topshiriqlarini bajarish bo'yicha ishni tashkil eta olish.
3. Guruhdagi ishni tashkil etishda ish jarayoni va a'zolar ish jarayonini kuzatish va zarur holatlarda yordamga kelish.
4. Guruhda topshiriqlarni bajarish jarayonida o'zaro tekshiruv va nazorat olib borishni yo'lga qo'yish.
5. Guruhlarda topshiriqlarni bajarish natijalari bo'yicha axborot berish, sinfda munozaralar o'tkazish, ish jarayonining borishiga qo'shimcha va tuzatishlar kiritib berish. O'qituvchi tomonidan ishning natijalari bo'yicha xulosalar chiqarish va yakun yasash.
6. Har bir guruhning ish natijalariga, sinf ishiga tahliliy baholar berish.

INTERFAOL METODLAR VOSITASIDA O'QUV MATERIALLARINI O'ZLASHTIRISHNI INDIVIDUAL SHAKLDA TASHKIL ETISH

Manbalar darslik bilan ishlash, ma'lumotnoma, lug'at, qomus, tavsiyanoma, matnlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Undan tashqari individual masalalar, misollar yechish, bayonlar, insholar, referatlar, ma'ruza shaxsiy topshiriqlar asosida ish tashkil etiladi.

Ko'pchilik pedagogik adabiyot, qo'llanma, amaliyotlarda o'quvchilar topshiriqlarini individual boshqarishning ikki shakli keltiriladi.

Birinchi talab: Sinf bo'yicha berilgan topshiriqni bir o'quvchi bilan muloqotga kirishmay yakka tartibda bajaradi. Ishni bajarish uchun barchaga birdek vaqt belgilanadi.

Ikkinchi talab: Individualashtirilgan topshiriqlar o'quvchining tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari, imkoniyatlariga moslashgan holda beriladi. Ularning shaxsiy rivojlantirishlariga imkoniyat yaratiladi.

O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatlarini individual tashkil etishning eng samarali shakli o'quvchiga shaxsiy rivojlantiruvchi tabaqalashgan topshiriqlarni berish asosida yaxshi natijalar olish mumkinligi. Individual ish tashkil etilganda har bir o'quvchining topshiriqlarini bajarishga qo'shayotgan hissalarini kuzatish, zarur hollarda ularga yordam ko'rsatish asosida natijalar olish mumkin.

Interfaol metodlar asosida tashkil etilgan ta'lim

- O'qitish mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib keladi.
- O'z vaqtida o'quvchi-o'qituvchi-o'quvchilar orasida ta'limiy aloqalar o'rnatiladi.
- O'qitish usullari ta'lim jarayonida turli xil ko'rinishlarda kechadi (yakka, juft, guruh, katta guruhlar).
- O'quv jarayoni o'quv ehtiyojini qondirish bilan yuqori motivatsiyaga ega bo'ladi.
- O'zaro axborot berish, olish, qayta ishlash orqali o'quv materiali yaxshi esda qoladi.
- O'quvchida o'zaro muloqotga kirishish, fikr bildirish, fikr almashinish ko'nikmalari shakllanadi.
- O'quv jarayonida – o'quvchining o'z-o'ziga baho berishi, tanqidiy qarashi rivojlanadi.
- O'quvchi uchun dars qiziqarli o'tilayotgan predmet mazmuniga aylanadi, o'qish jarayoniga ijodiy yondoshuv, ijobiy yondoshuv, ijobiy fikr namoyon bo'ladi.
- Har bir o'quvchini o'zi mustaqil fikr yurita olishga, izlanishga, mushohada qilishga olib keladi.
- Interfaol usulda o'tilgan darslarda o'quvchi faqat ta'lim mazmunini o'zlashtiribgina qolmay, balki o'zining tanqidiy va mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Interfaol darslarni tashkil etish bosqbchlarini sanang.
2. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini guruhli tashkil etishda qanday elementlardan foydalaniladi?
3. Interfaol metodlar asosida tashkil etilgan ta'limning o'ziga hos xususiyatlarini ayting.

XXII bob. MASOFAVIY TA'LIM

Dunyo ta'limi tizimiga masofaviy ta'lim ta'limning alohida shakli sifatida jadallik bilan kirib kelmoqda, interfaol ta'lim ta'limning alohida shakli sifatida o'quv jarayoniga joriy etilmoqda.

Masofaviy ta'lim axborot texnologiyalari, telekommunikatsiyalar asosida kechadigan pedagogik jarayondir.

Masofaviy ta'lim o'quv resurs markazlari, internet, pochta aloqalari orqali amalga oshiriladi. Masofaviy ta'lim asosan virtual slaydlar orqali beriladi.

Masofaviy o'qitish bu, maxsus psixologik-pedagogik va axborot kommunikatsion texnologiyalar muhitida, bir-biridan uzoqda bo'lgan qatnashchilarning bilvosita aloqasiga asoslangan holda bilim, malaka, ko'nikma va ularni egallash usullarini uzatish va o'zlashtirish jarayonidir.

Masofaviy ta'limning o'ziga xos muhim jihatlari:

– ta'lim oluvchining axborotni yaratuvchi va uni yetkazuvchi manbadan uzoqligi;

– texnologik jihatdan muloqot muhitining, shuningdek, psixologik va pedagogik jarayon muhitlarining o'ziga xosligi;

– masofaviy o'qitish jarayoni qatnashchilarning axborot texnologiyalari vositalari yordamidagi sinxron va asinxron muloqotiga asoslanganligi;

– ta'lim oluvchilarning ta'lim dasturlarini tanlash va o'qish trayektoriyalarini belgilashlaridagi erkinliklari;

– ta'lim oluvchining, asosan, mustaqil ravishda, kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'z ustida astoydil ishlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Masofaviy ta'lim shaxsni o'z-o'zini rivojlantirishga, kelajakda zarur mutaxassis bo'lishga yo'naltiradi. Masofaviy ta'limni joriy qilishning modelini belgilab olish strategik rejalashtirish nuqtai nazaridan muhim hisoblanadi. Masofaviy ta'limga o'quv, o'quv-uslubiy, o'quv me'yoriy va didaktik materiallarini tayyorlash, ularni optimallashtirish, sistemalashtirish, dizayn, shuningdek, o'quv jarayonini tashkil qilish ishlari ilgaridan tanlangan model loyihalar asosida amalga oshiriladi.

O'zbekistonda ta'lim jarayonida AKTni va masofaviy ta'limni qo'llash bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Bugungi kunda masofaviy ta'limni amalgam oshirishning huquqiy va me'yoriy asoslari yaratilgan.

Jumladan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 30-maydagi «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot texnologiyalarini joriy etish to'g'risida» gi PF-3080-sonli Farmoniga binoan;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 6-iyundagi «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 200-sonli Qarori;
- O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda qabul qilingan «Axborotlashtirish to'g'risida» gi Qonuni;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 8-iyuldagi «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida» gi PF 117-sonli Qarori;
- Xalq ta'limi vazirligi tomonidan 2004-yil 12-oktyabrda qabul qilingan «Ta'lim muassasalarini yagona axborot makoniga aylantirish, integratsiyasini chuqurlashtirishni hisobga olgan holda zamonaviy maktabni jihozlash Konsepsiyasi»;
- O'zbekiston Respublikasining Osiyo taraqqiyot Banki bilan hamkorlikda amalga oshirayotgan «Ta'lim sektorini rivojlantirish dasturi» hamda «Umumta'lim maktablariga axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish» loyihalari;
- O'zbekiston Respublikasining Koreya Respublikasi bilan hamkorlikda amalga oshirayotgan «O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarini axborotlashtirish loyihasi;
- Xalq ta'limi vazirligining 2006-yil 3-avgustdagi 2006–2007-o'quv yilini «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kadrlari salohiyatini oshirish o'quv yili» deb nomlash to'g'risida» gi 6/5-sonli buyruqlarini ko'rsatish mumkin.

Yuqorida qayd etilgan konsepsiyalar, loyihalar va xalq ta'limi vazirligining buyruqlari ta'lim jarayonida AKT larni qo'llash va bu orqali ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Masofaviy o'qitish jarayoni ta'lim sohasiga nafaqat zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari, balki bir qator yangi tushuncha va atamalarni olib kirdi:

- virtual sinf (guruh);
- o'qitishning ta'minoti;

• o'quv telekomunikatsiya loyihalari;
• teskari aloqa;
• dialogli texnologiya;
• kompyuter aloqasi;
• telekonferentsiya;
• kordinator, moderator, telekonferensiya fasilitatorlari, tyutor.

Yuqoridagi maqsadlarni amalga oshirishda o'qituvchi shaxsidan, ta'limda yangi axborot-kommunikatsiyalaridan unumli foydalanish, masofaviy ta'limni o'quv jarayoniga kiritishda quyidagi texnologiyalardan keng foydalanish va amalda joriy etish talab etiladi.

Ular:

• Elektron darsliklar, trenajyorlar, laboratoriya amaliyotlari, test tizimlaridan iborat kompyuterli o'qish dasturlari;

• Personal kompyuterlar, videotexnika, optik diskli axborot to'plagichlardan foydalanish asosida yaratilgan multimedia texnologiyalari asosidagi o'qitish tizimlari;

• Turli o'quv fani, predmetlari sohalarida foydalaniladigan intellektual va ekspert o'qitish tizimlari;

• Fan, o'quv predmeti sohalari bo'yicha ma'lumot bazalari;

• Elektron pochta, telekonferentsiyalar, lokal va aloqa tarmoqlari, ma'lumotlar almashinuvi tarmoqlari;

• Elektron kutubxonalar, markazlashgan va tarqoq, tarmoq holdagi nashriyot tizimlarini o'z ichiga oladi.

Bu maqsadlarni amalga oshirish maqsadida va loyiha dasturlarini yaratish, tarqatish maqsadida multimedia ta'limi dasturlarini rivojlantirish markazi ishlab turibdi. Markaz buyurtmachi sifatida ish yuritadi, muvofiqlashtirish ishlarini olib boradi.

Masofaviy ta'limning o'quv jarayoniga kiritilishi bilan o'quvchilarda axborot bilan ishlash madaniyati o'smoqda va shakllanmoqda.

Axborot madaniyati – o'quvchining kundalik hayoti va faoliyatida axborot texnologiyalarining barcha turlaridan tegishli, o'quv-biluv jarayonida foydalana olish ko'nikma va malakasidir.

Ta'lim tizimi oldida keng o'quvchilar ommasini axborot olish va qayta ishlash madaniyatini o'stirish va shakllantirishdek vazifalar turibdi. Bu jarayonning muvaffaqiyatli kechishida o'qituvchining o'zi tobora maslahatchiga, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchiga, o'quv jarayonining boshqaruvchisiga aylanib boradi. O'qituvchi axborot egasi, tarqatuvchi funktsiyalarini axborot texnologiyalari zimmasiga yuklab boradi.

Bunda bosh masala bilimlar va bilimlar olamiga kirish, u bu olamning resurslaridan qanday foydalana olish va o'zlashtira olishiga bog'lanib qoladi.

O'quvchi axborot ummonida yangicha qoidalarni o'rganishi, barcha o'quv fanlari kesimida axborot olishi, uni qayta ishlay olishi zarur bo'ladi.

Ta'limda o'qitishning va bilimlarni o'zlashtirishning nutq, so'z, tovush bilan bog'langan usullari ikkinchi navbatga o'tib, o'qitishning tasavvurlar, shakllar, rang, tasviriy ko'rsatuvlar bilan bog'liq usullari birinchi o'ringa o'ta boshlaydi.

Global kompyuter tarmoqlarining paydo bo'lishi kishilar muloqotining kitob, gazeta va televideniyedan farq qiluvchi yangi o'ziga xos usul va shakllarini vujudga keltirmoqda.

Bu usullar endi kishilik munosabatlarining yangi shakllari, faoliyatlarining yangicha turlari, tafakkur qilish va o'zini-o'zi anglashning o'zgacha tarzi bilan xarakterlanadi.

Masofaviy ta'limga kompyuter texnikasining kirib kelishi muammoni – «inson-kompyuter» munosabatlarini keltirib chiqaradi. Hozirgi kunda bir qator mamlakatlar masofaviy ta'lim amaliyotida qo'llanayotgan masofaviy ta'limning quyidagi ikki modeli:

I. O'qitishning kunduzgi – sinf-dars va masofaviy integratsiyasiga asoslangan model. Bu model asosidagi masofaviy ta'limda yagona jarayonining bir qismi sinf-dars shaklida, qolgan boshqa qismi masofaviy shaklda o'tkaziladi.

O'qituvchi bu jarayonni samarali tashkil qilishdan oldin loyihalaydi - o'quv predmetining qaysi qismini sinf-dars shaklida, qaysi qismini masofaviy olib borishni rejalaydi. Bu o'qituvchi rahbarligida va uning ssenariysi asosida o'tadi. Bunda ta'lim oluvchining o'quv jarayoniga ta'sir etishi nazarda tutilmaydi. Bu model ikki variantga ajratiladi.

Birinchi variantda asosiy (bazaviy) o'quvchilar sinf-dars shaklida, o'quvchilarning bir qismi esa masofaviy shaklda olib o'quvchilarning bu qismini ta'minlash va modelni amalga oshirish uchun maxsus sayt ochilib, unga kerakli materiallar joylashtiriladi.

Ikkinchi bir variantda esa asosiy mashg'ulotlar masofaviy asosda olib boriladi. Ta'lim oluvchilar vaqti-vaqti bilan ta'lim muassasasida tahlil, ma'ruzalar, seminarlar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish, masofadan egallagan bilim va malakalari bo'yicha muhokama munozaralarga qatnashadilar.

II. Kompyuter aloqa tarmog'ida o'qitishga asoslangan model (сетевое обучение). Bu model quyidagi 3 variantda amalga oshirilishi nazarda tutiladi:

Birinchi variant. Tarmoq orqali avtonom kurslarni o'qitish (ayrim faktlar bo'yicha maxsus kurs profilli yo'nalish, til o'rganish va hokazo). Modelning bu variantini amalga oshirishda ta'lim oluvchilarga kerak bo'ladigan barcha materiallar (o'quv-tematik rejalar, modullar, qo'shimcha materiallar, turli xil WEP-sahifalar testlar va h.k.) ta'lim muassasasining saytida joylashtiriladi. Bu variantda o'qituvchining yuzma-yuz uchrashuvi nazarda tutilmaydi. Barcha jarayonlar tartib bilan oshiriladi.

Ikkinchi variant. Axborot-ta'lim muhiti.

Bunday holda barcha materiallar virtual muassasaning ichida joylashtiriladi. Ta'lim oluvchi uchun bo'ladigan barcha materiallar (shu jumladan, nazorat materiallari va nazorat o'tkazish mexanizmi) shu portalning u yoki bu qismida joylashadi. Bir qator chet mamlakatlarning «ochiq universitetlari» da masofaviy ta'lim aynan shu model asosida borilayotganligini kuzatish mumkin.

Uchinchi variant. Keys-texnologiyaga asoslangan tarmoq o'quvchilari.

Bu model masofadan o'qitishni tashkil qiluvchi ta'lim muassasasi tomonidan o'qitish vositalarining kompleksi sifatida tayyorlanadigan masofadan o'qitishning barcha materiallari, vazifalar, tavsiya hamda ko'rsatmalar va boshqalardan iborat majmuani (keyin) pochta orqali ta'lim oluvchiga yetkazishni nazarda tutadi. Qog'ozga tushirilgan, shuningdek, elektron axborot tashuvchi vositalarga kiritilgan materiallardan iborat bo'ladi. Keys-texnologiyada disklarga yozilgan yoki videokassetalarga tushirilgan videomateriallar, sidi-ma'ruzalar, videokliplar, illyustrativ-izohli ma'ruzalar keng o'rin oladi.

Masofaviy ta'lim jarayonini boshqarish va nazorat qilish asosan internet texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. O'qituvchi bilan ta'lim oluvchilar orasidagi o'zaro aloqalar, ta'lim oluvchilarning o'zaro aloqalari elektron pochta, internet aloqalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Bunday ta'limni amalga oshirishda ta'lim muassasasining saytida keysga ilova sifatida:

- turli xil qo'shimcha materiallar, ma'lumot-axborot vositalari, shuningdek, boshqa saytlarga murojaatlar;
- avtomatik boshqaruvni nazarda tutuvchi nazariy ishlar, testlar;

• ma'lum bir masala yoki muammoni jamoa ravishda muhokama qilish uchun tele-konferensiya Web-sahifasi;

• maxsus xonalar, shuningdek paydo bo'ladigan muassasalar savollariga javob topish hamda o'qituvchilarning konsultatsiyasidan foydalanish uchun forum;

• videokonferentsiya (imkon darajasida) joylashtiriladi.

Bu modelda o'quv materiali ta'lim oluvchi tomonidan asosan mustaqil o'zlashtirilishi, lekin keysda ko'rsatilgan ba'zi vazifalarni bajarishda o'qituvchi va o'quvchi, shu bilan birga o'quvchilar o'rtasida virtual hamkorlik nazarda tutiladi.

Endi loyiha g'oyalariga mos modelni aniqlash yoki boshqacha qilib aytganda bu g'oyalarning yuqorida ko'rib chiqilgan modellarining qaysi birini tanlab olish kerakligini ko'rib chiqamiz.

Yuqorida sharhlangan modellarga yana bir nazar tashlasak, masofadan o'qitishning «integratsiyasiga» asoslangan modelda o'quvchilarning qaysidir bir qismi bari bir sinf – dars shaklida o'tkazilishini nazarda tutilishi bilan masofadan o'qitishning «saytli o'qitish» modelining «keys-texnologiya» variantida ham garchi ta'lim oluvchilar bilan o'qituvchilarning yuzma-yuz ro'para bo'lishlari inkor qilinishi bilan ba'zi bir jihatlar bilan mos kelmaydi.

Masofaviy ta'lim o'ziga xos quyidagi xususiyatlarga ega:

• egiluvchanlik jadval asosida o'qitish har bir o'quvchi tanlagan mutaxassisligi bo'yicha kursni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy muddatda o'qiydi;

• parallel o'qish imkoniyatining mavjudligi. O'qish ishdan ajralmagan holda amalga oshiriladi;

• o'quvchi va tyutorning ta'lim muassasasining qayerda joylashganligiga bog'liq emasligi. Ta'lim xizmat qilish markazlari va muassasalariga qatnashmasdan, ya'ni yo'l, turar joy, ovqatlanish va xonalarni ijarasiga ketadigan xarajatlarsiz amalga oshiriladi;

• bilimlarni sirtdan nazorat qilish imkoniyatining mavjudligi. Obyektiv nazoratning qiyinligi va o'quvchida to'g'ri fikr (masalan, bilim olish uchun emas, attestat olish uchun o'qish mo'ljallangan) bo'lsa, ta'lim olishni suiiste'mol qila oladi;

• o'quv-metodik materiallarni taqdim qilishning maxsus shaklining ustunligi;

• o'quvchilarning ta'lim muhitida mustaqil ishlash ko'nikmalarini jadallashtirish imkoniyati borligi.

Masofaviy o'qitishning tamoyillari:

1. Start bilimlari tamoyili.
2. O'qitishda individuallik tamoyili.
3. Interfaollik tamoyili.
4. Indentifikatsiya tamoyili.
5. O'qitishning reglamentlik tamoyili.
6. Yangi axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqlik tamoyili.
7. O'qitishning ochiqligi va moslashuvchanligini ta'minlash tamoyili.

Masofaviy o'qishni tashkil etishda:

– Masofaviy o'qitish kursi haqidagi umumiy ma'lumotlar, uning maqsadi va vazifalari, mazmuni (strukturasi), o'quv guruhlariga qabul shartlari va boshqa shartlar bo'yicha tegishli ma'lumotlar;

– Kursning fanga tegishli sohasi bo'yicha ma'lumot materiallari (ma'lumotlar bazasi sifatida);

– Foydalanuvchilar bilan muloqot o'rnatish, kerakli ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradigan aloqa adreslari (e-pochta yoki boshqa adreslar, telefonlar);

– Muayyan modullarga bo'lib chiqilgan, ya'ni strukturalangan o'qitish kursi (elektron darslik);

– O'quv materiallarini o'zlashtirishga, olinayotgan bilimlarni tekshirishga, reyting nazoratini o'tkazishga mo'ljallangan topshiriqlar to'plami.

O'zlashtirilgan bilimlarni va ko'nikmalarni mustaqil qo'llashga, foydalanishga, konkret olingan muammolarni hal etishga qaratilgan ijodiy yondoshish masalalari va topshiriqlarining, individual yoki birgalikda o'tkaziladigan amaliy ishlar to'plami;

O'quvchilarning mustaqil faoliyatlarini qay darajada borishini uzluksiz ravishda baholab borishga qaratilgan monitoring bloki.

Bu o'quvchini mustaqil o'qish, o'rganish, o'zlashtirish jarayonida faol pozitsiyada turish muhitini yaratadi.

Kreativ ta'lim o'quvchining ijodiy qobiliyatini takomillashtirish metodiga yo'naltirilgan bo'ladi. Ayniqsa, muammoli, loyihalashtirilgan va jadallashtirilgan ta'limlarning qo'llanishi o'quvchida yaratuvchanlik, bunyodkorlik qobiliyatlarini o'sishiga olib keladi.

An'anaviy shaklda olib boriladigan ta'lim o'quvchiga ilgaritdan ma'lum axborot, bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalarni berish bilan chegaralanadi.

Lekin kreativ orientatsiyadagi darslar jarayonida qabul qiluvchi ob'ektdan ijodkor (kreativ) subyektga aylanadi. Predmetni (tomoni, o'zlashtiruvchi) o'ziga nisbatan yaratuvchanlik bilan yondoshish o'zlashtirib oladi. Har bir faktik materialga ijodiy va tanqidiy qaray oladi. Olinayotgan o'quv materiali unga yangicha qarash, qo'shimcha materiallarni olish, o'zlashtirishga yo'l ochadi. Ko'pincha bunday hollar o'zlashtirishga evristik yondashuvni shakllantiradi.

Bu esa mutaxassislarni kelajakda olgan bilim, ko'nikmasining faqat ijrochisigina bo'lib qolmay, balki o'z kasbiy faoliyatiga ijodkorlik, yaratuvchanlik asosida qarashga olib keladi.

Hozirgi kun ta'lim tizimining bosh va asosiy maqsadi ham ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni va yuksak darajadagi fikr yurituvchi shaxsni tarbiyalash va tayyorlashdan iborat.

Mamlakat taraqqiyotida texnologiya, xom ashyo, jihozlar, energo resurslar, ekologik o'zgarishlar borgan sari globallashib, uning boshqaruvchisidan yuksak mahorat egasi bo'lishni talab etmoqda. Umuman ta'lim tizimida ham uning dasturlari, mazmuni, standartlari takomillashib bormoqda. Bunday tezkor o'zgarishlar bilim olishning yangi texnologiyalari, masofaviy, loyihalangan ta'lim, media ta'limini, ya'ni shaxsiy ijodkorlikka asoslangan ta'limni joriy qilish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.Masofaviy o'qitish mazmunini yoritib bering.
2.Masofaviy ta'limning o'ziga xos muhim jihatlari qaysilar?
3.Masofaviy ta'lim o'ziga xos qanday xususiyatlarga ega?
4.Masofaviy o'qitishning tamoyillari haqida fikr yuriting.

XXIII bob. KREATIV TA'LIM

Hozirgi mavjud ta'lim asosan, ilgaridan mavjud bo'lgan an'anaviy didaktikaga asoslangan, ya'ni o'quv jarayonida ilgaridan fanga ma'lum bo'lgan bilimlarni o'qitish, o'rgatish, yetkazish bilan xarakterlanadi. O'qituvchi ilgaridan ma'lum reproduktiv faoliyatni olib boradi. Bu esa asosan o'quvchining ta'lim mazmunini yodlab olishi, qayta takrorlab berishi bilan cheklanadi. Ya'ni, ta'lim ilgaridan ma'lum predmet «avval hunar o'rgat, keyin shogird o'z xohishicha nimani ijod qilsa-qilaversin» yo'sinida ish tutish rasm bo'lgan.

Bunday holda bilim olish konsepsiyasi to'rt bosqichda amalga oshiriladi:

- bilim bilan tanishish, ma'lum axborotni tushunib olish, voqealarni bir-biridan ajrata olish;
- bilimdan nusxa olish, olgan bilimlarini takrorlash;
- bilim-malaka, olgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llay olish;
- bilim-transformatsiya, olgan bilimlarini, keyingi yangi bilimlarni, yangi vazifalarni bajarishda qo'llash (ya'ni ijodiy foydalana olish darajasi) dir.

Agar umumta'lim maktablari birinchi, ikkinchi darajadagi bilimlarni o'rgatsa, oliy ta'lim uchinchi, oliy ta'limdan keyingi ta'lim to'rtinchi darajadagi, ya'ni ilmiy izlanish, aspirantura, doktoranturalarda bilim berish davom ettiriladi. Undan keyingi ta'lim «beshikdan qabrgacha», «umr bo'yi uzluksiz» ta'lim davom ettiriladi.

Shuni yodda saqlash kerakki, ijodkor yaratuvchi shaxsni tarbiyalash – fanga ma'lum bo'lgan bilimlarning o'zinigina o'zlashtirish bilan kifoyalanmay, olingan bilimlar zamirida yangi bilimlarni kashf etishlari bilan muhimdir.

Bunga yorqin misol, ulug' allomalarimiz Muso al-Xorazmiy matematika fanining asoschisi, Al-Farg'oniyning turli fanlarga tegishli buyuk kashfiyotlari, Al-Farobiyning (70 dan ortiq tillarda erkin so'zlashgan), tovush tezligi, chastotasi, moddiyat, issiqlik, harakat, optikaga oid kashfiyotlari, Abu Rayhon Beruniyning (qomusiy olim) mineralogiya, geodeziya, jug'rofiya, falakkiyot (astronomiya) fanlari rivojiga qo'shgan katta hissasi, Abu Ali Ibn Sinoning «Tib qonunlari», «Ko'z anatomiyasi» ga bag'ishlangan kitoblari, Ulug'bekning «Zijji

Ko'ragoniy» asari. Ularning qoldirgan asarlari hozirda ham mamlkatimizda va ko'plab Yevropa mamlakatlarida o'qib o'rganilmoqda.

Ularning kashfiyotlari butun jahon xalqlarining umum mulkiga aylanmoqda. Bu shundan darak beradiki, allomalarimiz o'z davrida mavjud bilimlarni chuqur va puxta o'rganib, o'zlashtirib qolmay, ular o'z ishlariga izlanuvchanlik va ijodkorlik bilan yondoshib, juda ko'plab kashfiyotlar qilganlar. Shuning uchun yangilangan didaktikaning vazifasi faqatgina fanga ma'lum bo'lgan bilimlarning o'zini o'rgatish, uni takrorlash bilan cheklanmay, ularning ijodiy, tanqidiy va yaratuvchanlik ruhida ish yuritishlariga zamin yaratib bormoqdan iborat.

Hozirgi zamon ta'limining bosh va asosiy vazifasi – o'quvchining intellektual darajasini, yaratuvchanligini, ijodkorligini, izlanuvchanligini takomillashtirish orqali ularni yangi bilimlarni olish, yaratishga ruhlantirishga qaratilmog'i kerak.

Ma'lumotlarga qaraganda (yoshlar psixologiyasiga ko'ra) olti yoshgacha bo'lgan bolalar 40 % iste'dod potensialiga ega ekanlar. Bolalar eng kichik yoshdanoq ijodkorlik, yaratuvchanlikka juda moyil bo'lar ekan. Agar shu davrda u bilan olib borilayotgan ta'lim jarayoniga faqat an'anaviy asosda yondoshilsa, undagi ijodkorlikka moyillik so'nib boradi.

O'quv-biluv ijodkorlikka yo'naltirilsa – uning faolligi, yaratuvchanlik qobiliyati oshib boradi.

Ijodkorlik asosida ish yuritishda faqatgina ob`ektning o'zi bilangina cheklanmay, ya'ni subyekt (bola) ning ijodkorligi, moyilligi, ehtiyojiga qarab ish tutilsa, ijobiy natijalar beradi, ya'ni ijodkorlikka bolalikdan o'rgatish mumkin va zarur.

Umuman ulug' kashfiyot namoyondalari fikrlash algoritmini yaxshi o'zlashtirganlar, chuqur, atroflicha bilimga ega bo'lganlar. Ular asosan evristik metod va usullarni yaratganlar, shular asosida ijodkorlik namunalarini namoyon qilganlar.

Kreato – lotincha so'z bo'lib – yaratuvchanlik, ijodkorlik degan ma'noni beradi.

Yaratuvchanlik va ijodkorlik metodlarini yaratishni, o'rgatishni kreativ pedagogika o'rgatadi.

Agar ta'lim jarayoni o'quvchi faolligiga asoslangan muammoli, dasturlangan, loyihalar jadallashtirilgan holda kechsa, u holda kreativ yo'nalishga ega bo'lib, o'quvchining faolligi tufayli uni yangilik, ijodkorlik sari yetaklaydi.

Ijodkorlik va madaniyatlilik o'quv faoliyatida doimiy tizimli kechsa, u ijodkorlik sari boradi. Shuning uchun ham o'quv jarayonidan tashqari vaqtda «texnik ijodkorlik asoslari» yoki «texnik loyihalash ijodiy asoslari» ilmiy izlanish yo'nalishidagi to'garaklar tashkil etilsa, o'quvchining loyihalash ijodkorligi oshib boradi. Shuning uchun ham bolalarning bo'sh vaqtini mazmunli va maqsadli yo'naltirish, ularning kelgusida kasbiy mahoratli, ijodkor bo'lib yetishishiga sabab bo'ladi. Tarixan ta'lim ikki madaniyat yo'nalishida rivojlangan, taraqqiy etgan. Birinchisi, gumanitar – badiiy yo'nalishda bo'lsa, ikkinchisi ilmiy va texnika yo'nalishi. Shu sababli texnik ijodiy rivojlanish konsepsiyasida texnika ta'limini insonparvarlash va nazariy muhitda rivojlanishning asosi qilib olingan. Aniq fanlarning ham rivojlanishini texnika taraqqiyoti va axborot-informatsion texnologiyalar bilan chambarchas bog'lash yaxshi natijalar bermoqda. Ta'lim bilan bog'liq har qanday faoliyat loyihalashtirish asosida kechsa:

Dizayn bilan bog'lashda yaxshi natijalarga olib keladi. Shuning uchun kreativ pedagogika shu loyihalashtirishga asoslangan bo'ladi. Hozir texnik jihatdan katta o'sish, o'zgarishlar davri.

O'z navbatida ta'lim jarayoni oldiga vazifalar qo'ymoqda, ta'lim oluvchi olgan bilimlarini o'zlashtirib, ko'paytirib borishdan tashqari, o'quv-biluv jarayonida qo'shimcha bilimlar berish orqali ijodiy yondashuvga moyilliklari ortib boradi.

Ta'limni olib boruvchi – o'quv jarayoninya olib boruvchi, o'quvchi – o'quv jarayonining faol ishtirokchisi o'quv – biluv mas`uliyatini o'z bo'yniga oluvchi hamdir.

Ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish, innovatsiyalar, ilg'or texnologiyalar, yangi o'quv ob`ektlari o'quvchining tafakkurini abstrakt fikrlash, ijodiy fikrlar yuritishga olib keladi.

O'quv jarayonini algoritmlash, loyihalash, modullashtirish o'quvchining o'quv jarayoniga bo'lgan shaxsiy mas`uliyatini oshiradi. Ularda motivatsiyaning kuchayishi orqali qo'shimcha ma'lumotlar olish asosida o'z bilimini boyitib borish ehtiyojini tug'diradi.

O'quv jarayonini kreativ yo'naltirish uchun:

1. O'quv jarayoni o'quv materialini berib borish, boshqa qiziqarli qo'shimcha materiallarni taklif etish va o'quvchini izlanishga, ijodkorlikka yo'naltiruvchi material asosida uni o'z ehtiyoji, xohishi bilan yangilik sari yetaklash.

2. O'quv jarayonini ham shunday o'zgartirish kerakki, o'quvchi o'quv materiallarining yaratuvchisiga aylanib, berilgan o'quv materiali o'sha yaratuvchilikka xizmat qilsin.

3. O'quv materillariga yangi qo'shimchalar kiritish orqali evristik strategiya, taktika, metod va usullar taklif etish orqali o'quvchining ijodiy fikrlashga bo'lgan qiziqishini oshirish kerak.

Umuman, inson faoliyatida yaratuvchanlik, ijodiy fikrlash har bir muammoni, vazifani, loyihani yechishda sermahsul jarayon hisoblanadi.

O'quv jarayonida o'quvchi mustaqil ravishda masalaning yechimiga intilsa, o'qituvchi muammoli vaziyatni o'z vaqtida tashkil etsa, o'quvchi uchun sekin-asta ko'nikma va malakaga aylana boradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Kreato – qandau so'z, uning ma'nosi qanday ma'noni anglatadi?
2. Qanday pedagogika kreativ pedagogika deb ataladi?
3. O'quv jarayonini kreativ yo'naltirish uchun nimalarga e'tabor berish talab etiladi?

XXIV bob. TARBIYA NAZARIYASI. TARBIYA JARAYONINING MAZMUN VA MOHIYATI

Tarbiya – bu insonni ijtimoiy tajribalar bilan, uning barcha shakllarida – bilim, his-hayajon, estetika, odob-axloq qoidalari bilan tanishtirish va individning ichki o'ziga hos jihatlarini, imkoniyatlari va layoqatlarini rivojlantirish bo'yicha faoliyat hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi» ta'lim tizimini tubdan isloh qilish uni rivojlantirishning strategik yo'nalishlarini belgilab bergan. Hujjatda shaxs-kadrlar tayyorlash tizimining asosiy subyekti va obyekti sifatida qaraladi, demak, Respublikada amalga oshiralayotgan o'zgarishlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchi – inson shaxsining rivojlanishi hisoblanadi. Savol tug'iladi: Inson qachon barkamol, komil inson bo'ladi? Qachonki, u jismonan sog'lom, vijdonan pok, ma'naviyati yuksak bo'lsa. Bunda o'sib kelayotgan yosh avlodga beriladigan ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyosdir. Shu o'rinda Prezidentimiz I.A.Karimovning ushbu fikri o'rinlidir: «Ma'naviyatni shakllantirishga bevosita ta'sir qiladigan yana bir muhim hayotiy omil – bu ta'lim-tarbiya tizimi bilan chambarchas bog'liqdir... Shuni unutmasligimis kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yoritiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi farzandlarimizning bugun qanday ta'lim va tarbiya olishiga bog'liq...»[1].

Tarbiya – jamiyatdagi hodisa sifatida o'sib kelayotgan avlodning jamiyat hayotida, turmushi, ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati, ijodi va ma'naviyligida ishtirok etishi murakkab qarama-qarshi ijtimoiy-tarixiy jarayon hisoblanadi. Ularning odam bo'lishlari, rivojlanishlari, shaxsiyliklari va individualliklari, jamiyatning ishlab chiqarish kuchlari muhim elementlari, shaxsiy baxtlarini yaratuvchilari bo'lib ishtirok etadilar. U ijtimoiy taraqqiyot va avlodlar ketma-ketligini ta'minlaydi.

Tarbiya – ijtimoiy hodisa sifatida uning mohiyatini ifoda etuvchi quyidagi asosiy belgilari bilan ifodalanadi:

[1] /I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch». T.: «Ma'naviyat», 2008. 60–61-betlar.

1. Tarbiya o'sib kelayotgan avlodni ijtimoiy hayot va ishlab chiqarish sharoitlariga jalb etish, ular bilan eskirayotgan va hayotdan chiqayotganlarini almashtirish amaliy ehtiyojidan kelib chiqqan. Natijada, bolalar katta bo'ladilar, o'z hayotlari va mehnat qobiliyatini yo'qotayotgan katta avlod hayotini ta'minlaydilar.

2. Tarbiya – doimiy zaruriy va umumiy kategoriya. U insoniyat jamiyati yuzaga kelishi bilan birga paydo bo'ladi va jamiyatning o'zi yashar ekan, u ham mavjud. U jamiyatning mavjudligi va doimiyligi, uning ishlab chiqarish kuchlarni tayyorlash va insonni rivojlantirishni ta'minlash muhim vositasi hisoblanganligi uchun u zarurdir. Unda qonuniy o'zaro bog'liqliklari va bu hodisaning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan o'zaro bog'liqliklari aks ettiriladi. Tarbiya – o'qitishning bir qismi sifatida ta'limni ham o'z ichiga oladi.

3.Tarbiya-ijtimoiy-tarixiy rivojlanish har bir bosqichida, o'zining vazifasi, mazmuni va shakllari bo'yicha aniq tarixiy xususiyatga ega bo'ladi. U jamiyat hayoti xususiyati va tashkil etilishi bilan bog'liq hamda shuning uchun o'z davrining ijtimoiy qarama-qarshiliklarini aks ettiradi. Sinfiy jamiyatda turli sinflar, qatlamlar va guruhlarda bolalarni tarbiyalash asosiy tendentsiyalari ba'zan qarama-qarshi bo'ladi.

4. O'sib kelayotgan avlodni tarbiyalash – ularning ijtimoiy tajriba asosiy elementlarini o'zlashtirishlari hisobiga, ularni katta avlod ijtimoiy munosabatlarga, munosabatlar tizimiga va ijtimoiy zarur faoliyatiga jalb etishlari jarayoni va natijasi asosida amalga oshiriladi. Kattalar va bolalar o'zaro ijtimoiy munosabatlari va o'zaro aloqalari, ta'sirlari har doim ularni bolalar yoki kattalar anglab yetishlaridan qat`iy nazar, tarbiyaviy yoki tarbiyalovchi hisoblanadi. Eng umumiy shakllarida bu o'zaro munosabatlar, bolalar hayoti, sog'ligi va ozuqalanishlarini ta'minlashga, jamiyatda ularning o'rnini va ularning ruhiy holatini aniqlashga qaratilgan. Kattalar bolalar bilan o'zlarining tarbiyaviy munosabatlarini anglab yetishlari va bolalarda u yoki bu sifatlarini shakllantirish maqsadlarini o'z oldilariga qo'yar ekanlar, ularning munosabatlari yanada pedagogik, anglab yetilgan maqsadga yo'naltirilgan tus oladi.

Kattalarning ijtimoiy hodisa sifatida tarbiya xususiyatlarini anglab yetishlari asosida, jamiyatda bolalar va jamiyat manfaatlari yo'lida tarbiyalash qonunlaridan tushunilgan va maqsadga muvofiq foydalanishga intilish yuzaga keladi. Katta avlodlar tarbiyalash munosabatlarini tajribalarini umumlashtirishga, ularda namoyon bo'ladigan tendensiyalar, aloqalar, qonunlarni o'rganishga, ulardan

shaxsni shakllantirish maqsadlarida foydalanishga ongli ravishda murojaat etadilar. Mana shu asosda pedagogika – tarbiya qonunlari to'g'risidagi va bolalar hayoti va faoliyatini ongli ravishda hamda maqsadga muvofiq boshqarish maqsadlarida ulardan foydalanish to'g'risidagi fani sifatida yuzaga keladi.

Shunday qilib, tarbiya – ijtimoiy hodisa, jamiyat va individning hayotini ta'minlash usuli sifatida zarurdir. U ma'lum tarzda shakllangan ijtimoiy munosabatlar va jamiyat hayot tarzi natijasidagi aniq tarixiy sharoitlarda amalga oshiriladi; uni amalga oshirish asosiy mezonlari shaxsning xususiyatlari va sifatlari hayot talablariga mos kelish darajasi hisoblanadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa sifatida butun ijtimoiy hayotning tabiiy bir qismi hisoblanadi. Shuning uchun uning qarama-qarshiliklari, ijtimoiy hayotning eng umumiy qarama-qarshiliklarining ifodasi hisoblanadi. Tarbiya aks ettiradigan bunday qarama-qarshiliklar qatoriga qotib va eskirib qolgan ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishini ortga surish natijasida yuzaga keluvchi qarama-qarshiliklar kiradi. Bu qarama-qarshiliklar ijtimoiy tarbiyada, o'sib kelayotgan avlodni tayyorlashga konservativ yondashishlar mustahkam o'rnashib olishi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bizning jamiyatimizda ijtimoiy hayotni va ishlab chiqarish kunlarini faqat davlat mulkchiligi asosida tashkil etilishi ishlab chiqarish o'sishini ortga surishga olib keldi. Davlat mulkchiligi va rejalashtirilishi ustunligi ijodiy shaxs faolligi va tashabbuskorligiga ko'pincha to'sqinlik qiladi. Xalq ta'limi tizimida bu o'zining mazmuni, shakli va metodlari qandaydir rasmiylash hamda bir xilligi bilan ifodalanadi. Tarbiyadagi boshqa bir qarama-qarshilik hayot talablari va shaxsning ijtimoiy hayotga va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorgarligi darajasi o'rtasida yuzaga keladi. Hayot talablarini anglab yetish, mana shu talablar asosida tarbiya mazmunini va tashkil etilishini ko'ra bilish ilmiy-texnik taraqqiyot keskin rivojlanishidan ortda qoladi. Ushbu qarama-qarshiliklar chuqurlashib borgan sari o'sib kelayotgan avlodni zamonaviy tayyorlashga xalaqit qiluvchi «qalpoq» va konservativ holatlarni o'z vaqtida aniqlash hamda yo'qotish zarur bo'ladi. Uni hal etish ta'lim va tarbiya mazmunini muntazam va mos ravishda hal etishni, ta'lim va tarbiya metodlarini tashkil etishni hayot talablariga javob bera oladigan qilishni talab etadi. Mana shu ijtimoiy hayot yangi sharoitlari va unga bolalarni tayyorlash eskirib qolgan usullari o'rtasidagi qarama-qarshilik hisoblanadi. Tarbiyadagi uchinchi qarama-qarshilik – insondagi mavjud tabiat kuchlari, inson tabiati rivojlanishi, uning cheklanmagan

imkoniyatlari va jamiyat ijtimoiy hayotidagi bu rivojlanish cheklovi sabab bo'luvchi, dasturtashtiruvchi sharoitlar o'rtasida yuzaga keladi.

Erkinlikni cheklovchi, avtoritet jamiyat iste'dodlarni so'ndiradi, odamlarni buzadi, iltifotli mansabdorlarga va befarq rasmiyatchilarga, mashinaga qo'shimcha ishlab chiqarish jarayoni bir ortiqcha qismiga, ijtimoiy hayotda to'siqqa aylantiradi. Demokratik jamiyat moddiy-texnik ba'zasini rivojlantira borib, turli ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirib, har bir inson shaxsining ijtimoiy hayot talablariga mos va unda mavjud tabiiy kuch, iste'dod va qobiliyatlarga nisbatan rivojlanish haqiqiy sharoitlarini yaratadi.

Tarbiyaning to'rtinchi qarama-qarshiligi – bolaning faol faoliyatli tabiati, uning ijtimoiy hayotda, turli munosabatlarda, muomolalarda ishtirok etishga intilishi va hayot jarayonida amaliy, haqiqiy ishtirok etish uchun tajriba, bilimlari, malaka va ko'nikmalari yetishmasligi va uning tabiiy hamda ijtimoiy yetuk emasligi o'rtasida kuzatiladi. Ushbu qarama-qarshilik bolalar uchun idrok etishga, tarbiya jarayonida faol ishtirok etishga haqiqiy harakatlantiruvchi kuch, rag'bat hisoblanadi. U bolani faqat tarbiyaviy o'zaro munosabatlar obyekti sifatida emas, boshqa subyekt sifatida ham ijtimoiy hayotda ishtirok etishga ta'lim-tarbiyaviy tayyorlashga sabab bo'ladi.

Individning shaxs sifatida shakllanishi tarbiyaning ijtimoiy shartlari va insonning tabiiy ne'matlari ta'sirida sodir bo'ladi. Ijtimoiy sharoit va tarbiya hal qiluvchi ahamiyatga ega. Faqat ulargina individlarda yashirinib yotgan qobiliyatlar ko'z ochishi va sayqallashib, haqiqiy kuchga aylanishiga imkon beradi. Inson faol ijtimoiy xayoti jarayonida shaxs sifatida shakllanadi. Shaxsga aylanishning murakkab, ziddiyatli jarayoni uning turli shakldagi faoliyatlar asosida ijtimoiy mohiyat shakllanishi davomida takomillashadi.

Inson shaxsiy haqida fikr yuritar ekan, Ibn Sino quyidagilarni qayd qiladi: «... xayvonot olami tabiat in'omlari bilan qanoatlanadi, insonga esa bu yetarli emas. U oziq-ovqatga, kiyimga, boshpanaga muxtoj. Xayvonlar tabiat in'omlarini shunchaki o'zlashtiradi, inson esa o'z mehnati bilan o'ziga oziq-ovqat, uy-joy, kiyim-kechak ishlab chiqaradi. Buning uchun odam ziroatkorlik va hunarmandchilik qilishi lozim. Xayvonlar to'da bo'lib yashasada, yakka holda ham yashayverishadi. Odamlar yakka holda yashash uchun barcha vositaga ega bo'la olmaydi. Shuning uchun odamlar muloqotga, o'zaro yordamga muxtoj. Odamlar muloqoti uchun «fikrlash» tili xizmat qiladi» (Ibn Sino «Ruh holatga sharxlar» arab tilida). Ibn Sino ta'limotiga ko'ra, insonga beriladigan

ta'lim-tarbiya uning aqliy va jismoniy rivojlanishi birligini ta'minlashga hizmat qilmog'i zarur.

Forobiy ham o'zining «Fozil odamlar shahri», «Davlat arbobi o'gitlari» kabi asarlarda ijtimoiy muammolarga to'xtalar ekan, inson va uning tarbiyasi muammosiga alohida e'tibor qaratadi. Uning falsafiy qarashlari tizimida bu muammo eng muhim va murakkab sanalgan. Forobiyning fikricha, inson komil bo'lishi uchun tafakkuri yuksak darajada rivojlangan bo'lishi lozim. Tafakkur shu qadar bo'lishi kerakki, u insonga bir nimani xabar qilganda, inson shuurida ham, ongida ham o'sha narsa abadiy muhrlanib qolishi lozim.

Bunday fikrlarni Beruniy ijodida ham ko'rishimiz mumkin. U ilmiy bilimlarsiz inson o'z mohiyatiga shubha bilan qarashni ta'kidlagan. Ilm va idrok insonning boshqa mavjudotlardan ustunligi belgisi va azaliy hayot tamoyilidir deydi olim. Beruniy nuqtai nazariga ko'ra inson hayvondan ongi bilan farqlanadi. Bu farqni u jamiyatdagi turfa xil ehtiyojlar bilan, undan yashirin narsani anglashga intilish bilan tushuntiradi. U kelajakda nima bo'lishini ko'ra oladi. Ehtiyot choralarini ko'radi va faoliyatni bartaraf etish yo'llarini izlaydi.

Forobiy kabi Beruniy ham insoninig tabiatiga ko'ra ijtimoiy xususiyatga ega ekanini aytib, faqat boshqa odamlar bilan mavjud bo'lishi imkoniga ko'ra ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, inson qimmatining asosiy mezoni – mehnat va ishdir. U har bir insonga uning o'z ishini mahorat bilan mohirona ajratishga ko'ra baho berilishini yozgan edi.

Ibn Sinoning ijtimoiy-falsafiy va umumpedagogik qarashlari Umar Xayyomning jamiyatda inson o'rni va tarbiyasiga oid qarashlari shakllanishiga katta ta'sir o'tkazadi. O'rta asr manbalarida Umar Xayyom «imom, ya'ni ma'naviy rahbar», «Xoji», «Ustoz va xoja al-xaq», «haqiqat isboti» deb atalgan.

Umar Xayyomning inson va uning tarbiyasi muammolariga bag'ishlangan ko'plab fikrlari o'rta asrlarda sharqning ilg'or mutafakkirlarining insonnning jamiyatdagi o'rni, unga qo'yilgan talablar, shuningdek, jamiyatda inson paydo bo'lishiga yondashuvlari qanday bo'lganini tushunish uchun favqulotda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Umar Xayyom fikriga ko'ra, «insonning barcha amaliy va nazariy hislatlariga ko'ra mukammalligi» ilmlar cho'qqisini zabt eta olgan, sa'y-harakatlari va faoliyatidan qat'i nazar insonlarga ezgulik qilish yo'lida turgan odam bo'lib, unda barcha hislatlar uyg'unlashadi. (Umar Xayyom. Ruboiylar).

Tarbiyaning shaxsini shakllantirish va rivojlantirishda maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida talqin qilingan zamonaviy ilmiy tasavvurlar yakunida qator pedagogik g'oyalarning o'zaro uzoq kurashiga olib keldi. Shaxs shakllanishi va rivojlanishida tarbiyaning yuksak ahamiyatini ta'kidlab, A.S.Makarenko shunday yozadi: «Men tarbiyaviy ta'sirning mutlaqo cheksiz qudratiga ishonaman». «Men inson yomon tarbiya ko'rgan bo'lsa, bunda tarbiyachilar aybdor ekaniga ishonaman. J.J.Russo avtoritar tarbiyani inkor qilib, erkin tarbiya nazariyasini ilgari suradi. Bolani o'sayotgan inson sifatida hurmat qilishni, uyaltirmasdan bolani tarbiya jarayonida tabiiy rivojlanishini har tomonlama rag'batlantirishga chaqiradi.

Nemis olimi I.F.Gerbart esa avtoritar tarbiyani olg'a suradi, uning fikricha, tarbiya boshqarilishi, bolaning yovvoyi qiliqlariga bosim o'tkazilishi lozim. Tarbiya jarayonini bir insonga shaxsning foydali ijtimoiy-biologik tabiiy xususiyatlarini rivojlantirish maqsadida amalga oshirilgan ta'sir deb baholagan nazariy asoslar davri ham bo'lgan. Shuningdek, ayrim olimlar ta'lim-tarbiyaviy jihatga ega ekanligiga tayanib, zamonaviy pedagogik maktabda maxsus tarbiyaviy ishlarga muxtoj emas, chunki tarbiya jarayoni tushunchasi bevosita ta'sirini aks ettirmaydi, balki pedagog va tarbiyalanuvchining o'zaro ijtimoiy harakati, ularning rivojlanuvchining o'zaro ijtimoiy harakati, ularning rivojlanuvchi munosabatlaridan deb ta'kidlashgan. Pedagog o'z oldiga qo'ygan maqsad, o'quvchi faoliyatining muayyan mahsulidir. Bu maqsadlarga erishish o'quvchi faoliyatini tashkil qilishi bilan amalga oshiriladi. Pedagog sa'y-harakatlari muvaffaqiyatini baholash o'quvchi axloqi va ongida qanday ijobiy o'zgarishlar kuzatilishiga asoslanib, amalga oshiriladi. Ta'lim va tarbiya shaxs shakllanishi va rivojlanishiga olib keladi. Tarbiyaning amaliy va rivojlantirib boriluvchi ta'siri ichki va tashqi sharoitlar tizimidagi ziddiyatlarga qarshi kurashdir. Organizm va atrof-muhit o'rtasidagi muvorzanat buzilishi – bu tashqi ziddiyat bo'lib, ularning o'zaro birdamligi jarayonida bartaraf qilinadi.

Ichki ziddiyatga esa, shaxsda yuzaga kelgan yangi talablar va ularni qondirish uchun zarur bo'lgan vositalarga egalikning erishilgan darajasi o'rtasidagi tafovut aloqador hisoblanadi. Shuningdek, yangi aqliy vazifa va avval o'zlashtirilgan bilim, yangi vaziyat va orttirilgan tajriba uquvi va ko'nikmasi orasidagi tafovut ham ichki ziddiyatga oiddir. Bunda pedagogning vazifasi shundan iboratki, u yuzaga kelgan vaziyatdan o'quvchilarning tarbiyasini har tomonlama rivojlanishini ta'minlovchi kuch sifatida oqilona foydalanishiga erishish lozim.

Jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik jihatdan shaxs shakllanishi birligi inson ravnaqi va istiqbolining o'ziga xosligidir. Aynan shuning uchun tarbiyaga yaxlit yondashuv talab qilinadi.

TARBIYA PRINSIPLARI

Har bir ishning o'ziga xos, ma'lum qonun-qoidalari bo'lganidek, bola tarbiyasining ham o'ziga xos bir qator muhim qonun-qoidalari borki, ularga amal qilish tarbiya ishining samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda tarbiyaning quyidagi prinsiplari farqlanmoqda:

- *tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi;*
- *tarbiyaning hayot, mehnat bilan, O'zbekistonimizning mustaqilligi, gullab-yashnashi yo'lida qilinayotgan fidoyi ishlar bilan bog'lanish;*
- *shaxsni jamoada, jamoa orqali tarbiyalash;*
- *tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik;*
- *tarbiyaviy ishlarning izchilligi, muntazamligi hamda birligi;*
- *tarbiyada o'quvchilarning yoshi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.*

Quyida tarbiya jarayonining qonun-qoidalarini ko'rib chiqamiz.

Tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi prinsipi.

Tarbiya maqsadini belgilashda jamiyat talablari, davr nafasi, milliy xususiyatlar asos qilib olinadi. Tarbiyaning maqsadi har tomonlama kamol topgan – barkamol inson shaxsini tarbiyalashdir.

O'qituvchilar jamoasi va har bir o'qituvchi-tarbiyachi ana shu maqsadlardan kelib chiqib, tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmunini aniqlaydi hamda maktab ish sharoitlarini hisobga olgan holda o'quvchilarni tarbiyalashning shakl va uslublarini tanlaydi.

Tarbiyaning hayot bilan bog'liqligi prinsipi

Bu qoida tarbiyaviy ishlarning mazmuni va tashkil etilishini doimo yangilab turishni talab etadi. Tarbiyachilar bolalar tarbiyasini hayot bilan bog'lar ekanlar, ularga o'zlarida iymon-e'tiqodni tarbiyalash imkonini beradilar.

Tarbiyaviy ishlar shunday tashkil qilinganda yoshlar jamiyat hayotiga faolroq jalb qilinadi, bu esa o'quvchi shaxsining tarkib topishiga yordam beradi.

SHAXSNI JAMOADA VA JAMOA ORQALI TARBIYALASH PRINSIPI

Ilg'or o'qituvchilar tajribasining ko'rsatishicha, o'quvchilar ahil jamoa bo'lib uyushgandagina tarbiya ishlarini amalga oshirish ancha

yengil bo'ladi va muvaffaqiyati ta'minlanadi. Yaxshi uyushgan, sog'lom jamoada o'quvchilarning fikri juda katta tarbiyaviy kuchga ega bo'ladi va tarbiya jarayonida o'qituvchilarning tayanchiga aylanadi.

O'z manfaatini jamiyat manfaatlari bilan qo'sha bilish, bir-biriga o'zaro yordam berish kabi qimmatli fazilatlar avvalo jamoada shakllanadi. O'quvchilar jamoasida har bir shaxsning kamolga yetishi, hamda sinfda va umuman maktabda do'stlik rishtalarini mustahkamlash uchun qulay sharoit yaratmoq darkor. Shuni ham aytish kerakki, ba'zan tarbiya jarayonida jamoa bilan shaxs o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf qilishga ham to'g'ri keladi.

O'quvchilarda jamoa manfaatini ko'zlash, jamoatchilik hissi, avvalo birgalikda o'qish va mehnat qilish jarayonida mustahkamlanadi.

O'qituvchi va tarbiyachi o'zining tarbiyaviy ishlarida hamma vaqt o'quvchilar jamoasiga va ular orasidagi faol o'quvchilarga tayanmog'i, o'quvchilarni turli ishlarni birgalikda bajarishga odatlantirib, ularga jamoachilik ruhini singdirib borishi lozim.

TARBIYADA BOLA SHAXSINI HURMAT QILISH VA UNGA TALABCHANLIK PRINSIPI

Tarbiyachi avvaliga bolalardan biror narsani talab qilib, so'ngra o'zining bu talabini unutib qo'ysa yoki keyingi ishlarida o'zi bu talabga xilof ish tutsa, bu hol tarbiyaga yomon ta'sir etadi. Biz bunday tarbiyachini o'z so'zida qat'iy turmaydigan kishi, deb ataymiz. U bolalarga topshiriq berib: «Bilib qo'yinglar, topshirilgan vazifani albatta tekshirib, tegishli bahoni qo'yaman», deb ogohlantiradi. Lekin bolalarning topshiriqni bajargan yoki bajarmaganlarini aslo tekshirmaydi. Bolalar tartibni salgina buzsalar, u ko'p do'q-po'pisa qilib, ularga qarshi turli choralar ko'rajagini aytadi-yu, ammo amalda hech qanday chora ko'rmaydi. U, biror qiziq tadbir o'tkazishni bolalarga va'da qiladi-yu, sal orada va'dasini esdan chiqarib qo'yadi, bolalarda bunday tarbiyachiga izzat va hurmat paydo bo'lmaydi. Har bir pedagogning so'zi bilan ishi bir xil bo'lishi kerak. U o'z ishida va so'zida izchil bo'lmog'i lozim. Har bir tarbiyachi uchun bu narsa qonun sifatida tan olinishi shart.

Bolalarga birdaniga juda ko'p talab-qoidalarni taqdim qilish mumkin emas; bolalarni xulq va yurish-turish ko'nikmalariga o'rgatgan vaqtda ham xuddi o'quv predmetlari mazmuniga kiradigan ko'nikmalarni o'rgatishdagi tadrijiylik va tizimlilikka rioya qilish kerak. Shunday

qilinsa, bolalar xulqiy ko'nikmalarni puxta, mustahkam o'zlashtiradilar.

Boshlang'ich ta'lim mohir pedagoglari ish tajribalarining ko'rsatishicha, qayerda o'quvchilarga yuksak talabchanlik, hurmat, muhabbat, ishonch kuchli bo'lsa, o'sha yerda tarbiyaning ta'siri samarali bo'ladi.

Bolaga mehribonlik, hurmat va muhabbat bilan qarash uning kuchiga kuch qo'shadi, o'ziga bo'lgan ishonchni yanada orttiradi, bu, ayni chog'da, o'quvchilarda o'z o'qituvchisiga nisbatan hurmat, ishonch va mehribonlik uyg'otadi. Zotan, bolalar g'amxo'r, mehribon va talabchan o'qituvchini sevadilar, hurmat qiladilar va unga to'la ishonadilar. Mana shunday o'qituvchining bolalarga tarbiyaviy ta'siri kuchli bo'ladi, uning obro'yi ortadi. Agarda o'qituvchi o'z o'quvchilarining kuchiga va imkoniyatiga ishonch bilan qarasa, ular bu ishonchni oqlashga intiladilar.

O'qituvchi va tarbiyachilarning o'quvchiga nisbatan haddan tashqari talabchan va qattiqqo'l bo'lishi ham, va aksincha, bolalarga bo'sh muomala qilishi ham yaramaydi.

O'qituvchi va tarbiyachilar o'quvchilarga nisbatan talabchan bo'lishlari va qo'ygan talablarining o'quvchilar tomonidan so'zsiz bajarilishiga erishmoqlari lozim. Bu esa bolalarni kattalar tomonidan qo'yilgan oqilona talablarni o'z vaqtida bajarishga odatlantiradi. Shu bilan birga, bolalar o'zlariga nisbatan ham talabchan bo'ladilar.

Tarbiya jarayonida bolalarga nisbatan o'qituvchilar, ota-onalar, bolalar va yoshlar tashkilotlari hamda barcha jamoatchilik tomonidan bir xilda talab bo'lishini, ya'ni talabda birlik bo'lishini ta'min etish g'oyat muhimdir.

Maktab ma'muriyati, sinf rahbarlari, o'qituvchilar bilan ota-onalar o'quvchilarga bir xilda talab qo'yishni ta'min etishlari kerak. Ota-onalar ham, o'z navbatida, bolalarni tarbiyalashni maktab bilan mustahkam aloqada olib borishlari hamda bolalarga nisbatan maktab bilan birga bir xil talab qo'yishlari lozim. Oila a'zolari: ota-ona, aka-uka, opa-singil va boshqalar o'rtasida ham bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda birlik bo'lishi zarurdir. Bolaning sinfdan-sinfga o'tishi, yoshining ulg'ayishi, saviyasining ortishi, dunyoqarash doirasining kengayib borishi bilan talablarning mazmuni va shakli ham o'zgarib, ortib boradi.

Xullas, o'quvchilarga nisbatan talabchan bo'lish, ularga samimiy muhabbat va hurmat bilan qarash qoidasini oqilona hamda mohirlik bilan to'g'ri qo'llanishi, o'quvchilarnig kuchiga, imkoniyatlariga ishonch bilan qarashga – tarbiyaning muvaffaqiyatli borishiga yordam beradi.

TARBIYADA O'QUVCHILARNING YOSHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLISH PRINSIPI

Bolalar maktabda rivojlanishning turli davrlarini bolalik, o'smirlik, o'spirinlik pallalarini bosib o'tadilar. Shu davrlar ichida ular hayot, inson va tabiat, umuman atrofimizni o'rab olgan dunyo haqida aniq bilimlarga ega bo'ladilar. Ularnig axloqi ham o'zgarib boradi. Shu yillar ichida bolaning axloqiy tuyg'ulari rivojlanadi, ongi bilan xulqi o'rtasida uyg'unlik vujudga keladi, xarakteri tarkib topadi, o'z xulqi va xatti-harakatlarini ehtiyojga va sharoitga muvofiqlashtirishga intilish odatlari tarbiyalanadi.

Bolalarning yoshi rivojlanish darajasiga ko'ra ularga beriladigan tarbiyaning mazmuni, pedagogik rahbarlikning xarakteri ham o'zgarib boradi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari maktabdagi o'z asosiy vazifalarini: o'zini maktabda, uyda, ko'chada qanday tutish qoidalarini bilib oladilar. Bunday odatlar ularga namuna ko'rsatish, tushuntirish yo'li bilan singdiriladi.

Bolalarning yoshi ulg'aygan sari ularga talab ham orta boradi. Shu tufayli o'rta va katta yoshdagi bolalarni tarbiyalashda ularning mustaqilligiga suyanib ish ko'rish yaxshi natija beradi. Tarbiyada bolalarning kuchi va imkoniyatlarini tola ishga solish yaxshi, lekin ularning kuchiga ortiqcha baho berib yuborish ham yaramaydi.

Tarbiya berishda o'quvchilarning yosh xususiyatlaridan tashqari, har qaysi bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish ham katta ahamiyatga ega. Bolalarning yoshi, bo'yi bir xil bo'lsa-da, ularnig mijozi, fazilatlari, qobiliyat va mayllari, qiziqishlari har xil bo'ladi. Bu farqlar bolalarning xulqida, o'qish va mehnatida aks etadi.

Bir o'quvchiga nisbatan muvofiq bo'lgan tarbiya uslubini boshqa bir o'quvchiga nisbatan qo'llaganda u kutilgan natijani bermasligi mumkin. Sinfdagi o'quvchilarning ba'zilariga oddiy tanbehning o'ziyoq samarali ta'sir ko'rsatadi, ammo boshqa o'quvchilarga tanbeh berishning o'zi kifoya qilmaydi. Ba'zi bir o'quvchi ayrim axloqiy fazilatlarni tezda uqib oladi va unga amal qiladi, ikkinchisi esa unga amal qilmaydi, ayrim bolalar esa bu xil sifatlarni o'zlariga juda sekinlik bilan singdiradilar.

Ayrim o'quvchilar o'zlarining faolliklari, saranjom-sarishtaligi, intizomliligi, fahm-farosati bilan o'qituvchi va bolalar jamoasining ishonchi va hurmatiga sazovor bo'ladilar, boshqalari esa intizomsizligi, pala-partishligi, betgachoparligi, bema'ni qiliqlari bilan tezda «tanilib» qoladilar.

Demak, har bir o'quvchining qobiliyati, qiziqishi, his-tuyg'ulari, kuchli va zaif jihatlarini aniqlab, tarbiyaviy ishlarda ularni hisobga olish tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish imkoniyatini beradi.

TARBIYAVIY ISHLARNING IZCHILLIGI, TIZIMLILIGI HAMDA BIRLIGI PRINSIPI

Avvalo, ta'lim va tarbiya bir maqsadni – barkamol inson shaxsini tarbiyalashni nazarda tutadi. Ya'ni ta'lim ishi tarbiya bilan birga qo'shilib ketadi va bir-birini to'ldirib, mukammallashtirib boradi. Dars jarayonida olib borilgan tarbiyaviy ishlar sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bilan qo'shiladi.

Bolalar bilan olib boriladigan har bir tarbiyaviy ish butun tarbiya ishlarining ajralmas bir qismi sifatida amalga oshirilgan taqdirdagina ta'siri kuchli bo'ladi.

Tarbiya ishidagi izchillik va tizimlilik shundan iboratki, har bir tarbiya ishi maktabning umumiy tarbiyaviy rejasiga asosan ma'lum izchillikda amalga oshiriladi, oldingi ishlarning mantiqiy davomi sifatida tarbiya sohasida qilinayotgan ishlarni rivojlantiradi, mustahkamlaydi va yanada yuqori darajaga ko'taradi.

Tarbiya berishda tizimlilik qoidasi tarbiyani amalga oshiradigan barcha bo'g'inlarning – oila va maktab, bolalar va yoshlar tashkiloti, jamoatchilik, mahalla faollari, maktabdan tashqari tarbiya muassasalari va ishlab chiqarish jamoalarining, keng jamoatchilikning hamjihatlik va bamaslahat ish ko'rishini nazarda tutadi.

Tarbiya ishidagi bu hamjihatlik va hamkorlikni ta'min etishda maktab asosiy rol o'ynaydi. Maktab yuqorida aytilgan muassasalar bilan mustahkam aloqada bo'lib, tarbiya sohasida bahamjihatlikda ishlashga erishadi.

Tarbiya jarayonida tizimlilik va izchillikni ta'min etadigan muhim shartlardan biri tarbiya sohasidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va mustahkamlashda uyg'unlikka rioya etishdir. Tarbiyaviy ishlarning hammasida bolalarda mavjud bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va odatlarga hamda ularning turmush tajribalariga suyanish lozim.

Har bir odam o'z hayot yo'lida qancha muvaffaqiyatlarga erishgan yoki imkoniyatlarni qo'ldan boy bergan bo'lsa, buning hammasiga, avvalo, uning fe'l-atvori, olgan tarbiyasi sababdir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Tarbiya prinsipi deb nimaga aytiladi ?
2. Tarbiya prinsiplarining har birini tafsiflang.

a) tarbiyaning bir maqsadga qaratilganlik prinsipi;

b) tarbiyaning hayot bilan bog'liqlik prinsipi;

v) shaxsni jamoada va jamoa orqali tarbiyalash prinsipi;

g) tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik;

d) tarbiyada o'quvchilarning yoshi va o'ziga xos hislatlarini hisobga olish prinsipi;

e) tarbiyaviy ishlarning izchilligi, tizmliligi hamda birligi prinsipi.

XXV bob. TARBIYA METODLARI

Tarbiya metodlari (usullari) – o'qituvchi-tarbiyachining o'quvchilarga ta'sir ko'rsatish usullari, ularga ijobiy xulq-atvor ko'nikmalari va malakalarini singdirish maqsadida ularning hayoti va faoliyatini tarbiyaviy jihatdan to'g'ri ta'sir etish yo'llaridir. Barkamol avlod ta'lim-tarbiyasi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, bu haqda Prezident I.A.Karimov «Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirish» nomli asarida: «Biz farzandlarimizning nafaqat jismoniy va ma'naviy sog'lom o'sishi, balki ularning eng zamonaviy intellektual bilimlarga ega bo'lgan, uyg'un rivojlangan inson bo'lib, XXI asr talablariga to'liq javob beradigan barkamol avlod bo'lib voyaga yetishi uchun zarur barcha imkoniyat va sharoitlarni yaratilishini o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganmiz»,[1] deb ta'kidlagan.

Ajdodlarimiz davr sinovidan o'tgan ajoyib insoniy fazilatlar hamda ularni amalga oshirish usul va vositalarini yaratganlar, shu asosda yoshlarni ijtimoiy hayot talablariga javob beradigan kishilar qilib tarbiyalab kelganlar. Bolalarda insoniy his-tuyg'ularni tarbiyalashning asosi-kishilarga mehr-muhabbat qo'yish, izzat-hurmat bilan muomala qilish, insoniy huquqlarini himoya qilish, qadrlash, kishilar oldidagi o'z burchini anglash, odamlarga nisbatan samimiy, halol rostgo'y bo'lish kabi odob va axloq qoidalarini o'z ichiga oladi.

O'zbek xalq pedagogikasining muhim ahamiyatga ega bo'lgan xusiyatlaridan yana biri folklor materiallarida xalq pedagogikasida qo'llaniladigan tarbiya yo'llari, usuli va vositalarining yoritilishidir. Mehnatkash xalq ommasi, yuqorida qayd qilib o'tilganidek, uzoq davrlar davomida vujudga kelgan tarbiya usullari va vositalaridan foydalangan. Chunonchi, tushuntirish, odatlantirish (o'rgatish va mashq qildirish), bolalarning kundalik hayot tartibi, ibrat ko'rsatish, maslahat berish, o'git-nasihat, undash, ko'ndirish, iltimos qilish, yolborish, tilak-istak bildirish, ma'qullash, maqtash, rahmat aytish, duo qilish, oq yo'l tilash, ta'qiq qilish, man etish, ta'na, gina qilish, qoralash. Allohdan qo'rqishga undash, tanbeh berish, uzr so'rash, majbur qilish, masxara-mazax qilish,

[1] I.A.Karimov. «Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish». T.: «Ma'rifat» gazetasi. 5-son. 05.02.2010.

zaxarxandalik, ayblash, uyaltirish, koyish, qarg'ash, qo'rqitish, nafrat bildirish, aybiga iqror qildirish, ont-qasam ichirish, la'natlash, so'kish, urish-kaltaklash; jamoa hukmiga havola qilish kabi usullar tarbiyada qo'l kelganligi ta'kidlanadi.

Bolalarni odob-axloq ruhida tarbiyalashda, asosan, quyidagi metod va vositalardan foydalaniladi:

I. Ijtimoiy ongni shakllantirish metodlari.

II. Ibrat-namuna metodlari.

III. Rag'batlantirish va jazolash.

Ijtimoiy ongni shakllantirish metodlari.

O'quvchilarda ilmiy dunyoqarash va ishonch-e'tiqodni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'ulari va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatishda qo'llanaladigan usullar ijtimoiy ongni shakllantirish metodlarini tashkil etadi

Bu metodni amalga oshirishda quyidagi shakllardan keng foydalaniladi:

a) tushuntirish;
b) uqtirish;
v) o'git-nasihat;
g) maslahat berish;
d) iltimos va istak;
e) buyruq va talab;
j) axloqiy suhbatlar;
z) ma'ruza va munozaralar.

Tushuntirish. Tushuntirish tarbiya ishlari jarayonida juda ko'p qo'llaniladi. Bolalarga biror fazilatning afzalligi va kishi uchun zarurligi qisqa, aniq qilib tushuntirib beriladi. Masalan, «Kattalar bilan xush-muomalada bo'lish, maktabda, ko'chada va jamoat orasida odob saqlash» ni tushuntirilganda kattalarni hurmat qilish, ularga baqirib-chaqirib emas, balki shirin muomala qilish kerakligi; ko'chada yurganda esa ko'cha qoidalariga rioya qilish, intizom saqlash, jamoat orasida yurganda, ya'ni ko'pchilik orasiga kirganda, jamoat yerlarida: kino, teatr, park, stadion va shuning kabi joylarda tartib-qoidalarga bo'ysunish kerakligi aniq qilib tushuntiriladi. Ota-onani hurmat qilish, uning aytganlariga quloq solish haqida tushuntiriladi. Lekin bizda, ba'zan shunday hollar bo'ladiki, o'quvchi biror axloq qoidasini buzgandagina unga shu qoida tushuntiriladi. Aslida o'quvchi biror odobsizlik qilganda yoki nojo'ya ishlar qilgandagina emas, balki xulq-atvorining va xatti-harakatining yaxshi tomonlarini ma'qullash ancha avvalroq

tushuntirilishi kerak. Shuningdek, biror axloqiy qoida tushuntirilganda uning qanday qilib bajarilishini ham ko'rsatmoq lozimdir.

Uqtirish. Uqtirish biror axloqiy fazilatni tarbiyalanuvchilar ongiga singdirish va ular tomonidan o'qib olinishini ta'minlashga asoslanadi. Shuning uchun o'qituvchilar va tarbiyachilar o'quvchilarni tarbiyalaganda va ularga axloqiy fazilatlarni tushuntirganda uning afzalliklarini va zarur ekanini ko'rsatuvchi dalillar keltirishi, isbotlashi, ishontirishi lozim. «O'qigandan uqqan yaxshi» degan xalq maqoli bor. Uqib olingan axloqiy fazilat bolada mahkam singib qoladi.

Ishontirish usullari. O'quvchilarni odob-axloq ruhida tarbiyalashda eng ko'p qo'llaniladigan asosiy metodlardan biri ishontirish metodidir.

Ishontirish deb, bolalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni tarbiyalash va mustahkamlash, xarakter va xulqlaridagi salbiy tomonlarni yo'qotish maqsadida ularning ongi, tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatishga aytiladi.

Ishontirish metodi o'quvchilarni ma'naviy-ahloqiy, g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda va ularning xarakterini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi ishontirish metodini birgina o'quvchigagina emas, balki butun jamoaga ham qo'llanishi mumkin.

Ishontirish metodi o'quvchilar jamoasida sog'lom jamoatchilik fikrini vujudga keltirishga yordam beradi, axloq normalariga, axloq qonun-qoidalariga va ayrim o'quvchilarning hatti-harakatlariga sinfdoshlari tomonidan to'g'ri baho bera bilishni tarbiyalaydi.

Ishontirish metodi qo'llanilganda tushuntirish, uqtirish, o'git-nasihat, maslahat berish, iltimos va istak, buyruq va talab, suhbat, ma'ruza va munozaralar kabi shakllardan foydalaniladi.

O'git-nasihat. O'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalashda tajribada sinalgan va xalqimiz tomonidan doim qo'llanib kelingan o'git-nasihatdan ham foydalanmoq kerak.

O'qituvchi, tarbiyachi va kattalarning yoshlarga o'z tajribalari, ko'rgan-bilganlari va o'qiganlarini dalillar, konkret misollar bilan ishonarli qilib aytib berishlari, yaxshi fe'l-atvorga, odobga va axloq qonun-qoidalarini bajarishga da'vat etish, yo'l-yo'riq ko'rsatishga o'git-nasihat deyiladi.

Nasihat qilmoq yoshlarni yaxshilik tomon yo'llamoq, yaxshi fazilatlarni egallashda ularga yo'l-yo'riq ko'rsatmoq demakdir. O'qituvchilar ham, tarbiyachilar ham, ota-onalar ham hamma vaqt bu metodni qo'llaydilar.

O'git-nasihat o'quvchilarga yakka holda va guruh-guruh qilib berilishi mumkin.

Maslahat berish. Maslahat – biror hodisa ro'y berganida, ishda, xatti-harakatda, xulq-atvorda qanday qilsa yaxshi bo'lishi haqida fikr berish demakdir. Har bir kishi, ayniqsa bolalar bir ishni boshlashdan avval bu ish haqida kattalarning, ayniqsa o'qituvchining fikrini bilishni istaydi. Yoki biror ishda, harakatda qiyinchilik tug'ilib qolsa, shu qiyinchilikni yengish yo'lini topish maqsadida o'qituvchidan, kattalardan maslahat so'raydi. Bunday maslahat olish o'quvchi hayotida tez-tez uchrab turadi. Shuning uchun tarbiyachilar bolalardagi bu xususiyatdan tarbiya maqsadida mohirlik bilan foydalanishlari kerak. Shuni ham aytish kerakki, bolalarning hammasi ham biror ish qilganda yoki biror ishni boshlashdan oldin hamma vaqt ham maslahat olishga jur'at etmaydi. Bunday vaqtlarda o'qituvchi yoki tarbiyachi bolalarni maslahat olishga rag'batlantirmog'i kerak. Maslahatni ham o'quvchilarning mustaqil bo'lishlariga yordam beradigan qilib berish kerak.

Iltimos va istak. Iltimos, o'tinch, so'rov bilan bolalarga murojaat etish, ularga va ular kuchiga bo'lgan ishonchni ifodalaydi. Shuning uchun ham sinfga yoki ayrim bolaga biror ishda yordam berishlarini iltimos qilinganda ularga ma'qul tushadi, ularning faolligini safarbar qiladi va buni bolalar bajonidil bajaradilar. Iltimos bolalarning kuchiga ishonish va hurmat etishga asoslanadi. Iltimos yoki so'rash xushmuomalalik va nazokat bilan amalga oshiriladi. Masalan, «Akbarhon, shu kitobni Boburhonga eltib berishingni so'rayman», «Erkin, Vali bilan dars tayyorlab unga yordam berishingni iltimos qilaman». Bulardan tashqari, iltimosni istak bilan qo'shib muomala qilishi mumkin. Masalan, «Umarjon, kitobingizning muqovasiga qog'oz o'rab olsangiz yaxshi bo'lar edi», yoki «Bolalar, hozir dam olsak qanday bo'lar ekan?», «Qariyalarga yordam bersangiz, ular xursand bo'ladilar», «Men shu kitobni o'qib chiqishingizni istar edim». Istak, xohish bildirish o'qituvchining bolalarga nisbatan muhabbati va ishonchini bildiradi. Bunday muomalani ko'rgan bolada ham o'qituvchiga nisbatan hurmat va ishonch ortadi. Shu bilan birga bunday muomala, bolalarni nazokatli, bir-birini hurmat qiladigan, xushmuomala bo'lishga o'rgatadi.

Buyruq va talab. Buyruq – qat'iy amr-farmon shaklida ifodalangan talabdir.

Tarbiya jarayonida bolalar oldiga davlatimiz hamda ota-onalar tomonidan qo'yilgan muayyan maqsad va vazifalarning bajarilishiga erishmoq uchun talab etish va buyruq berish kabi vositalardan ham

foydalaniladi. Bolalardan talab qilinadigan talablar hamda ularga beriladigan amr-farmon va buyruqlar aniq, ravshan, tushunarli, muayyan ham qat'iy bo'lishi kerak.

Har bir buyruq yoki talabning maqsadi bolalarga tushunarli bo'lsin. Bolalar bu buyruq yoki talabni nima uchun bajarishlari zarurligini yaxshi anglashlari lozim. Shu bilan birga, ular yaxshi va puxta o'ylab berilishi lozim. O'quvchilar oldiga qo'yilgan buyruq va talabning albatta bajarilishiga erishish kerak. Agarda qo'yilgan talablar va beriladigan buyruqlar qat'iy bo'lmasa, o'quvchilarning bajarish imkoniyati susayadi. Bunday buyruqlar bajarilmay qoladi. Shuning uchun buyruq va talab qat'iy bo'lishi lozim.

Agarda buyruq yoki talabni o'quvchilar bajarmasalar, darhol tegishli tadbirlar ko'rish kerak. O'qituvchi, tarbiyachi va ota-onalar o'z buyruq va talablarining bolalar tomonidan bajarilmay qolishiga befarq qarasalar, ular keyingi talab va buyruqlarni ham bajarmaydilar, oqibatda bola mas`uliyatsizlik, intizomsiz va tartibsizlikka o'rganadi.

Maktab va oilada bolaga beriladgan har bir buyruq yoki talab bolaning yoshi, imkoniyati, kuchiga qarab berilishi hamda shu buyruq va talablar o'quvchining tarbiyasiga yordam berishi kerak.

Buyruq yoki talabning bolalarga tushuntirib berilishi va bolalar tomonidan puxta anglab olinishiga erishish lozim.

Beriladigan buyruq va qo'yilgan talabning albatta bajarilishiga erishish kerak; buyruq asossiz bo'lganda yoki buyruqni bajaruvchining uzrli sabablari bo'lgan taqdirda bekor qilinishi mumkin.

Axloqiy suhbatlar. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy ruhda tarbiyalashda suhbatlar, ma'ruza va munozaralar o'tkazish keng qo'llanib kelmoqda. Ishontirish va tushuntirishning eng yaxshi vositalaridan biri bo'lgan axloqiy suhbat yolg'iz maktabdagina emas, balki oilada ham, maktabda ham olib boriladi.

Bolalarni tarbiyalashda namuna yoki ibrat metodi katta ahamiyatga egadir. Namuna-o'rnak yoki ibrat metodi bolalardagi taqlidchanlikka asoslanadi. Taqlid – boshqalarning xulq-atvorini, xatti-harakatini ongli yoki ixtiyorsiz ravishda takrorlash demakdir.Bolalar juda kichik yoshdan boshlab o'zlarining tevarak-atroflaridagi kishilarning (katta yoshdagi kishilar, katta yoshdagi bolalar va o'z tengqurlari) xulqlarini va xatti-harakatlarini kuzatib boradilar, taqlid qiladilar, nimalar yaxshi va nimalar yomon ekanini farq qila olmaydilar, ular o'zlari uchun ma'qul bo'lganlariga taqlid etadilar va qabul qiladilar.

Bolalardagi bu xususiyatlar shuni ko'rsatadiki, ularning xulq qoidalarini o'zlashtirishi, axloqiy tasavvurlarni hosil qilishi ana shundan, ya'ni ibratdan boshlanadi. Dastlab bola oila a'zolaridan ibrat ola boshlaydi. Ota-ona va oilaning katta yoshdagi a'zolarining namunasi kichik yoshdagi bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda asosiy manbadir.

Bola maktabga borishi bilan taqlid etadigan va ergashadigan shaxslar doirasi kengayadi.

II. Ibrat-namuna metodlari.

Ibrat-namuna metodi. Bolalar tarbiyasida ibrat-namunaning ahamiyati kattadir. Namuna yoki ibrat usuli bolalardagi taqlidchanlikka asoslanadi. Taqlid boshqalarning xulq-atvorini, yurish-turishini ongli yoki ixtiyorsiz ravishda takrorlash demakdir. O'qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalaning o'zlari, hammadan burun, bolaga namuna bo'lmoqlari, o'zlarida eng yaxshi fazilatlarni aks ettirmoqlari kerak, o'quvchilar o'z atrofidagi kishilarda hammayaxshi axloqiy sifatlarni ko'rishlari va ulardan ijobiy namuna olishlari nihoyatda muhimdir. Shu bilan birga, o'quvchilar ibrat uchun namunalarni ilg'or kishilarning hayoti va faoliyatidan, fan, adabiyot va san' at arboblari hayoti va faoliyalidan, xalq og'zaki ijodi, bolalar adabiyoti, maktab, sinf hayoti, ota-onalar faoliyatidan olmoqlari kerak.

O'quvchilar quyidagilardan namuna oladilar:

1. Ota-ona namunasi.
2. O'qituvchi xatti-harakati.
3. O'rtoqlari namunasi.
4. Ilg'or kishilar namunasi (qahramonlar, sportchilar).
5. Adabiy asarlar, film qahramonlari xatti-harakati.
6. Nasihat, pandnoma.

Namunadan xalq pedagogikasida ham keng foydalanilgan. Ota-bobolarimiz o'z farzandlarini hamisha yaxshilardan, donolardan, ulug' kishilardan ibrat olishga da'vat qilib kelganlar.

Bolalar faqat yaxshi hislatlarga emas, ba'zan yomon sifatlarga ham taqlid qiladilar. Shuning uchun kattalar har qanday holatda ham o'zlarini tuta bilishlari kerak. Xalqimiz «Qush uyasida ko'rganini qiladi» deb bejiz aytmagan.

III. Rag'batlantirish va jazolash.

Rag'batlantirish va jazolashning tarbiyaviy ahamiyati

Bola o'z xatti-harakati, qilig'iga boshqalarning baho berishlariga muhtojdir. Shuning uchun ham bolalar biror harakat yoki qiliq qilsalar, darhol atrofdagi kishilarga qaraydilar. Bu bilan ular «mening qilig'im

sizlarga ma'qulmi yoki ma'qul emasmi» demoqchi bo'ladilar. Boshqalar tomonidan uning harakatiga berilgan ijobiy baho unga yoqimli bo'ladi, kayfiyatini yaxshilaydi, quvontiradi, salbiy baho esa uni xafa qiladi va tashvishga soladi. Bolalar hayotida va kamolotida ularni qurshab olgan va tevarak-atrofdagi kishilar hamda jamoatchilikning ularning xatti-harakati va xulqiga bergan bahosi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Har bir bola o'sgan va kamol topgan sari har qadamida ota-onaning va tevarak-atrofdagi odamlarning maqtovi, ma'qullashiga sazovor bo'lishga, tanbeh eshitmaslikka intiladi.

Rag'batlantirish va jazolash dastavval bolalarning xarakteri va xulqida ijobiy hislatlar tarbiyalashga yordam beradi, ularning hatti-harakati va xulqini to'g'ri yo'lga solib yuboradi hamda paydo bo'lgan ijobiy fazilatlarni mustahkamlashga da'vat etadi.

Rag'batlantirish va jazoni mohirlik bilan qo'llash orqali bolalarni tarbiyalashda g'oyat katta muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, har qanday ma'qullash ham, qoralash ham o'quvchilarga ijobiy ta'sir ko'rsatavermaydi, balki aksincha salbiy natija berishi mumkin.

O'quvchilarni tarbiyalashda rag'batlantirish va jazolashning samarali natija berishi uchun quyidagi qoidalarga amal qilish kerak.

Tarbiyachining obro'si. Agarda tarbiyachi yoki o'qituvchi o'quvchilar oldida obro'ga ega bo'lsa, o'quvchilar uni sevsalar, uning har bir so'zi bolalarda chuqur taassurot qoldiradi, o'quvchilar uning aytganlarini mamnuniyat bilan bajaradilar. Aks holda tarbiyachi ham hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi yoki ta'siri juda zaif bo'ladi.

Rag'batlantirish ham, jazolash ham haqqoniy bo'lishi kerak. Bu masala alohida ahamiyatga egadir. O'qituvchi yoki tarbiyachi tomonidan bolaning xatti-harakati va qilig'iga beriladigan bahoning haqqoniy, adolatli ekaniga bolaning o'zi va uning o'rtoqlari ishonch hosil qilishlari lozim. Shuning uchun tarbiyachilar achchiq ustida yoki jahl bilan bolaning xulqiga baho berishdan o'zlarini tiymoqlari kerak. O'qituvchining asabiylashishi, o'quvchining aybini haddan tashqari bo'rttirib ko'rsatishi o'quvchi shaxsini haqoratlaydi va uning ensasini qotirib yuboradi. Bu xilda qoralash bola shaxsini haqoratlaydi, uni o'z xatosini tuzatish o'rniga chuqurlatishga, g'azabini qo'zg'atishga olib boradi, hatto bolada tarbiyachiga nisbatan norozilik hissini tug'diradi va bola uni yomon ko'rib qoladi.

Tarbiya ishidagi eng muhim shartlardan biri o'quvchilar xulqiga berilgan baho yolg'iz bir o'qituvchininggina fikri bo'lib qolmay, balki

buni butun maktab o'qituvchilar jamoasi va o'quvchilar jamoasi ham qo'llab-quvvatlamog'i kerak.

Oila bilan maktab o'rtasidagi va o'qituvchilar o'rtasidagi har qanday kelishmovchilik bolalarga salbiy ta'sir etadi. Shuning uchun o'qituvchilar jamoasi bilan oila o'rtasida bolalarga va ularning xulqiga nisbatan bir xilda talab bo'lishi nihoyatda zarurdir.

Bolaning xulqiga baho berishda o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasida kelishmovchilik chiqmasligi uchun o'qituvchi haqqoniy baho berishi va uni tushuntirishi kerak.

Rag'batlantirish axloq tarbiyasida muhim rol o'ynaydi. Rag'batlantirish bolalarning ruhini ko'taradi, ularni tetiklantiradi, g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, xulqi va xatti-harakatida yangidan-yangi muvaffaqiyatlarga erishishga otlantiradi va ularga ma'naviy oziq beradi. Kichik yoshdagi bolalarning har bir yaxshi xulqini o'z vaqtida rag'batlantirish katta ahamiyatga egadir. O'z xulqiga ijobiy baho berilganini va ma'qullanganini ko'rgan bola quvonadi, yana ham yaxshi xatti-harakatlar sari intiladi.

Rag'batlantirishning xilma-xil shakllari sirasiga ma'qullash, ko'nglini ko'tarish, ishonch bildirish, maqtash mukofotlash kabilarni kiritish mumkin.

Ma'qullash. Rag'batlantirishning eng ko'p tarqalgan shakllaridan biri o'quvchining muvaffaqiyati va yaxshi xulq-atvorini ma'qullashdir. O'qituvchi bolaning xulqini ma'qullaganda bu xulq va xarakterni yanada takomillashtirish yo'llarini ko'rsatib bermog'i kerak.

Bosh qimirlatish, tabassum, yuz va qo'l harakatlari, «balli», «barakalla» kabi so'z va imo-ishoralar bilan bolalar xatti-harakati ma'qullanadi.

Ko'ngil ko'tarish, dalda berish. O'qish va intizomda yaxshi natijalarga erishmagan va bunga intilayotgan, harakat qilayotgan bolalarning ko'nglini ko'tarish katta ahamiyatga egadir. Ko'ngil ko'tarish bolalarga kuch bag'ishlaydi va ularda optimizmni o'stiradi va ularning kuchiga kuch, g'ayratiga g'ayrat qo'shadi.

Bolalar o'zlarining kundalik jo'shqin hayotlarida xilma-xil qulay, noqulay voqealarga duch keladilar. Ba'zan har bir ish va harakatlarida muvaffaqiyat qozonaveradilar, bu ularni quvontiradi va g'ayratlarini orttiradi. Ba'zan muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar. Bunday vaqtda bolalarga dalda berish, ko'nglini ko'tarish zarurdir. Ko'ngli ko'tarilgan bola tetiklashadi, unda optimistik kayfiyat o'sadi.

Ishonch bildirish, ishonish. Bolalar, ayniqsa boshlang'ich maktab o'quvchilari o'z o'qituvchilarini pok qalb bilan samimiy sevadilar va ularga qattiq ishonadilar. Shuning uchun ham kichik yoshdagi bolalar oldida o'qituvchining hurmati va obro'si g'oyat kattadir. O'z navbatida, o'quvchi o'qituvchidan o'ziga ishonishni talab etadi. O'quvchiga ishonish, ishonch bildirish unga katta mukofotdir. Bolalardagi bunday holatni o'qituvchidan o'ziga yaxshi bilishi va ularga ishonch bilan qaramog'i lozim.

Qayd etish. Bolalar xulq-atvorning yaxshilanib borayotganini qayd etish, ayniqsa bolalar jamoasi oldida (sinfda, maktab o'quvchilari o'rtasida, ota-onalar oldida) qayd qilish, ruhini ko'tarish o'quvchini tetiklantiradi va uni yaxshi intizomga yo'llaydi.

Shuning bilan birga biror bola haqida devoriy gazetaga yozish, maktab radiosi orqali so'zlash, ota-onalarga xat yozish orqali bolalar xulqining yaxshilana borayotganligini qayd etish bolalarda intizomlilikni o'stirishga yordam beradi.

Maqtash. O'quvchini biror yaxshi ishi va odobliligi uchun sinfda bolalar oldida, umum o'quvchilar majlisida, devoriy gazetada, ota-onalarga xat yozish va shu kabi yo'llar bilan maqtash katta ijobiy natija beradi.

Mukofotlash. Maktabdagi eng oliy mukofot boshlang'ich maktabni bitirganda, sinfdan-sinfga o'tganda maqtov qog'ozi berish va o'rta maktabni bitirganda hamma fanlardan a'lo o'qigani va namunali xulqi uchun imtiyozli attestat berishdir. Rag'batlantirish yolg'iz ayrim o'quvchilargagina emas, balki butun bir sinf jamoasiga ham qo'llanadi.

Pedagogikada bolalarni rag'batlantirish bilan bir qatorda jazo choralari ham qo'llaniladi.

Jazo – bolalarning o'z xulqi va harakatidagi nojo'yalik hamda kamchiliklarni anglashiga, tugatishiga, yaramas harakatlardan, sho'xliklardan o'zlarini tiyishiga yordam beradi. Maktab yoshidagi kichik bolaning xatti-harakatidagi yomon tomonlarni o'z vaqtida qoralash va ta'qiqlash, bolani ikkinchi marotaba shu nojo'ya harakatlarni qilmaslikka, o'z xulq-atvorini tuzatishga yo'llaydi. Lekin bo'lar-bo'lmasga jazolayverish ham zararlidir. Uning o'rniga bir marotaba o'rinli jazolash yaxshi natija beradi. Shu bilan birga o'quvchiga xulqining noma'qul ekanligini asosli ravishda tushuntirish, uning ongiga yetkazish, o'z xatosini to'g'rilashga imkon beradi.

O'qituvchi boladagi yomon xulq-atvorlarni qoralash bilan birga uning yomon bola emasligini, unda yaxshi hislatlar ham borligini, agar istasa o'z xulqidagi kamchiliklarni yo'qota olishi va sinf jamoasining

eng yaxshi, namunali o'quvchisi bo'lishi mumkin ekanini qayd qilib o'tish kerak. Mana bunday nasihat bolada o'z kamchiliklarini tuzatish va yaxshi fazilatlar hosil etish istagini uyg'otadi.

Bolalarga nisbatan jazo choralarini qo'llashda quyidagi pedagogik talablarga amal qilish kerak:

a) jazoning haqqoniyligi

b) jazo aybdorni tarbiyalashi

c) aybdor nima uchun jazo olayotganini bilishi lozim

Asosan quyidagi jazo choralari qo'llanishi mumkin: o'qituvchining, sinf rahbarining, direktorning o'quv yoki ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarining tanbehi; parta, sinf doskasi yoki o'qituvchi stoli yonida tikka turg'azib qo'yish; sinf o'quvchilari oldida ogohlantirish berish; bajarilmay qolgan sinf yoki uy vazifasini bajarish uchun darsdan keyin olib qolish; ta'sir ko'rsatish uchun pedagoglar kengashiga chaqirish; direktorning maktab bo'yicha beradigan buyrug'i bilan ogohlantirish e'lon etish; xulqiga qo'yilgan bahoni pasaytirish; sanab o'tilgan jazo choralarini qo'llanganda o'qituvchi har bir bolaning shaxsiy va yosh xususiyatlarini, sinfning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmog'i kerak.

Po'pisa. Po'pisa – man etilgan va be'mani xatti-harakatlarni to'xtatishga va oldini olishga yordam beradi. «Abbos, so'kishni tashlamasang, sinfga kirgizmayman» yoki «Vali, kelgusi darsga yozib kelmasang, shu yerda olib qolib yozdiraman». Mana bunday po'pisa kichik bolalar uchun mos hamda ishonarli bo'ladi. Shuni ham aytish kerakki, po'pisa qilgan bilan aytganini qildirolmagan o'qituvchining obro'si tushib ketadi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarga oqilona, onda-sonda po'pisa qilishi va har bir buyurilgan ishning qat'iyat bilan amalga oshirilishiga erishishi kerak.

Koyish. Koyish – bema'ni qiliqlarning yaramasligini aytish va ogohlantirish shakllaridan biridir. Bolalarning salbiy harakatlari, qiliqlari va tartibni buzganliklari uchun ularni koyib qo'yish zarur. Koyish o'git-nasihat bilan birga qo'shilgan holda qo'llanadi. Ya'ni bolaga qilgan gunohining yaramas ekanligi, bu gunohning oqibati xayrli emasligi yotig'i bilan tushuntiriladi va uni tuzatish yo'llari ko'rsatiladi va yana qaytarmasligi uqtiriladi.

Bolalarni koyiganda ularni to'g'ri yo'lga solib yuborish ko'zda tutiladi. Shuning uchun har bir qilingan aybning o'z darajasiga qarab bolaga shu aybning yaramasligi tushuntiriladi. Koyish paytida nihoyatda osoyishta hamda muloyimlik bilan gapirilishi lozim.

Uyaltirish, qizartirish. Odamning eng nozik his-sezgilaridan biri uyat, or-nomus, sharm-hayo hissidir. Odam o'z: «shaxsi»ning boshqa odamlar ko'z oldida qadrsizlanishini, ya'ni belgilangan qoidalarni buzganini yoki bilishi kerak bo'lganini bilmay qolganini anglagan taqdirda qizaradi, uyaladi.

Bolalarni tarbiyalashda ularning uyat, sharm-hayo hissiga ehtiyotlik bilan ta'sir etish kerak. Bolaning uyalishi va qizarishi uni shu ayb-xatoni qaytarmaslikka olib kelishi, u tavba qilishi mumkin. Lekin uyalish-qizarish natijasi hamma vaqt ham bolani tavba qilishga olib bormaydi. Bola boshqalar oldida sharmanda bo'lish, qizarishni istamagani uchun noto'g'ri xatti-harakatlarni yashirincha qilishga intiladi. Mana bunday holda uyat ikki yuzlamalik, munofiqlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham bolalarni hadeb uyaltiraverish va qizartiraverish yaramaydi. Bolalarni yolg'iz ekanida yoki kamroq bolalar o'rtasida uyaltirish kerak.

Yuqorida aytib o'tilgan metodlardan tashqari kun tartibi, odatlantirish va o'yin hamda sport vositalaridan foydalanish mumkin.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Tarbiya metodi haqida tushuncha bering.
2. O'zbek xalq pedagogikasida mavjud bo'lgan tarbiya usullari qaysilar?
3. Ibrat-namuna usuli haqida gapiring.
4. Ishontirish usullariga misol keltiring.
5. Tushuntirish va uqtirish usullarini o'ziga xosligi nimalardan iborat?
6. Rag'bartlantirish va jazolash usullari yuzasidan «Klaster»lang.

XXVI bob. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH

Dunyoqarash kishilarning olam va uning o'zgarishi, rivojlanishi haqidagi ilmiy, falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy va hokazo qarashlari va tasavvurlari majmuasidan iborat.

Dunyoqarash ijtimoiy borliqning in'ikosidir. Unda ijtimoiy turmush aks etadi va u muayyan tarixiy davrda insoniyat yaratgan bilimlar darajasiga hamda ijtimoiy tuzumga bog'liq bo'ladi.

Dunyoqarash faqat insongagina xos xususiyat bo'lib, hayvonot dunyosi, boshqa narsa, buyumlar va mavjudotlar uchun bu hol yotdir. Demak, dunyoqarash bu olam haqidagi yaxlit umumiylashtirilgan bilimlar to'plamidir.

Dunyoqarashning shakllanishi va rivojlanishi murakkab, ko'p qirrali, ichki jihatdan bog'langan jarayon bo'lib, unda juda ko'p xilma-xil omillar qatnashadi, harakat qiladi va o'zaro bog'liq bo'ladi, inson hayotining moddiy sharoitlari, mikro muhit va makro muhit, ommaviy axborot vositalari, ta'lim va tarbiya ana shu omillar qatoriga kiradi. Bu omillarning hammasi bir kuch va samara bilan harakat qilmasligi fanga ma'lum. Shu sababli qarashlar stixiyali tarzda vujudga kelishining oldini olish hamda dunyoqarashni yo'naltirilgan tarzda shakllantirish omillarini boshqarishni o'rganib olish muhimdir.

Dunyoqarashning psixologik qurilishini bilish, emotsional va irodaviy komponentlarni o'z ichiga oladi. Dunyoqarashning bilishga oid komponentlari «dunyoni idrok etish, dunyoni mushohada qilish», «dunyoni tushunish» singari terminlar bilan ataladi.

Dunyoqarash tarkibiga kishilarning olamni bilish va baholashga oid bo'lgan ishonch va e'tiqodlari, niyat va maqsadlari, ideallari, orzu-umidlari, ular faoliyatiga ma'lum yo'nalish beruvchi barcha qadriyatlar ham kiradi.

Demak, dunyoqarash o'z ichiga dunyoni his qilish, dunyoni tushunish jarayonlarida hosil bo'ladigan iroda, idrok, kayfiyatlarni ham qamrab oladigan tushunchadir.

Dunyoqarashning ikkita darajasi mavjuddir. Uning birinchisini, kishilarning kundalik hayotiy amaliy tajribasi hamda kasbiy faoliyati asosida to'plangan bilimlar, tasavvurlar, qarashlar tashkil qilsa,

ikkinchisini esa ilm-fan tufayli to'plangan nazariy bilimlar, g'oyalar yig'indisi tashkil etadi. Ularning ikkalasi bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, bir-birini to'ldiradi.

Dunyoqarash qotib qolgan, qech qachon o'zgarmaydigan o'lik g'oyalar yig'indisi emas. Jamiyatning o'zgarishi bilan bir qatorda u ham doimo rivojlanib, mazmunan o'zgarib turadi. Buni biz o'z jamiyatimiz hayotidan yaqqol ko'rib turibmiz. Mustaqillik tufayli endilikda umuminsoniy va milliy qadriyatlarimizga asoslangan, hozirgi davr talabiga javob beradigan yangi mafkura yaratilmoqda va uning asosida kishilarda yangicha tafakkur, dunyoqarash shakllanib rivojlanmoqda. Faylasuf olimlarimiz dunyoqarashning mifologik, diniy, falsafiy kabi turlarini farqlaydilar[1].

Mifologik dunyoqarash (yunoncha-mifos-naql, rivoyat, logos – tushuncha, ta'limot) – ijtimoiy taraqqiyotning eng boshlang'ich davriga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi – naql va afsonalarda gavdalantirilgan ijtimoiy ongning asosiy shaklidir. Mifologik dunyoqarash ilm-fan taraqqiy etmagan vaziyatda keng tarqalgan ijtimoiy ongning shakli bo'lib, uning kelib chiqish sababining asosini insonning o'zini qurshab turgan olamdan ajralib qarashga ojizligi tashkil etadi. Shuning uchun ham mifologik dunyoqarashda jamiyat bilan tabiat, jonli bilan jonsiz narsalar bir xil tarzda ifodalanadi.

Diniy dunyoqarash mifologiya (afsona) negizida shakllangan va rivojlangan, voqelikning kelib chiqishi, rivojlanishi, istiqbolini xayoliy obrazlar, tasavvurlar va tushunchalarda aks ettiruvchi dunyoqarashdir.

Diniy dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tabiiy va ijtimoiy hodisalar mohiyatini ularning o'zidan emas, balki xudoning qudrati bilan tushuntiradi. U hamma narsada va har qayerda ilohiy kuchlarning ta'siri, mo'jizaviy kuchi bor, deb uqtiradi. Diniy dunyoqarashning mohiyati dindorlar uchun muqaddas bo'lib qisoblangan adabiyotlarda uz aksini topgan. Diniy dunyoqarashning shakllanishi tadrijiy va jiddiy jarayoi bo'lib u uz ichiga fetishizm, sehrgarlik, totemizm, animizm kabilarni qamrab oladi.

Falsafiy dunyoqarash – bu olam haqidagi yaxlit va sistemalashtirilgan bilimlar yig'indisidir. Mifologik va diniy dunyoqarash hissiy a'zolarimiz orqali erishilgan ma'lumotlar asosida shakllansa, falsafiy dunyoqarash hissiy va aqliy a'zolarimiz tufayli ilm-fan yordamida to'plangan bilimlar yig'indisidir.

[1] J.Tulenov, Z.G'ofurov. Falsafa. T.: «O'qituvchi». 1997-y. 20-bet.

TA'LIM JARAYONIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH

Yosh avlodda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish hamma davrlarda ham millatning ilg'or kishilari diqqat-markazida bo'lgan.

Ilmiy dunyoqarash ijtimoiy-tarixiy hodisa sifatida doim vorislik asosida rivojlanadi. O'tmish dunyoqarashlari yangi davr dunyoqarashining ildizini tashkil etib uni hayotbaxsh oziqa bilan ta'minlab turadi.

Ilmiy dunyoqarashni amalga oshirishda kishi narsa va buyumning, voqea va hodisalarning ko'rinib turgan ifodasiga, shakliga qarab emas, balki ularning ichki mohiyatiga, mazmuniga qarab baho berishi kerak. Ilmiy dunyoqarash bu – materiyaning birlamchiligi ong va ruhning ikkilamchiligini e'tirof etilishidir. Odam ongini, tafakkurini faylasuflar tabiat – materiya rivojlanishning mahsuli deb hisoblaydilar. Odamlar tabiat va ijtimoiy turmush hodisalariga ilmiy nuqtai nazardan qarashga asoslanib, bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini vujudga keltiradilar, shu asosda odam o'zini o'zi bilib oladi.

O'qituvchi o'quv jarayonida ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi. Odam o'zining butun umri davomida ham dunyoqarashga doir yangidan-yangi masalalarni hal qilish bilan shug'ullanaveradi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda badiiy adabiyotning, xalq og'zaki ijodining, ertaklaring, hikoya va qissalarning ahamiyati beqiyos. Masalan, «Hadislar» da, «Kalila va Dimna», «Qobusnoma», «Ming bir kecha» kabi durdona asarlarda qissa va mantiqiy bilishga tegishli matallar, ertaklar, hikoyalar baytlar ko'p bo'lib, bu ma'naviy javohirlar yoshlarni ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

O'quvchilar maktabda ta'lim-tarbiya olish davrida tabiat fanlarining asoslarini o'rganish bilan ob`ektiv dunyodagi predmet va hodisalarning rivojlanishi, ularning o'zaro bog'lanishi, harakati haqida bilimga ega bo'ladilar. O'quvchilar bu bilimlar asosida asta-sekin tabiat qonunlarini bilib oladilar. O'qitish jarayonida turli tajribalar qilish va nazariy bilimning amaliy ishlar bilan bog'lab borilishi natijasida tabiat qonunlarini bilib, anglab oladilar. Boshlang'ich sinflarda «Atrofimizdagi olam», «Tabiatshunoslik» fanlarini o'qitish jaryonida, shuningdek, maktab tajriba er maydonlaridagi amaliy ishlar mobaynida o'quvchilar tabiat qonunlari, hodisalari bilan ham nazariy, ham amaliy tanishadilar.

1-sinf o'quvchilari tabiatda ro'y berayotgan hodisalarning fasllarga bog'liq ekanligini o'rganadilar, tabiat hodisalarining o'zaro bog'liqligi

haqida elementar bilim va tushunchaga ega bo'ladilar. Masalan, ular tabiatni kuzatish orqali kuz kelishi bilan kunlar sovishini, xazonrezlikni, xasharotlarning uyquga kirishini, qushlarning issiq mamlakatlarga uchib ketishini bilib oladilar. Shuningdek, qishlab qoladigan qushlarni o'rganish orqali ularnig sovuqda yashashga qanday moslashganliklarini, nimalar bilan ovqatlanishini bilib oladilar.

Suv, havo, qattiq jismlarni o'rganish, ularni o'zaro taqqoslab ko'rish orqali bolalar tabiatdagi hamma moddalarning bo'shliqda ma'lum o'rni va o'z vazni borligini, har bir modda bizning sezgi organlarimizga ta'sir etishini o'rganadilar. Bular bolaga dunyoning anglashni o'rgatadi, uning haqiqatan ham mavjudligini, asta-sekin anglab olishga yordam beradi. Ana shu bilimlar asosida bolalar dunyoning moddiyligini bilib oladilar.

Olimlarimiz tabiatni doimiy rivojlanishda va o'zgarishda ekanligini uqtiradilar. Bu ilmiy dunyoqarashning muhim belgisidir. Buni tushuntirish uchun o'quvchilar bilan turli kuzatishlar olib boriladi. Masalan, I-II sinfda ob-havo kalendari yuritish, fasllar almashinishi bilan tabiat manzarasining o'zgarishi, qurbaqa tuxumidan itbaliqning paydo bo'lishi, oldin uning oldingi oyoqlarining chiqishi, so'ng, vaqt o'tishi bilan orqa oyoqlari paydo bo'lib, dumi yo'qolib va nixoyat kichkina baqachaning paydo bo'lishini kuzatadilar. Bu faktlar orqali o'quvchilar, tabiatda hamma narsa o'zgaradi, bu o'zgarishlar tabiiy sabablarga ko'ra vujudga keladi, degan xulosaga keladilar.

O'qituvchi tabiatdagi bu o'zgarish va taraqqiyot faqat tirik organizmgagina xos bo'lmay, balki jonsiz tabiatdagi moddalar o'zgarishiga ham taalluqli ekanligini ko'rsatishi lozim. Masalan: suv sovuqda muzlaydi, muz issiqda eriydi va suvga aylanadi, suv isitilsa, qaynaydi va bug'ga aylanadi, bunday o'zgarish tabiatdagi boshqa moddalarga ham, chunonchi: mis, temir, qo'rg'oshin, qalay va boshqa metallarga ham taalluqli bo'lib, ular ham xuddi shunday o'zgaradi, ya'ni eritilsa, suyuqlikka aylanadi, sovutilsa, yana qattiq holatga qaytadi degan tushunchalar orqali IV sinfda tabiatdagi moddalarning uch holati haqida umumiy xulosaga keladilar.

SINFDAN TASHQARI ISHLAR JARAYONIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH

Maktabda o'qitiladigan o'quv fanlari o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi. Ammo bu etarli emas. Bu masalani to'la hal qilish uchun sinfdan tashqari tashkil etiladigan tarbiyaviy ishlardan ham

keng foydalanish lozim. Sinfdan tashqari ishlarning o'ziga xos xususiyati bolalarning tashabbuskorligi va ijodkorligini o'stirish, nazariy bilimlarini turmush tajribasi bilan to'la bog'lash imkoniyatini beradi. Shuning uchun boshlang'ich ta'limda sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Maktabda boshlang'ich sinfdan tashqari ishlarni ekskursiya, maktab tajriba maydonchasidagi ishlar va to'garaklar ko'rinishida tashkil qilish mumkin.

Tabiatshunoslar to'garagida o'quvchilar tabiat va undagi hodisalar, qishloq xo'jaligi yumushlari bilan sinfdagiga qaraganda ancha ko'proq, kengroq va chuqurroq tanishadilar. Ular faqat tabiat va undagi voqea hodisalarnigina o'rganib qolmay, balki o'simliklarni o'stirish, hayvonlar va qushlarni parvarish qilish, daraxt ko'chatlari o'tkazish va boshqa shuning kabi turli amaliy ishlarni ham bajaradilar.

Bu mazmundagi ishlarni bajarish, o'simliklar va xayvonlarni parvarish qilish o'quvchilarning tabiat va qishloq xo'jaligi haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi va kengaytiradi, ularning ongini yangi tasavvur va tushunchalar bilan boyitadi.

Shunday qilib, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish bir-ikki, uch kishi yoki bir necha guruh tomonidan bo'lmay, balki ko'pchilik ijtimoiy fikr tomonidan bajariladigan ijtimoiy-tarixiy xarakterdagi hodisadir. Demak, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish kishidan ko'p mehnat, malaka talab qiladigan murakkab, sermashaqqat faoliyat sohasidir.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish barkamol shaxs tarbiyasining muhim komponentlaridan biridir. Bunda o'quvchilarning yosh va o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish talab qilinadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Dunyoqarash tushunchasini izohlang.
2. Dunyoqarashning tarixiy turlari haqida nimalar bilasiz?
3. O'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish yo'llari va vositalari haqida gapiring.

XXVI bob. MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYA

Isloxotlarning muhim yo'nalishlaridan biri xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifalaridan biri sifatida e'tirof etildi. Shu ma'noda o'sib kelayotgan yosh avlodda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirish zaruriyati yuzaga keldi.

Axloq kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelib, tarkib topgan, takomillashib kelgan me'yor va qoidalardan iborat bo'lib, ular kishilarning jamiyatga bo'lgan munosabatlarini tartibga soladi. Bu me'yor va tartib qoidalar kishilardan jamiyat uchun zarur bo'lgan axloqqa ega bo'lishlikni talab qiladi. Shunga muvofiq, biror shaxsning xulq-atvori, yurish-turishiga axloqli yoki axloqsiz deb baholashga imkon beradi.

O'zbek milliy pedagogi Abdulla Avloniy axloqqa quyidagicha ta'rif beradi: «Axloq insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarniig yomonligini dalil va isbotlar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur»[1]. Axloq – inson hayotida o'z-o'zini idora qilish me'yolarini, boshqalar bilan munosabatda bo'lish madaniyatini, halol ishlab, to'g'ri hayot kechirish mezonlarini o'rgatadi. Ibn Sino: «Axloq har bir kishi uchun o'z-o'zini idora qilshi ilmidur», deb uning mazmunini ifodalab bergan edi. Axloq me'yori va qoidalari tarixiy taraqqiyot davomida tarkib topib, takomillashib borgan va kishilarda birgalikda yashash sharoitidan, tabiiy ehtyojidan, ijtimoiy manfaatlari va hayotiy talablaridan kelib chiqqan va ular muayyan tarixiy davrdagi kishilarning xatti-harakati, yurish-turishi va boshqalarga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'lgan. Ana shu tartib-qoidalarsiz biron-bir jamiyat bo'lmagan va bo'lmaydi ham.

Axloqiy fazilatlar hech qachon o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, balki ularning kelib chiqishining haqiqiy manbai, ularni keltirib chiqargan sabablar va harakatga keltiradigan kuchlar mavjuddir. Zero, har qanday axloqiy qoidalar muayyan tarixiy zaruriyat natijasida vujudga keladi va muayyan qonuniyat asosida rivojlanib boradi. Demak, axloqning

[1] A.Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. T.: «O'qituvchi», 1992-y.,11-bet.

rivojlanishi ob`ektiv shart-sharoitlari bilan subyektiv omillarning o'zaro munosabati qay darajada ekanligi bilan bog'liqdir.

Inson ijtimoiy hayotga aralashar ekan, ijtimoiy munosabatlar ta'siriga tushadi. Ijtimoty munosabatlar o'zgarishi bilan shaxsning ma'naviy qiyofasi, yangi dunyoqarash, g'oya va tasavvurlari, jumladan axloqi ham, shuningdek, unga bo'lgan qarashlari ham o'zgarib boradi. Har qanday shaxs o'z dunyoqarashi, axloqiy qoidalarini va ular ta'sirida shakllangan odat va ko'nikmalarini o'zlashtirib borishi bilan birga, aniq ijtimoiy voqealarga, o'zini o'rab olgan narsa va hodisalarga, kishilarning xatti-harakatlariga, yurish-turishlari va muomalalariga muayyan hayotiy mavqeda turib, maqsadga muvofiq tarzda baho beradi.

Axloq-tarixiy hodisa. Axloq norma-qoidalari barcha zamonlar uchun bir xil, o'zgarmas bo'lishi mumkin emas.Muayyan jamiyat uchun ayrim axloqiy qoidalar to'g'ri bo'lsa, boshqa davrga kelib noto'g'ri bo'lib qolishi mumkin.

Shuningdek, u yoki bu mamlakatlar xalqlari uchun shu xalqlarning an'ana va urf-odatlaridan kelib chiqadigan ba'zi qoidalar axloqiylik yoki axloqsizlik bo'lishi mumkin. Shak-shubhasiz, bu turli-tumanlik bola tarbiyasida ham o'z aksini topadi.

Zotan, dunyodagi barcha mamlakatlar, millat yoki elatlar uchun odatlar, rasm-rusumlar, axloqiy qoidalar bir xil bo'lishi mumkin emas. Bu qoidalar tarixan tarkib topgan bo'lib, iqlim va joy, an'ana va sharoit ta'sirida o'zgarib, rivojlanib boradi. Ana shularning hammasini bilib, ularni o'z o'rnida to'g'ri tushunish ham tarbiyalanganlik belgisi hisoblanadi.

Ayni vaqtda, mintaqaviy hududni o'z ichiga oladigan bir qator xalqlarning turmush tarzidan, yashash sharoitlaridan kelib chiqadigan qoidalar ham mavjuddir. Masalan, shu ma'noda sharqona yohxud o'zbekona degan iborani ishlatamiz.

O'zbekona, milliy axloqda ota-bobolarimizning tarixiy tajribalari, davrlar sinovidan o'tgan saboqlari va bizga doimo madad bo'lib turgan ruhiy quvvatlari jamuljamdir. Ularning sharofatlari tufayli milliy-axloqiy qadriyatlarimiz asrlar osha avlodlardan-avlodlarga o'tib kelmoqda. Chunki bir tomchi bo'lsa ham ularning qoni tomirimizda oqayotir. Ana shu qonni jo'sh urdirmoq bilan yuraklarimiz uyg'oq, dilimiz ravshan, tafakkurimiz munavvar. Ana shunday kayfiyat bizning dilimizda ko'p yillardan beri yashirinib kelinar edi. Endilikda milliy istiqlol tufayli milliy-axloqiy qadriyatlarimiz qaytadan tiklandi. Ulardan bolalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda foydayalanish milliy

tarbiyamiz uchun obyektiv pedagogik zaruriyatga aylandi.

Yosh mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur. Shuning uchun ham Yurtboshimiz «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» degan hikmatli shiorni yanada balandroq ko'tardiki, yuksak ma'naviyat mustaqillikni mustahkamlash, rivojlantirish uchun muhim va zaruriy tamoyillardan biri bo'lib qoldi.

Barkamol insonni tarbiyalash, voyaga yetkazish haqida musulmon Sharqi axloqi bir qator asarlarni yaratgan. Chunonchi, Kaykovusning «Qobusnoma», Sa'diyning «Guliston», «Bo'ston», Amir Temurning «Temur tuzuklari», Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», Alisher Navoiyning «Mahbub ul–qulub», Xusayn Voiz Koshifiyning «Axloqi muhsiniy» va boshqalarni ko'rsatishimiz mumkin.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ta'lim-tarbiyaning mazmuni va mohiyatida, usullari va shakllarida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Ta'lim-tarbiyada milliy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirish asosiy o'rinni egalladi. Tariximiz, madaniyatimiz, milliy urf-odatlarga e'tibor kuchaydi. Haqiqatan ham, bugungi kunda O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash va kelajakda istiqlol istiqbolini rivojlantirish, avvalo, komil insonlarga bog'liq. Chunki bunday insonlar tufayli fan va madaniyat, sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlanadi. Zero, axloqiy madaniyat vazifalaridan biri komil insonni voyaga yetkazish, uni tarbiyalashdan iborat.

Komil inson O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashda o'z e'tiqodi, g'ayrat-shijoati, madaniyati, bilimi va ularni tatbiq etish mahorati bilan ajralib turadi. U jamiyatda, jamoada xalqlar va millatlar o'rtasida do'stlik, sog'lom turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan muhitni vujudga keltirishga intiladi.

Komil insonni shakllantirishda maktabda, oilada, sog'lom ma'naviy muhit barqaror bo'lishiga erishish muhim ahamiyatga ega. Chunki sog'lom muhit natijasidagina axloqiy fazilatlar tarkib topadi.

Kishi o'z hayotida axloqiy kamolotga qanchalik ko'p intilsa, shunchalik o'z xato-kamchiliklarini anglab boradi.

Turon zaminimiz xalqlari axloqiy tarbiya sohasida boy an'analarga ega. Axloqqa oid dastlabki fikrlar «Avesto» kitobida, qadimgi bitiklarda va boshqa yozma manbalarda o'z ifodasini topgan. Bulardan tashqari, o'zbek xalqi o'rtasida keng tarqalgan pandnomalar, o'gitlar va odobnomalarda, xalq pedagogikasida, falsafiy risolalarda, allomalar merosida axloqiy masalalarga keng o'rin berilgan.

Axloq-odob insonning jamiyatga bo'lgan munosabatining negizini tashkil etadi. Shuning uchun ham o'quvchida jamiyatga bo'lgan hurmatni yuksaltirish mustaqilligimizni mustahkamlashga, axloqiy madaniyat egasi bo'lishga, axloqiy ongni, o'zini o'zi anglab yetishga, yaxshi insonlarga bo'lgan e'tiqodni rivojlantirishga olib keladi. Maktab o'qituvchilari dars va darsdan tashqari jarayonlarda do'stlik, hamjihatlik, hamkorlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, birovning dardiga darmon bo'lish kabi fazilatlar xalqimiz va millatimiz kuch-qudratining asosi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotning negizi ekanligini o'z o'quvchilariga tushuntirishlari darkor.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya – ma'naviy ongni bir maqsadni ko'zlab tarkib toptirish, axloqiy tuyg'ularni rivojlantirish hamda xulq-atvor ko'nikmalari va odatlarini hosil qilishdan iborat.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning maqsadi jamiyat talablariga bog'liq bo'lib, bu talablar o'z navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va jamiyatda yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishlarining hammasi yosh avlodda ma'naviy axloq va e'tiqodni shakllantirishga, ularni Vatanga cheksiz sadoqat ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi lozim.

Yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tuzimini takomillashtirishda boshlang'ich maktab muhim o'rin egallaydi.

Insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirish, salbiy illatlarga qarshi nafrat uyg'otish, ongli intizomni tarbiyalash, komil insonni voyaga yetkazish kabilar axloqiy tarbiyaning vazifalaridir.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan yana biri insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini yuqori pog'onaga ko'tarishdir.

Iymon va insof, so'z va ish birligi, insonparvarlik – yangi qurilayotgan jamiyatning asosiy xususiyatlari bo'lib qoladi. Shunday ekan, jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashish mas'uliyatini har bir fuqaro teran his etishi va unga amal qilishi lozim. Yoshlarni tarbiyalashda sharqona va milliy axloq-odob normalari asosida ish yuritish bilan birga jamiyatga hurmat, mustaqillikni mustahkamlash, insonlarga insoniy munosabatda bo'lish kabi fazilatlarni singdirish taqozo etiladi. Bu vazifalarni amalga oshirish o'quvchilarning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

O'quvchilarni jamiyat manfaati uchun qilinadigan mehnatga ilhomlantirish o'qituvchining eng muhim vazifasi hisoblanadi. O'quvchining jamiyatga bo'lgan munosabatida milliy birlik, faxr va

iftihor, birdamlik va hamkorlik tuyg'ulari, turli xalqlarga bo'lgan hurmat kabilar yaqqol namoyon bo'lishi zarur.

Axloq-odob insonning jamiyatga bo'lgan munosabatining negizini tashkil etadi. Shuning uchun ham o'quvchida jamiyatga bo'lgan hurmatni yuksaltirish mustaqilligimizni mustahkamlashga, axloqiy madaniyat egasi bo'lishga, axloqiy ongni, o'zini o'zi anglab yetishga, yaxshi insonlarga bo'lgan e'tiqodni rivojlantirishga olib keladi. Maktab o'qituvchilari dars va darsdan tashqari jarayonlarda do'stlik, hamjihatlik, hamkorlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, birovning dardiga darmon bo'lish kabi fazilatlar xalqimiz va millatimiz kuch-qudratining asosi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotning negizi ekanligini o'z o'quvchilariga tushuntirishlari darkor.

O'zbekiston mustaqilligi, yurtimiz ravnaqi yoshlarni o'qish, izlanish va mehnatdan qochmaydigan, har qanday qiyinchiliklardan hayiqmaydigan, salbiy illatlarga nafrat bilan qarash ruhida tarbiyalashni talab qiladi. Shunga ko'ra bugungi O'zbekiston zaminida yashayotgan har bir yosh kelgusida shu o'lkaning haqiqiy egasi bo'lib yetishishi, uning gullab-yashnashi haqida qayg'urishi, erishgan yutuqlarni mustahkamlashi lozim.

Boshlangich sinf o'qituvchisi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

a) o'quvchilarda jamiyatga va Vatanga sadoqatni tarbiyalash;

b) mehnatga axloqiy munosabatni tarbiyalash;

c) atrofdagi kishilarga axloqiy munosabat;

d) shaxsning o'ziga, o'z xulqiga axloqiy munosabatni tarbiyalash.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan biri – ongli intizom bo'lishidir.

Ongli intizom kishining kundalik faoliyatida, xulq-atvorida, kishilar bilan aloqasida, umumiy dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Ongli, intizomli kishining madaniyati, muomalasi kundalik masalalarni hal qilish bilan hayotining mazmuni, yaxshilik va yomonlik, ma'naviy boylik haqidagi tasavvurlari bilan u yoki bu tarzda bog'langandir.

Ongli intizom egasi bo'lgan kishi o'z axloqiy burchini to'g'ri anglaydi, o'z xatti-harakatlariga baho beradi, noto'g'ri xatti-harakatni qoralaydi. Intizomli kishi o'z xulq-atvoriga to'g'ri baho berish bilan birga biror xatti-harakat uchun shaxsiy mas'uliyatni his etadi.

Abdulla Avloniy «Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o'z vaqtida tartibi ila qilmoqni aytilur. Agar yer yuzida intizom bo'lmasa edi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar» deb ta'kidlaydi. Demak, intizom ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladigan hislat,

tartib-odob, ma'naviy quvvatdir. Intizom yaxshi xulqlarning manbaidir.

O'quvchilarda ongli intizomni, odobni tarbiyalashda o'qituvchilar o'z xulq-atvorlari, muomala madaniyati bilan namuna bo'lishlari darkor. Chunki ularning yurish-turishi, odobi o'quvchining ichki e'tiqodiga aylanishi va ma'naviyatiga ta'sir etishi kerak. Shundagina o'quvchilar jamiyat va jamoa oldida axloqiy tarbiya talablariga javob beradigan xulq-atvor egalari bo'la oladilar.

Axloq-odob tarbiyasi milliy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlar asosida amalga oshirilgandagina uning mazmuni yanada boyib boradi. Chunki milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar axloqiy tarbiyaning hamma tomonlarini qamrab oladi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya – ta'lim berish bilan bog'liq bo'lgani holda, o'z xususiyatlariga, o'ziga xos vazifalari, uni tashkil etishning forma va metodlariga ega bo'lib, maxsus ravishda o'rganilishi lozim.

O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning muhim sharti sifatida ularning o'quv va o'qishdan tashqari xilma-xil faoliyatlarining birligi to'g'risidagi tushunchalar bilan bog'liqdir.

O'quv va ma'naviy-axloqiy tarbiya faoliyati bir-birlarini to'ldirishi lozim: Pedagog tomonidan tarbiyaviy bosqichga rahbarlik qilingan taqdirdagina tarbiyada biror maqsadga qaratilganlik, ma'lum bir tizimining bo'lishi mumkin. Ma'naviy-axloqiy tarbiyalash avvalo tarbiyalanuvchi shaxsining tarkib topish jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi.

Insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirish, salbiy illatlarga qarshi nafrat uyg'otish, ongli intizomni tarbiyalash, komil insonni voyaga yetkazish kabilar axloqiy tarbiyaning vazifalaridir.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan yana biri insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini yuqori pog'onaga ko'tarishdir.

Prezidentimiz erkin fuqaro, ozod shaxs, komil inson haqida gapirib, quyidagi to'rt jihatga e'tiborni qaratdi, ya'ni har bir fuqaro:

– o'z haq-huquqini taniydigan bo'lsin, buning uchun kurashsin;

– o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan bo'lsin, imkoniyatlarini ishga solib, samarasini ko'rsin;

– atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bildira olsin;

– shaxsiy manfaatini mamlakat va xalq manfaati bilan uyg'un holda ko'rib, faoliyat yuritsin[1].

Bular komil inson fazilatlari haqidagi aniq va to'liq ta'rifdir.

[1] I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O'zbekiston», 2000-y. 232–233-betlar.

Komil inson shon-shuhrat, mansab, moddiy boylik ketidan quvmaydi, moddiy qiyinchiliklarga duch kelganda qaddi bukilmaydi, ba'zan uyushtirilgan tuhmatu-fitnalar uning ruhini tushira olmaydi. Demak, har qanday shum taqdir va qismat pokiza, mard, ma'naviy barkamol inson ma'naviyatini buza olmaydi, balki mustahkamlaydi, chiniqtiradi. Yuksak darajadagi ma'naviyatga ega inson – fidoyilik, jasorat, mardlik, o'z xalqini sevish, Vatanni qadrlash, ajdodlaridan faxrlanish kabi olijanob fazilatlari bilan ajralib turadi. Insonning insonligi, birinchi navbatda uning ma'naviy-ahloqiy jihatdan barkamolligi, pokligi bilan belgilanadi. Ma'naviy-axloqiy barkamollikning asosiy qirralariga yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagilarni kiritish mumkin: ota-onasi, farzandlari, qarindoshlari, xullas butun oila a'zolari, qo'ni-qo'shnilari, mahalla-ko'yi, qishloqdoshlari va butun mamlakat xalq farovonligi haqida qayg'urish; tevarak-atrofdagi insonlar unga kerak bo'lganligi singari, o'zi ham ularga kerakli bo'lishga intilishi; odob-axloqi, fe'l-atvorini yoqimli qilishni insoniy burch deb hisoblash; ota-bobolardan, ajdodlardan yodgor bo'lib qolgan madaniy merosni qadrlash; milliy qadriyatlarni e'zozlash va ularga sodiq bo'lib qolish; vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularining barqaror bo'lishi; o'zaro muomala-munosabatda o'rnak bo'lishga moyillik, birovning og'irini yengil qilishni odat qilish; umumxalq ma'qullagan va hukumat tomonidan qonuniy qabul qilingan Konstitutsiyani hurmat qilish va unga sadoqat namunalarini amalda ko'rsatish; Vatanni himoya qilish, boshqacha aytganda, harbiy-vatanparvarlik tuyg'ulari bilan yashash; diyonat va adolat, mehr-shafqat va ezgulikni himoya qilish; va'daga vafoli bo'lish va boshqalar kiradi.

Bolalarni tarbiyalashda (o'quvchi) o'qituvchi quyidagilarni hisobga olishi kerak:

– tarbiyaning o'quvchilar ruhiyati va yosh xususiyatiga mosligini hisobga olish;

– o'quvchilarning aqliy-ma'naviy munosabatlari ta'sirini o'rganish;

– o'qituvchi-tarbiyachining savodxonlik darajasi, san'at va mahorati;

O'quvchilarda yursak ma'naviy-ahloqiy sifatlarni shakllantirishda darslarni ijodiy, noan'anaviy, suhbat, o'yin, baxs-munozara, uchrashuvlar shaklida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning mazmuni va vazifalari haqida gapiring.

2. Qaysi fazilatlar insonga ko'rk bag'ishlaydi, baxt keltiradi?

3. Qanday yomon odat, xatti-harakat, xulq-atvor qoralanadi va u yomon illat sanaladi? Bu haqdagi qanday rivoyat, hikoyatlarni bilasiz?

XXIV bob. NAFOSAT TARBIYASI

Nafosat tarbiyasi barkamol shaxs tarbiyasining ajralmas tarkibiy qismidir. O'quvchilarda nozik didlilikni, go'zallikni fahmlay va qadrlay olishga o'rgatish nafosat tarbiyasining asosiy masalalaridan biridir. Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya) bu o'quvchilarni voqelikdagi, san'atdagi, tabiatdagi, kishilarning ijtimoiy va mehnat munosabatlaridagi, turmushdagi go'zallikni idrok qilish hamda to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish va hayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatlarini tarbiyalashdir.

Ba'zi ota-onalar bolalarda did va farosat o'stirishni yuzaki tushunadilar va o'z bolalarida shu hislatlarni tarbiyalamoqchi bo'lgan vaqtlarida jiddiy xatolarga yo'l qo'yadilar. Chunonchi, bolani sodda va ozoda kiyintirish o'rniga qimmatbaho kiyim va buyumlar olib beradilar va shunday qilish bilan bolaning did va farosatini buzayotganliklarini sezmaydilar.

Shuni yaxshi bilish kerakki, did va farosat tug'ma bo'lmaydi. U bolalarda yoshlik chog'dan boshlaboq oilada, bog'chada, maktabda, qurshab olgan muhit, kishilar, o'rtoqlari ta'siri ostida, shuningdek, kinofilmlar va turli madaniy muassasalar ta'sirida tarbiyalanadi va kamolotga yeta boradi.

Shuning uchun oila, maktab, maktabdan tashqi muassasalar, «Kamolot» va «Kamalak» tashkilotlari bolalardagi chin insonga xos bo'lgan did va farosatni tarbiyalash va takomillashtirishga alohida e'tibor berishlari kerak. Barkamol shaxsning nafosat tarbiyasidagi zaruruiy jihatlardan biri, ularning eng yuksak nafosat tuyg'uga ega bo'lishlari, sodda, ozoda va chiroyli kiyinishlari, san'atni qadrlashlari va ma'naviy jihatdan pok bo'lishlaridir.

Pedagog-tarbiyachilarining birdan-bir vazifasi bolalarga ana shunday hislat va odatlarni singdirish hamda bolalarda did va farosat qanchalik taraqqiy etgan bo'lsa, ularning intizomi ham shuncha yaxshi bo'lishini unutmaslikdan iborat. Bolalarda did va farosatni tarbiyalash masalasi bilan faqat oila, maktabgacha tarbiya muassasalari va maktabgina emas, balki maktabdan tashqari muassasalar va butun jamoatchilik ham shug'ullanishi lozim.

Bolalar o'rtasida «Madaniy xulq to'g'risida», «Odob to'g'risida», «Xushmuomalalik to'g'risida», «Kiyinish to'g'risida» va boshqa shu singari mavzularda tez-tez suhbat, ma'ruza va munozaralar o'tkazib turish kerak.

Bolada ilk yoshdan boshlaboq kuzatuvchanlik hissini ham o'stirish zarur, uni o'z atrofidagi go'zalliklarni ko'ra bilish va payqay olishga, ranglarning uyg'unligini his va idrok eta bilishga; tovushlar hamohangligini seza va tushuna bilishga; xushbo'y hidlarni his qila bilishga o'rgatish, unda ohanglarni his etishni taraqqiy ettirish zarur. Ammo bu beriladigan nafosat tarbiyaning boshlang'ich bosqichidir, xolos. Bolaning yoshi oshgan sari undagi boshlang'ich sezgilar, mamnunlik yoki noxushlik hissi insonning borliqni bilishi bilan, ma'naviy qarashlari va prinsiplari bilan jips qo'shila boshlaydi.

Nafosat tarbiyasini berish yo'llari. Maktabda nafosat tarbiyasini berish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi. Nafosat tarbiyasi «Matematika», «O'qish», «Jismoniy tarbiya» «Mehnat» darslari jarayonida, ijtimoiy foydali mehnat jarayonida, turmushni chiroyli qilib tashkil etish va o'quvchilarning bir-birlari bilan bo'ladigan munosabatlarida beriladi.

Maktabning boshlang'ich sinflarida o'qitiladigan har bir fan bolalarga nafosat jihatdan ta'sir etish imkonini beradi.

Matematika darsini aniq uyushtirish, masalalar tuzish uchun badiiy jihatdan chiroyli qilib yasalgan ko'rsatmali qurollardan, masalan, kartondan qilingan daraxt maketining kesik joylariga qog'ozdan yasalgan rang-barang qushlarni qo'yish, darslikda berilgan illyustratsiyalar ustida ishlash o'rganilayotgan fanga qiziqtiribgina qolmay, balki bolalarda nafosat his-tuyg'ularni uyg'otadi va kamolotga yetkazadi.

O'qish darsi yanada kattaroq ahamiyatga egadir. Darsliklarga kiritilgan badiiy o'qish materiallari o'quvchilar nutqini boyitadi, ularni nutqning tasviriy vositalari: taqqoslash, epigraflar, metaforalar bilan tanishtiradi, tartibli ritmik nutqqa qiziqish uyg'otadi.

Boshlang'ich sinflardagi **Mehnat darsi** ham bolalarda nafosat tuyg'uning o'sishiga yordam beradi. O'quvchilar arralash va kesish, kashta tikish, loydan turli buyumlar yasash malakalarini orttirish paytida chiroyli bezak va shakllarni tanlashga, rangiga qarab ip tanlashga, ishda saranjom-sarishtalikka, sabr-toqatli bo'lishga, eng asosiysi, o'zlarining chiroyli qilib yasalgan buyumlaridan zavqlanishga o'rganadilar.

Jismoniy tarbiya fani bolalarni aniq va chiroyli harakat qilishga o'rgatadi; ularga musiqaga jo'r bo'lib ommaviy ravishda jismoniy mashqlarni bajarish vaqtida muvofiqlashtirilgan jamoa harakatlarining chiroyli chiqishini ko'rish va undan quvonish imkonini beradi. I–IV sinflarning jismoniy tarbiya rejasiga harakatli o'yinlar, musiqa va sanoqqa qarab harakat qilish kiritilgan. Bu o'yin va mashg'ulotlar bolalarda nafosat tuyg'usi va kechinmalarini hosil qiladi.

Maxsus fanlarni o'qitish jarayonida nafosat tarbiyasi. Boshlang'ich maktablarning o'quv rejasiga umumiy ma'lumot beradigan fanlardan tashqari nafosat fanlar sikli: rasm, ashula va sinfdan tashqari o'qish kiritilgan.

Bu darslarni o'qitishdan maqsad bolalarda nafosat tuyg'usini uyg'otibgina qolmasdan, balki o'quvchilarga muayyan san'at turining xususiyati va asosi haqida tushuncha berish, ularda ijodiy malaka va ko'nikmalarni, tegishli qobiliyatlarni o'stirishdir.

Badiiy so'z vositasi bilan nafosat tarbiyasini berish. Bola o'qishni o'rganmasdan ilgariroq unga badiiy so'z ta'sir eta boshlaydi.

U kattalar o'qib beradigan bolalar kitobini, kattalar hikoyasini tinglaydi, maqol va masallarni eshitadi, bolalar yozuvchilarining she'rlarini yod oladi. Bolalarga hayoliy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar juda zo'r ta'sir qiladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar ham xalq ijodini – ertaklarni, topishmoqlar va maqollarni yaxshi ko'radilar. Shuning uchun o'qish darslariga xalq og'zaki materiallari kiritilgan. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga xalq tilining mazmundorligini, sodda va go'zalligini tushuntirish, ularga xalq donishmandligini hurmat qilish va sevish hislatlarini singdirishdir.

Bolalarni tarbiyalash ishlarida ularning ertaklarni sevishidan foydalanish kerak.

Sinfdan tashqari o'qish darsining asosiy vazifasi bolalarni kitobga qiziqtirish, ularning zamondosh yozuvchilarimiz haqidagi bilimlarini kengaytirish, o'qish darsi rejasiga kirmagan asarlarni ham o'qishga qiziqtirishdir.

Sinfdan tashqari o'qish darsiga o'qish texnikasini o'stirish vositasi deb emas, balki bunday dars jarayonida bolalarda kitob o'qishga qiziqish hislarini, nafosat tuyg'ularini uyg'otuvchi vosita, deb qarash kerak. Shuning uchun o'qituvchi sinfdan tashqari o'qish darsida o'quvchilarning odatdagi darslardagiga qaraganda ifodaliroq, o'qishiga ko'proq e'tibor berishi lozim, chunki ta'sirchan va ifodali qilib o'qilgan asarlar kishiga ta'sir etadi.

O'qituvchining o'zi ifodali o'qishda namuna bo'lishi, ya'ni hikoyani ta'sirchan ohangda o'qiy olishi, hikoya qahramonlarining kayfiyati va ularning nutqidagi o'ziga xos xususiyatlarni yetkazib bera olishi, o'qilayotgan narsaga o'z munosabatini bildirishi lozim.

Tasviriy san'at vositasida nafosat tarbiyasini berish. Badiiy ishlangan rasm va suratlar o'quvchilarni tevarak-atrofdagi hayot bilan tanishtiradi, tabiatni, insonni va uning mehnatini sevishga o'rgatadi, o'z imkoniyatiga qarab, go'zalliklar yaratishda ishtirok etish orzusini uyg'otadi.

Agar o'qituvchi rasm darsini xilma-xil metodlar (san'atga oid suhbatlar o'tkazish, bolalar tushuna oladigan badiiy materiallar ko'rgazmasini uyushtirish, rassomlar va san'at arboblari bilan uchrashuvlar o'tkazish) qo'llangani holda qiziqarli olib borsa, bu dars bolalarning sevimli darsiga aylanishi mumkin.

Badiiy materiallar yuzasidan ish olib borilganda bolalarda kuzatuvchanlik o'sadi, ular tasviriy san'at janrlari to'g'risida, ranglarning bir-biriga uyg'unligi to'g'risida, har xil ranglar to'g'risida boshlang'ich tushunchaga ega bo'ladilar, o'tmishdagi va hozirgi zamon atoqli rassomlarining nomlarini bilib oladilar, ularning ijodi bilan tegishlicha tanishadilar.

Musiqa vositasi orqali nafosat tarbiyasini berish. Musiqa kishining fikr va tuyg'ularini musiqiy obrazlar yordamida ifodalaydi. Ashula darsi va xor yoki musiqa to'garaklariga ishtirok etish o'quvchilarni kuy, ohanglar dunyosiga olib kiradi, ularning tuyg'u va kayfiyatiga ta'sir etadi.

Bolalar ashula darsida va xor to'garagi mashg'ulotlarida nota savodini o'rganadilar, musiqa terminlari bilan, musiqa janrlari va cholg'u asboblarining turlari bilan tanishadilar hamda vokal ko'nikma va malakalariga ega bo'ladilar.

Musiqa ta'sirining kuchayib borishi, musiqa eshitish uquvining o'sishi, bolalarning musiqa va ashula sohasidagi bilim doirasining kengayishi o'quvchilarning musiqani o'zlashtirib olish qobiliyatining o'sishiga yordam beradi, ularda durustgina nafosat musiqa didini hosil qiladi.

Raqs san'ati vositasi orqali nafosat tarbiyasini berish. Raqs san'ati san'atning boshqa turlari kabi bola fikri va tuyg'usini boyitadi, ijrochilarga ham, tomoshabinlarga ham nafosat zavq bag'ishlaydi.

Raqsni yaxshi ijro etish uchun chaqqonlik, noziklik, maqomni bilish, kuzatuvchanlik, xayol va xotira kerakdir. O'quvchi raqsga tushayotgan

paytida raqsning g'oyasi va kayfiyatini tushunishi, o'zining his-tuyg'ularini raqsda ifodalay bilishi kerak.Raqs texnikasini egallash uchun ko'pgina kuch va mehnat sarflash, jismoniy jihatdan chiniqqan, chaqqon, epchil bo'lishi, o'z harakatini ongli ravishda kuzata bilishi lozim. Raqs san'ati jismoniy tarbiya bilan mustahkam bog'langandir.Raqs mashg'ulotlari jarayonida ko'pchilik ma'naviy hislar: iroda, qat'iylik, intizom, mehnatsevarlik, o'rtoqlik tuyg'usi va shu kabilar tarbiyalanadi. Har qanday raqs his-tuyg'u ko'tarinkiligi bilan bog'langan bo'lib, ijrochiga quvonch baxsh etadi, uning butun borlig'ini egallab oladi va unga nafosat jihatdan ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich maktab bolalarini raqs vositasi bilan tarbiyalash juda muhimdir, chunki raqs nafosat kechinmalarini vujudga keltirish bilan bir vaqtda shu yoshdagi bolalarning harakatlanishga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, ularni maqomga o'rgatadi, bir-biriga moslab qilinadigan jamoa harakatidan quvonish hissini uyg'otadi.

Tabiatni hissiy idrok etishni tarbiyalash. Qurshab olgan tabiat go'zallikning tuganmas manbaidir. Gullar, bepoyon dalalar, qor bilan qoplangan tog'larning go'zal ko'rinishlari ko'zni quvontiradi, kishida nafosat kechinmalarini tug'diradi. Kishiga, ayniqsa, o'zi o'sib-ungan joyning tabiati kuchli ta'sir etadi.

Biroq o'quvchilarning tabiatni estetik idrok etishlari uchun ularni o'z tevarak-atroflaridagi go'zalliklarni payqashga, qurshab olgan olamning jozibadorligini ko'ra bilishga, yilning har faslidagi go'zalliklarga e'tibor berishga o'rgatish kerak.O'qituvchi shu maqsadda tabiatga ekskursiya uyishtirishi mumkin

Maktab bolalarda tabiatdan shunchaki zavqlanish hissigina emas, balki dunyoni yanada go'zalroq qilishga, tabiatdan insonga foyda beradigan narsalarni olishga intilish hislarini ham tarbiyalaydi. Shuning uchun ham bolalarning maktabning tajriba maudonchalarida, polizda, maktabning «Jonli burchagi» da faoliyat ko'rsatishlari, dalalarga, chorva fermalariga ekskursiyalarga borishlari g'oyat muhimdir.

Bolalarda tabiatga bo'lgan muhabbatni mustahkamlash va ularni tabiatni ehtiyot qilishga o'rgatish uchun maktabda «Yosh tabiat-shunoslar» «Qush do'stlari», «Daraxt do'stlari» va shuning singari to'garaklar tuzish mumkin.

To'garak qatnashchilari daraxtlarni, hayvonlar va parrandalarni zararkunandalardan muhofaza qilishda o'z maktabdoshlariga boshchilik qiladilar va bu bilan Respublikamizda qabul qilingan «Tabiatni qo'riqlash to'g'risida»gi Qonunni amalga oshirishga yordam beradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarda tabiatga muhabbat va nafosat tuyg'ularni tarbiyalashda yozuvchilarning tabiat haqidagi hikoyalaridan, shuningdek, kinofilmlardan, multiplikatsion filmlardan foydalanish kerak.

Bolalar peyzaj va naturmortlarni ko'zdan kechirib, tabiat haqida ashula va she'rlar ijro etib, tabiatni sevib qoladi, ularning nafosat tasavvurlari va hislari o'sadi.

Shuningdek, halq amaliy san'atyini o'rgatishga hizmat qiladigan «Kulolchilik, «Milliy kashtachilik», «Naqqoshlik», «Yog'och o'ymakorligi», «Ganch o'ymakorligi» kabi to'garaklar ham nafosat tarbiyasini amalga oshirishga hizmat qiladi.

Nafosat tarbiyasiga qo'yiladigan talablar:

- Nafosat tarbiyasini berishning xilma-xil usullarda amalga oshirish, badiiy materiallarni tushuntirishda o'quvchilarni zeriktirib qo'ymaslik va ularga ortiqcha nasihatgo'ylik qilmaslik;
- Nafosat tarbiyasini berishda san'at asarlaridan, radio va televideniyedan foydalanish hamda bolalarni didini buzadigan narsalardan ehtiyot qilish;
- Nafosat tarbiyasiga doir suhbatlar va boshqa tadbirlarni oldindan ishlab chiqilgan rejaga muvofiq va ilgari bajarilgan ishlarni hisobga olingan holda tizimli va rejali ravishda o'tkazish;
- Tabiiyki, o'qituvchi o'quvchilarning nafosat tarbiyasini olishlariga muvaffaqiyatli rahbarlik qilishi uchun o'zi barcha go'zalliklarni sezishi va sevishi, san'atning turli sohada yaratilayotgan barcha yaxshi narsalardan xabardor bo'lishi, bu sohada o'z bilimini kengaytirib borishi, bitta-ikkita badiiy to'garakka rahbarlik qila olish qo'lidan kelishi lozim.

Yaxshi yo'lga qo'yilgan nafosat tarbiyasi yosh avlodni barkamol inson qilib. tarbiyalashda yanada katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishga yordam beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Insonning hamma narsasi – yuzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, fikri ham go'zal bo'lishi kerak», deganda nimalar nazarda tutilgan, sharhlab bering.
2. «Aqlsiz go'zal – loyga tushgan yaproqqa o'xshaydi». O'xshatishning ma'nosi nimada? Hayotdan misollar keltiring.
3. Tashqi va ichki go'zallikni Siz qanday tushunasiz?

4. «Madaniyatlilik», «Tarbiya ko'rganlik», «Odoblilik» tushunchalarini izohlang. Qanday holatlarda, qanday insonlarga nisbatan bu iboralarni ishlatamiz?

5. «Kiyinish odobi» mavzusida suhbat olib borish tartibini yozma ravishda ifodalang.

XXVIII bob. EKOLOGIK TARBIYA. EKOLOGIYA VA UNING TABIIY QONUNIYATLARI HAQIDA

Mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyin tarixan qisqa vaqt ichida barcha jabhalarda ya'ni iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda katta birilishlar yasadi.

Demokratik fuqarolik jamiyatini qurishga harakat qilinayotgan bir paytda mamlakat aholisining ma'naviy qiyofasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda huquqiy-demokratik jamiyat qurishning bir qancha vazifalari, maqsadlari belgilandi. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun ekologik vaziyatni hisobga olmay biror ish qilib bo'lmaydi yoki biror yutuqqa erishib bo'lmaydi. Tabiat yer yuzidagi jamiki tirik mavjudot uchun muqaddas go'shadir. Tabiat ularni to'ydiradi, kiydiradi, issiq va sovuqdan asraydi. O'z navbatida tirik mavjudot ham tabiatga mehr qo'yadi. Bu mehr tabiatni asrash, uning boyliklarini ko'paytirish tuyg'usi bilan uyg'unlasha olsagina ekologik vaziyat yaxshilana boradi.

«Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir»[1].

Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi davrlardan beri ekologik ma'naviyatga va merosga egadir. Ularning ekologik saviyasi qanchalik yuqori bo'lganligini zardushdiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» ma'lumotlaridan ulug' allomalarimiz Abu Nasr Forobiyning «Kalom fi a'zo al-hayvon» («Hayvon a'zolari to'g'risida so'z»), Abu Rayhon Beruniyning «Saydana», «Mineralogiya», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarlari mazmunida ko'rishimiz mumkin.

Bobur faqat shoirgina bo'lmay, balki podshoh, sarkarda, tarixchi, mashshoq, ovchi va bog'bon, sayyoh va tabiatshunos ham bo'lgan. Boburning eng yirik asari «Boburnoma» dir. Unda shoirning ko'rgan-kechirganlari, borgan joylarining tabiati, boyligi, odamlari, urf-odatlari, hayvonoti, o'simliklari va boshqalar tasvirlangan. Har bir kasb egasi bu kitobdan o'ziga keragicha ma'lumot topadi. Asar muhim atamalar va

[1] I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: «O'zbekiston», 1997, 115-bet.

toponomik manbalarga boy. Unda yer, suv, havo, turli tabiiy hodisalarga tegishli xalq so'zlari ko'plab topiladi.

«Boburnoma» ni o'qigan va o'rgangan har bir kishi uni tabiat va geografiyani yaxshi bilgan o'lkashunos olim yozgan degan xulosaga keladi. Bobur o'lkani bilgan kishilarni hurmat qilgan, ularning qadriga yetgan va ular bilan xamisha maslahatlashgan. «Biron safarga chiqishdan oldin yer, suv bilur kishilarni chorlab, atrof va tomonlar surishtirilar edi», deb yozadi muallif.

Bobur har bir xududni ma'lum bir tartibda tasvirlaydi. Avvalo joyning geografik o'rni, so'ngra qaysi iqlimga mansubligi, shifobaxsh joylari, o'simliklari, qazilmalari, hayvonot olami va aholisi haqida ma'lumotlar beriladi.

Bobur ajoyib botanik bo'lgan. U o'simliklarni sevgan va yaxshi bilgan. U juda ko'p giyoh va mevalarni, ularning hosiyatlari va ahamiyatini ta'riflaganki, haqiqatda bog'bon bo'lgan kishi, asl tabiatshunosgina buning uddasidan chiqa oladi.

Markaziy Osiyo xalqlari orasida o'zbek xalqining avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ekologik tarbiyasi tahsinga sazovordir. Bu davrlarda ajdodlarimiz farzandlariga oilada tug'ilgandan boshlab tejamkorlik xislatlarini, uvol qilmaslik xususiyatlarini hamda tabiat unsurlari bo'lmish suv, tuproq hayvonot dunyosidan faqat samarali ishdagina foydalanishni o'rgatishar, ongiga singdirishar edi. Xalq orasida «uvol» degan so'z juda keng tarqalgan. Bu esa hozirgi avlod orasida afsuski juda kam ishlatilmoqda. Ajdodlarimiz farzandlarida tabiatga munosabat odobini shakllantirishga, tabiatga nisbatan mehr-muhabbatli bo'lish bilan birga, tejamkor bo'lishni ham uqtirib kelishgan.

Mabodo biror kimsa o'sha davr va bu ma'naviyatdan mahrum bo'lsa, ularni jamoatchilik tartibga solishgan. Asrlar davomida O'rta Osiyo xalqlari ona yerni, suv, o'simlik, xayvonot olamini hurmat qilishgan, rizq-ro'zimiz manbai deb bilishgan.

Bugungi kunda ekologik vaziyatni hisobga olib, ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlar bo'lmoqda. Pedagog olimlardan E.O.Turdiqulov, Sh.Avazov, A.To'xtayev, G.Sultonova, N.Nishonova kabi olimlar tomonidan ekologik madaniyatni shakllantirishga doir turli xil tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Ekologiya atamasi yaqin vaqtlargacha faqat mutaxassilarga ma'lum bo'lib, uni fanga 1866-yili nemis zoolog olimi E.Gekkel kiritgan. «Ekologiya» so'zi «eko» - uy, turar joy, «logos» - fan so'zlarini anglatib, u atrof-muhitning buzilishi va bunga sabab bo'lgan omillar,

muhit halokatining oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish borasidagi bilimlarini targ'ib etish asoslarini o'rganadi.

Endilikda atrof-muhitga, tabiat boyliklariga e'tiborsiz bo'lish butun sayyoraga jiddiy zarar yetkazishi mumkinligi aniq bo'lib qoldi. Inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar muammolarini yechish zarurati tug'ildi.

Yaqin o'tmishimizda biz «Tabiatni sevamiz» deb bong urdigu, biroq uni asrab-avaylash ishiga mas'ul ekanligimizni unutib qo'ydik. Hozirgi davrda inson va tabiat, fan-texnika taraqqiyoti va atrof-muhit, jamiyat va ekologiya o'rtasida nomunatosiblikni vujudga keltirdi. Bularning barchasi ekologik madaniyatni yanada yuksaltirishdek masalani ko'ndalang qo'ymoqda. Ma'lumki, tabiatda hamma narsa bir-biriga uyg'undir. Fan-texnika yutuqlaridan unumli foydalanayotgan inson esa ana shu uyg'unlikni buzmoqda, unga nisbatan shavqatsizlarcha munosabatda bo'lmoqda. Tabiiy boyliklardan: suvdan, yerdan o'rinsiz foydalanish ekologiyani o'zgartirib yubormoqda. qishloq xo'jaligi ekinlarini noto'g'ri rejalashtirish, kimyoviy o'g'itlarni haddan ortiq ko'p qo'llash yer unumdorligini va inson salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Korxonalardan oqib kelayotgan zaharli oqavalar suv havzalarini ifloslantirishi bilan birga hayvonot olami va o'simliklar dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bularning barchasi insondan ekologik madaniyatni talab etmoqda.

Ekologik tarbiya insonda tabiatga atrof-muhitga mehr uyg'otish, tejamkorlik xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan faoliyatdir. Ekologik tarbiya jarayonida yoshlar tabiat boyliklarini tejab-tergashga, tabiatni muxofaza qilishga o'rgatib boriladi. Ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi jamiyat kishilarini ekologik jihatdan savodxonligini, madaniyatini oshirish, shunday ekologik madaniyatli, ta'lim-tarbiyali kishilarning sa'y-harakati bilan tabiatni muhofaza qilish, ozoda, toza saqlash, hayvonot, qushlar, o'simliklarga mehr uyg'otish orqali tabiatga ongli munosabatni tabiyalashdir.

A.To'xtayev «Ekologiya» nomli o'quv qo'llanmasida ekologik tarbiya xususida fikr yuritib, shunday yozadi: «Ekologik tarbiya – axloqiy tarbiyaning ajralmas qismidir. Kishilarda ekologik ong va tafakkurni, ekologik dunyoqarashni hosil qilish tabiatni dialektik tushunishga yordam beradi. Hamma bosqichlarda ekologik ta'lim va tarbiyani talab etilgan darajada amalga oshirish uchun bu vazifaning muhimligini va mas'uliyatini yaxshi bilgan yoshlarni tayyorlash zarur[1]».

[1] A.To'xtayev. Ekologiya. T.: «O'qituvchi», 1998, 156-b.

Ekologik bilim – bu tirik tabiatning tuzilishi, rivojlanishi, o'zgarishi, yer yuzidagi tirik jonzotlarning holati, ularning bir-birlari bilan va atrof-muhit o'rtasida bo'lib turadigan munosabatlarni, tabiiy boyliklarning son va sifatini, hajmini, xillarini hamda ularni saqlash va tejamkorlik bilan foydalanish yo'llarini o'zlashtirishdan iboratdir.

Ekologik ta'lim va tarbiyaning tub ma'nosi – tabiat va jamiyat o'rtasidagi doimiy birlik va ularni bir-birlariga bog'lovchi tabiiy xamda ijtimoiy qonunlarni o'rganish, hayotga tatbiq qilishdan iboratdir.

Ekologik madaniyat – bu atrof muhit to'g'risida chuqur bilimga, tabiatni asrash tuyg'usiga ega bo'lish, o'simliklar hamda hayvonlarga nisbatan g'amxo'rlik ko'rsatish, tabiat zahiralaridan oqilona foydalanish, ularni ko'paytirish borasida qayg'urishga qaratilgan amaliy faoliyatning yuksak ko'rsatkichidir. Ana shu hislatlarni o'zida aks ettira olgan insonni ekologik madaniyat egasi deb atash mumkin.

Bunda kishilarning ekologik ma'naviyatini shakllantirish maktabga ilk qadam qo'ygan boshlang'ich sinf o'quvchilaridan boshlanishi lozimdir. Haqiqatdan ham ekologiya masalasiga befarq qarab bo'lmaydi. Buning uchun eng avval oilada, so'hgra ta'lim-tarbiya muassasalarida ekologik tarbiya berish lozim.

Ekologik ta'lim va tarbiya quyidagi asosiy bo'limlarni o'z ichiga qamrab oladi:

1. Talaba va o'quvchilarni tabiat go'zalliklarini sevish, ulardan estetik zavq olish ruhida tarbiyalash.

2. Jonli va jonsiz tabiatning rivojlanish qonuniyatlari, tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar, shuningdek, inson xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'siri oqibatlari haqida bilim berish.

3. Talaba va o'quvchilarda ekologik madaniyatni tarbiyalash. Tabiatni sevish, undan to'g'ri va ongli ravishda foydalana bilishni tarbiyalash ekologik tarbiya va madaniyatning asosi bo'lib, kishilarda tabiat oldida mas'uliyatni anglash malakasini hosil qiladi. Vatanni sevish, vatanparvarlik tabiatni sevishdan boshlanadi. Binobarin, o'quvchilarda tabiatga nisbatan haqiqiy muhabbat tuyg'usini hosil qilmay turib, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin emas. Insonning tabiat quchog'ida bo'lishi uni ruhan tetiklashtirib, uning mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini oshiradi.

Yuqoridagi firklarni umumlashtirgan holda, aytish mumkinki, ekologik tarbiya:

a) o'quvchilarga maxsus ekologik bilim va tarbiya berib, ularda bu sohada muayyan malaka hosil qilish;

b) ekologik o'zgarishlarni oldindan ko'ra bilishni tarbiyalash;

v) ekologik madaniyatni singdirish va tarbiyalash;

g) kishilarni tabiat in'omlaridan to'g'ri foydalanish ruhida tarbiyalashni ko'zda tutadi.

Vatanimizda ekologik vaziyat va ekologik tarbiyani amalga oshirish yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Konstitutsiyasining 18-moddasida yer va yerosti boyliklarini, suv manbalarini, o'simlik va hayvonot dunyosini qo'riqlash va bu boyliklardan ilmiy asosda oqilona foydalanish, havo va suvni toza saqlash, tabiiy boyliklarni uzluksiz ko'paytirib borishni ta'minlash, insonning atrof-muhitni yaxshilash uchun chora va tadbirlar ko'rishi zarurligi ta'kidlanganligi; 1992-yil 9-dekabrda O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida» gi Qonunni qabul qilinganligini, «Sog'lom avlod davlat dasturi», «Ekologik ta'lim-tarbiya Konsepsiyasi» ishlab chiqilganligi, «Ekosan» jamg'armasi tuzilganligini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tabiatni muhofaza etish va ekologiyaga oid zarur qator hujjatlar qabul qilganligini mazkur chora va tadbirlarning ayrimlaridir. Ana shunday muhim hujjatlardan biri O'zbekiston «Qizil kitob»i hisoblanadi. «Qizil kitob» nabotot va hayvonot olamining noyob, yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlar haqida ma'lumot beruvchi hujjatdir. Uning vazifasi jamoatchilik va davlat ijroiya muassasalarini tabiatni muhofazasi muammosiga jalb etishda va turlar genofondini saqlab qolishga ko'maklashishdan iborat. «Qizil kitob» Vatanimizda o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish borasidagi eng muhim xayrli ishlardan biridir.

Yangi asrning barkamol kishisi o'zida ekologik madaniyat unsurlarini ham namoyon eta olishi zamon talabidir. Iste'moldan, jo'mraklardan ortiqcha suv oqishiga yo'l qo'ymaslik, suv xavzalarini ifloslantirmaslik, axlatni duch kelgan joyga to'kmaslik, turar joylarni ozoda saqlash, ko'chat va gullarni sindirmaslik hamda ularni ekish, hayvonlarga g'amxo'rlik qilish, qushlarni parvarishlash, xonadon va xiyobonlarni gulzorga aylantirish kabi harakatlarni amalga oshirish ekologik madaniyatlilikning eng oddiy ko'rinishlari hisoblanadi. Aslida, ekologik madaniyat tabiatni barcha go'zalliklari bilan his qilishdan, sevishdan boshlanadi. Insonning tabiat kuchlari – sovuq va issiq, qurg'oqchilik, yong'inlar, turli ofatlar ustidan g'alabasi unga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi. Bu ko'r-ko'ronalikdan asta-sekin ongli munosabatga aylana boradi. Tabiatga bo'lgan mehr tuyg'usi boyib, unga munosabat shaxs madaniyatining ajralmas bir bo'lagini tashkil etadi.

Har bir inson tabiatdan baxra oladi. Ammo bu hali u tabiatga muhabbat degani emas. Tabiatga muhabbat uni tushunishdan, uning go'zalliklarini anglashdan, tabiat bilan munosabat qurishdan boshlanadi.

O'z navbatida faqat zavqlanish emas, balki uni yaxshi tushunishni ham o'rganadi. Natijada o'zligini his qilib, tabiatan unga inson bo'lishi imkonini bergan «narsa» ni deb, yani insonga xos madaniyat ishlarini topishga intiladi. Demak, insoniy tuyg'ular tabiatga mehr bilan qarashdan oziq oladi.

Tabiat insonda vatan tuyg'usini uyg'otadi, uni mehnat va jasoratga undaydi, juda ko'p tuyg'ularni kamol toptiradi hamda ko'p narsalarni talab etadi. Madaniyatli ma'naviy kamol topgan inson uchun o'z Vatani tabiatini muhofaza qilish hayoti va faoliyatining uzviy qismiga aylanib qoladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik madaniyatni tarkib toptirish ularga tabiat, atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatish va tashkil etish ta'lim tizimining dolzarb masalasiga aylandi.

EKOLOGIK TARBIYANING MAZMUNI VA UNI AMALGA OSHIRISH YO'LLARI

Ekologik tarbiya mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– Atrof muhit va uning shaxs ma'naviy dunyosiga ta'siri;

– Tabiat va uning ahamiyatini aniqlash;

– Tabiatga muhabbatni rivojlantirishda maktab va oilaning hamkorligi;

– O'z tumanini, shaharini, qishloq va maktabi hovlisini ko'kalamzorlashtirnshda, hatto, sinf xonasidagi o'simliklarni ham parvarishlashga qiziqishlarini oshirish;

– Atrof-muhit muhofazasi, bunda bolalarning vazifalari;

– Tabiatni muhofaza qilishda ota-onalarning namunalari;

– Oiladagi, maktabdagi tabiatni, o'simliklar va hayvonot dunyosini e'zozlashga o'rgatish, jonivor va qushlarni parvarish qilish;

– Tabiatga ongli munosabat jarayonida o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish;

– Yoshlarning ekologik tarbiyalashda milliy an'ana va udumlarni qayta tiklash, ularga e'tiborni kuchaytirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ekologik tarbiya berish dars jarayonida doimiy ravishda o'qish, odobnoma, tabiat darslari hamda sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar orqali amalga oshiriladi. Bunda bolalarga atrof-muhit, o'simlik, hayvonlar haqida ma'lumot beriladi hamda tozalik va ozodalikka rioya qilish tabiatdagi barcha

narsalarni asrab-avaylash singdirilib boriladi. O'quvchilarga dars jarayonida ekologik tarbiya berish ularning ma'naviy-axloqiy jihatdan kamolotiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu darslarda ekologik tarbiya berishda o'qituvchilar og'zaki, ko'rgazmalilik, izlanuvchanlik, suhbat metodlaridan keng foydalanadi. Shuningdek, bola bilimining samarali bo'lishi uchun hamda ma'lum natijalarga erishish uchun o'qitishning yangi pedagogik texnologiyalaridan keng foydalaniladi. Bolaning maktabda dars jarayonida olayotgan ta'lim-tarbiyasi ularning shaxs sifatidagi insoniy kamolotida muhim o'rin egallaydi. Hayotga bo'lgan qiziqish ijobiy xislatlar, tabiatni asrab-avaylash, har bir narsaga muhim ekanligi nazari bilan qarash o'quvchilarda ekologik tarbiyaning natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Dars jarayonida bolaga ekologik tarbiya berishda turli xalq og'zaki ijodi namunalari, she'rlar, qo'shiqlardan foydalaniladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik tarbiya berishda sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilarning dars jarayonida olgan bilimlarini mustahkamlash, rivojlantirish va qo'shimcha ma'lumotlar berish maqsadida tashkil qilinadi. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini shakllantiradi, tabiat va uning boyliklariga munosabatini oshiradi va qiziqish uyg'otadi.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilarni ekologik madaniyatini tarbiyalab, tabiat, jonivorlar, o'simliklar olami haqida ijobiy tasavvurlar hosil qiladi.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar jarayonida ekologik tarbiyani amalga oshirishga fan to'garaklari, tarbiyaviy tadbirlar, ekologik ekskursiyalardan foydalanish maqsadga mufofiqdir.

Ekologik tarbiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatlaridan biri to'garaklardir. Bu to'garaklarning asosiy maqsadi murg'ak qalb egalarida jonli va jonsiz tabiat, ularning o'zaro bog'liqligi haqida tassavvur hosil qilish; bahor, yoz, kuz, qish fasllarining almashinuvi, ularning o'ziga xos xususiyatlari, bu fasldagi kishilar mehnati, meva va manzarali daraxtlarning o'xshash va farlqli jihatlari, o't-o'simliklar, daraxt nomlari, qushlarning uchib ketuvchilari yoki qishlashlari bir so'z bilan aytganda tabiat bilan inson orasidagi munosabat odoblarini tarbiyalashdan iboratdir.

O'quvchilarga sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar vositasida ekologik tarbiya berishda suhbatlar, munozara – tadbirlar, sayohatga chiqishlar, kecha, bayram tadbirlari orqali amalga oshiriladi. Tashkil qilinadigan bu tarbiyaviy ishlarning har biri o'ziga xos xususiyati bilan ajraladi. Har bir

tarbiyaviy ishni tashkil qilishdan oldin mavzuga bog'liq holda o'z oldiga bir qator maqsad va vazifalar belgilab olinadi. Bunday tarbiyaviy tadbirlarga «Navro'z», «Hosil bayrami», «Mehrjon sayli», «Qovun sayli» kabi bayramlarni kiritish mumkin.

Suhbat – o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishning o'ziga xos usuli bo'lib, ma'lum mavzu yuzasidan tashkil qilinadi. Suhbatlar ko'pincha hikoya, savol-javob, muammoli vaziyat yaratish shaklida namoyon bo'ladi. Ekologik tarbiya beruvchi suhbatlarni tashkil qilish o'quvchilarning tabiat va uning narsalari haqidagi fikr-mulohazalarini kengaytiradi. Tabiatni sevishga, tabiat go'zalliklaridan bahramand bo'lishga o'rgatila boriladi. Ekologik tarbiya haqidagi suhbatlar boshlang'ich sinflarda «Tabiatni e'zozlaylik», «Tabiat va inson», «Ekologiya va inson», «Orol madad so'raydi», «Qushlar bizning do'stimiz» kabi mavzularda tashkil qilinadi.

Bunday suhbatlar orqali bag'ritosh, shavqatsiz, tabiatga mensimaslik kayfiyati bilan qaraydigan ayrim bolalarni xushyorlikka chorlaydi. Yana hasharotlarni tutib, ularga ozor beradigan chumolilar inini, qushlar uyasini buzadigan, o'simliklarni bosib, yulib oladigan o'quvchilar xatti-harakatlarini muxokama qilish zarurligi uqtiriladi.

Suhbatlarda o'quvchilarga ekologik ta'lim-tarbiya berishda xalqimizning o'ziga xos milliy tarbiyasidan o'rinli foydalaniladi.

Milliy tarbiyamizda 4 narsa – yer, suv, tuproq va havo muqaddas hisoblangan. Bu haqda o'quvchilarga suhbat davomida ma'lumotlar berib boriladi. Ota-bobolarimiz «Suv» tabiat in'omi, hayot manbai deb bejiz aytishmagan. Har tomchi suvni gavhardek qadrlab, bog'-rog'lar yaratishgan. O'qituvchi yosh avlodga suhbat tashkil qilingan vaqtida bular haqida ham tushuncha va ma'lumotlar berib borishadi.

Suhbatlar davomida o'quvchilar tabiatni toza saqlash insonning fuqarolik insoniy burchi ekanligini bilib oladilar.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Ona-tabiat» deyishimizning boisi nima?
2. Ekologik tarbiyaning bosh vazifasi nimalardan iborat?
3. O'zbek xalq qadriyatlari orasida tabiatni saqlash, qadriga yetish, chiroyiga chiroy, ko'rkiga ko'rk qo'shishga bag'ishlangan qanday urf-odat, udumlarni bilasiz?

XXIX bob. HUQUQIY TARBIYA

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida huquqiy davlat qurish asosiy maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlangan. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun aholinig huquqiy ongini oshirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirish muhim sanaladi. Fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish demokratik sharoitda ularning to'g'ri yashay va ishlay bilishlari hamda huquqiy ta'lim-tarbiyasini yuksak tarzda olib borish bilan bevosita bog'liqdir. Huquqiy davlat qurish jarayonida barchaning ishtirok etishi muvaffaqiyatlar garovidir. Bunga fuqarolarning iqtisodiy siyosiy, huquqiy savodxonligi, o'z haq-huquqlari, burchlari va majburiyatlarini chuqur anglashi orqali erishish mumkin. Huquqiy tarbiya huquqiy ta'lim bilan (uzviy) bevosita bog'liqdir.

1997-yili «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish» Dasturi qabul qilindi. Shuningdek, «Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholini huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish haqida» Prezident farmoni imzolandi. Qabul qilingan mazkur qaror va qonunlar yoshlarga beriladigan huquqiy tarbiyaga alohida e'tibor berish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Huquqiy tarbiya bu insonning ongi va tafakkurida, fe'l-atvorida mavjud huquqiy shiorlarga, hayot tajribasini shakllantirish maqsadida ta'sir etish, ko'rsatish huquqiy bilim berish degani emas. Masalan, bilim o'rganib, undan amalda foydalaniladigan chopayotgan, ammo o'sha yerga urug' sochmaydigan odamga o'xshaydi, degan edi o'z davrida Sa'diy.

Huquq – qonun belgilab bergan erk me'yoridir. Axloq odam zimmasiga insoniy majburiyatlarni, talablarni yuklaydi. Axloq ixtiyoriy, huquq majburiydir.

Huquqiy ong huquqiy madaniyatning g'oyat muhim qismlaridan biri bo'lib, u eng avvalo, odamlarning qonunga munosabatlarini ifodalovchi qarashlari va e'tiqodlaridan, ularning huquqiy tasavvurlaridan, intilish va tuyg'ularidan iboratdir.

Huquqiy ong o'z ichiga: huquqiy tushuncha; huquqiy his-tuyg'u; xohish-iroda kabi qismlarni qamrab oladi.

Huquqiy tarbiyaning asosiy maqsadi bu o'quvchilarda madaniyatni shakllantirish, ularda huquqiy demokratik davlat sharoitida yashash qobiliyatini tarbiyalashdir.

Huquqiy tarbiya vazifalari quyidagilardan iborat:

- (qonunga) huquqqa, jamoatdagi tartibni saqlovchi organ va shaxslarga hurmat va muomalani shakllantirish;
- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qonunchilik asoslari zimmasidagi huquq va majburiyatlarni bilish;
- qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlarga qat`iy amal qilish va fuqarolik burchi va mas'uliyatini chuqur his etish;
- qonunbuzarlarning qarshi kurashishga shay turish;
- huquqiy demokratik davlat insoniylik printsiplariga hurmat bilan qarash va h.k.

Yoshlarni huquqiy savodxon qilib tarbiyalashda huquqiy ta'lim katta ahamiyatga ega. Huquqiy ongni shakllantirish orqali huquqiy tarbiya me'yorlarini hayotga tadbiq etish muayyan qoidalarga amal qilishga yordam beradi. Huquqiy ongni oshirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirish O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa mavjud qonunlar yoki huquqiy me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Xususan, bu borada «Huquqshunoslik», «Inson huquqlari», «Huquqiy tarbiya uslubiyati» kurslarini o'rganish muhim sanaladi. Huquqiy bilim asoslarini o'rgatuvchi maxsus ta'lim turlari bilan bir qatorda huquqiy targ'ibot-tashviqot ishlari ham katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, huquqshunoslar ishtirokidagi muloqotlar huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari bilan uchrashuvlar, savol-javob kechalari va shuning singari tashkiliy tadbirlar ijobiy samara berishi shak shubhasizdir.

Huquqiy bilim bu – huquqiy me'yorlardan (norma) o'z faoliyati davomida o'rinli foydalana bilish qobiliyatidir. Shuningdek, u shaxsning huquqni anglashi bilan uzviy bog'liq. Huquqiy me'yorlarning hamda noqonuniylikning, qonunga xilof xatti-harakatning, qonunga munosabatning kishilar tomonidan to'g'ri anglashidir.

O'quvchilarning huquqiy ongini oshirmasdan fuqarolik davlatini barpo etish murakkab vazifadir. Huquqiy ong poydevoriga avvalo oilada asos solinadi. So'ngra ta'lim-tarbiya muassasalarida bu faoliyat davom ettiriladi.

Huquqiy tarbiya ishini bolalarning yoshlik chog'idanoq boshlash zarur. Daho xalqimiz bu borada ham o'ziga xos huquqiy tarbiya maktabini yaratgan. Ota-buvilarimiz bolalarga turli mavzularda ertaklar

aytib berish orqali ularning ongida ilk huquqiy tushunchalarni shakkllantirganlar. «Tekin tomoq bo'lma», «Mehnatdan qochma», «Yolg'on gapirma», «Yomonga yaqinlashma», «Yomon bilan yurma» kabi ibrat o'git mazmunidagi gaplar ham kichkintoylarni tasavvurida ilk huquqiy tushunchalarni paydo qiladi. Huquqiy tarbiya serqirra, o'ta murakkab, uzoq davom etadigan jarayondir. Huquqiy ta'lim jarayonida yozilgan qonunlarga amal qilish o'rgatiladi. Huquqiy tarbiya vijdonni tarbiyalaydi. Aslida «Qonunlar qonuni vijdondir». «Faqat vijdongina insonlar hayotining odil rahnamosidir» (Lev Tolstoy).

Maktabda huquqiy tarbiyani amalga oshirish imkoniyatlari.

Maktabdagi huquqiy tarbiya berish o'z ichiga o'quvchilarni huquqiy bilimlar bilan qurollantirish, mazkur bilimlar asosida o'z xulq-atvoriga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirish, qonun va qoidalarga rioya qilish muhimligini uqtirish, muayyan huquq va erkinliklardan foydalanish yo'l-yo'riqlarini singdirish masalalarini qamrab oladi. Umum uslubiy rejadan kelib chiqib, tarbiyaga kompleks yondashuv printsipi nuqtai-nazardan qaralganda, uni g'oyaviy, siyosiy, axloqiy, estetik tarbiya ta'sirining yig'indisi sifatida tushunish mumkin.

Huquqiy tarbiyani quyidagi uslublarini ajratish lozim:

1. Huquqiy ongni shakllantirish e'tiqod, isbot; huquqiy mavzularda suhbatlar, ma'ruzalar, hikoyalar; huquqiy mavzularga oid bosma materiallarni va san'at asarlarini muhokama qilish.

2. Huquqiy axloq asosini, malakasini, odatlarini va huquqni himoya qilish faoliyati tajribasini shakllantirish usuli: umumiy talab o'rnatish: ijodiy o'yinlardan foydalanish:

3. Huquqiy tarbiyani kuchaytirish uchun rag'batlantirish yoki jazo usullarini qo'llash.

Maktab o'quvchilarini huquqiy tarbiyalash tizimi ikki shakldan iborat bo'lib: og'zaki va amaliy ishlar ko'rinishida tashkil etiladi .

Huquqiy tarbiyani amalga oshirishda huquq darslari, fakultativ darslar, bahs-munozaralar, huquqiy mavzulardagi suhbatlar, konferentsiyalar, seminarlar yahshi natija beradi.

Darhaqiqat, yaxshi dars yirik bir asardir. Huquqshunoslik darslari davomida o'quvchilarni qonuniy va qay holatlarda qonun buzilishlar sodir etilishini chuqur idrok etib borishlari lozim. Shuningdek, ushbu darslarda davlat ramzlari, ularga nisbatan faxr-iftixor, Ona Vatanga cheksiz mehr tuyg'ulari singdirilib borilishi lozim.

Huquqiy tarbiyaning og'zaki yana bir shakli yoki ko'rinishi bu qonunchilikning asoslari bo'yicha fakultativ darslardir. Bunday

darslarga amaliy tashkiliy tadbirlar, jumladan, qonunni muhofaza qiluvchi idoralar xodimlari, qonunshnoslar bilan huquqiy mavzuda uyushtirilgan uchrashuvlar, muloqotlar o'tkazish, tashkiliy hujjatlarni tuzish singari faoliyatlarni kiritish mumkin.

Huquqiy tarbiyaning mustaqil shakli huquqiy mavzuda bahs yuritishdir. Bunda o'quvchilarning faolligi, huquqiy mavzular bo'yicha bilimi, qonuniy va noqonuniy xatti-harakatlar to'g'risidagi e'tirozlari, u yoki bu qonunbuzarlarga nisbatan qarashlari aniqlanadi.

Huquqiy tarbiyaning yana bir shakli bu huquqiy mavzularda suhbatlar, huquqiy yo'naltirish, konferentsiyalar, seminarlar va h.k. tashkil etish.

Huquqiy tarbiyada tarbiyalanuvchining shaxsi hisobga olinishi muhim ahamiyatga ega. Bunga uning yoshi, u o'sgan muhit, bilim doirasi (darajasi), fe'l-atvori, jinsi, rivojlanishi, kuch-quvvati, tuzilishi, va hokazolar kiradi.

Maktab yoshigacha bo'lgan bolalar uchun huquqiy bilimlar elementlar axloqiy bilimlar bilan uyg'unlashgan holda tashkil qilinadi. Masalan, kichkintoylarga har bir narsani nimasi yaxshiyu nimasi yomonligini misollar orqali tushuntirish lozim.

Aniq vazifalar davlat va huquq masalalari bo'yicha bilimlar tizimini, tushunarli ko'rinishda shakllantirish, davlat organlari va tashkilotlarga, huquqqa qonunchilik prinsiplariga, huquqiy majburiy va umumiy ko'rinishdagi xulq-atvor shakllarini shaklantirish; fuqarolarga har qanday qonunbuzarlikka murosasizlik ruhini singdirish; nafaqat o'zi, balki davlat, jamiyat, boshqa shaxslar huquqi va manfaatini himoya qila olish kayfiyatini shakllantirish kabilar kiradi.

O'quv jarayonida o'quvchilarni huquqiy tarbiyalash uslubiyati xususiyatlari quyidagilardir:

- Birinchidan, o'quvchilarning axloqiy tasavvurlarini to'g'ri shakllantirish, o'qituvchining nafaqat umum tarbiya faoliyati davomida, balki darsda o'qitish jarayonida ham e'tiborda bo'lish lozimligi;

- Ikkinchidan, maktabda huquqiy tarbiya jarayonida har bir holatning mohiyatini aniq, ravshan va tushunarli ravishda singdirish muhimligini takidlab o'tish lozim. O'qituvchi o'quvchilarga ruhiyatida mavzuga katta qiziqish uyg'ota olishi zarurligi;

- Uchinchidan, jamiyatda huquqiy talablarning mavjudligi va mazmun-mohiyati to'g'risidagi umumiy tasavvurdan kelib chiqqan holda yuqori sinflarda o'quvchilar ongida bilimlar tizimini, hukumat va qonun chiqaruvchi organlar, huquq institutlari, huquqiy me'yorlarning

rivojlanish asoslari, qonuniyatlari, shuningdek, huquq va majburiyatga oid qarorlar hamda ularning bajarilishi xususida ma'lumotlar berib borilishi maqsadga muvofiqligi;

- To'rtinchidan, huquqiy tarbiya jarayonida ba'zi bir qonunlar matnlarni o'qib berish, o'quvchilarga me'yoriy qonunlar muhim moddalarini yozib olishga imkoniyat va vaqt berish joizligi;

- Beshinchidan, dars o'tish jarayonida o'quvchilarga davlat va huquq to'g'risida umumiy tushuncha berish, shuningdek, huquqiy yo'nalishlar (yo'l-yo'riqlar) ga alohida to'xtalib o'tish lozimligi;

- Oltinchidan, o'qituvchining ish quroli sifatida unda davriy bosma materiallar, Oliy Majlis sessiyasi hujjatlari, farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari hamda huquqiy-me'yoriy hujjatlar bo'lishi kerakligidir.

O'qituvchi o'qitish jarayonida huquqiy tarbiya masalalarini hal qilishda o'quvchining yoshiga qarab, (maktab, litsey, kollej, oliygoh, va hokazo) huquqiy tarbiyaning shakl va uslublarini chuqurlashtirib borishi zarur. O'qituvchining bor sa'y-harakati, o'quvchi qalbida o'z xatti-harakatiga nisbatan chuqur mas'uliyat xissini uyg'otishdan iboratdir. Huquqiy fanlarni o'rganish jarayoni uchta asosiy elementdan tashkil topadi:

a) o'qituvichi faoliyati;

b) o'quvchilar sa'y-harakati;

v) ta'lim mazmun-mohiyatidan iboratdir.

Xususan, buni shunday izohlash mumkin. Ushbu faoliyat huquqiy tarbiyaning maqsadlarga yo'naltirilishi (bo'ysundirilishi) va ularning bilim olish jarayonida o'quvchilar yutuqlari natijalarida namoyon bo'lishidir. Shu tarzda huquqiy bilimlar tizimi (tizimlar) qay tarzda singdirilgani aniqlanadi hamda tinglovchilarda huquqiy qarashlar va axloqiy e'tiqod mavzusi shakllantiriladi.

Binobarin, o'qitish jarayonida barcha pedagogik uslublardan foydalaniladi:

- Tashviqiy tushuntirishlar;
- Axborot andozalari;
- Samarali manbaning muammoli bayonnomasi tadqiqoti;

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar jarayonida huquqiy tarbiya.

Huquqiy tarbiyaning sinfdan va maktabdan tashqari shakllari quyidagilardir: ommaviy, guruhiy va yakka tartibdagi faoliyat. Bunga kino va tele ko'rsatuvlarni birgalikda ko'rish hamda shu asnoda bahsli

muloqotlar o'tkazish; ekskursiyalar, kutubxonalar, konferentsiyalar, huquqiy-axloqiy mavzudagi suhbatlar, ommaviy-axborot vositalari, o'yinlarni ko'rsatish mumkin. Bu ishlarni amalga oshirishda ish rejasi tuzib olinadi. Rejada quyidagilarni aks ettirish maqsadga muvofiqdir:

Birinchidan, huquqiy tarbiya vazifalariga javob beruvchi sinfdan va maktabdan tashqari ishlar shakli;

Ikkinchidan, tinglovchilarning qiziqishlarini inobatga olish;

Uchinchidan, o'zlashtirish va har bir tadbir saviyasini yuksaltirish va bunday ibratli tadbirlarni davom etishiga e'tiborni qaratish;

To'rtinchidan, rejaning asosiyligini ta'minlash, bolalar yosh xususiyatlarini nazarda tutib, har bir ishni shunga moslashtirish.

Huquqiy tarbiyaning sinfdan va maktabdan tashqari ishlarining asosiy ko'rinishlaridan biri bu huquqiy bilim berishga yo'naltirilgan to'garaklaridir. To'garak mashg'ulotlarini oldindan rejalashtirilgan reja asosida tanlash lozim. Mazkur mashg'ulotlar qatnashuvchilarda huquqiy ong rivojlanishiga, bilimga chanqoq yoshlarni qiziqishlariga ko'ra, kasbiy yo'naltirishga yordam beradi.

Huquqiy tarbiyada o'yinlardan ham foydalanish mumkin.

Rolli o'yinlar huquqiy tarbiyada shaxs evolyutsion jihatiga ta'sir ko'rsatadi. Bu holat shaxsda (bilim olish jarayonida) muomala madaniyatini shakllantiradi. Rolli o'yinlarni boshqa huquqiy tarbiya vositalaridan afzalligi shundaki, u ishtirokchilardan emotsional xis-tuyg'u uyg'otadi.

Konferensiya davomida uch, to'rt o'quvchilarning ilmiy salohiyatlari bo'yicha qilgan ma'ruzalari tinglanadi. Bahslar esa qatnashchilardan o'z qarash va fikrlari orqali voqelikka munosabati, u yoki bu holatlarni mustaqil baholash qobiliyatini aks ettiradi.

Maktab, oila jamoatchilikning hamjihatligini to'g'ri yolga qo'yish huquqiy tarbiyada yaxshi samara beradi. Bunda pedagog-tarbiyachi ota-onalar majlislarida ma'ruzalar bilan chiqishi, «Inson va qonun» to'garagi ishlarida yordam berishi, huquqni himoya qilish idoralari xodimlari bilan uchrashuvlar o'tkazishi, film namoyishlarini tashkil etish, teatrlarga borish, sud majlislarida qatnashish, tarbiyaga noloyiq ota-onalar bilan ishlash va hokazo. Jamoatchilik bilan hamkorlikni tashkil qilishda o'qutuvchi quyidagi vazifalarni bajarishi mumkin: qo'shma ish rejasini tuzish, jamoatchilik va tashkilot imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda amaliy tadbirlarni tashkil qilish.

Mikrotuman va mahallalarda tarbiyaviy ishlarning tashkiliy qismi bu huquqiy tarbiyadir. Uning tashkil qilishda huquqni himoya qiluvchi

organlar, mahalla qo'mitalari xodimlari bilan bir qatorda huquqiy intizom va maktab o'qituvchilari faol qatnashadilar. Bu yerda jamoatchilik asosida huquqiy tarbiyadagi imkoniyatlar aniqlanadi va ularga binoan mikrotumanning tarbiyaviy huquqiy pasporti tuziladi. U qatnashchilarni huquqiy tarbiyalashda bo'lishi mumkin yoki mikrotumanning umumiy, ijtimoiy pedagogik pasportiga tashkiliy qism sifatida kirishi mumkin.

Pasportda shuningdek, mikrotumanning manba bazasi ko'rsatib o'tiladi. Madaniyat uylari, klublar, choyxonalar, kutubxonalar, maktablardan tashqari tashkilotlar sport va o'yinlari xonalari va h.k.

Pasportni tuzishda asosiy vazifalardan biri tarbiyachi kuchlarini ko'rsatib o'tish: o'qituvchilar, deputatlar, xokimiyat va boshqa yuqori organlar, prokratura, faol ota-onalar, nafaqaxo'rlar va h.k.

Huquqiy tarbiyada o'tmish mutafakkirlarining davlat huquqiy g'oyalari va aniq vositalaridan foydalanish bilimlar tizimlarini tashkil qilish, qatnashchilarining huquqiy hodisalarini tushunib va o'zlashtirib olishi uchun O'rta Osiyoni mutafakkirlarining davlat huquqiy g'oyalari haqidagi fikrlari muhim o'ringa ega. Ushbu g'oyalarni huquqiy tarbiyada bir nechta yo'nalishlarda qo'llash mumkin:

1. Ushbu g'oyalarni dars mundarijasiga, seminarlar, davlat va huquq asoslarini o'rganuvchi fakultativ mashg'ulotlar, huquqiy to'garaklar, ma'ruzalar, suhbatlar, konferensiyalar, olimpiadalarga uzviy holda kiritish;

2. Yaqqol o'qitish vositalari, o'quv kino, plakatlar, radio tarmoqlar, huquqshunos va hukumat vakillari bilan uchrashuvlar orqali ushbu g'oyalarni keng ravishda tashviqot qilish;

3. Ilmiy to'garak va klub ishlari jarayonida fakultativ asosida mutafakkirlarning davlat huquqiy g'oyalarini o'rganish.

Davlat hukumati haqidagi qatnashchilarining bilimlarini shakllantirishda, Forobiyning davlatning yaxshi faoliyati uning boshqaruvga bog'liq ekanligi asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Uning fikriga ko'ra davlat rahbari nafaqat kamolga yetgan, ko'pni ko'rgan, balki bir qator axloqiy va aqliy mukammal yaxshi xotirali, notiq, bilim va o'qishga, haqiqat va adolatga mehrli, halol, qat'iy, subutli inson bo'lishi kerak. Ma'rifatli rahbar borasidagi g'oyalar Beruniy tomonidan ham qo'llab-quvvatlangan, uning fikriga ko'ra ham davlat boshqaruvida xolis aqli bilan ajralib turuvchi inson turishi kerak. Alisher Navoiyning asarlari hukmdorga qarata «O'zingga tilamaydiganingni xalqqa ham tilama» yoki xalqni qiynama: aks holda o'z nomingni bulg'alaysan» kabi ibratli

gaplari alohida e'tiborga loyiq. Shoh buloqqa o'xshaydi, qolganlar esa bo'lakdan suv tortuvchi anhorlar. Agar buloqda suv shirin bo'lsa, anhorlardagi suv ham ochiqdir... Demak, shoh adolatli va yaxshi ma'naviy sifatlarga ega bo'lishi, qolganlar esa uning orqasidan borishlari lozim, - deb yozadi Ahmad Donish, Amir Temur davlatni tashkillashda hukmdorga davlatni o'zi boshqarganidek boshqarishni maslahat bergan. O'zining mashhur «Tuzuklar»ida «Men davlatni mo'minlik, insonparvarlik, sabr bilan boshqardim.

Hammani harakatsizlik niqobi ostida kuzatdim, dushmanlarimga qanday munosabatda bo'lgan bo'lsam, do'stlarimga ham shunday munosabatda edim», deb yozadi. Keyin u yana shunday deb yozadi: «Yaxshilikni yomonlikka qil, shunda kim senga g'arazli munosabatda bo'lgan bo'lsa, sening do'stinga, himoyachinga aylanadi». Ibn Sino aniq munosabatlarga aniq rioya qilishlari uchun o'rnatilgan adolat va qonun me'yorlarini amalga oshirish uchun dono qonun chiqaruvchi inson kerak deb hisoblaydi.

Huquqiy tarbiya ishlarini o'tkazishda vositalar muhim o'rin tutadi. Ular aniq va mavhum yaqqolliklarga bo'linadi. Birinchiga foto suratlar, rasmlar e'tiborli tomoni, ular yoki haqiqatga yaqin real ob`ektlar rasmlari kiradi. Ikkinchisi esa bu sxemalar, diagrammalar va h.k. lar kiradi. Ular o'z navbatida vizual, audivizual va audiolarga bo'linadi. Vizuallarga rasmlar, jadvallar, xaritalar, diafilmlar va diapozitivlar kiradi. Audivizuallar (kino) audiolar esa grammplastinkalar, magnitafon yozuvlari, radio dasturlar va hokazo.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Huquqiy tarbiya bu nima?
2. Huquqiy tarbiyaning maqsad va vazifalarini ochib bering.
3. Nima uchun yoshlar huquqiy savodxon bo'lishi kerak?
4. «Huquqshunoslik», «Inson huquqlari», «Huquqiy tarbiya uslubiyati» mazmunini ochib bering.
5. Huquqiy tarbiyani amalga oshirish imkoniyatlarini tavsiflang.

XXX bob. JISMONIY TARBIYA

Barkamol avlodni jismoniy tarbiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi, bu tarbiyaning bosh maqsadi jismonan chiniqqan, mard va sabotli, qat'iyatli va vatanparvarlarni kamol toptirishdir.

Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan 2010-yilni «Barkamol avlod» yili deb e'lon qilinishi bu tarbiyaga e'tiborni yanada kuchaytirdi. Prezidentimiz: «Farzandlari sog'lom yurt qudratli bo'ladi, qudratli yurtning farzandlari sog'lom bo'ladi», deb ta'kidlaydi. Yurtboshimiz fikrini davom ettirar ekan, eng avvalo har bir odam o'z sog'ligi haqida qayg'urishi, har bir oila o'zidan sog'lom nasl, sog'lom zurriyot *qoldirishni o'ylashi zarurligi*, agar farzand sog'lom, oqil, iymon-e'tiqodli bo'lsa, ota-onasiga faqat rahmat keltiradi. El-yurt nazaridan hech qachon chetda qolmaydi deb uqtiradi. Jismoniy salomatlilik tarbiya tizimida muhim o'rinni egallaydi va boshqa tarbiyalar bilan birga amalga oshiriladi.

Jismoniy tarbiyaning maqsadi – o'quvchilar tanasidagi barcha a'zolarni sog'lom o'sishini ta'minlash barobarida ularni aqliy va jismoniy mehnatga, shuningdek, Vatan mudofaasiga tayyorlashdir. Abdulla Avloniyning fikricha, sog'lom fikr, yaxshi axloq va ilm-ma'rifatga ega bo'lmoq uchun badanni tarbiya qilish zarurdir.

Jismoniy tarbiya kishilarga katta ta'sir ko'rsatib, salomatligini mustahkamlaydi, ishlash qobiliyatini oshiradi, uzoq umr ko'rishga yordam beradi. Sport – har qanday yoshda ham qaddi-qomatni tarbiya qilish, kuch-quvvatni saqlab turishning vositasi hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya tarbiyaning ajralmas qismlaridan biri bo'lib, maktabda tarbiyaning boshqa tomonlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Bu bilan jismoniy tarbiya inson shaxsining har tomonlama kamol topishini ta'minlaydi.

Bolani oilada jismoniy jihatdan tarbiyalash u tug'ilgan kundan boshlanadi. Bu davrda jismoniy tarbiya, asosan, uning to'g'ri o'sishi va sog'lom bo'lishini ta'minlaydigan gigienik talablarga rioya qilishdan, jismoniy jihatdan parvarishlashdan iborat bo'ladi. Jismoniy tarbiya bolaning jismoniy kuchi va kishi psixik faoliyatining moddiy negizi bo'lgan markaziy nerv tizimini o'stirish va taraqqiy ettirish bilan birga, uning aqliy qobiliyatlarini to'g'ri o'sishiga ham yordam beradi.

Jismoniy tarbiya axloqiy tarbiya bilan ham mahkam bog'langandir. Jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mardlik, qat`iylik, o'zini tuta bilishlik, matonatlilik kabi axloqiy-irodaviy sifatlarni tarbiyalashga yordam beradi. Harakatli o'yinlar va sport o'yinlari, turli estafetalar bolalar o'rtasida jamoali, o'rtoqlik va do'stlik hissini o'z oldidagi va sport jamoasi oldidagi burchini, mas`uliyatlilik va talabchanlikni his qilishni tarbiyalaydigan eng yaxshi vositalaridandir.

Jismoniy madaniyat jismoniy tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, unga quyidagilar kiradi.

1. Inson a'zolarining tuzilishi va ularning funktsional kamoloti. Ichki a'zolar, nerv va harakat, suyak-muskul tuzilishi, badanning uyg'unligi va ularning funktsional faoliyatini boshqarish.

2. O'quvchilar sog'ligini mustahkamlash.

3. Gigiena qoidalariga ko'nikish.

4. O'quvchilarni har tomonlama mohirligini o'stirish.

5. Bo'lajak ishchi, mehnatkashlarning jismoniy va fizik sifatlarini, kasb ahamiyati jihatidan shakllantirish, ish qobiliyalarini oshirish.

6. O'quvchilarning jismoniy va yosh xususiyatlari uchun sharoit yaratish.

7. O'quvchilarning iroda, chidamlilik, qat`iyan intizom, do'stlik hissini kamol toptirish.

8. Shaxsiy, jismoniy qobiliyatlarini tarbiyalash.

Jismoniy tarbiya vositalari. Jismoniy tarbiya vositalari 3 turga bo'linadi.

1. Gigiena omillari.

2. Tabiatdagi sog'lomlashtiruvchi kuchlar.

3. Jismoniy tarbiya vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan jismoniy mashqlarini tashkil etish.

Bola sog'lig'ining yaxshilanishi, tananing chiniqishi va jismoniy jihatdan to'g'ri o'sishiga faqat jismoniy mashqlar bilangina erishib bo'lmaydi. Tabiat kuchlari – havo, quyosh, suv hamda maktabda va oilada kun tartibining to'g'ri uyushtirilishi, shaxsiy va jamoat gigienasiga rioya qilish – bularning hammasi o'quvchining jismoniy jihatdan o'sishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi.

Jismoniy mashqlar gavdaning yirik muskullari (orqa, yelka kamari, qorin go'shti muskullari) ning o'sishi va mustahkamlanishiga, yurak-qon aylanish tizimi hamda nafas olish jarayonlarining yaxshilanishi va ular faoliyatining normal o'sishiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Organizmning odatdagicha faoliyati butun tana qismlarini qon bilan to'xtovsiz

ta'minlab turilishini talab qiladi. Kishi tinch, zo'riqmasdan ishlaganda, mayda qon tomirlarining hammasi harakatga keltirilmaydi, natijada tananing ayrim qismlari qon bilan to'la ta'minlanmay, o'sishdan orqada qolishi mumkin. Jismoniy mashqlar organizmda qon aylanishi va modda almashinuvining to'g'ri bo'lishini ta'minlaydi.

Jismoniy mashqlar nerv tizimining faoliyatiga, xususan bosh miya po'stlog'ining tana harakatlarini boshqaradigan qismlariga ham yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida harakatlarning mosligi, uyg'unligi takomillashadi, harakatlarning aniqligiga, zaruriy kuch va bir maqomdaligiga erishiladi.

Gimnastika. Gimnastika maktab o'quvchilarini jismoniy jihatdan tarbiyalashning asosiy vositalaridan biridir.

Gimnastika quyidagi turlarga bo'linadi:

a) asosiy gimnastika va uning turi – gigienik gimnastika;

b) sport gimnastikasi va uning turlari: akrobatika va badiiy gimnastika;

v) gimnastikaning yordamchi turlari (davolash gimnastikasi, dars boshlanishidan oldingi gimnastika).

Asosiy gimnastika yuqorida aytib o'tilgan vazifalarni amalga oshiradi. U saflanishlar, barcha muskullarni o'stiradigan mashqlar, yurish, yugurish, sakrash, irg'itish, muvozanat saqlash, tirmashib chiqish va oshib o'tish kabilardan iboratdir. I-II sinflarda gimnastika va o'yinlar asosiy o'rinni egallaydi. III sinfdan boshlab gimnastikaga akrobatika mashqlari, tayanib sakrashlar, oddiy va aralash osilishlar, yengil atletika mashqlari, harakatli o'yinlar va sport o'yinlariga tayyorlaydigan o'yinlarni mashq qilish kiritiladi.

Gigienik gimnastika. O'quvchilarning jismoniy jihatdan to'g'ri o'sishlari uchun kundalik ertalabki gimnastika yoki badantarbiya katta ahamiyatga ega. Kishi sog'lig'ini mustahkamlash, uning kun buyi charchamay, normal ishlash qobiliyatini ta'minlash va unda turmushda zarur bo'ladigan muhim gigienik ko'nikmalar hosil qilish – gigienik gimnastikaning vazifasidir. Ertalabki gimnastika ochiq havoda yoki derazasi (fortochkasi) ochib qo'yilgan xonada uyqudan turish bilanoq qilinadi. Bu gimnastika barcha muskullarning ishtirok etishini ko'zda tutadigan bir necha mashqlar va suv muolajasidan iborat bo'ladi. Lanjlik, ta'sirchanlik, betoblik sezilganida, ishtahasizlik va uyqusizlik paydo bo'lganida darhol shifokorga murojaat qilish va gimnastika mashg'ulotini vaqtincha to'xtatish lozim. Bolani har kuni ertalabki gimnastika bilan shug'ullanishga odatlantirishda ota-onalar va

o'qituvchilarning o'zlari namuna ko'rsatishlari juda katta rol o'ynaydi.

Sport gimnastikasi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga jismoniy tarbiya dasturi asosida umumiy jismoniy tayyorgarlik beriladi. Bu yoshdagi o'quvchilar sport gimnastikasi bilan to'la shug'ullanmaydilar, uning oddiy elementlari bilangina tanishadilar. Ularning yoshi ulg'aygan sari sport gimnastikasi darsda ham, darsdan tashqi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida ham borgan sari katta o'rin egallay boshlaydi. Sport gimnastikasi mashg'ulotlarini ehtiyotlik bilan o'tkazish, jismoniy yuklamani sinchiklab taqsimlash, o'quvchi organizmiga ortiqcha nagruzka berib yuborishga yo'l qo'ymaslik kerak.

Davolash gimnastikasi – maxsus davolash muassasalarida mutaxassis shifokorlar va jismoniy tarbiya sohasida ish olib boruvchi hodimlar rahbarligida o'tkaziladi. Ayrim hollarda, agar maktab shifokori yoki jismoniy tarbiya o'qituvchisining ma'lum tayyorgarligi bo'lsa, davolash gimnastikasini maktabda o'tkazsa ham bo'ladi. Agar maktab shifokori yoki jismoniy tarbiya o'qituvchisi bu maxsus sohani, ya'ni davolash gimnastikasini bilmasalar, uni o'tkazishga urinmasliklari kerak.

Jismoniy daqiqalar. Gimnastikaning yuqorida ko'rsatib o'tilgan turlaridan tashqari quyi sinf o'quvchilari bilan o'quv mashg'ulotlari davomida jismoniy daqiqalar o'tkaziladi.

Odatda, jismoniy daqiqalar o'quv kunining ikkinchi yarmidagi darslarda, ya'ni o'quvchilarning charchaganligi o'quv materialining idrok qilinishi va o'zlashtirilishiga ta'sir eta boshlagani sezilganda o'tkaziladi. Charchashlikning oldini olish, markaziy asab tizimiga qisqa dam berish va bolaning harakat qilishga bo'lgan tabiiy istagini qanoatlantirish uchun 2–3 daqiqa davomida bir necha mashq (2–3 mashqni partalar yoniga chiqib turib bajarish) qildiriladi.

Jismoniy daqiqalarni sinf o'qituvchisi bolalar diqqatining susayganini, o'quv materialining o'zlashtirilishi pasayganini yoki o'quvchilarning charchaganligini payqagandan keyin o'tkazadi.

Sinfdan tashqari ishlar. O'quvchilarni jismoniy jihatdan tarbiyalash ishlari darslardagina emas, balki sinfdan tashqari vaqtlarda ham olib boriladi.

Boshlang'ich maktabda jismoniy tarbiyada sinfdan tashqari mashg'ulotlarning asosiy shakllari: jismoniy tarbiya to'garaklari, jismoniy tarbiya bayramlari, fizkultura chiqishlari, musobaqalar, maktabda va maktabdan tashqarida dam olishni uyushtirish (tanaffus vaqtlaridagi o'yinlar, ekskursiyalar, sayrlar) dan iboratdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiyasida harakatli va xalq o'yinlaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

O'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, «Qo'ng'izlar», «O'rmondagi ayiq», «Davraga tushir» kabi harakatli o'yinlardan foydalanish mumkin.

Maktablarda milliy sport o'yinlaridan, xalq o'yinlaridan foydalanish o'quvchilar harakat faoliyatlarini to'g'ri shakllantirishga yordam beradi. Bunda azal-azaldan bolalar tomonidan sevib o'ynalgan «Kes-kes», «Qirq tosh», «Durra soldi» o'yinlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Bola sog'lig'ini mustahkamlsh, chiniqtirish, aqliy va jismoniy ish qobiliyatini oshirish, hayot uchun zarur harakat faoliyatlarini o'zlashtirish, jismoniy mashqlarni aniq va to'g'ri bajarishga o'rgatish, to'g'ri qaddi-qomatni shakllantirish hamda asosiy gigienik talablarning ahamiyati haqidagi tushuncha va bilimlarni shakllantirish jismoniy tarbiyaning asosiy vazifalaridir.

XXXI bob. MEHNAT TARBIYASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida» gi yangi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ta'lim sohasidagi siyosatimizni belgilab berdi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «Har bir insonning ayniqsa, endigina hayotga qadam qo'yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o'rtaga qo'yilgan maqsadga erishishi o'zlariga bog'liq ekanligini, ya'ni bu narsalar ularning sobit qadam, g'ayrat, shijoatlariga, to'la-to'kis fidokorligi va cheksiz mehnatsevarliklariga bog'liq ekanligini anglab yetishlari kerak».

O'sib kamol topayotgan yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish jarayonida mehnatga ongli munosabat shakllantirish, ularga jamiyatimiz taraqqiyotida o'z bilimi, mehnat, kasb-hunarlari bilan hissa qo'shishlari zarurligini anglashni tushuntirish pedagog-tarbiyachilarning oldida turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mehnat inson hayoti, uning farovon turmush kechirishi uchun hamisha asos bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

Mehnat – farovon va baxtli hayot kechirishning eng asosiy sharti bo'lganligi sababli hamma insonlar uchun majburiydir.

Mehnat odamlarning biror maqsad uchun sarflangan vaqti, aqliy va jismoniy kuchi yoki zarur faoliyatidir. Mehnatsiz yashash mumkin emas.

Barcha tirik mavjudot nimanidir iste'mol qilish hisobiga yashaydi. Yerda yashovchi mayda qurt-qumursqadan tortib parrandalargacha, suv ostida yashovchi jonivorlardan tortib, ulkan hayvonlargacha ovqatsiz yashay olmaydi. Huddi shuningdek, odamlar ham uzluksiz ovqatlanadi, hayot kechiradi. Boshqa tirik mavjudotlardan farqli o'laroq, odamlar kiyinishadi, uy-joy qurishadi, savdo-sotiq qilishadi, kitob o'qishadi, ijod qilishadi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun boylik, ya'ni tirikchilik manbai bo'lgan pul kerak. Pul topish uchun, o'zlariga kerakli narsalarni yaratish uchun odamlar mehnat qilishlari lozim. Mehnat jarayonidagi oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa zarur narsalar yaratiladi. Mehnat inson hayotini sermazmun qiladi va boyitadi. Odamlar mehnat qilish jarayonida sog'liqlarini mustahkamlaydilar, obro' orttiradilar va o'z kelajaklarini yaratadilar.

Ota-bobolarimiz asrlar davomida mehnatni ulug'lab kelishgan, o'zlari sidqidildan mehnat qilishgan. Bizga ulardan meros bo'lib qolgan barcha xazinalar – ilmiy-badiiy kitoblar, turli xildagi san'at asarlari, me'morchilik obidalari va boshqa narsalar ana shu mehnatning mahsulidir. Jahon fanining rivojiga bebaho hissa qo'shgan Al Xorazmiy, Ibn Sino, Ismoil Buxoriy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari bobokalonlarimiz mehnatsevarliklari tufayli ulkan yutuqlarni qo'lga kiritishgan va yoshlarni ham mehnatni sevishga, mehnatsevar bo'lishga chaqirishgan. Shu boisdan, jahondagi barcha xalqlarning maqollarida bo'lgani kabi, o'zbek maqollarida ham mehnat va mehnatsevarlik g'oyasi markaziy o'rinlardan birini egallaydi. «Suvsiz hayot bo'lmas, mehnatsiz rohat», «Mehnat qilsang yasharsan, katta-katta osharsan», «Oltin o'tda toblanar, odam – mehnatda», «Mehnat bilan qarisang, rahmat bilan yasharsan», «Uzoq umr siri mehnatda» kabi maqollar bejiz yaratilmagan.

Mehnat shaxsni har tomonlama kamol toptirihning asosiy omili hisoblanadi. Shuning uchun bolalarni juda kichik yoshidan boshlab mehnatga o'rgatish zarur.

Mehnat tarbiyasi masalalari O'rta Osiyolik mutafakkir olim va shoirlarning bizga meros bo'lib qolgan ma'rifiy asarlaridan katta o'rin olgan.

Buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy mehnatsevarlikni chinakam insonning eng asosiy xususiyati deb bilgan. Mehnat kishini bezashini, uni har tomonlama kamol toptirishini yuksak ko'tarinki ruh bilan madh etgan. Yoshlarni sidqidildan mehnat qilishga, mehnatni qadrlashga chaqirgan. Sharq madaniyatining buyuk namoyandasi Mirzo Ulug'bek ham yosh avlodga tabiat va uni muhofaza qilish, tabiat yaratgan ne'matlarni tejab-tergab sarf qilish to'g'risida bilimlar berish kerakligini ta'kidlaydi. Yoshlar bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishlari, o'z fikr-mulohazalarini to'g'riligiga bevosita kuzatish orqali ishonch hosil qilishlari muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib o'tgan.

«Sihatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, qanoatimiz, sabrimiz, fazilatimiz, butun hayotimiz harakatimizga bog'liqdir» ma'rifatparvar olimlar yoshlarning mehnat ta'limi va tarbiyasi masalalariga alohida e'tibor berib, turli asarlarda yoshlardagi qiziquvchanlik, tejamkorlik, do'stlik va odamiylik kabi olijanob fazilatlar mehnat orqali vujudga kelishini g'oyat ta'sirchan shakllarda ifodalaganlar. Ular yoshlarni kasb-hunar o'rganishga, har kim o'zi qiziqqan va o'ziga munosib faoliyat bilan shug'ullanishiga da'vat etganlar. Mehnatkash odam hech vaqt birovga qaram bo'lib qolmaydi, deydi A.Avloniy.

Yoshlar mehnatsevar qilib tarbiyalanishi bilan bir vaqtda, inson qo'li bilan yaratilgan narsalarni qadrlashga, ardoqlashga va uni uvol qilmaslikka chaqirganlar. Uvolni oqibati gunoh bo'lishi ajoyib o'gitlarda, xalq og'zaki ijodida ham ta'kidlangan.

Mehnat faqat hayotiy zarurat va moddiy farovonlik manbayi bo'lib qolmay, yoshlarda yaxshi xulq va ma'naviy sifatlarni vujudga keltiradi; loqaydlik va beparvolik kabi illatlarni bartaraf etib, kishida quvonch va mamnunlik hislarini paydo qiladi.

Odam dunyodagi hamma yaxshi narsalarga ega bo'lsa-yu, lekin o'zi mehnat qilmasa, u baxtli bo'la olmasligi badiiy asarlarda kuylangan; ezgu maqsadlarga erishishning eng muhim omili bo'lgan mehnat tufayli mamlakatning gullab-yashnashi mumkinligi qayd etilgan.

Maktabning vazifasi bolalarni mehnatni hurmat qilish va sevish, mehnatning ahamiyatini tushuntirish, zo'r berib mehnat ko'nikmalari hosil qilishga, eng muhimi, jamiyat baxt-saodati yo'lida halol va fidokorona mehnat qilishga tayyor turish va shunga intilish ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

O'quvchilarga mehnat kishilik hayoti va madaniyatining asosi bo'lganligini, hozir ham asosi ekanligi va bundan keyin ham asosi bo'lib qolajagini singdirish lozim.

Mehnatda organizm chiniqadi, chidamlilik, qat`iyatlik, intizomlilik kabi hislatlar tarbiyalanadi. Mehnat vaqtni to'g'ri rejalashtirish va undan unumli foydalanish hamda uyushqoqlik bilan samarali ishlashga o'rgatadi.

Aqliy mehnat sohasida ham, jismoniy mehnat sohasida ham ongli va ijodiy mehnat qilish tufayli erishilgan muvaffaqiyat kishida zo'r qoniqish va quvonch hislarini tug'diradi. Kishi kuch va quvvatining behuda ketmaganligiga xursand bo'ladi.

Shunday mehnat qilingandan keyin dam olish kishiga alohida zavq bag'ishlaydi, bunday dam olish mehnat va faoliyat sari yangi intilishning manbaiga aylanadi. Shu tariqa dangasalikka olib keladigan passivlikning oldi olinadi.

Mehnat kishini olijanob qiladi, boshqalarning kasb-koridan qat`iy nazar, mehnat samaralarini, mehnatkash kishini hurmat qilish, dangasa, ishyoqmaslardan nafratlanish ruhida tarbiyalaydi. Mehnat jamoa mulkini va shaxsiy mulkni ehtiyot qilishga o'rgatadi, chunki bularning hammasi kishilarning mehnat samarasidir.

Mehnat jarayonida ahillik va o'rtoqlik aloqalari, o'zaro munosabat paydo bo'ladi va mustahkamlanadi. Jamoatchilik xususiyatlari shaklla-

nadi, iroda, xarakter mustahkamlanadi va nihoyat, eng muhimi mehnatda vatanparvarlik, yurtparvarlik hislari paydo bo'ladi va mustahkamlanadi.

MEHNAT TARBIYASINING MAZMUNI, VAZIFASI VA ASOSIY TURLARI

Mehnat tarbiyasi o'quvchi maktabga qadam qo'yishdan oldin berilishi kerak. Bolalar yoshlik chog'laridan boshlaboq tevarak-atroflaridagi kishilarning turli-tuman ishlariga qiziqadilar, kattalarga qarashmoqchi bo'ladilar. Bu intilishni har tomonlama rag'batlantirib turish zarur, chunki maktabda mehnat tarbiyasining yaxshi borishi maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab mehnat tarbiyasi berishga bog'liqdir.

Bolalar 2 yoshdan boshlab qo'llaridan kelgancha o'z-o'zlariga xizmat ko'rsata boshlaydilar, keyin bolalar bog'chasida rasm chizish, loydan buyumlar yasash, applikatsiya, oddiy o'yinchoqlar yasash, qog'ozdan, kartondan buyumlar yasash kabi ishlarni bajaradilar. Bolalar o'z burchaklarini yig'ishtirish, o'rin solish, o'simliklarni parvarish qilish, stol tuzash, xonadagi chang-chunglarni artish kabi ishlarga asta-sekin o'rgatila boriladi.

Oilada, maktabda, jamoat tashkilotlarida mehnat tarbiyasining quyidagi vazifalari hal qilinadi:

1. Mehnatning zarur ekanligiga e'tiqod hosil qilish, mehnatga har bir kishining ehtiyoji sifatida qarashni tarbiyalash.

2. Mehnatga qiziqish va muhabbatni oshirish, mehnatsevarlik singari xarakter hislatini tarbiyalash.

3. Bolalar va o'smirlarni mehnatning turli-tuman malaka va ko'nikmalari bilan qurollantirish va shu asosda ularda mehnat qilish va g'ayrat bilan ishlash odatini tarbiyaiash.

4. Zarur mehnat madaniyatini singdirish. Maktab ustaxonasidagi tartib-qoidaga rioya qilish, materiallardan, asbob-uskunalardan mohirona foydalanish, har bir ishni oxiriga yetkazish. Bularning hammasi mehnat madaniyatining ko'rsatkichlaridir.

5. Hamma hunar va ixtisosdagi mehnat ahillariga hurmat tuyg'usini tarbiyalash.

6. O'zgalar mehnatiga to'g'ri va ongli munosabatni shakllantirish.

7. Oilada va maktabda mehnat natijalariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash.

8. O'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash.

9. O'quvchilarda mehnat faoliyatining ijtimoiy ahamiyatiga molik motivlarni shakllantirish, ya'ni o'quvchilarning Vatan oldidagi burchini his qilish, mehnat qilish zarurligini anglash, mehnat jarayonlari bilan qiziqish kabi motivlarga amal qilishlariga erishish darkor.

10. Mehnatda o'rtoqlarcha hamkorlikka intilishni, qoloqlarga yordam ko'rsatishga tayyor bo'lish va yordam ko'rsata bilishni tarbiyalash.

Mehnatda bolalarning mustaqilligini o'stirish bilan birga, ularni kishilarning mehnat faoliyatlari bilan tanishtiriladi. Bolalarga tushunadigan qilib, kattalarning mehnati to'g'risida hikoya qilib beriladi, ularning mehnatini hurmat qilish lozimligi uqtiriladi, o'z kiyimini, uy anjomlarini, bolalar bog'chasidagi narsalarni ehtiyot qilishga o'rgatiladi.

Mehnatga ongli munosabat tarbiyasi, asosan o'qish jarayonida, ijtimoiy foydali ishlarda va o'quvchilarning uy-ro'zg'or, xo'jalik ishlarida beriladi. Maktab o'quvchilari mehnat faoliyatining asosiy turi o'quvchilardan zo'r aqliy va irodaviy kuch talab qiladigan o'quv ishlaridir.

Bola maktabga kelganida dastlab uning hayotida yangi bir voqea ro'y beradi: u har kuni o'qish kerakligini, o'qish ham bir ish ekanligini sezadi, haftada 6 kun o'qib, ya'ni ishlab, bir kun dam olish lozimligini tushunib oladi.

O'quvchi kelajakda mehnat qilish uchun bilim olish zarurligini, bu bilimlarni egallash uchun esa maktabda tirishqoqlik bilan o'qish kerakligini asta-sekin tushuna boradi. Har bir dars, har bir topshiriq ham o'quvchilarda mehnat ko'nikmalari va malakalarini hosil qiladi. Darsda, uyda mustaqil ishlash, mehnatni doimo nazorat qilib borish va unga baho berish jarayonida o'quvchilarda irodaviy hislatlar, o'z mas`uliyati va burchini sezish, qilinayotgan ishni iloji boricha yaxshiroq bajarishga intilish, tizimli o'qish va ishlashga odatlanish tuyg'ulari hosil bo'ladi.

O'qituvchi o'quvchilarda mehnatga ongli munosabatni tarkib toptirishda o'quv fanlarining mazmunidan foydalanadi. Ona tili va rus tili, matematika, mehnat, tabiatshunoslik, darslarida o'quvchilar mehnatning inson hayotida qanday rol o'ynashini bila boshlaydilar.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MEHNAT DARSLARINI TASHKIL ETISH

Mehnat darsining maqsadi — shaxsning turmush tarziga, mehnat madaniyatiga qaratilgan barqaror yo'l-yo'riqni qaror toptirish, ijodiy

mehnat qilishga, amaliy, axloqiy va ruhiy tayyorgarlikni amalga oshirish, o'quvchilarni xalq xo'jaligidagi muvaffaqiyatli mehnat faoliyatida zarur bo'lgan ijodiy qobiliyatlarni, aqliy, jismoniy fazilatlarni rivojlantirishdir.

Mehnat ta'limi o'zining bosqichlarida bolalar, o'smirlar va yoshlarning yoshi, funktsional imkoniyatlarining o'ziga xosligi, ruhiy rivojlanishi, ijtimoiy mavqeiga muvofiq ravishda ko'p tomonlama yo'nalishga ega bo'lishi lozim. U quyidagilarni taqozo etadi:

- Mehnatsevarlikni tarbiyalash, mehnat qilishga ehtiyojni, unga ongli, ijodiy munosabatda bo'lishni, o'z mahoratini doimo takomillashtirishga intilishni shakllantirish;
- Kasbiy faoliyati uchun ahamiyatli bo'lgan psixo-fiziologik funksiyalarini, shaxsning kasb-korlik jihatidan muhim bo'lgan umumiy va shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- Tanlangan faoliyat sohasiga kasbiy faoliyatni keng politexnik bilim doirasi va kasbiy harakatchanlik bilan birga qo'shgan holda shakllantirish;
- Bunyodkorlik faoliyati jarayonida haqiqiy mehnat munosabatlariga kirishi, jamoa mehnatiga ijtimony tajriba to'plash;
- Shaxsning barcha sohalarida madaniyatni tarbiyalash;
- Zamonaviy iqtisodiy bilimlarni egallash, yangicha iqtisodiy tafakkurni, omilkorlikni shakllantirish, haqiqiy iqtisodiy faoliyatida ishtirok etish;
- Mustaqillikni, tashabbuskorlikni tarbiyalash, muammoli vaziyatlarni ijodiy ravishda hal qilishga hozirlikni shakllantirish, ishlab chiqarishni boshqarishda ongli ravishda faol ishtirok etish.

Mehnat ta'limining yangi dasturlari bugungi kun talablari asosida ishlab chiqiladi. Mehnat dasturlarida mehnat madaniyatining malaka va ko'nikmalari aks ettirilgan bo'lib, unga qarab maktab o'quvchisi, o'qituvchisi va maktab faoliyatiga baho beriladi, o'quvchilarning u yoki bu xususiyatlarini, mehnat madaniyatining tarkibiy qismi birligini hisobga olib dastur tuziladi.

Mehnat ta'lim yo'nalishlaridan birinchisi bolada va o'quvchilarga inson mehnati haqida va uning mehnatining mahsuli yaratilgan buyumlar to'g'risida, ishlab chiqarish muhiti, materiallarni ishlab chiqarish telnologiyasi, moddiy ishlab chiqarish iqtisodiyoti haqida tasavvurlar hosil qilishga har tomondan yondashishni talab qiladi.

Mehnat talimi yo'nalishining ikkinchisi, o'quvchilarda oilada va turmushdagi vazifalarni taqsimlash, ularni bajarish to'g'risidagi tasavvurlarni shakllantirishdan iborat.

Mehnat ta'limi yo'nalishining uchinchisi esa hozirgi zamon o'quvchisi tabiatga ekologik munosabatda bo'lishni shakllantirish, uni qishloq xo'jaligi sohasidagi malaka va ko'nikmalari bilan qurollantirishni taqozo qiladi.

Mehnat ta'limi jarayonida hosil qilingan bilimlar, malakalar va ko'nikmalar maqsadsiz emas, balki insonning asosiy qobiliyati – mehnatga bo'lgan qobiliyatini rivojlantirish vositasi hisoblanadi.

Kichik sinf o'quvchilarini qo'l mehnatiga o'rgatishning asosiy maqsadi, boshlang'ich mehnat elementlari bosqichlarini ya'ni bajariladigan ishlarning oddiy elementlari (qog'ozlarni buklash, qirqish, yelimlash, geometrik figuralarni yasash, applikatsiya ishlari) ni yasash bilan boshlaydilar.

Undan tashqari qo'l mehnatiga o'rgatishda «Tikish va bichish», «Pazandachilik», «Plastilin bilan ishlash», «Qog'oz va karton bilan ishlash», «Applikatsiya va mozayka ishlari» turlari bilan bosqichma-bosqich tanishib boradilar. Har bitta bo'lim o'quvchilarni hayotga mustaqil qilib tarbiyalashda muhim o'rin egallaydi.

Yaratilgan mehnat natijalari o'ziga va yon atrofdagilariga foydasi tegishini ko'rgan o'quvchi mehnatni asrab-avaylashga va mehnat kishilarining mehnat natijalarini ham hurmat-izzat qilishga o'rganadi.

Topshirilgan ishga mas'uliyat hissini va mehnatdagi intizomni tarbiyalash, o'qitishni ishlab chiqarish bilan birga olib borilishi salomatlik va yosh uchun foydali, jamiyat uchun kerakli mehnat izchilligini amalga oshiradi.

Boshlang'ich maktablarda mehnat ta'limi va tarbiyasining asosiy vazifalari o'quvchilarni mehnatga tayyorlash, o'qitish va umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida kasb tanlash izchilligini takomillashtirish, davlat ta'lim standartlari talabi bo'yicha ta'lim berish hamda o'quvchilarni kasb-hunar egasi bo'lib yetkazishda nazariy va amaliy bilim berishlaridan tashkil topgan.

Mehnat madaniyatini tarkib topishi uchun darslarda doimo bolalarning e'tiborini asbob va materiallarni saqlash qoidasi hamda joylashtirish tartibiga, ish joyini to'g'ri jihozlashga, materiallardan tejamkorlik bilan foydalanish usullariga, ish harakatlarining me'yori va sifatiga, ish ko'rsatkichini ta'minlovchi tadbirlarga, ishlov berishda olingan aniqlik va tozalikka rioya qilishga va nihoyat narsani chiroyli qilib bezashni talab qilib borish kerak.

Kerakli material va asboblari bilan yetarli ta'minlanmaganlik ham mehnat madaniyatini shakllanishiga salbiy ta'sir etadi. Ba'zan

o‘quvchilarning tayyorlanmaganliklari va uyushmaganliklari tufayli o‘qituvchining ko‘p vaqti bekorga sarf bo‘ladi: biri qaychisini, ikkinchisi qog‘ozini olib kelmasdan mashg‘ulotlarga qatnashish ish qilayotgan o‘rtog‘ini narsa so‘rab chalg‘itadi. Shuning uchun o‘qituvchi dars boshlashdan oldin guruh sardorlari yordyamida o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro do‘stona yordamga tayanib o‘z vaqtida choralar ko‘rish lozim. Biroq har qanday holatda ham o‘quvchini uyga jo‘natmaslik yoki jazo berish tartibida o‘quvchini ishsiz qoldirmaslik kerak.

Mehnat ta’limiga ijodiy tashabbussiz yondashish mehnatning aqliy rivojlanish omiliga aylantirmaydi. Bilimlarni qo‘llashni talab qilmaydigan, tafakkurni faollashtirmaydigan mehnat faoliyati aqliy qobiliyatlarni o‘stirmaydi.

Mehnat ta’limi u yoki bu mehnat jarayonida belgilangan tartibda va harakatlar izchilligiga rioya qilish kerakligini muntazam tushuntirib borish bilan birga bo‘ladigan ko‘p marta mashq qilishlar natijasida tarkib topadi.

Boshang‘ich sinflarda mehnat ta’limiga tayyorlash dasturi bolalarni har tomonlama kamol toptirishga aqliy va jismoniy, axloqiy va estetik, iqtisodiy va ekologik bilimlarini shakllantirishga va tarbiyalashga qaratilgan bo‘lib o‘z oldiga quyidagi maqsadlarni qo‘yadi.

a) Bolada ishlab chiqarish faoliyati to‘g‘risidagi bilimlarni kengaytirish, mehnatsevarlik, mehnatga va mehnat kishilariga munosib munosabatni tarbiyalash;

b) Mehnat malakasi, mehnat madaniyati asoslarini, o‘z ishi va o‘rtoqlari ishini rejalashtirish va tashkil qilish malakalarini rivojlantirish.

Boshlang‘ich ta’limning mehnat fani dasturda quyidagi asosiy ish turi bor:

1. Qog‘oz va karton bilan ishlash.
2. Turli materiallar bilan ishlash.
3. Gazlama (tikish va bichish) bilan ishlash.
4. Texnikaga modellash.
5. Qishloq xo‘jaligi mehnati.

O‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish bo‘limi o‘quvchilarning o‘zlarining kiyim-kechaklariga va turar joylariga qarashni, nonushta, tushlik va kechki ovqat uchun dasturxon tuzashni o‘z ichiga oladi. Bu darslarni yil boshida o‘tkazish tavsiya etiladi, bundan maqsad o‘qituvchilarni va ota-onalarni yil davomida bolalarning olgan bilimlarini qanday qo‘llayot-

ganliklarini va sinfda navbatchilik qilganda o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, uyda ota-onalariga yordam berishlariga imkon berishdir.

Texnikaga oid mehnat bo'limi mehnatning quyidagi turlarini: qog'oz va karton bilan ishlash, mato bilan ishlash, turli xil materiallardan plastilin, tabiiy va neorganik materiallar somon, quritilgan barglar, patlar, chig'anoq, loy, qum, sement, yog'och, yumshoq sim, tunuka va boshqa materiallar bilan ishlashni o'z ichiga oladi.

Bolalarda buyumlarni yasash tartibi haqida, ya'ni yig'ish, ishlov berish to'g'risida, ishlatib ko'rish xato va kamchiliklarni yo'qotish haqida ish o'rnini tashkil qilish va boshqalar to'g'risida tasavvur hosil bo'ladi. Bu elementlarning barchasi keyinchalik modellar va texnikaviy o'yinchoqlar tayyorlashda qo'llaniladi, umumlashtiriladi, bolalarning ijodiy fikrini o'stiradi. To'plangan mehnat tajribasini tevarak-atrofdagi texnika bilan bog'lashlariga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligi mehnati bu darslarda o'quvchilar sinfdagi jonli tabiat burchagi va maktab tajriba hovlisida o'simliklarni o'stirishga, ko'paytirishga va parvarishlashga oid ishlar bilan shug'ullanadilar.

Mehnat ta'limi dasturi talablari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Buyumlarni kundalik uchun zarurligi.
2. Narsa-buyum yoki ishni bajarish jarayonida bolalarga berish mumkin bo'lgan dasturda ko'rsatilgan bilim va malakalarining mazmundorligi.
3. Barcha o'quvchilarni darsda band qilish imkoniyati.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Mehnat tarbiyasining maqsad va vazifalari» ni yoritib bering.
2. «Mehnat – mehnatning tagi rohat», «Mehnat qilsang yasharsan, katta-katta osharsan», «Mehnat bizni uch xil illatdan: zerikish, qusur, muhtojlikdan xalos etadi», «Inson mehnat yordamida kamol topadi», «Hayotda hech narsa mashaqqatli mehnatsiz qo'lga kiritilmaydi», «Ishlamaslik har doim lanjlikni keltirib chiqaradi, lanjlikdan keyin esa nogironlik keladi». Bu maqollarning mazmunini so'zlab bering.

XXXII bob. IQTISODIY TARBIYA

O'zbekiston rahbariyatining mustaqillikni e'lon qilgandan keyingi dastlabki qadamlaridan biri iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Bunga quyidagi tamoyillar asos qilib olindi:

1. Iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ta'siri ostida bo'lmasligi kerak. Bu iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerakligini bildiradi. Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarning mafkuradan xoli bo'lishini ta'minlash kerak.

2. Davlat bosh islohotchi sifatida namoyon bo'lishi darkor. U ustunlikni belgilashi, o'zgarishlar siyosatini ishlab chiqishi va izchillik bilan amalga oshirishi, jaholatparast va mutaassiblar qarshiligini bartaraf etishi lozim.

3. Qonunning ustuvorligi, qonunga rioya qilish. Bu demokratik yo'l bilan qabul qilingan yangi Konstitutsiyani va qonunlarni istisnosiz hamma kishi hurmat qilishi hamda ularga so'zsiz rioya qilishi kerakligini bildiradi.

4. Aholining demografik tuzilishini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish. Bozor munosabatlarining joriy etilishi aholini ijtimoiy himoya qilishga doir amaliy tadbirlarning o'tkazilishi bilan birga olib borilishi kerak. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan edi va shunday bo'lib qoladi.

5. Bozor iqtisodiyotiga o'tish puxta o'ylangan holda, bosqichma-bosqich, ob'ektiv iqtisodiy qonuniyatlar talablarini hisobga olib, o'tmishdagi «inqilobiy sakrashlar» siz, ya'ni evolyutsion yo'l bilan amalga oshirilishi kerak.

Bu tamoyillar yangilanish, rivojlanish va taraqqiyyotni o'z yo'liga asos qilib olgan bo'lib, o'tish davri konsepsiyasining asosiy konstruksiyasini hosil qiladi.

Tegishli shart-sharoitlar yaratilgan taqdirdagina bozor mexanizmlarini ishga tushirib yuborish mumkin. Bunday shart-sharoitlarga, avvalo quyidagilar kiradi:

a) mulkni nasionalizatsiya qilish, davlat tasarrufidan chiqarish va mulkchilikni xususiylashtirish siyosatini o'tkazish, mulkchilikning nodavlat shakllariga (xususiy mulk, aksionerlik mulki, jamoa,

kooperativ mulk va boshqalar) asoslangan yangidan tashkil etilayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash yo'li bilan aralash ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish;

b) narx-navoni bosqichma-bosqich liberallashtirish hisobiga sog'lom raqobat muhitini yaratish, monopoliyaga qarshi qattiq siyosat o'tkazish, davlat korxonalarining faoliyatini kommersializatsiyalash, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning (ularning iqtisodiy mas'uliyatliligi bilan birga) to'liq iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash;

c) korxonalar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalarini har tomonlama rivojlantirish, bozorlar (tovar, moliya, kapital, ish kuchi, texnologiya va boshqalar) ning sohaviy strukturali o'zgarishlarini amalga oshirish, bozor infratuzilmasini shakllantirish, bozor sharoitida ishlashga qodir bo'lgan malakali kadrlar tayyorlash;

d) aholini ijtimoiy himoya qilishning kuchli mexanizmini joriy qilish, huquqiy ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash. Madaniyatli, tartibga solinadigan bozorga o'tish mulkchilikning barcha shakllari plyuralizmiga, aralash ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishga asoslanadi.

Islohotlarning asosiy maqsadi mehnatkashlarga iqtisodiy erkinliklar berish va ma'murlarning tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash yo'li bilan fuqarolarning ishlab chiqarish kuchlarini ozod qilish. O'zbekiston aholisining ijodiy potensialidan, respublikaning tabiiy boyliklaridan maksimal foydalanish asosida respublika aholisi hayotining yuqori sifat jihatidan yangi darajasiga erishishdan iboratdir. Ichki siyosat negizi inson manfaatlariga yo'naltirilgan, mehnatni asoslashning kuchli mexanizmi va aholining ijtimoiy himoya qilinmagan qatlamlarini davlat tomonidan himoya qilinishiga asoslangan.

Yuqorida aytib o'tilgan maqsadlar, vazifalar, shuningdek talablar va ularni amalga oshirish shart-sharoitlari respublikamiz fuqarolari oldida birinchi bor paydo bo'layotgan ko'pgina aktual masalalarni o'z ichiga oladi. Bu masalalar yangi, ko'p jihatdan tushunarsiz bo'lgani holda ular ochib berish va tushuntirishni talab etadi. Busiz islohotlarning amalga oshirilishi har bir qadamda barcha darajadagi ijrochilarning (mahalliy hokimiyat organlaridan boshlab korxona, tashkilot va muassasa ishchi-xizmatchilarigacha) iqtisodiyotni o'zgartirishda o'z o'rnini topolmasligiga duch keladi. Islohotlarni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarishdagi ko'p sonli xatolar emas, balki ularning o'tkazilishiga qarshilik ana shu bilmaslik natijasi bo'lishi mumkin. Zero, har qanday qayta qurish kabi islohotlar ham barcha kuchlarni safarbar etishni talab etadi, xalq

xo'jaligini qayta tuzish uchun qo'shimcha sarf-xarajatlarni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning maqsadi, vazifalarini va uni o'tkazishga doir tadbirlarni tushuntirish vazifasi turli ixtisoslikdagi iqtisodchilar: xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha iqtisodchilar, makroekonomika, byudjet, moliya, soliq, sotsiologiya mutaxassislari, xalq xo'jaligi sohasidagi huquqshunoslarning zimmasiga tushadi. Shu bois ularni zudlik bilan tayyorlash zarur, chunki, islohotlar davom etadi va unga ommaning qo'llab-quvvatlashi kerak bo'ladi. Bunday sarflarni kengaytirishgina emas, balki uni sifat jihatidan mustahkamlash, yangi bilimlar bilan boyitish lozim.

Ma'muriy buyruqbozlik tizimidan jamiyat ishlarini demokratik boshqarishga o'tishni amalga oshirish uchun davlatning:

- yer va ko'chmas mulkka;
- ishlab chiqarish vositalariga;
- tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasidagi;
- mehnat munosabatlarini tartibga solish sohasidagi;
- moddiy ishlab chiqarish sohalarini boshqarish sohasidagi;
- ishlab chiqarish mahsulotlarini taqsimlash sohasidagi monopoliyasini yo'qotish kerak edi. Davlat monopoliyasini yo'qotish emas, balki bozor talablariga mos keladigan davlat mulki bazasida tashkil topgan yangi tashkiliy-huquqiy shakllardagi korxonalarni mustahkamlash zarur edi. Bu vazifa dasturli yondashuv asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan xususiylashtirish yordamida hal qilindi. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini boshqarish sohasida davlat monopoliyasi ularga rahbarlik qilgan vazirliklar va idoralarni yo'qotish hamda assotsiatsiya, korporatsiya, xolding, konsern timsolidagi xo'jalik sub'ektlarining sohaviy birlashmalarini tashkil etish yo'li bilan hal qilingan edi. Davlat monopoliyasini yo'qotish natijasida mamlakatga xususiy xo'jaliklarni boshqarish uchun keng ko'lamdagi iqtisodchilar kerak bo'ldi. Kichik va xususiy biznes sohasidagina 100 mingdan ortiq korxonalar paydo bo'lganligini aytishning o'zi kifoya. Bundan tashqari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar assotsiasiyalarida ham assotsiatsiya tarkibiga kiruvchi korxonalar ishni bozor metodlari bilan muvofiqlashtirish uchun yuqori malakali kadrlar kerak bo'ldi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'la liberalizatsiyalash bilan tugallandi. Bu esa katta iztiroblarsiz, turli xil kompensatsion fondlar barpo etish, bolalar nafaqalarini joriy qilish, minimal ish haqi, pensiya va stipendiyalarni doimo oshirib borish,

moddiy yordamga ehtiyoj sezganlarga mahalla qo'mitalari orqali yordam ko'rsatish bilan amalga oshiriladi.

Bozor munosabatlarining shakllanishini tegishli muhit bozor infrastruktarasisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bozor infrastrukturasi esa tovar, pul bozorlari va mehnat resurslari bozoridagi xo'jalik sub'ektlari o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlashga da'vat etilgan. Davlat buyurtmasining tugatilishi bilan tovar resurslarining markazlashtirilgan holda taqsimlanishiga mas'ul bo'lgan Gossnab va Gosplan strukturalari yo'q qilindi. Ularning o'rniga tovar-homashyo birjalari barpo etildi. Bular ko'pgina tadbirkorlik strukturalari – brokerlik va dillerlik idoralari, savdo uylari, vositachilik firmalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. «Kichik xususiylashtirish» dasturining amalga oshirilishi bilan savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari tarmog'i davlat tassarufidan chiqarildi, juda ko'plab vositachilik firmalari va korxonalari paydo bo'ldi.

1994-yildan boshlab kredit resurslari bozori faol ishlay boshladi. Turli xil sug'urta kompaniyalari ishi faollashdi, respublikaning davlat sug'urta tizimi qaytadan tashkil etildi, uning vazifalari tubdan o'zgartirildi. Aksionerlik jamiyatlari sifatida faoliyat ko'rsatuvchi 40 dan ortiq nodavlat sug'urta kompaniyalari yuzaga keldi. Siyosat va kommersiya xavflarini, bank va birja operatsiyalarini sug'urtalash jarayoni boshlandi.

Keskin demografik vaziyatda, respublika aholisining yillik o'sishi 2 foizdan ko'prog'ini tashkil etgan sharoitda, ishchi kuchining ortiqchaligi sezilmoqda, iqtisodning ayrim sohalarida yashirin ishsizlik mavjud. Bandlik xizmatining tashkil etilishi va kadrlarni qayta tayyorlash amalga oshirishga muvaffaq bo'lingan asosiy vazifalardan biri bo'ldi. Mehnat birjalarining keng tarmog'i tashkil etildi (u 240 dan ortiq punktlarni o'z ichiga oladi). Ishsizlarni ro'yxatga olish, ularni kasbi bo'yicha qayta tayyorlash mexanizmi yaratildi, ishsizlik bo'yicha nafaqa berish tizimi yo'lga qo'yildi.

«Konsauditinform» milliy agentligi tomonidan qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilariga va aksiyadorlar jamiyati auditiga xizmat ko'rsatish yuzasidan viloyat konsalting firmalari keng rivojlandi. Respublika buxgalterlar assotsiatsiyasi o'z ishini faollashtirdi. Ko'chmas mulk bozorini rivojlantirish uchun Respublika ko'chmas mulk birjasi, ko'chmas mulk va investitsiyalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy agentligi, xususiylashtirilayotgan korxonalar mulkini baholash bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasining Ekspert

markazi va uning viloyatlardagi filiallari ish boshladi. Yuqorida aytib o'tilgan bozor infrastrukturasi institutlarining har biri yangicha fikr yurituvchi iqtisodchi kadrlarga katta ehtiyoj sezadi.

Jahon xo'jaligiga qo'shilish O'zbekiston Prezidenti I.Karimov tomonidan bayon qilingan quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1) o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olishda milliy davlat manfaatlarining ustuvorligi;

2) teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

3)ideologik dunyoqarashlarga bog'liq bo'lmay, hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikning saqlanishiga sodiqlik;

4)xalqaro huquq normalarining davlatning ichki huquq normalaridan ustunligi;

5)ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida tashqi aloqalarni rivojlantirish.

Jahon xo'jaligiga jalb qilinishi tufayli O'zbekiston avtomobil ishlab chiqaradigan davlatlar qatoridan joy oldi, mahalliy sanoat qayta ishlaydigan paxta tolasining ulushi bir necha marta oshdi, mis, nodir metallar, qiyin eriydigan materiallar, oltin va zargarlik buyumlari ishlab chiqarishni ko'paytirdi, asl vinolar eksportini kengaytirdi. Neft va gaz konlarini, birinchi navbatda Sho'rtan va Muborak konlarini o'zlashtirish sur'atlarining tezlashtirilishi va Buxoro neftni qayta ishlash kompleksining qurilishi tufayli mamlakatning energetik mustaqilligini ta'minlashga hamda uning oltin valyuta zaxiralarini tejashga muvaffaq bo'lindi.

Eksport va import yuklarining tashish masofalari va tashish muddatlarini keskin kamaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov tashabbusi bilan Qozog'iston va Markaziy Osiyo Respublikalari, Buyuk Ipak yo'liga amal qilib, birgalikda G'arbda yangi temiryo'l qurdilar («TRASEKA» loyihasi). Shunday qilib, O'zbekistonning jahon xo'jaligiga qo'shilishi o'ylangan holda, bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda, mamlakat esa jahon xo'jaligiga qo'shilishidan naf ko'rmoqda. Biroq respublikaning jahon xo'jaligiga qo'shilishdan ko'riladigan foydadan to'g'ri va samarali foydalanish uchun yangicha fikrlaydigan, ong-bilim doirasi keng iqtisodchi kadrlar kerak.

Iqtisodiyot sohasidagi kadrlarga bo'lgan ehtiyojni tavsiflovchi lavhalarning har biri kadrlarga ommaviy ravishda iqtisodiy ta'lim va

tarbiya berish zarurligini yaqqol ko'rsatdi. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» asarida bugungi kunda ko'lami tobora kengayib va chuqurlashib borayotgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qarshi choralar ishlab chiqilib, uning asosiy vazifalaridan biri «Qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish»[1] zarurligi ta'kidlanganligi fikrimizning yaqqol ifodasidir.

Bunday vazifa uzluksiz ta'lim tuzimida katta mas'uliyat yuklaydi va uni hal etishni oiladan boshlash zarur.

Iqtisodiy tarbiya – o'quvchilarning iqtisodiy ongini shakllantirishga qaratilgan, uyushgan (tashkil etilgan) pedagogik faoliyat, maxsus o'ylangan ish tizimidir. Uni amalga oshirish jarayonida o'quvchilar tartibli va samarali iqtisodiyot haqida, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish to'g'risida, ishlab chiqarish munosabatlari haqida, amaldagi xo'jalik mexanizmi to'g'risida tushuncha va tasavvurlar majmuini o'zlashtirib oladilar. Iqtisodiy tarbiya iqtisodiy tafakkurning rivojlanishini iqtisodiy faoliyat natijasida hosil bo'ladigan axloqiy va ishchanlik fazilatlarining, ijtimoiy faollikning, tadbirkorlikning, tashabbuskorlikning, ijtimoiy mulkka tejamkorlik bilan, halol munosabatning shakllanishini ta'minlaydi. Shu asosda yuqori rentabellikka, jihozlar va texnologiyani yangilashga, ratsionalizatorlik va ixtirochilikka, mahsulot sifatini yaxshilashga va pirovard natijada, shaxsiy muvaffaqiyat va farovonlikka intilish tarkib topadi.

Hozirgi kunda bozor maktabdan iqtisodiy tafakkuri rivojlangan, uzluksiz rivojlanib va takomillashib borayotgan bozor munosabatlari sharoitidagi amaliy faollikka tayyorlangan shaxsni tarbiyalashni talab etadi. Agar avval iqtisodiy muammolar sun'iy ravishda o'quvchidan uzoqlashtirilgan va u amaliy faoliyati boshlanguncha ulardan chetda qolayotgan bo'lsa, endi hayotning o'zi boshlang'ich sinflardanoq o'quvchining ehtiyojlar nimaligini, ularni qondirish nima bilan cheklanganligini, tanlab olish doimo cheklangan bir paytda qanday qilib tanlashni bilish talab etiladi. O'quvchi pulning vazifasini, oila va maktab byudjeti strukturasini, tovarlar narxi qanday shakllanishi va ularning nimalarga bog'liq bo'lishini, boylikning qanday shakllanishi va uning manbalari nimalardan iboratligini va hokazolarni aniq tasavvur qilishi lozim.

Ammo, ilmiy-texnika taraqqiyoti nuqtayi nazaridan, hozirgi kunda maktab yoshlarni kasbiy tayyorgarligini tashkil etishning eskirib qolgan

[1] I.A.Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: «O'zbekiston». 2009. 34-bet.

shakl va metodlariga tayanadi. U ta'limni ishlab chiqarish mehnati bilan qo'shib olib borishda, juda sodda, ba'zan xonaki maktab xo'jaligiga asoslanadi. Keskinlashib borayotgan qarama-qarshiliklar maktab yoshlari orasida salbiy hodisalar: siyqa mazmunli va sodda mehnat bilan bog'liq ishlarni bajarishni istamaslik, dangasalik va mehnatga beparvo bo'lish, pala-partishlik, o'ta intizomsizlik, mehnatning yomon tashkil etilishi va mehnat unumdorligining pastligiga odatlanish kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning maqsadi yosh avlodni mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarda ongli va iqtisodiy savodli ishtirok etishga tayyorlashdan iborat. Bu esa islohotlarning o'tkazilishini ancha tezlashtiradi, iqtisodiyotni o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarni qisqartiradi. Iqtisodiy ta'lim o'quvchiga ehtiyoj turlari va ularni qondirish manbalari haqida, tanlash zarurligi to'g'risida, inson va jamiyat hayotida pulning roli haqida, daromadlarning manbayi va oila sarf-xarajatlari strukturasi to'g'risida tushunchalar berish (tasavvur hosil qilishi) kerak.

O'quvchining tovarlarga va xizmatlar haqidagi, ularni qanday hosil bo'lishi, ishlab chiqaruvchining munosabatlari, savdo tashkiloti va iste'molchi to'g'risidagi, mulkning nima ekanligi haqidagi bilimlari yuqorida aytib o'tilgan tasavvur (tushuncha) larga asoslanishi kerak. O'quvchini ko'p darajali iqtisodiyot: maktab va uy xo'jaligi, yordamchi xo'jalik, korxona, regional xo'jalik va mamlakat iqtisodiyoti olamiga olib kirishi lozim. Uni o'z oilasining ehtiyojlarini, shu jumladan o'z ehtiyojlarini tahlil qilishga, ulardan birinchilari – hayotiy muhimlarini ajratib ko'rsatishga, oila ehtiyojlarini qondirishda oila byudjeti imkoniyatlarini aniqlashga o'rgatish kerak. Unga o'z pullaridan qanday qilib yaxshiroq foydalanish, do'kondan eng oddiy narsalar xarid qilish haqida gapirib berish, ehtiyojlarni qondirishda mehnatning ahamiyatini tushuntirish lozim. Jamiyatning yacheykasi sifatida oilaning stabil-lashuvi, ommaning islohotlarni tushunishi va qo'llab-quvvatlashi, iqtisodiy o'zgarishlar samaradorligini oshirish oldiga qo'yilgan maqsadga erishishning muhim natijasidir.

Iqtisodiy tarbiya insonni iqtisodiy faoliyatga tayyorlashga, uni jamiyatimiz iqtisodiy hayotida ishtirok etishga, respublikaning tirishqoq, serg'ayrat fuqarolarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. U o'quvchilar ongida jamiyatni rivojlantirishning iqtisodiy qonuniyatlari haqida aniq tasavvurlar shakllanishini va shular asosida unda kundalik hayotida zarur bo'ladigan iqtisodiy bilimlar tarkib topishini ta'minlashi kerak.

Iqtisodiy tarbiya kishida hayotimizdagi ko'pgina kundalik muammolarni hal etishga bo'lgan qarashi o'zgartiradi. Lekin afsuski, kundalik hayotda jamiyat va davlat mablag'laridan maqsadga muvofiq bo'lmagan holda foydalanilishiga oid ko'plab misollar topish mumkin. Ularni kamaytirish uchun barcha fuqarolarga, «kichiklardan-kattalargacha» hayotda paydo bo'ladigan iqtisodiy muammolarni hal qilishga progmatik, nostandart yondoshuv kerak. Buning uchun esa yangi iqtisodiy tafakkurni yaratish talab etiladi. Maktabda olib boriladigan iqtisodiy ta'lim va tarbiya ishlari aynan shu maqsadga xizmat qilishi lozim.

Iqtisodiy tarbiyada statistika ma'lumotlaridan mohirlik bilan foydalanish kerak. Bugungi kunda olib borilayotgan islohotlarning muhim va BMT tomonidan yuqori baholanadigan natijalari yetarlicha tushuntirib borilmoqda. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- uy-joy muammosining hal etilishi;
- turar joylarning hamma yerda gazlashtirilishi;
- shahar tipidagi qishloq va ovullarda aholini vodoprovod suvi bilan ta'minlash;
- ko'p sonli zamonaviy litsey va kollejlarni ishga tushurish va 12 yillik umumiy ta'lim tizimga o'tish;
- mamlakatning transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish, Qirg'iziston va Xitoy orqali avtomobil yo'li, Turkmaniston va Eron orqali temir yo'l barpo etib, Fors qo'ltig'iga, shuningdek, Gruziya portiga chiqish va hokazo.

Shunday qilib, bizda gapirish mumkin bo'lgan muvaffaqiyatlar bor, ammo shu bilan birga kamchiliklar va hal etilmagan muammolarni ham unutmaslik kerak. Bunda tinglovchilarda islohotlarning muvaffaqiyatiga ishonch va ularni o'z mehnati bilan qo'llab-quvvatlash istagini uyg'otish lozim.

Iqtisodiy tarbayaning asosiy maqsadiga bir qator vazifalarni hal etish natijasida erishish mumkin. Bu vazifalarning asosiylari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarda iqtisodiy ongni izchillik bilan rivojlantirib borish;
- oqilona ehtiyojlarni, ularni moddiy imkoniyatlar bilan taqqoslash qobiliyatini shakllantirish, bolalarda o'z ehtiyojlarini to'laroq qondirishga bo'lgan izlanishlarda mehnatga yo'nalganlikni tarbiyalash;
- kasb tanlashga ongli munosabatda bo'lish, tejamkorlik, rejalilik, omilkorlik, ishchanlik, xo'jalikni tejab-tergab olib borish kabi sifatlarni tarbiyalash;

- o'quvchilarni iqtisodiy tahlil qilish malaka va ko'nikmalari bilan qurollantirish, tejamkorlik va iqtisod qilish odatlarini tarbiyalash, aqliy va jismoniy mehnat madaniyatini shakllantirish, mehnatni ilmiy tashkil etish asoslarini egallab olish;

- mas'uliyatsizlikka, mehnatdagi tartibsizlikka, bekorchilikka, boqimandalik kayfiyatlariga, xo'jasizlikka, isrofgarchilikka, beparvolikka murosasiz munosabatda bo'lish hissini tarbiyalash va hokazo.

Iqtisodiy ta'lim va tarbiya o'quvchilarga tevarak-atrofimizdagi iqtisodiyot olam haqidagi bilimlarni tishuntirib berishi kerak. Buning uchun maktab iqtisodiyot darsligi iqtisod nimani o'rganadi? Iqtisodiy fanlar strukturasi qanday? Iqtisodni bilish kishiga nimalarni beradi? Maktabda iqtisodni o'rganish zarurligi nimalardan iborat? Mamlakatning bozor munosabatlariga o'tishida va har bir o'quvchining bozor muhitidagi bo'lajak hayot sharoitlarida va ishida iqtisodiy bilimlarning roli nimalardan iborat? degan savollarni yoritib berishi kerak.

Iqtisod insoniyatning ibtidoiy davrlarida tovar ayriboshlashning paydo bo'lishidan boshlab tarixiy nuqtayi nazaridan ochib berilishi kerak. Qanday qilib tovar ayriboshlashning rivojlanishi bozor strukturalari: ochiq va yopiq bozor, ko'tarib yurib sotish, do'konlar, yarmarka va birjalarga olib kelganligini ko'rsatib berish lozim. Modomiki bozor ayriboshlashning ibtidoiy shakllari hanuzgacha takomillashtirilgan ko'rinishda saqlanib qolgan ekan, o'quvchi tovar ayriboshlashning qadimgi shakli elementlaridan bozor infrastrukturasining zamonaviy tartibotlariga o'tishni yaxshiroq eslab qoladi.

O'quvchilarga bozordagi o'yin qoidalarini tushuntirish va uning ishtirokchilari rolini ochib berish keyingi qadamlardan bo'lishi kerak. Bozor ishtirokchilari esa quyidagilardir:

- iste'molchilar uchun tovar yaratuvchi tadbirkorlar;

- tovar ishlab chiqarish uchun yollanadigan erkin ishchi kuchi, ishlab chiqarish vositalari sotib olinadigan kapital;

- bozor infrastrukturasi – banklar, birjalar, sug'urta kompaniyalari, advokatlik idoralari va hokazo;

- bozor qoidalari va erkinliklarining himoyasini, monopoliyaga qarshi qonunchilikni joriy etish va erkin raqobatni rivojlantirish bilan ta'minlovchi davlatdir.

Shundan keyin oila byudjetini ochib berish kerak. O'quvchilarga oila daromadlari qanday hosil bo'lishini, ularning tarkibi va tuzilishi: ish haqi, pensiya, stipendiya, yordam pullari, tasodifiy daromadlar haqida gapirib berish lozim. Ularga, shuningdek, ota-onalarning jismoniy va

intellektual kuch-g'ayrat sarflashi: kasblarni birga qo'shib olib borish, qo'shimcha vazifada ishlash, ish vaqtidan tashqari vaqtda ishlash, mavsumiy, vaqtinchalik ishlar, individual mehnat faoliyati evaziga vujudga keladigan qo'shimcha ish haqlari to'g'risida tushuncha berish zarur. Bundan tashqari, ularga yordamchi xo'jalik, dala hovlidagi ishlar, meva va sabzavotlarni qayta ishlash, xalq hunarmandchiligi buyumlari tayyorlab sotish natijasida kelib chiqadigan qo'shimcha daromadlarni (bularga ish vaqtidan tashqari bajariladigan og'ir mehnat tufayli erishiladi) ko'rsatib berish lozim. Asosiy vazifa – o'quvchiga oilaning yashash manbalari mehnat va faqat mehnat bilan yaratilishi va bolalarning tobora ortib borayotgan talablarini qondirish uchun ota-onalar keladigan ortiqcha, salomatliklarini yo'qotish xavfi bilan, ishlashlarini tushuntirishdan iborat.

Bilimlarning navbatdagi bo'limi oilaning sarf-xarajatlari strukturasini ochib berish kerak:

- kundalik xarajatlar tarkibini: ovqatlanish, kiyim-bosh va poyabzal, transport, kvartira haqi, kommunal, maishiy va boshqa pullik xizmatlar;
- bir yo'la qilinadigan xarajatlar tarkibini: uzoq vaqt foydalaniladigan buyumlar (uy, dala hovli, kvartira, transport vositasi, murakkab uy-ro'zg'or texnikasi, mebel, sanitariya texnikasi, gaz plitasi va hokazo), uy anjomlari sotib olish, soliqlarni to'lash.

O'quvchilar daromadlar va xarajatlar haqidagi bilimlarni o'zlashtirgach, oila budjetini rejalashtirish masalalarini o'rganishga kirishishlari mumkin. Aynan shu bosqichda har bir o'quvchi qimmatbaho buyumlar sotib olishga bo'lgan o'z talablarining oila budjetiga mos kelish-kelmasligini anglashi va me'yoridan ortiq talablaridan ixtiyoriy ravishda voz kechishi mumkin. Shunday qilib, iqtisodiy tarbiya oilada ongli munosabatlar va o'quvchilar ehtiyojlarini to'g'ri shakllantirish shakliga aylanadi.

Navbatdagi bo'lim mehnat shakllari – daromad manbalariga bag'ishlangan bo'lishi kerak:

- korxona, muassasa yoki tashkilotdagi ijtimoiy mehnat;
- kichikroq korxonadagi kooperativ mehnat;
- xilma-xil ko'rinishdagi individual mehnat. O'quvchilarga tegishli mehnat turlari:
- tovarlar ishlab chiqaruvchi, turli xil ishlarni bajaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonadagi ishlab chiqarish mehnati;
- hokimiyat organlaridagi, fan, madaniyati, san'at, maorif, sog'liqni saqlash sohasidagi boshqaruv mehnati haqida umumiy tasavvur hosil

qilish lozim. Mehnat turlari haqida axborot berishda ulardan har birining zarurligi to'g'risida izohlar ham berib borish kerak.

Shundan so'ng oddiy va murakkab mehnat shakllarini ko'rsatib (ochib) berish lozim. Oddiy mehnat tarixan xalq hunarmandchiligi sohasida, murakkab mehnat esa sanoatning qayta ishlash sohalarida paydo bo'lgan. Mehnatning barcha shakllari va turlari bir-biriga bog'liq va o'zaro aloqada ekanligini, murakkab mehnat bilan oddiy mehnat yagona pul o'lchovi orqali qanday qilib bir-biriga taqqoslanishini ko'rsatish kerak. So'ngra bu taqqoslash bozor iqtisodiyoti sharoitlarida mehnatga haq to'lashda maoshlar ta'rif setkasida qanday hisobga olinishini konkret misollarda ochib berish lozim.

Keyingi bo'lim mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda, tovarlar va xizmatlar bozorini to'ldirishda va bandlikni ta'minlashda kichik va o'rta biznesning rolini ochib berishi kerak.

Yakunlovchi bosqichda zamonaviy iqtisodiyotning resurslarni sarflash ko'lamini ochib berish, qayta tiklanadigan va qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar haqida, resurslarni saqlashning jahon va mamlakatimiz tajribasi to'g'risida hikoya qilish zarur. Va nihoyat, shaxsiy buyumlarga, kanselyariya tovarlariga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish, xaridlarni to'g'ri tanlash yo'li bilan uy xo'jaligida resurslarni saqlash masalalarini ochib berish kerak.

O'quvchilar ongida iqtisodiy ta'limning asosiy tushunchalarini shakllantirish

Sivilizatsiyaning ming yillik tajribasi shuni ko'rsatadiki, xususiy mulkchilikni keng rivojlantirmay turib xo'jalikni samarali boshqarib bo'lmaydi. Sharqiy Yevropa, Xitoy, Janubi-Sharqiy Osiyo, Afrikaning bir qator mamlakatlarida va Kubada jamiyat hayotini huquqsiz (ya'ni xususiy mulkchiliksiz) yo'lga qo'yishga bo'lgan turli urinish-lar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Mana shuning uchun ham O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar yo'liga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida respublika aholisining eng muhim iqtisodiy huquqi – mulk huquqi e'lon qilingan. Davlat iqtisodiy faoliyatni, tadbirkorlikni, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy himoyasini kafolatlaydi. Har bir mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni boshqaradi.

Lekin mulkdor yuqorida aytib o'tilgan mulk huquqidan samarali foydalana olishi uchun u iqtisodiy bilim asoslarini yaxshi bilishi, o'z mablag'laridan foydalanishning turli variantlarini tuza olishi va amalga oshirish uchun eng yaxshi variantni tanlashi lozim. Buning uchun, o'z

navbatida, matematikani yaxshi bilish kerak. Chunki matematika iqtisodiyot bilan chambarchas bog'langan. Bunda iqtisod matematika oldiga inson hayotining kundalik va istiqboldagi dolzarb vazifalarni qo'yish kerakligini nazarda tutish juda muhimdir. Shu bois matematikani hayot bilan chambarchas bog'liq holda o'qitish kerak. Shunda o'quvchi maktabda matematikani tushunmasdan yodlamaydi, balki uni o'zining kundalik va bo'lg'usi vazifalarni hal etish asbobi deb biladi.

G'arbda bu vazifa allaqachon hal etilgan va shu holicha u muayyan vazifa hisoblanmaydi, u haqda yozmaydilar ham, gapirmaydilar ham. U jamiyat hayoti va oila tarzining ajralmas qismiga aylangan. Hamma bolalar, kichik maktab yoshidan boshlab, o'z oilasining moddiy ahvoliga qaramay, bo'sh vaqtlarida gazeta sotish, kafe va restoranlarda idish-tovoq yuvish va boshqa osonroq ishlarda ishlab biroz pul topadilar. AQSH da hatto balog'at yoshining odatiy standarti qaror topgan. Unga ko'ra balog'at yoshi pasport olgandan keyin emas, balki yetarlicha pul ishlab topgandan keyin boshlanadi. Shunda u pasport olishi bilan Yevropa hayoti bilan tanishish uchun u yerga borib oladi. Bunday maqsadga erishish uchun o'quvchilar boshlang'ich sinflardanoq shaxsiy budjetlarini olib boradilar. O'zlarining barcha daromadlarini hisobga oladilar, xarajatlarni planlashtiradilar va nazarda tutadilar, pullarini bankda saqlaydilar, kassaga qo'ygan pullarining bank foizlari hisobiga ortishini e'tiborga oladilar, o'z jamg'armalarini joylashtirish uchun ishonchli yoki foiz stavkalari yuqori bo'lgan banklarni tanlaydilar.

Ba'zan o'quvchilar e'tiborli korxonalarning aksiyalarini sotib oladilar, aksioner sifatida aksiyadorlik jamiyatining ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyati to'g'risidagi yillik hisobotlarni oladilar va jamiyatning eng muhim ko'rsatkichlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Ular o'z aksiyalari bo'yicha dividend olganlarida uni boshqa aksiyadorlar jamiyati to'lagan dividendlar bilan taqqoslaydilar va ulardan yaxshilarini aniqlashga harakat qiladilar. Yuqori sinflarda ular endi mavjud aksiyalarini sotadilar, boshqalarini sotib oladilar, istiqbolda aksiyalar kursini va ularning daromadliligini oldindan bilishga urinib ko'radilar. Pirovard natijada esa, o'zlari mustaqil ravishda iqtisodiy ta'lim va tarbiya sohasida olgan bilimlari samarasini ko'radilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'quvchilar uchun iqtisodiy tushunchalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: Iqtisodiy ong, iqtisodiy tarbiya, iqtisodiy ta'lim, iqtisodiy munosabatlar, iqtisodiy rag'batlantirish, xo'jalik tizimi, iqtisodiy aloqalar, iqti-sodiy

integratsiya, ishlab chiqarish dasturi, korxonani rivojlantirishning biznes-plani, investitsiyalar, ishlab chiqarishni tashkil etish, tadbirkor – xo'jalik yurituvchi subekt, ish o'rni, inson – iqtisod subekti, yangi texnologiyalar. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tushunchalarni bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda idrok qilish oson bo'lishi uchun o'quv materialini yuqoridan pastga sxemasi bo'yicha tuzish maqsadga muvofiqdir:

- hayot va ish uchun zarur bo'lgan hamma narsalarni yetkazib beruvchi mamlakatning ijtimoiy xo'jaligi;
- regional xo'jalik – mahalliy xomashyo va mehnat resurslari manbayi;
- xo'jalik yurituvchi subektlarning sohaviy birlashmalari, ular birlashma tarkibiga kiruvchi korxonalar ishini muvofiqlashtiradi;
- korxona – moddiy ishlab chiqarish va xizmatlar sohasining asosiy ishlab chiqarish yacheykasi.

O'quv materialiga kiritiladigan barcha tushunchalar aniq, mazkur dars o'tayotgan vaqtga kelib o'quvchilar ongida shakllangan lug'at doirasida bayon qilinishi, o'quvchining fikrlari iqtisodiyotga kirib boradigan asosiy sohalarni qamrab olishi kerak.

O'quvchilar iqtisodiy ongining qaror topishi ularda iqtisodiy tushunchalar tizimini shakllantirishni, ularning jamiyatni iqtisodiy rivojlantirish qonuniyatlarini, iqtisod, ishlab chiqarishni tashkil etishga doir umumiy ma'lumotlarni o'zlashtirib olishini, ularda fikrlash operatsiyalari (tahlil, sintez qilish, umumlashtirish va boshqalar) ni rivojlantiradi va keyinchalik eng oddiy iqtisodiy tahlil qilish ko'nikma va malakalarini tarkib toptirishni nazarda tutadi. Shu sababli boshlang'ich sinflardanoq matematika darslarida iqtisodiy tarbiya elementlarini oshirib borish lozim. Buning uchun bolalarni oila budjeti asoslariga o'rgatish kerak. Shunda ular turli xil oila xarajatlari, oila a'zolari daromadi (ish haqi, pensiya, stipendiya, yordam puli va boshqalar)ning qanday manbalar hisobiga qoplanishini bilib oladilar. Bolalarni budjetning raqamlaridagi ifodasi bilan tanishtirish, oilaning ovqatlanish, kiyim-bosh, poyabzal, kommunal xizmatlar, o'yin-kulgi, sayr-tamosha va hokazolar uchun bo'ladigan xarajatlarni misollar bilan tushuntirish kerak. Shundan keyin o'quvchining shaxsiy budjetini misol qilib ko'rsatish kerak: ota-onalari unga maktabda ovqatlanishga, o'yin-kulgilarga necha so'm berishi, ularni qanday sarflashi. Bolalarni daromad va xarajatlarni taqsimlashga o'rgatish, jamg'armalardan qanday foydalanish mumkinligini ularga gapirib berish lozim.

Shundan so'ng o'quvchilarga ishlab chiqarish xarajatlari va ularning turlari haqida oddiy tushunchalar berish kerak. Ularga qo'shimcha ishlab chiqarish yoki uy xo'jaligini yuritishni, har qanday faoliyat xarajatlar bilan bog'liqligini eng oddiy misollarda tushuntirish zarur. Biror-bir ishni bajarish, tovar ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish uchun bir qancha resurslar sarflash lozimligini tushuntirish kerak.

Resurslar esa narxi va sifatiga ko'ra turlicha bo'ladi. Shuning uchun matematik hisoblash va taqqoslashlarga asoslanib ulardan birini tanlashga to'g'ri keladi. Bunday tushuntirishlar bolalarga ularning maktabda o'qish yillarida qatnashishi mumkin bo'lgan oddiy biznes turlarini tushunib olishlariga yordam beradi.

Ehtiyojlar insonning xulq-atvori va rivojlanishining ichki manbalaridir. Binobarin, tarbiya birinchi navbatda ehtiyojlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Insonda axloqiy jihatdan o'zini oqlagan, oqilona ehtiyojlar tarbiyalanishi lozim. Zero ular oila, maktab, jamiyatning moddiy imkoniyatlari bilan solishtirilishi va mehnat faoliyatida qondirilishi kerak. Bolalarni shunday fikrga olib kelish kerakki, ular hayotda biz doimo turli xil buyumlar to'plamidan yaxshisini, o'zimizga mosrog'ini tanlab olishimizga to'g'ri kelishini (u shaxsiy iste'molimiz uchun yoki uy xo'jaligi ehtiyojlari, yoki ishlab chiqarish ehtiyoji uchun kerakligidan qat'iy nazar) bilsinlar. Tanlash uchun esa dastlab sotib olinadigan buyumlarni o'zaro taqqoslash zarur. Taqqoslash uchun miqdor va sifat ko'rsatkichlari kerak bo'ladi. O'lchashga taalluqli hamma narsa esa matematika bilan bog'liq. Demak, bolalarga matematikani bilmasdan turib o'lchash, taqqoslash, to'g'ri tanlash mumkin emasligini tushuntirish lozim.

Tanlash olamining juda ham rang-barangligini ochib berish kerak. Bozorda, magazinda biz eng yaxshi mahsulot va tovarlarni biz uchun ma'qul yoki arzon baholarda olish uchun tanlaymiz. Shahar transporti bekatida biz nima yaxshiligini hisoblaymiz: marshrutli taksida borish, ko'proq haq to'lash, uyga tezroq yetib borish va biror-bir foydali ishni qilish yoki avtobusni kutish, odam to'la, tiqilinch salonda ketish, uyga kechroq borish va belgilangan ishni qilishga ulgurmaslik, ammo tejalgan pullarga saqich, sarabodroq sotib olish yaxshimi. Temir yo'l yoki aviatsiya kassa yonida biz qulaylik darajasini, yo'lda bo'lish vaqtini va yo'lda bo'lmagan vaqtda yo'l xarajatlarini hisobga olamiz va bizni qanoatlantiradigan narxdagi chipta tanlaymiz.

Shunday ekan, bolalarga tanlash hayotimizning doimiy hamrohi ekanligi hamda u matematik hisob-kitoblar yordamida amalga

oshiriladigan iqtisodiy mulohazalar va tanlashlarga asoslanishi haqida tushuncha berish kerak. Matematikani bilmay turib doimo nimalarnidir oz-ozdan yo'qotishimiz mumkin, lekin bir yil ichida bu yo'qotishlar sezilarli summani tashkil etadi. Vaholanki, bu pulga o'ziga yoki o'z oilasiga birorta kerakli narsani sotib olish mumkin bo'lardi. Shunday ekan, iqtisodni matematika bilan uyg'un holda bilmaslik har qanday kishi uchun zararlidir. Chunki u doimo o'zi uchun kerakli puli, vaqtini yo'qotadi, yaxshi imkoniyatlarni boy beradi. Iqtisod bilan matematikani yaxshi bilish hayotga to'g'ri tayyorlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, iqtisodiy tarbiya jarayonida bolalarda maqsadga muvofiq ravishda mehnat qilish, mehnat unumdorligini oshirishga intilish, o'zi va jamoa mehnatiga, ish vaqti sarfiga nisbatan tejamkor, rejali bo'lish ehtiyojini shakllantirish muhimdir. Iqtisodiy tarbiya ishlab chiqarish qurollariga, mehnat predmeti va jarayoniga ongli munosabatning paydo bo'lishiga yordam beradi.

Maktabda tejamkorlik, ehtiyotkorlik ko'nikmalari va odatlarini avvalo o'quvchilarning vaqt budjetiga, shaxsiy buyumlari (kiyim-bosh, maktab anjomlari) ga va bular asosida umuman ijtimoiy mulkka nisbatan shakllanadi. Bunda faqat malakani emas, balki ehtiyojiga qarab ish ko'rish odatini ham tarkib toptirish muhimdir.

Tejamkorlik va omilkorlik munosabati mehnatdagi mas'uliyatsizlik faktlariga murosasizlik bilan birgalikda jamoat mulkini orttirishga olib keladi. Tarbiyada bu ikki vazifa bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lishi kerak.

Iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning mazmuni quyidagi masalalarni o'z ichiga olishi kerak:

- iqtisodiy rivojlantirishning o'zbek modeli va jamiyatni yanada takomillashtirishda uning ahamiyati;
- O'zbekistonda bozor munosabatlarini shakllantirishda davlatning roli;
- O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy tamoyillari;
- O 'zbekiston davlat qurilishi va iqtisodiyotini isloh qilishning barcha dasturlari uchun o'zak bo'lgan bosh tamoyillari;
- O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga kirishi zarurligi va uning vazifalari;
- O'zbekiston davlat tuzilishining milliy shakliga, jamiyat ishlarini demokratik boshqaruviga o'tishining mustaqil yo'li;
- barqarorlik tushunchasi, uning asosiy belgilari, barqarorlikni

ta'minlash omillari;

- O'zbekistonda narxlarni liberalizatsiyalash va bozor infrastrukturasining shakllana boshlashi;

- O'zbekiston Respublikasida samarali sohaviy ishlab chiqarishni shakllantirish yo'llari va yo'nalishlari.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Iqtisodiy tarbiyani siz qanday tushunasiz, aytib bering.
2. Iqtisodiy ta'lim va tarbiya berish maqsadi hamda vazifalari haqida misollar asosida so'zlab bering.
3. Iqtisodiy ta'limning asosiy tushunchalari to'g'risida nimalarni gapira bera olasiz?

XXXIII bob. O'QUVCHILARDA FUQAROLIK TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida shakllanayotgan milliy istiqlol g'oyalari fuqarolarni Respublika Konstitutsiyasida e'tirof etilgan insonparvarlik, demokratik, huquqiy davlat va jamiyatni barpo etishdek ezgu maqsad atrofida birlashtirishga xizmat qiladi. Har bir fuqaroning ijtimoiy-siyosiy, faolligini yuzaga keltirish, fuqarolik (huquqiy) madaniyatini qaror toptirish-fuqarolik (huquqiy) jamiyatning asosiy talabi sanalaldi.

Davrning ushbu o'ta dolzarb talabi mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan qabul qilingan qator qonun va qarorlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari mazmunida o'zining yorqin ifodasini topdi. Ijtimoiy tarbiyayaing samarali, izchil tizimini yaratish, jamiyatda fuqarolik (huquqiy) madaniyatni shakllantirish muammolarining ijobiy hal etilishi jamiyat ijtimoiy hayoti uchun muhim ahamiyatga egadir. Ijtimoiy hayotda fuqarolik madaniyatining shakllanishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni vujudga keltirish: bir tomondan, jamiyat manfaatlari uchun; ikkinchi tomondan, shaxs (fuqaro) manfaatlariga to'la mos keladi. Shu sababli respublika mustaqilligi sharoitida ijtimoiy ta'lim-tarbiyani tashkil etish mazmunini tubdan yangilash zaruriyati yuzaga keladi. Ijtimoiy tarbiyani keng ko'lamda (kompleks) tashkil etish bugungi kunning talabi bo'lib qolmoqda.

O'z fuqarolariga ega bo'lish har bir davlatning zarur va muhim belgisi sanaladi. Huquqiy o'rni qonun yo'li bilan kafolatlanadigan shaxsning davlat ichkarisida yoki tashqarisida bo'lishidan qat'i nazar, ma'lum bir davlatga qarashli holatiga fuqarolik deyiladi. Shunday huquqqa ega shaxs fuqaro deb ataladi. O'zbekiston fuqarosi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan tegishli qoidalarda belgilangan huquqlardan foydalana oladi, qonunlarda ko'rsatib o'tilgan burchlarni bajaradi.

Fuqarolikning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar:

- muayyan davlat a'zosi ekanligini his etish, shaxs taqdiri davlat va jamiyat xayoti bilan uzviy chambarchas bog'liq ekanligini tushunib yetish;

- xalq, davlat oldidagi fuqarolik huquq va burchlarini qonunchilik asosida bilish, ularga so'zsiz, qat'iy amal qilish;

- o'z xalqi, davlati o'tmishiga hurmat tuyg'usini qaror toptirish, shaxsiy manfaatlardan respublika manfaatlarini ustun qo'ya bilish, xalq, Vatan ravnaqi istiqboli uchun kurashishga, yurt tinchligini himoya qilishga va asrab-avaylashga tayyor turish;

- davlat ramzlariga cheksiz muhabbatni qaror toptirish, uning muhofazasi uchun tayyorgarlik, davlat ramzlarining millat, xalq or-nomusi, sha'ni, qadr-qimmati ekanligini anglash;

- ijtimoiy-siyosiy onglilik, ijtimoiy faollik, davlatning ichki va xalqaro siyosati qoidalarini tushunish va idrok qilish;

- milliy va umuminsoniy axloq hamda xulq me'yorlarinnng buzilishiga nisbatan murosasiz kurashish kabilar kiradi.

Jamiyat tomonidan qonunchilik yo'li bilan belgilangan talab fuqaro xulqini baholash, xatti-harakatlar mohiyatini tahlil qilish uchun mezon bo'lib xizmat qiladi. Ana shu talablarga muvofiq fuqaroning xulq-atvoridagi ayrim ko'rinishlar, harakatlar yoki odatlar ma'qullanadi yoki qoralanadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining maqsadi erkin, demokratik, insonparvar, huquqiy davlat va jamiyat qurishdir. Bu jamiyatni bunyod etish jarayoni yangi ijtimoiy fuqarolik tarbiyasi vazifalarini murakkablashtiradi. Chunki demokratik-huquqiy jamiyat barpo etilishning muvaffaqqiyati fuqaroning ijtimoiy-siyosiy onglilik darajasiga, fuqarolik fazilatlarining qaror topganligiga, ijtimoiy faollik ko'rsatkichlariga bog'liq.

Fuqarolikning ijtimoiy asosi yangi iqtisodiy munosabatlar bo'lib, unda fuqarolarning shaxsiy manfaati jamiyat manfaatlari bilan qo'shilib, uyg'unlashib ketadi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar g'oyalari, demokratik talablar hamda axloqiy-huquqiy me'yorlarga muvofiq faoliyat yuritish ijtimoiy fuqarolik munosabatlarining muhim qoidasiga aylanadi.

Fuqarolik tarbiyasining maqsadi fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglash orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, vatan, jamiyat uchun fidoiy insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir.

Fuqarolik tarbiyasining vazifalari, asosan quyidagilardan iborat:

1. Yosh avlodni doimiy ravishda jamiyatda ustuvor mavqega ega bo'lgan axloqiy va huquqiy me'yorlarga rioya etishga o'rgatib borish;

2. O'quvchilarga fuqarolik huquq va burchlari to'g'risida ma'lumotlar berib borish, ularda fuqarolik faoliyatini tashkil etish borasida ko'nikma va malakalar hosil qilish;

3. O'quvchilarda davlat ramzlariga hurmat va muhabbatni qaror toptirish, Respublika Prezidenti sha'ni, or-nomusini himoya qilishga tayyorgarlik hissini shakllantirish;

4. O'quvchilarda xalq o'tmishi, milliy qadriyatlariga nisbatan muhabbat tuyg'usini uyg'otish, ularda g'ururlanish, faxrlanish va iftixor hislarini oshirish;

5. Vatan, xalq va millat ishiga sodiqlik, o'z manfaatlarini yurt manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishiga erishish, fidoiy fuqaroni tarbiyalab voyaga yetkazish;

6. Vatan, yurt ozodligi va mustaqilligini e'zozlovchi, ardoqlovchi, uni himoya qilishga tayyor fuqaroni tarbiyalash ishiga keng jamoatchilik e'tiborini jalb etish;

7. O'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda shaxsning Davlat Konstitutsiyasida ko'rsatilgan huquqlaridan foydalanish hamda burchlarini bajarilishi xususida ma'lumotlar berish, ularda ijtimoiy faoliyatni tashkil etishda huquqlardan foydalanish va burchlarini bajarish bo'yicha ko'nikma va malakalarni hosil qilish maqsadga muvofiqdir.

Reslublika bosh Qonunida shaxsning quyidagi huquqlari kafolatlanadi: yashash huquqi, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, ayblanayotgan shaxs ishining sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilishi, har kim o'z sha'ni va obro'siga qilinadigan, tajovuzlardan shaxsiy hayotda aralashishdan himoyalanish va daxlsizligi, respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, O'zbekiston Respublikasiga kelishi va undan chiqib ketish, fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi, vijdon erkinligi davlat ishlarini boshqarishda bevosita yoki o'z vakillar orqali ishtirok etish, kasaba uyushmalarida, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish, saylash va saylanish, mulkdor bo'lish, mehnat qilish, erkin kasb tanlash, dam olish, qariganda yoki mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lganda ijtimoiy ta'minot olish, tibbiy xizmatdan foydalanish, bilim olish, ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi. Oquvchilarga huquqlari borasidagi bilimlarni berish bilan birga fuqarolarning burchlari nimalardan iborat ekanligi haqida ma'lumot berish, bu borada o'quvchilarda nazariy va amaliy ko'nikma-

larni hosil qilish ko'zlangan maqsadga erishshda muvaffaqiyat omili bo'ladi. Fuqarolarnnng burchlari quyidagilardan iborat:

- Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlariga rioya etishiga, shuningdek, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdir;
- Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab-asrashga majburdirlar;
- Fuqarolar atrof, tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar;
- Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdirlar;
- O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir.

Davlatimiz ramzlari gerbi tasviri tushirilgan muhrlar, hujjatlarning blankalari, ulardan foydalanish va saqlash, yo'qotish tarkibi respublika Vazirlar Mahkamasining maxsus hujjati asosida tartibga solinadi.

Davlat gerbi, shuningdek, fuqarolik pasportida, korxona, tashkilot, muassasalarning ish qog'ozlari, muhrlarida respublika pul, qimmatli qog'ozlarida o'z ifodasini topgan. Inson shaxs sifatida o'z sha'ni, or-nomusini qanchalik muqaddas bilsa, fuqaro sifatida davlat ramzlarini shu qadar muqaddas bilishi, muhofaza qilish uchun o'zida mas`ullik tuyg'usini qaror toptirishi lozim. Fuqarolik tarbiyasini yo'lga qo'yish jaryonida davlat ramzlaridan qonuniy hamda axloqsiz ravishda foydalanayotgan kimsalarga nisbatan murosasiz bo'lish lozimligini uqtirib o'tish maqsadga muvofiqdir.

O'QUVCHILARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH VA FUQAROLIK TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH

Mamlakatamizda fuqarolik jamiyatini barpo etish va mustahkamlash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, uning qonuniy zaminlari huquqiy asoslarini takomillashtirish fuqarolarning siyosiy-huquqiy faolligiga, onglilik, bilimdonlik darajasiga uzviy aloqadorlikdadir.

Buning uchun O'zbekistonning har bir fuqarosi, eng avvalo, xayotimizning Asosiy Qonuni – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi uning har bir moddasini puxta o'rganishi lozim.

Konstitutsiyada inson huquqiarining davlat huquqidan ustuvorligi tamoyili qonun yo'li bilan belgilab qo'yilgan bo'lib, Prezidentimiz

tomonidan ta'kidlanganidek, fuqarolar manfaati ustunligi qonuniy ravishda mustahkamlangan va kafolatlangan. Unda inson, uning hozirgi, erki, sha'ni, qadr-qimmati va boshqa huquq hamda erkinliklari muqaddas bo'lib, davlat himoyasida deyilgan

Yuqorida keltirilgan talab va vazifalarni amalda joriy qilish, asosan ta'lim-tarbiya muassasalaridan boshlanadi. Ushbu manoda o'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini shakllantirish uchun ularni o'tmish merosimiz va xalqimizning ming yillik qadriyatlari asosida ma'lumotlar berish maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarda fuqaro sifatida o'z xulq-atvori mazmunini tahlil qilish imkonini berish lozim. Ya'ni, «Bugun xalq farovonligi taraqqiyoti uchun nima qila oldim?», «Zimmamdagi burchni ado etdim» tarzidagi savollarga javob topishga o'rgatish kerak

O'quvchilarga o'qish, a'lo baholarga o'zlashtirish, o'z tafakkuri qarashini shakllantirish, bolada fuqarolik burchini ado etish zaruriyatini tushuntirib borish zarur. Fidoyilik, intizomlilik, tashabbuskorlik, qat'iyat, matonat, uyushqoqlik kabi xislatlar fuqarolik tarbiyasini olib borish jarayonida yuzaga keladi.

Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish uchun ma'lum shart-sharoitlar taqozo etiladi. Bular:

1. Maktabdagi ta'lim-tarbiya jarayoni yuksak darajada uyushtirilishi kerak;
2. Fuqarolik tarbiyasi jarayonining muvaffaqiyati o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasining saviyasiga bog'liq;
3. Tarbiyaviy ishning rejali, uzluksiz, tizimli bo'lishig'a erishish katta ahamiyat kasb etadi;
4. Oila, maktab va mahallalarda o'zaro hamkorlik va hamjihatlikning yuzaga kelishi fuqarolik tarbiyasi muvaffaqiyatini ta'minlaydi;
5. O'quvchilarning axloqiy va huquqiy me'yorlarga hamda umumiy tartibga rioya qilishga o'rgatish va boshqalardir. Fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda suxbat munozara, ma'ruza, bahslardan foydalanish, mashq, test, anketa savollariga javob olish kabilar yuksak darajaga olib keladi. Fuqarolik tarbiyasida uning natijasini hisobga olish muxim ahamiyatga ega. Bunda bolaning tarbiyalanganlik darajasi asos qilib olinadi. Ushbu maqsadga diagnostika (tashhis qo'yish), statistik, qiyosiy tahlilni o'tkazish lozim.

Fuqarolik tarbiyasining tashkil etilishi natijasida kamol topgan fuqaro o'zida quyidagi sifatlarni namoyon eta olishi lozim:

- fuqarolik burchini bajara olishi (o'z vatani, xalqi, ota-onasi oldidagi qarzsni his eta olishi) qobiliyatiga egalik;

- milliy g'urur va ma'rifatparvarlik tuyg'usiga ega bo'lish;
- davlat Konstitutsiyasi, davlat hokimiyati organlari mamlakat Prezidenti hamda davlat ramzlari (gerb, bayroq va madhiya) ga nisbatan hurmatda bo'lish;
- mamlakat taqdiri va istiqboli uchun javobgarlik, mas'ullik
- ijtimoiy-huquqiy hamda axloqiy me'yorlarga nisbatan hurmat va itoatda bo'lish;
- mamlakat milliy boyliklariga hurmat bilan qarash
- milliy davlat tili, madaniyati va an'analariga nisbatan extiyotkorona munosabatda bo'lish, ularni asrash;
- ijtimoiy faollik;
- demokratik tamoyillarga amal qilish;
- tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas`uliyatli munosabatda bo'lish;
- fuqarolarning huquq va burchlarini hurmat qilish
- huquqiy ong va fuqarolik madaniyatiga ega bo'lish;
- to'g'ri so'z, adolatli, muruvvatli, mehribon bo'lish;
- o'z faoliyati va xatti-harakatiga nisbatan mas'ulligi;
- baynalminallik, o'zga mamlakatlar xalqlarga nisbatan hurmatda bo'lish va boshqalar.

Milliy istiqlol mafkurasi mazmuni va mohiyati, demokratik huquqiy davlat qurishda adolatli fuqarolik jamiyatini shakillantirish yo'lidan dadil borayotgan mustaqil O'zbekistonda fuqarolar qarorlar huquqiy bilimi, huquqiy madaniyati va madaniyatni yuksaltirish g'oyat muhim va dolzarb muammo ekanligi ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Milliy istiqlol mafkurasida vatanimizning rivojlanishi va istiqboli, mamlakatimizda keng ko'lamda o'tkazilayotgan iqtisodiyot, siyosat, davlat qurilishi, huquqiy tizim ma'naviy o'zgartirish sohasidagi islohotlarni muvaffaqiyati ko'p jihatdan xalqning huquqiy ongi va bilimi va madaniyati darajasiga bog'liqligi alohida ta'kidlanadi

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fuqarolikning asosiy tarkibiy qismlari qaysilar?
2. Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish uchun qanday shart-sharoitlar taqozo etiladi?
3. Fuqarolik tarbiyasining vazifalarini sanab bering.
4. Fuqarolik tarbiyasini tashkil etilishi natijasida kamol topgan fuqaro o'zida qanday sifatlarni namoyon eta olishi lozim?

XXXIV bob. JAMOADA SHAXSNI TARBIYALASH. SINF JAMOASINI TASHKIL ETISH VA UNI TARBIYALASH METODIKASI

Radagogik faoliyatda o'quvchilar jamoasini shakllantirish markaziy vazifa hisoblanadi, chunki jamoada shaxsni tarbiyalash – tarbiyaning yetakchi maqsadidir.

Bolalar jamoasini shakllantirish metodikasi hozirgi kunda ancha to'liq va mukammal ishlab chiqilgan. Bu metodikaning umumiy asoslari jamoa va jamoada shaxsni tarbiyalash nazariyasiga tayanadi. Jamoa nazariyasi qoidalariga muvofiq uni yaratish metodikasi ishlab chiqilgan. Uning umumiy asoslari quyidagilardan iborat: talablar qo'yish; faollarni aniqlash, o'quv mehnat, ijtimoiy siyosiy va ommaviy madaniy faoliyatdagi istiqbollarni tashkil etish; sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijobiy an'analarni yaratish va ko'paytirish.

Ta'riflangan bu qoidalar har qanday jamoa (maktab, sinf jamoasi, maktabdan tashqari bolalar birlashmasi va hokazolar) ni shakllantirish va rivojlantirish uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Pedagog ishining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u oddiy bolalar jamoasini emas, balki o'quvchilar jamoasini shakllantiradi. O'quvchilarning asosiy vazifasi o'qishdan iborat. Shuning uchun sinf rahbari dastavval bolalarning o'qishga qanday munosabatda ekanliklarini, o'zlarini darsda qanday tutishlarini, uy vazifalarni sidqidildan bajarishlarini yoki bajarmasliklarini aniqlaydi. Va nihoyat eng muhimi – ularning o'qishdagi mo'ljallari ijtimoiy mohiyatga molik yoki molik emasligi hisoblanadi.

O'quvchilar o'rtasida salbiy holatlar ro'y bermasligi uchun jamoaning rivojlanish usulini aniqlab olishimiz kerak, buning eng ishonchli usuli – o'quvchilarni ular bilan darsda, darsdan tashqarida o'zaro faol hamkorlik qilish jarayonida kuzatishdan iboratdir. Maxsus diagnostik usullar. Masalan: anketa tarqatish, pedagogik vaziyatlarni vujudga keltirish va boshqalardan ham foydalanish mumkin.

Lekin bu usullar guruhni juda ehtiyotkorlik bilan katta pedagogik odobi bilan qo'llash lozim. O'quvchilarni o'rganishning har bir usuli ayni vaqtda tarbiya usuli ham ekanligi o'qituvchilar uchun qonun bo'lishi kerak.

Jamoada shaxsni yakka tartibda tarbiyalashda maktab o'quvchisini o'z-o'zini tarbiyalashga jalb etish, uni tegishli malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirishdan iboratdir. Mahoratli pedagog o'quvchida yomon xulq-atvorning, past o'zlashtirishning sabablarini puxta o'rganadi. Bunda o'quvchining sinfdoshlari bilan munosabatlari, bu munosabatlarning ma'naviy asoslari eng muhim masalalardan biridir. Jamoa munosabatlari – dastavval muayyan maqsadlarga asoslangan va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga yo'naltirib turadigan o'zaro mas'uliyatli munosabatlardir.

Sinf o'quvchilari ko'p bo'lgan sharoitda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, har bir bola qalbiga to'g'ri yo'l topish juda qiyin. Agar o'quvchilar jamoasi qo'llab-quvvatlasa, har holda bunday yo'lni topish mumkin.

Jamoada shaxsni tarbiyalashda yakka tartibdagi yondashuvning mohiyati alohida o'quvchini jamoa faoliyatiga jalb etishdan jamoani esa mazkur o'quvchi bilan qiziqtirib qo'yishdan ham iboratdir. Har qanday jamoada tarbiyasi qiyin bolalar bo'ladi, lekin «ajratib qo'yilgan» bolalar bo'lmaydi.

O'quvchilarning xulq atvori, o'quvchining muntazam o'rganishni o'z oldiga maxsus maqsad qilib qo'ymasa uning uchun sezilmagan tarzda o'zgarishi mumkin. Bunday o'rganish yakka tartibda ishni tashkil etishning hal qiluvchi sharti hisoblanadi. Jamoani shakllantirish yuzasidan olib boriladigan ish albatta ayrim o'quvchilarning rivojlanishga ta'sir etadi va shuning uchun ham bu jarayon stixiyali emas, balki maqsadga qaratilgan va boshqariladigan bo'lishi kerak.

Pedagog o'quvchilarni yakka tartibda va jamoa bilan tarbiyalashda ota-onalar bilan o'zaro hamkorlikda bo'ladi. Ota-onalarga pedagogik bilim berishni uyushtirishda pedagogga muayyan tarzda yordam beradigan asosiy manba «Ota-onalarga pedagogik bilim berishning namunaviy dasturi» dir. Mazkur dastur o'quvchilarning ota-onalari bilan xilma-xil mashg'ulotlarni birga qo'shib olib borishni ko'zga tutadi.

Maktab, oila va jamoatchilikning tarbiyaviy ta'sirini muvofiqlashtirishda – oila boshqa tarbiyaviy muassasalardan farqli ravishda odamning butun hayoti davomida uning barcha tomonlariga, qirralariga ta'sir ko'rsatadi.

Oila tarbiya vazifasining bu ulkan miqyosi uning mafkuraviy va psixologik ta'sir ko'rsatishining chuqur o'ziga xosligi bilan uyg'unlashib ketadi. Bu esa uni oila darajasida ta'sirchan qilibgina qolmay, shu bilan birga shaxsiy tiklantirish jarayonining zarur bo'g'iniga aylantiradi.

Maktablar tajribasida faoliyat odatda ommaviy jamoa, guruh va individual shakllarda tashkil etiladi. Tabiiyki individual shakllar muammosi nazarda tutilmaydi.

Faoliyatni tashkil etishning ommaviy shakllari ham (ya'ni ularda o'quvchilarning muayyan guruhlari ishtirok etadi), o'z mohiyatiga ko'ra uni amalga oshirish jarayonida faoliyat maqsadiga (masalan, ma'ruza, kontsert va hokazo) erishish uchun qatnashchilarning o'zaro muammosini nazarda tutmaydi.

Jamoa tashkil etishning samarali shakllaridan biri guruhiy ishdir, bunda mazkur ish bolalarning tarkib jihatdan (eng ko'pi bilan besh kishi) guruhlarda amalga oshiriladi. Shunday kichik guruhlarda barcha a'zolar bir-birlari bilan bevosita muomalada bo'ladilar va bir-birlariga bevosita ta'sir ko'rsatadilar.

O'qituvchilar guruhlarda muammolarning o'ziga xos xususiyatini o'rganish uning guruhlarni o'quvchilar muomalasini tashkil etishning samarali shakliga aylantiriladigan xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Maktablarda guruhiy ishlarni tashkil etishning turli usullari qo'llaniladi: bir xil ishlar: unda jamoani tashkil etgan barcha guruhlar bir xil topshiriqlarni bajaradilar; tabaqalashtirilgan guruhiy ishlar; unda guruhlar individual topshiriq oladilar. Tashkil etishning guruhiy shakllari amalda o'quvchilar faoliyatining barcha sohalarida qo'llaniladi. Masalan: sinfdagi darsdan tashqari bilish faoliyatida «topilgan va topilmagan sirlar kechasi» o'tkaziladi. Sinf bir necha guruhga bo'linadi, ulardan har biri o'z «siri» ni belgilab va uni sinfga taqdim etadi. Darsda bilish faoliyatini masalan 8-sinfdagi tarix darsida o'quvchilar guruhlarga bo'linadilar, ularning har biri topshiriq oladi. Guruhlarning vakillari topshiriqlarning bajarilish yakunlarini butun sinfga ma'lum qiladilar, sinf ularni muhokama qilib, tuzatishlar kiritadi.

Jamoa tashkil etganda o'quvchilar muhitida mavjud bo'lgan haqiqiy guruhlarni tuzish, bir-biriga va o'zaro do'stlashadigan bolalarni birlashtirish zarur. Pedagog bu guruhlarning xususiyatlarini ularning yo'nalishi, qiziqishlari, malakasini bilishlari hisobga olish va foydalanish kerak. Jamoa ishini tashkil etishda va amalga oshirishda vazifalarni taqsimlash vaqtida mazkur xusiyatlarni hisobga olish ishining samarodorligini oshiradi. Ikkinchi tomondan bu hol guruhdagi muammolarni jamoaning qiziqishlari sohasiga va jamoaning qiziqishlarini guruhdagi muomala sohasiga olib kiradi.

Jamoa faoliyatini tashkil etishda o'qituvchilarning shaxslararo real mavjud bo'lgan aloqalarni hisobga olish ikki xil maqsadga erishish:

guruh a'zolarini jamoa hayotiga jalb qilish va ular o'rtasiga muomalaga ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

SHAXSGA JAMOAVIY-TARBIYAVIY TA'SIR KO'RSATISH

O'qituvchi faoliyatida o'quvchilar jamoasini shakllantirish markaziy vazifa hisoblanadi. Jamoa nazariyasi qonunlariga muvofiq uni yaratish metodikasi asoslari quyidagilardan iborat: talablar qo'yish, faollarni tarbiyalash, o'quv, mehnat, ijtimoiy-siyosiy va ommaviy-madaniyat faoliyatdagi istiqbollarni tashkil etish, sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijobiy an'analarni yaratish va ko'paytirish.

Ta'riflangan bu qoidalar har qanday jamoani shakllantirish va rivojlantirish uchun qo'llanma hisoblanadi.

Tarbiya metodlarini tanlashda ularning rivojlanish darajasiga mosligi muvaffaqiyatining muhim sharti hisoblanadi. Shuning uchun har bir o'qituvchi tarbiyaviy ishni sinfdan jamoa munosabatlarining rivojlanishi darajasini aniqlashdan boshlaydi. O'qituvchining esa yangi sinf bilan ko'p marta ish boshlashiga to'g'ri keladi: o'z mehnat faoliyatining dastlabki yilida, sinfni navbatdagi bitirib chiqish mavsumidan keyin, ba'zan esa maktabda vujudga kelgan vaziyat taqozosi bilan sinf rahbari o'zining metodlari jamoaning rivojlanishiga to'sqinlik qilmasligi uchun, shundan keyingi ishlari davomida vaqti-vaqti bilan jamoaning rivojlanishi darajasini aniqlab turadi.

Nazariyada jamoa rivojlanishning uch yoki to'rtta darajasi ajratib ko'rsatiladi.

Boshlang'ich daraja pedagogning kuch-g'ayrati natijasida sinfda o'rnatilgan muayyan darajadagi tartib, intizom bilan, o'quvchilarning uncha katta bo'lmagan qismi sinf rahbarining harakatlarini qo'llab-quvvatlashi bilan izohlanadi. Tarbiya jarayoniga o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga o'tganda *yuksak daraja*ga erishiladi. Ayrim o'quvchilar va umuman jamoa o'z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va tashkil etadi, o'ziga va bir-biriga talablar qo'yadi va o'z-o'zini nazorat qiladi. Sinf rahbari va o'quvchilar jamoasi o'y-niyatlarini va ishlarida birgadirlar.

*Past daraja*dan yuqori darajagacha boradigan yo'l uzoq bo'lib, muayyan qiyinchiliklarni bartaraf etish bilan kechadi. Jamoani shakllantirish olib boriladigan ishlar yuzasidan juda qiziqarlidir. Bu sinf rahbarining asosiy ishidir. Umuman maktab o'quvchisi tarbiyasining asosiy natijalari bu ish qanchalik muvaffaqiyatli o'tishiga bog'liq bo'ladi. Agar o'quvchilar jamoasi tashkil etilmagan bo'lsa, o'quvchi

maktabni hech afsuslanmay tark etadi, hatto keyinchalik maktab yillarini eslamaydi ham. O'quvchilarni inoq jamoaga birlashtirish mohir sinf rahbari qo'lida tarbiyalangan odam baxtlidir. Ulg'ayayotgan kishining hayotdagi mavqeini shakllantirishda, uning hayot yo'lini belgilashda o'z vazifasini anglash sinf rahbarining bolalar jamoasini barpo etish yuzasidan olib boriladigan faol va qat`iy faoliyatning zarur sharti hisoblanadi.

Jamoaning rivojlanish darajasini belgilash metodikasi. Uning mohiyati u yoki bu rivojlanish darajasidagi jamoa normativ ta'rifini aniq jamoa ta'rifi bilan taqqoslashdan iboratdir. Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadning, pedagoglar bilan o'quvchilarning birgalikdagi har tomonlama sobitqadam faoliyatining, o'zaro mas'uliyatli munosabatlarning mavjudligi: o'z-o'zini boshqarish organlarining faoliyati va h.k.

Bolalarning jamoa turkum normalari va qoidalarining, intizomning buzilishga munosabatlarini kuzatib, jamoasining tashkiliy tuzilishi ta'sirchanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Jamoa rivojlanishining dastlabki bosqichida bolalar tarqoq bo'lib, ularda yakdil va sinf rahbari tayanishi mumkin bo'lgan ta'sirchan faollar bo'lmaydi. Shuning uchun bunday jamoada salbiy hodisalar ochiq muhokama qilinmaydi, mustaqil jamoa qarori qabul qilinmaydi va hakozo.

Agar jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichida bo'lsa, nomigagina emas, balki pedagogning harakatlarini qo'llab-quvvatlaydigan haqiqiy harakat qiluvchi faollar bo'lsa, uning ayrim o'quvchilar va jamoa oldiga muayyan talablar qo'yishni kuzatish mumkin.

Jamoa rivojlanish darajasidan dalolat beradigan muhim belgilaridan biri – o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatiga ishtiyoqi chiqindi qog'oz yoki metallom to'plash, kechaga tayyorgarlik ko'rish kabi maktab tajribasida muntazam uchrab turadigan ishlarda ko'zga tashlanadi. Sinf rahbari jamoaning rivojlanish darajasini belgilash uchun bolalarda ularning hozirgi va bo'lajak hayotlarida ijtimoiy ahamiyatga molik maqsadlari mavjudligini bilish muhim, ya'ni jamoaning hayotiy faoliyati istiqbollarini barcha yoki yarim o'quvchilar qabul qilishni va bu istiqbollarning xususiyati qandayligini bilib olish zarur. Agar bo'lajak shanbalik yoki bayram kechasi bolalar uchun faoliyatga undovchi bo'lsa va bu kun istiqbol faqat ayrim o'quvchilar uchun ahamiyatli bo'lsa, jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi haqida gapirish mumkin.

Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashda o'quvchilarning faqat sinfdan tashqari faoliyatida namoyon bo'ladigan munosabatlarni tahlil

etish bilangina cheklanib bo'lmaydi. Sinf rahbari ishining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u oddiy bolalar jamoasini emas, balki o'quvchilar jamoasini shakllantiradi. O'quvchilarning asosiy vazifasi o'qishdan iborat. Shuning uchun sinf rahbari dastavval bolalarning o'qishga qanday munosabatda ekanlilarini o'zlarini darsda qanday tutishlarini, uy vazfalarini sidqidildan bajarishlari yoki bajarmasliklarini aniqlaydi. Va nihoyat, eng muhimi – ularning o'qishdagi mo'ljallari nimalardan iborat, bu mo'ljallar ijtimoiy mohiyatga molik yoki emasligi hisoblanadi.

Pedagog sinf bilan ishlashning dastlabki bosqichida turli vaziyatlarga duch kelishi mumkin. Sinfda haqiqiy jamoa munosabatlari bo'lmasligi mumkin, bunda o'qituvchi ishni boshidan boshlashga to'g'ri keladi. Ko'pincha bunday holat yangi shakllangan, «yig'ma» sinflarda, yangi qurilgan maktablarda bo'lishi mumkin. To'g'ri boshqa hollarda ham shunday bo'lishi, avvalgi sinf rahbarining kuch-g'ayrati muvaffaqiyat keltirmagan bo'lishi, tarkibi o'zgarmagan jamoa VII–VIII sinflarda ham shakllanmasligi mumkin.

Ikkinchi tomondan sinf rahbari sinf bilan ishlar ekan, har doim jamoa rivojlanishning boshlang'ich davri bilan ish ko'radi, deb mo'ljallab bo'lmaydi. Boshlang'ich maktabdayoq (I–IV sinflarda) ko'pincha yaxshi sinf jamoalari shakllanadi. O'qituvchi bunday holda jamoa faoliyatining avvalgi tajribasini tahlil etadi va uning ancha yuqori rivojlanish darajasiga mos keladigan tarbiya metodlarini qo'llaydi.

Jamoa nazariyasi qoidalariga muvofiq uni yaratish usuli ishlab chiqilgan. Uning umumiy asoslari quyidagilardan iborat:

1. Talablar qo'yish;
2. Faollarni tarbiyalash;
3. O'quv mehnat, ijtimoiy-siyosiy va ommaviy-madaniy faoliyatdagi istiqbollarini tashkil etish;
4. Sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish;
5. Ijobiy an'analarni yaratish va ko'paytirish.

Sinf rahbari va o'quvchilar jamoasi o'z niyatlari va ishlarida birgadirlar. Jamoani shakllantirish yuzasidan olib boriladigan barcha ishlar juda qiziqarli bo'lib, bu ish sinf rahbarining asosiy ishi bo'lib hisoblanadi. O'quvchilarni inoq jamoaga birlashtirgan mohir sinf rahbari qo'lida tarbiyalangan odam baxtlidir. Ulg'ayayotgan kishi, shaxsning hayotdagi mavqeini shakllantirishda, uning hayot yo'lini belgilashda o'z vazifasini anglash sinf rahbarining bolalar jamoasini barpo etish yuzasidan olib boradigan faol va qat`iy faoliyatning zarur sharti

hisoblanadi. Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashda o'quvchilarning faqat sinfdan tashqari faoliyatida namoyon bo'ladigan munosabatlarini tahlil etish bilangina cheklanib bo'lmaydi. Sinf rahbarinnng o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u oddiy bolalar jamoasini emas, balki o'quvchilar jamoasini shakllantiradi. O'quvchilarning asosiy vazifasi o'qishdan iborat. Shuning uchun sinf rahbari dastavval: bolalarning o'qishga qanday munosabatda ekanliklarini, o'zlarini darsda qanday tutishlarini, uy vazifalarini sidqidildan bajarishlari yoki bajarmasliklarini aniqlaydi. Va nihoyat, eng muhimi ularning o'qishdagi mo'ljallari nimalardan iborat, bu mo'ljallar ijtimoiy mohiyatga molik yoki molik emasligi hisoblanadi. Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashning eng ishonchli usuli – o'quvchilarni ular bilan darsda, darsdan tashqarida, maktabda, maktabdan tashqarida o'zaro faol hamkorlik qilish darajasida kuzatishdan iboratdir. O'qituvchi jamoaning kuchli va zaif tamoyillarini aniqlash uchun pedagogik vaziyatlar vujudga keltirishni qo'llaydi. Lekin bunda shuni esda tutish kerakki, o'quvchi kamchiliklarini hamma o'rtasida yorqin namoyish uni ma'naviy halok etishi, qalbini jarohatlashi mumkin.

Shunday vaziyatlarni vujudga keltirish kerakki, ular salbiy tomonlarni emas, har bir bolada odatdagi sharoitda boshqalardan yashiringan ijobiy tomonlarini ham ochib bersin. Sinf rahbari jamoa rivojlanishining aniqlangan darajasiga qarab tarbiya usullarini tanlaydi. Bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish qo'shimcha shart hisoblanadi. Bu haqda gapirmasa ham bo'lardi, chunki bu shart pedagogik tamoyillardan biridir. Shu bilan birga ishni endi boshlagan o'qituvchi, ayniqsa sinf rahbari tarbiya usullarini emas, balki shakllarini tanlashda o'z tarbiyalanuvchilari yoshini hisobga olishi muhimdir. Bunda bir xil usullar, talablar, topshiriqlar va hokazolar turlicha izohlanadi. Ta'lim jarayonida jamoa munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari sinf rahbarining katta e'tibor berishini talab etadi. Jamoa faoliyatida ko'proq muomala qilishga bo'lgan ehtiyoj yotadi. Darslarda bu ehtiyoj kam qondiriladi. Agar darsdagi muomalaga bo'lgan ehtiyoj to'g'ri tushunilsa, uning negizida o'quvchilarning o'zaro yordami, darslarga birgalikda foydali tayyorgarlik ko'rish, qiziqishlar bo'yicha mashg'ulotlar tashkil etiladi. Ta'lim jarayonidagi jamoatchilik tuyg'usi ana shu, ya'ni birgalikdagi mehnat bolalarda katta qoniqish hosil qilish ijobiy kechinmadan boshlanadi. Shu tariqa o'zaro yordam tashkil etish sinfdagi jamoa munosabatlarini shakllantirishning yo'llaridan biridir. O'qituvchi yana o'quvchilarni yosh xususiyatlarini, sinf jamoasining

xususiyatlarini, uning shakllanganlik darajasini hisobga oladi, o'sha talablarida jamoa fikrining qo'llab-quvvatlanishiga tayanadi. Jamoa rivojlanishining har qanday darajasida sinf rahbari muayyan usullardan foydalanib, jamoatchilik fikrini shakllantirish to'g'risida maxsus g'amxo'rlik qiladi. O'quvchilar jamoasini shakllantirish jarayonini past darajadan yuqori darajaga boradigan vaqt davomidagi harakat, ijtimoiy talablar avval shaxsan sinf rahbaridan, o'qituvchidan faqat yakka bolalar, keyinchalik ko'pchilik bolalar idrok etadigan va nihoyat, barcha uchun va har bir bola uchun hayot qonuni bo'lib qoladigan tarzda jo'n tushunib bo'lmaydi. Hatto uyushgan jamoada ham jamoatchilik xususiyatlari zaif rivojlangan ayrim o'quvchilar bo'ladi. Sinf rahbari jamoa va har bir alohida o'quvchining tarbiyasi uchun ma'suldir. Shuning uchun uning jamoa tarzidagi va yakka tartibdagi shakllarini qo'shib olib borishi tarbiyaviy ishdagi o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Jamoaning shaxsga nisbatan yuksak talabchanligi kuzatiladi.

Maktablar tajribasida faoliyat odatda ommaviy, jamoa, guruh va individulal shakllarda tashkil etiladi. Faoliyatni tashkil etishning ommaviy shakllari ham (ya'ni ularda o'quvchilarning muayyan guruhlari ishtirok etadi) o'z mohiyatiga ko'ra uni amalga oshirish jarayonida faoliyat maqsadga (masalan, ma'ruza, konsert va hokazo) erishish uchun qatnashchilariing o'zaro muomalasini nazarda tutmaydi. Biroq, bundan oldingi holda bo'lgani kabi, bu shakllarda bevosita tengdoshlar bilan birgalikda qatnashish ba'zi hollarda ularning faoliyatidagi ishtirokini faollashtiradi, boshqa hollarda aksincha bo'ladi. Bu ko'p jihatdan o'quvchilarning faoliyat mazmuniga, munosabatiga (ijobiy, passiv yoki salbiy) bog'liq bo'ladi. Faoliyatni amalga oshirish jarayonida uning maqsadiga erishish uchun o'quvchilarning o'zaro muomalaga kirishishlarini nazarda tutuvchi faoliyat shakllari jamoa shakllari deyiladi, bu muomala jarayonida o'quvchilar o'rtasida jamoa aloqalar vujudga keladi. Bu shakllar obyektiv jihatdan o'zida muomala uchun muayyan shart-sharoitlarga ega bo'ladi. Ular o'quvchilarga ishning muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun vazifalarni o'zaro taqsimlab chiqish imkonini beradi, qatnashchilar o'rtasida aloqa ta'sirining paydo bo'lishiga olib keladi. Misol tariqasida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etishning jamoa shakllaridan biri – bilimlarning ijtimoiy ko'rigini qarab chiqamiz. U biror fan bo'yicha o'tkaziladi. Unda ikkita parallel sinf yoki bir sinfdan ikkita guruh ishtirok etishi mumkin. Ko'rikning dasturi ishlarning har xil turlaridan (yozma, og'zaki, grafik masalalar yechish, topshiriq uchun topshiriqlarni bajarish va shu kabilar)

tashkil topadi, ularni bajarish umuman olganda 40–60 daqiqadan oshmaydi. Ko'rik oxirida hay'at a'zolari har bir qatnashchiga va umuman guruhdagi o'rtacha bahoni e'lon qiladi. Bu o'rinda bilish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan muomala ko'rikka hozirlik ko'rish vaqtidayoq boshlanadi va uni o'tkazish jarayonida juda samarali davom etadi. Bunga sabab shuki, ko'rikka doir dastlabki topshiriqlar jamoadan tayyorgarlik rejasini muhokama etishni, vazifalarni taqsimlashni yoki guruh bo'lib ishlashni talab qiladi. Ko'rik jarayonida muomala uning hamma qatnashchilar o'rtasida sodir bo'ladi, chunki ulardan har biri muayyan vazifaga ega bo'lib, o'z harakatlarini boshqa qatnashchilar bilan muvofiqlashtirgandagina vazifani muvaffaqiyatli bajarishi mumkin. Jamoa muomalani tashkil etishning samarali shakllaridan biri guruhiy ishdir, bunda mazkur ish bolalarning tarkib jihatidan uncha katta bo'lmagan (eng ko'pi bilan kishi 5 ta bo'lishi kerak) guruhlarida amalga oshiriladi. Bunday kichik guruhlarda barcha a'zolar bir-birlari bilan bevosita muomalada bo'ladilar va bir-birlariga bevosita biror ta'sir ko'rsatadilar.

O'quvchilar guruhida muomalaning o'ziga xos xususiyatni o'rganish uning guruhlarini o'quvchilar muomalasini tashkil etishning samarali shakliga aylantiradigan xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Umumiy tarzda ular quyidagicha tasvirlanishi kerak: guruhiy ish jarayonida o'quvchilarning muomalasi juda samarali bo'ladi. Bunga sabab shuki, birinchidan, guruhiy muayyan topshiriq oladi, ya'ni o'ziga xos yo'l-yo'riq oladi. U guruh a'zolari uchun maqbul bo'lgan maqsadlarni ma'lum qiladi, lekin bungacha bu maqsadlarni uning o'zi ilgari surmagan bo'ladi. Yo'l-yo'riq, muammo, masala topishmoqni o'z ichiga oladi. Bu hol jamoa a'zolarida taxminiy-tadqiqodchilik javobini va ish maqsadiga intilishni vujudga keltiradi. Jamoadagi muomala munozara tusiga ega bo'ladi, bu hol qatnashchilardan ilgari surilgan qoidalarni isbotlashni talab qiladi, jamoaga muammoni noto'g'ri hal etishga intilishga tezda javob qilish, bir-birini tuzatish va to'ldirish imkonini beradi.

Jamoada muomalani tashkil etganda, o'quvchilar muhitida mavjud bo'lgan haqiqiy guruhlarni nazarda tutish, bir-biriga mehr bilan qaraydigan va o'zaro do'stlashadigan bolalarni birlashtirish zarur. Pedagog bu guruhlarning xususiyatlarini, ularning yo'nalishi, qiziqishlari, malakasini va hokazolarini bilishi, hisobga olishi va ulardan foydalanishi kerak.

Jamoa ishini tashkil etishda va amalga oshirishda vazifalarni taqsimlash vaqtida mazkur xususiyatlarni hisobga olish ishining samaradorligini oshiradi. Bu hol guruhdagi muomalani jamoaning qiziqishlari sohasiga va jamoaning qiziqishlarini guruhdagi muomala sohasiga olib kiradi. Masalan, jamoa yetarli darajada obro' qozongan, jamoatchilik yo'nalishiga ega bo'lgan guruhga muayyan bir tadbirni tayyorlash va o'tkazishga boshchilik qilishni topshirsa bo'ladi. Qandaydir o'ziga xos qiziqishlari bor guruhga butun jamoa uchun bu qiziqishlarga mos keladigan ishning tashabbuskori va tashkilotchisi bo'lish taklif etiladi va hokazolar.

Jamoa faoliyatini tashkil etishda o'quvchilarning shaxslararo real, ya'ni aniq mavjud bo'lgan aloqalarini hisobga olish ikki xil maqsadga: guruh a'zolarini jamoa hayotiga jalb qilish va ular o'rtasidagi muomalaga ta'sir ko'rsatish, bundan tashqari o'z oldilariga qo'ygan har bir maqsadiga erishish imkonini beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Sinf jamoasini tashkil etish va uni tarbiyalash metodikasi haqida fikr yuriting.
2. Shaxsga jamoaviy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish omillari qaysilar?
3. Jamoa nazariyasi qoidalarining umumiy asoslari nimalardan iborat?

XXXV bob. OILA TARBIYASI
OILA - KAMOLOTGA YETKAZISH POYDEVORI

Oila – tarbiya o'chog'i. Oila – jamiyat negizi. Har bir insonda ilk yoshligidan boshalb ongida shakllanadigan barcha insoniy fazilatlar, ezgu niyat, maslaklar, qadriyatlar takomil topadigan, mafkuraviy va ma'naviy tarbiya amalga oshiriladigan muhitdir. O'zbek oilasi o'zida ko'p asrlik mustahkam ma'naviy qadriyatlarimiz ravnaq topadigan shunday maskanki, uning barqarorligi va mustahkamligi jamiyatimiz rivojining muhim omillaridan biridir. Bu haqda Prezident I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida shunday yozadi: «Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda hech shubhasiz, oilaning o'rni va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonnig eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oilada shakllanadi».

Agar oiladagi muhit sog'lom bo'lsa, unda kamol topayotgan yosh avlod qalbi va ruhiga ezgu xususiyatlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, milliy istiqlol g'oyasini singdirish uchun qulay sharoit yaratilgan bo'ladi.

1998-yilni «Oila yili» deb e'lon qilinishi va shu yilning o'zida Oila kodeksining qabul qilinishi hamda mamlakatimiz tarixida ilk bor tashkil etilgan Respublika «Oila» ilmiy-amaliy markazining maqsadi ham davlatimizning oilani har tomonlama mustahkamlash, himoya etish borasidagi siyosatiga hamohang bo'lib, oilaga taalluqli boy va sermazmun milliy an'analarni avaylab-asrash, ularni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish, oila va nikohning muqaddasligini yosh avlod ongiga chuqur singdirish yo'li bilan oilani mustahkamligi, barqarorligini ta'minlash, oila a'zolarining huquqiy savodxonligini oshirish muammolarini ilmiy o'rganish, oilaviy hayotga bog'liq muammolarni tadqiq etish va fuqarolarga bu masalalarda amaliy yordam berishdan iboratdir.

Markazning muhim maqsad va vazifalaridan biri oila kontseptsiyasini yaratish va uni hayotga tarbiya etishning uslub va vositalarini joriy etish orqali hukumatimizning ijtimoiy sohadagi insonparvar siyosatini amalda har bir fuqaro ongiga oila instituti orqali singdirishdan iboratdir.

Mustaqillik yillarida Respublika hukumati va Prezidenti I.A.Karimov tomonidan oilaga ko'rsatilayotgan e'tibor, yillarga maqom berilayotganda oilani mustahkamlash, nikohni qadriyat sifatida e'zozlashga qaratilgan chora-tadbirlar tom ma'noda yurtimizda oila va farzandlar hukumatning doimiy g'amxo'rligida ekanligidan dalolatdir.

Taqdim etilayotgan kontseptsiya oila institutini yurtimizda yanada mustahkamlash, u orqali milliy istiqlol g'oyasini fuqarolar ongiga singdirish ishlari uchun dasturulamal bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlar, yangilanish jarayonlari va islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad ozod va obod Vatan, rivojlangan fuqarolik jamiyati barpo etish, shu tarzda xalq farovonligini ta'minlash, jahon hamjamiyatidan munosib o'rin egallash, oilaning barqarorligiga erishish ekan, oilaga bag'ishlangan konsepsiyaning vujudga kelishi o'ta dolzarbdir. Zero, Respublikamiz o'z iqtisodiyotini yangi bosqichga ko'tarish, jamiyatni erkinlashtirish va demokratiyalash siyosatini izchil olib borar ekan, bizga jamiyatning negizi bo'lgan oilalar muammolari va istiqboliga qaratilgan konsepsiya zarur. Darhaqiqat, konsepsiya O'zbekistondagi oilalarning rivojlanishi istiqbolini tasavvur qilish, oila borasidagi ijobiy va muammoli masalalarni oldindan bashorat qilish uchun, mavjud muammolarning sabab va omillarini belgilab olish uchun ham xizmat qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki «Oila» konsepsiyasini yaratish va bu bilan bog'liq ishlarning dolzarbligi hamda bajarilishining maqsadga muvofiqligi mustaqillik yillarida Respublika rahbari I. A. Karimov tashabbusi bilan yillarga berilgan maqomlar doirasida amalga oshirilayotgan davlat dasturlarining oilani, ona va bolani ijtimoiy muhofaza qilishga qaratilganligi, hukumat tomonidan oila manfaatlariga ajratilayotgan sarmoyalarning amalda oqlanishi zarurati bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 5-fevral 6-sonli «Ona va bola» Davlat dasturi to'g'risidagi Qarorida belgilangan vazifalarning muhimlligi va dolzarbligidan ham kelib chiqadi.

Oila va jamiyat – mohiyatan bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, oilada jamiyatning tub mohiyati va muammolari o'z aksini topadi. Shuning uchun ham oilani kichik jamiyat deyish mumkin. Har bir jamiyat a'zosi oila bagrida voyaga yetadi, ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtiradi va insoniy fazilatlarni namoyon etadi. Barkamol insonni shakllantirish, uni hayotga, mehnatga tayyorlash oilaning muqaddas vazifasidir. Oilani mustahkamlash jamiyat barqarorligi va qudratining muhim shartidir. Shu boisdan ham davlat oilani o'z himoyasiga oladi.

Oila qanday bo'lsa, jamiyat ham shunday bo'ladi. Mamlakatimizda milliy mustaqillik yillarida ma'naviyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, avvalo, oila qadriyatlarini eng ilg'or an'analarini tiklashga qaratilgandir.

Oilaviy tarbiya oilada ota-onalar, vasiylar yoki katta kishilar tomonidan bolalarni tarbiyalash, yosh avlodning har tomonlama rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Oila tarbiyasida doimiy tarbiyaviy ta'sirchan kuch–oilaviy tartibdir.

Oila va mahalla boshqa tarbiyaviy muassasalardan farqli ravishda odamning butun hayoti davomida uning barcha tomonlariga, qirralariga ta'sir ko'rsatishga qodirdir va odatda ta'sir ko'rsatadi. Oila va mahalla hamkorligidagi tarbiya vazifasining bu ulkan miqyosi uning mafkuraviy va psixologik ta'sir ko'rsatishning chuqur o'ziga xosligi bilan uyg'unlashib ketadi. Bu esa uni oliy darajada ta'sirchan qilibgina qolmay, shu bilan birga shaxsni shakllantirish jarayonining zarur bo'g'iniga ham aylantiradi.

Oila va mahallaning yuksak tarbiyaviy imkoniyati bolalar va ota-onalarning o'ziga xos xususiyatlari:qon-qarindoshligi, qo'ni-qo'shniligi, muhabbati, yaqinligi, ishonchi, burch xissi, obro'ligi va hokazolar bilan ta'minlanadi.

Ma'lumki, xilma-xil faoliyat sharoitida bolaning qobiliyatlari eng samarali rivojlanadi, uning ijodiy imkoniyatlari ochiladi, bolani oila va mahalladan boshqa qayerda ham faoliyatning xilma-xil turlariga jalb etish mumkin. Oila va mahalla hamkorligidagi tarbiyaning qimmatliligi va ahamiyati yana shundaki, kichik bolalik paytida oilada egallagan narsalar bir umr saqlanib qoladi. Xuddi shuning uchun ota-onalarning bolalarni har tomonlama tarbiyalash majburiyati qonuniy tarzda belgilab qo'yilgan.

Oila va mahalla hamkorlikda tarbiyaviy ishni tashkil etar ekanlar, eng yangi psixologik-pedagogik tadqiqotlar ma'lumotlarini e'tiborga olishlari ham muhimdir, ularga muvofiq o'sib kelayotgan kishi shaxsini shakllantirishga oilani qo'shadigan hissasi turli yosh bosqichlarda turlicha bo'ladi va to'lqinsimon o'zgaradi.

O'zbekiston Respublikasining Asosiy Qonunida davlatning oilaga munosabati aniq va lo'nda ifodasini topgan. Xususan, Asosiy Qonunning 63-moddasida «Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega», degan qoida bor. Binobarin, oila to'g'risida g'amxo'rlik insonparvar huquqiy demokratik davlatning muhim xususiyatlaridandir.

Yurtimizda faoliyat ko'rsatayotgan «Bolalar», «Mahalla», «Navro'z», «Ekosan», «Orol», «Sog'lom avlod uchun» kabi jamg'armalar turli-tuman xayriya tadbirlari vositasida oilalarning farovonlashishiga hissa qo'shib kelayotir. 1994-yilning birinchi oktabridan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga binoan, mamlakatimizda kam ta'minlangan – ehtiyojmand oilalarga har oyda beriladigan moddiy yordam turi joriy etildi.

O'zbekiston Respublikasi oila huquqining asosiy tamoyillari quyidagilar bilan qat'iy belgilab berilgan:

- oila jamiyat va davlat muhofazasida;

-barcha fuqarolar - jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, qonun oldida teng;

- ayol bilan erkak oilada teng huquqqa ega;

- faqat yakka nikohlilikni tan olish va uni mustahkamlash uchun yordam berish;

- ixtiyoriy va erkin nikoh;

- davlat nazorati asosida nikohdan erkin ajralish;

- davlat otalik, onalik va bolalikni muhofaza etadi va ularning manfaatlarini har taraflama himoya qiladi;

- bolalarni milliy istiqlol mafkurasi asosida tarbiyalash va boshqalardir.

Asosiy Qonunimizning 63-modda, 2-qismida: «Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi», deyiladiki, bizda oila qurishning birdan bir asosi – qonuniy nikohdir. Yana Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 16-moddasida insonning erkin nikohdan o'tish huquqi xususida bunday deyilgan: «Balog'atga yetgan erkak va ayol, irqi, millati yoki dinidan qat'iy nazar, hech bir cheklashsiz nikohdan o'tish va oila qurish huquqiga egadir. Ular nikohdan o'tayotgan chog'da, nikohda bo'lgan vaqtda va nikoh bekor qilinayotgan paytda ham bir xil huquqlardan foydalaniladi».

Oilali bo'lib yashash, bola-chaqa qilish, o'zidan nasl, avlod qoldirish hayot qonuni, shariyatimizga ko'ra sunnatdir. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom bu haqda shunday deganlar: «Ey yigitlar! Qaysi biringiz turmush qurishga qodir bo'lib, imkon topsangiz, tezda uylaning, chunki uylanish inson ko'zini poklaguvchi chiroq, ya'ni u nomahramlarga qarab gunohga botishdan saqlaydi va yomon, bemaza yo'lga kirib ketishdan asraguvchi asosiy choradir. Kimki uylanishga qodir bo'lmasa, ro'za tutsin, chunki ro'za insonning shahvoniy nafsini ketkizur».

OILADA BOLALARNI TO'G'RI TARBIYALASHNING YO'L-YO'RIQLARI

Oilada bola tarbiyasi g'oyat nozik va murakkab masala bo'lib, bu ota-onadan katta odob bilimini, katta tarbiyachilik mahoratini talab qiladi.

Oilada bolalarni to'g'ri tarbiyalashning asosiy shartlaridan biri tarbiyadagi birlikdir. Bunda ota-ona, oiladagi katta-yu kichik, hamma bir yoqadan bosh chiqarishi, harakat qilishi kerak. Hamma narsada: bolalarga muomalada, ularni rag'batlantirish va jazolashda, tarbiyaviy ta'sir o'tkazishning boshqa vositalarini qo'llashda hammada yakdillik bo'lishi lozim. Odatda, ko'pincha bolaning onasi yoki buvisi ruxsat bergan narsani otasi taqiqlab qo'yadi yoki otasi bergan jazoni onasi rad etib buzadi, bolaning bir qilig'ini buvisi maqtasa, shu qilig'i uchun otasi uni koyiydi va hokazo. Bunday telba-teskarilik, avvalo, bola tarbiyasini buzadi. Bunday vaziyatda bola talabchan otasi bilan rahmdil onasi va ko'ngli bo'sh buvisi o'rtasida yo'l topishga odatlanadi. Kattalar orasidagi beqarorlik va kelishmovchilikni sezgan bola mug'ombirlik, aldamchilik, tilyog'lamalik, xushomadgo'ylikka o'rganadi.

Oilaning vazifalari quydagilardir:

– oilada sog'lom muhitni yaratish;

– tarbiya jarayonida milliy ruh va turmush tarzini hisobga olish

– farzandlar uchun ota-ona har tomonlama o'rnak bo'lishi;

– farzandlarning ota-onasiga, Vatanga muhabbat tuyg'usini shakllantirish;

– farzandlariga chuqur dunyoviy bilim asoslarini berish;

– ma'rifatli va ma'naviyatli kishilar bo'lib yetishishlarini ta'minlash;

– ma'naviy barkamol va jismonan sog'lom bo'lishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy muhitni yaratish;

– farzandlarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, istiqlol g'oyalari va milliy mafkuraga sadoqat ruhida tarbiyalash;

– farzandlarning bo'sh vaqtlarini pedagogik nuqtai nazardan kelib chiqib unumli tashkil qilish, ularga qo'shimcha ta'lim berish;

– farzandlarida mavjud bo'lgan iste'dod kurtaklarini rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratish;

– Ota-onalar o'zlarining pedagogik va psixologik bilimlarini doimo oshirib borish;

– shaxslarda (tejamkorlik va ishbilarmonlik xususiyatlarini tarbiyalash;

– oilada milliy ia umuminsoniy tarbiyaning barcha yo'nalishlarini (huquqiy, iqtisodiy, jismoniy, ekologik, axloqiy, mehnat, fuqarolik va h.k.) uyg'un holda bosqichma-bosqich amalga oshirishga mas'ullikni ta'minlash;)

– sog'ligida va aqlida nuqsonlari bo'lgan farzandlariga hayot talablariga mos ravishda bilim va kasb-kor o'rgatishdan iborat.

Ota-onaning farzand oldidagi burchi-o'zbekona ta'bir bilan aytganda, farzandga yaxshi ism qo'yish, yaxshi muallim qo'liga topshirib savodini chiqarish, ilmli, kasb-hunarli qilish, oilali va uyli-joyli qilishdan iboratdir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Bola tarbiyasida ota-onaning burch va mas'uliyatini so'zlang.

2. Dono xalqimiz «Bola boshdan-nihol yoshdan», «Bola aziz, odobi undan aziz», «Erkalasa onasi, taltayadi bolasi», «Qush uyasida ko'rganini qiladi», «Onasini ko'rib qizini ol, otasini ko'rib qiz ber» kabi maqollar orqali ota-onalarga nimalarni uqtirmoqchi bo'ladi? Ulardan qanday xulosaga kelish mumkin?

3. Oila baxti ko'p jihatdan ayolga bog'liq deyishadi. Buni Siz qanday tushunasiz? «Erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin», degan naql bor, xalqimiz bu bilan nima demoqchi?

4. Maktabni ota-onalar bilan hamkorligining qanday yo'l va vositalarini bilasiz?

5. «Mahalla -ota-onang», «Bir bolaga yetti qo'shni ota-ona» hikmatlarining ma'no-mazmunini yozma ravishda bayon eting.

6. Oilaning vazifalarini sanang.

MAKTABDA OLIB BORILADIGAN SINFDAN TASHQARI TARBIYAVIY ISHLAR

Sinfdan tashqari ishlar deganda – maktab o'qituvchilari yoki chetdan taklif qilingan mutaxassislar rahbarligi ostida maktabda darsdan tashqi vaqtda o'quvchilar o'rtasida yo'lga qo'yiladigan va olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlari nazarda tutiladi. Maktabdan tashqari ishlar o'quvchilar bilan olib boriladigan, maxsus tashkil etilgan muassasalar tomonidan uyushtiriladigan ta'lim-tarbiya va madaniy ishlardan iboratdir.

Bu ishlarni olib borish tartibi O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunining II bob 17-moddasi «Maktabdan tashqari ta'lim»ni tashkil etish masalasini aniq belgilab bergan: «Bolalar va o'smirlarning yakka tartibdagi ehtiyojlarni qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat birlashmalari, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar, madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari ta'lim muassasalarni tashkil etishlari mumkin». Maktabdan tashqari ta'lim muassasalariga bolalar, o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, san'at maktablari, musiqa maktablari, kutubxonalar, sog'lomlshtirish muassasalari va boshqa muassasalar kiradi.

Sinfdan va maktabdan tashqi ishlarning ahamiyati va asosiy vazifalari. O'quvchilar bilan olib boriladigan sinfdan va maktabdan tashqi ishlarga ta'lim-tarbiya jarayoning ajralmas tarkibiy qismidir. U darslarda olib boriladigan o'quv-tarbiya ishlarini mustahkamlab va to'ldirib borishi bilan birgalikda o'quvchilarni pedagogik ta'sir ostiga to'la ravishda jalb etishga hamda dars uchun ajratilgan vaqt ichida amalga oshirilishi qiyin bo'lgan yoki butunlay iloji bo'lmagan bir qancha muhim tarbiyaviy vazifalarni hal qilishga yordam beradi.

Qiziqish va intilishlarini darslarda, masalan, matamatika darslarida, yetarlicha qondirish mumkin emas. Bu vazifani o'quvchilar bilan ularni qiziqtirgan masalalar bo'yicha darsdan tashqi mashg'ulotlar o'tkazish yo'li bilangina maqsadga muvofiq ravishda hal qilish mumkin.

Sinfdan va maktabdan tashqi ishlarning mazmuni juda ham xilma-xildir. Bunga eng avvalo o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish, bilimlaridan amaliy va mustaqil ravishda foydalana bilishga o'rgatish, o'quvchilarni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlab borish va shu bilan birga, ularga ijtimoiy-siyosiy tarbiya berish maqsadiga qaratilgan tadbirlarni uyushtirish kiradi. So'ngra o'quvchilarga badiiy tarbiya berish, ularning turli qobiliyat va iste'dodlarini o'stirish, o'quvchilarning sog'lig'ini mustahkamlash, jismoniy kuch-quvvatlarini rivojlantirish ishlari va nihoyat o'quvchilarning madaniy dam olishlarini uyushtirish bilan bog'liq bo'lgan mashg'ulotlar kiradi.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning printsiplari, tashkiliy shakllari va usullari. Sinfdan va maktabdan tashqi ishlar har tomonlama kamol topgan inson tarbiyasining maqsad va vazifalariga muvofiq ravishda hamda o'quvchilarning tashabbuskorligiga tayanish

asosida tashkil qilinadi va olib boriladi. Bundan tashqari o'quvchilarning yoshi, ularning qiziqish-havaslari ishning u yoki bu turiga tayyorgarlik darajalari hisobga olinadi. Buni ayniqsa ishning mazmuni va usulini belgilashda hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Sinfdan va maktabdan tashqi ishlar o'quvchilarning kuchiga yarasha va ular uchun qiziqarli bo'lishi kerak. Sinfdan va maktabdan tashqi ishlar o'quvchilar tashkilotlari hamda ota-onalar jamoasi yordamiga suyangan holda olib boriladi.

Bu ishlarning eng ko'p tarqalgan shakli quyidagilar: to'garak ishlari, ommaviy tadbirlar va o'quvchilarning mustaqil individual mashg'ulotlaridir.

To'garak ishlari. To'garak ishlarini tashkil qilish sinfdan tashqari ishlarning eng ko'p tarqalgan shakllaridan biridir. To'garak – sinfdan tashqi havaskorlik ishlarining biror turiga umumiy maqsad va intilish bilan birlashgan o'quvchilar jamoadir. To'garak, odatda, bir sinf yoki parallel sinflarning yoki bo'lmasa aralash sinflarning 10 tadan 20 tagacha bo'lgan o'quvchilarini o'z ichiga oladi. To'garak tarkibiga haddan tashqari ko'p o'quvchilarni jalb qilishga intilish ma'qul emas, chunki bu to'garak ishini qiyinlashtiradi. To'garakka yozilish ixtiyoriy ravishda olib boriladi. To'garakka birinchi majlisda to'garak a'zolaridan saylab ko'rsatilgan to'garak boshlig'i boshchilik qiladi. Agar to'garak a'zolari ko'p bo'lsa, bunday hollarda, odatda, uch o'quvchidan iborat to'garak byurosi saylanadi. To'garakka maxsus tayinlangan pedagog rahbarlik qiladi. To'garaklar o'z ishlarini to'garak a'zolari bilan birgalikda ishlab chiqilgan reja asosida olib boradilar.

Har bir to'garak o'zining taxminiy ish rejasiga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bu rejada to'garakning o'z oldiga qo'ygan vazifalari ko'rsatilgan bo'ladi. Ushbu reja asosida to'garakning konkretlashtirilgan kalendar rejasi tuziladi. To'garakning faoliyati va ish sharoitiga qarab uning reja va ish rejasi o'zgartirilishi mumkin.

To'garaklarning mashg'ulotlari o'qishdan tashqari vaqtda, muntazam ravishda o'tkazilishi lozim. Har bir to'garakning qilgan ishi albatta to'garakning kundalik jurnaliga to'garak boshlig'i yoki uning bironta a'zosi tomonidan yozib borilishi kerak.

O'quvchilar to'garaklari xilma-xil bo'lishi mumkin.

Fan to'garaklarining vazifasi to'garak a'zolarining ushbu fanga bo'lgan qiziqishlariga tayanib o'quvchilarning bilimi va ongini har tomonlama kengaytirish va chuqurlashtirish, ularning ijodiy qobiliyatlarini o'stirish, ularni mustaqil ishlashga o'rgatib borish, ularda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qildirishdan iboratdir.

Sinfdan tashqari ishlarni o'z ichiga olgan to'garaklar quyidagi turlarga bo'linadi;

- Fan to'garaklari;
- Kasb-hunar yo'nalishidagi to'garaklar;
- Sport to'garaklari;
- San'at yo'nalishidagi to'garaklar.

Sinfdan va maktabdan tashqi ishlarni yaxshi yo'lga qo'yishda maktab jamoasi va o'qituvchilarining vazifalari. Sinfdan va maktabdan tashqi ishlar o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy ruhda tarbiyalashda, ularga bilim berishda muhim vosita bo'lganligi tufayli bu ishlarni keng yo'lga qo'yishga maktab direktorlari, ilmiy mudirlar, shuningdek, o'qituvchilar jamoasi katta e'tibor berishi, «Kamolot» va «Kamalak» tashkilotlari, ota-onalar jamoasi va maktab rahbaralri yordamidan har tomonlama foydalanish kerak.

O'quvchilar bilan olib boriladigan sinfdan va maktabdan tashqi ishlarni o'qituvchilar jon dillari bilan sevishlari, bu ishga rahbarlik qilishda ishtirok etishni o'zlarining eng muhim vazifalaridan biri deb bilishlari zarur. Maktabning yangi vazifasi har bir o'qituvchidan faqatgina o'z fani va uni o'qitishni a'lo darajada bilishnigina emas, balki bilimlarni chuqur egallashni va bundan sinfdan tashqi ishlarni maqsadga muvofiq yo'lga qo'yishda ijodiy foydalana bilishni, har tomonlama ma'lumot va mahoratga ega bo'lishni talab qiladi. Bu vazifalarning muvaffaqiyatli hal qilinishiga har taraflama yordam ko'rsatish har bir o'qituvchining oliy burchidir.

Sinfdan tashqari ishlar shaklini tanlaganda uning tarbiyaviy ahamiyatini shu ishning maqsadi, vazifalari nuqtayi nazaridan baholash kerak.

Sinfdan tashqari ishlarning metodlari va vositalari tarbiya metodlari hamda vositalaridan iboratdir. Ularni tanlash sinfdan tashqari ishning mazmuni, shakli bilan belgilanadi. Masalan, pedagog bolalarning bilishga bo'lgan qiziqishlarini, ong-bilim doirasini kengaytirishga qaratilgan va «Inson va fazo» deb nomlangan sinf mashg'ulotini tanladi deylik, shunda u quyidagi metodlardan foydalanishi mumkin: bolalar bilan suhbat (ularning qiziqishlari, mazkur masala yuzasidan xabardorligini aniqlash maqsadida); bolalarga axborot tayyorlash bo'yicha topshiriq (o'ziga xos hikoya metodi); o'yin metodi turli variantlarda qo'llaniladi (sujetli rollarga bo'lib o'ynaladigan o'yin elementlari – bunda maxsus o'yin anjomlari yordamida bolalardan biri «kosmos»ga yuboriladi va undan ko'rayotganlarini tavsiflash so'raladi);

«parvoz rejasi»ni tuzish – bunda bolalar kosmonavtlar bajaradigan ish turlarini aytib o'tadilar; uzoq sayyoralarda qoldirilgan sirli xatlarni rasshifrovka qilish va hokazo.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari olib boradigan sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarga ta'rif bering.
2. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning tashkil etilishiga doir qanday talablarni eslab qolishni istardingiz? Nima uchun?

IV QISM

XXIX bob. MAKTABSHUNOSLIK

Respublikamiz hukumati xalq ta'limi sohasida o'rtaga qo'yayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish sharoitida ta'lim-tarbiyadan ko'zlangan maqsadga erishish vazifasi, asosan, o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Bu, o'z navbatida, maktab ishini boshqaradigan rahbarning faoliyati bilan bog'liqdir. Qaysi maktabda ichki va tashqi nazorat ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, o'sha maktabdagi ta'lim-tarbiya ishlari ham izchil bo'ladi. Pedagoglar jamoasi ishini tizimli nazorat qilish, bir tomondan, har bir o'qituvchining o'z ishi uchun mas'uliyatini oshiradi hamda o'z ishida kamchiliklarni vaqtida aniqlash va tuzatish imkonini beradi. Maktab ichki nazoratining bir qancha yo'l-yo'riqlari mavjud. Ularning birinchisi maktab direktori va ilmiy bo'lim mudirining darslarga kirishlari, darslarni va mashg'ulotlarning boshqa shakllarini tahlil qilishlaridir. Maktab direktori va ilmiy bo'lim mudiri darslarga muntazam kirib turishlari shart. Buning uchun ular yil davomida darslarga kirish rejalarini kuzatadilar hamda tartiblarini kelishib oladilar.

Darslarga kirish va ularni kuzatish ma'lum maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bunday kuzatishlar o'qituvchining faoliyati haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bunda har xil darslarga va turli o'qituvchilarning darslariga kirish belgilab olinadi.

Agar direktor darslarga kirishda o'qituvchining ish tizimini hamda o'quvchilarning bilimlarini aniqlashni maqsad qilib olgan bo'lsa, ma'lum o'qituvchining turkum darslariga kirishni rejalashtiradi.

Maktab rahbarlari endigina muallimlik qiladigan yoshlarga va maktabning yangi xodimlariga hamisha e'tibor bilan qarashlari talab qilinadi. Biroq ancha tajribali va malakali pedagoglar ham tekshirishga ehtiyoj sezadilar.

Bunday tekshirish o'qituvchilarni rag'batlantiradi hamda direktorga eng yaxshi tajribani o'rganishga imkon beradi. Darsda tekshiruvchi quyidagi tomonlarga e'tibor berishi kerak: darsning maqsadi qanchalik ravshan, aniq va tushunarli qilib ifodalangan; dars yaxlit holda va uning ayrim bosqichlari qanchalik o'ylab olingan; maqsad yuzasidan uning

mazmuni bayon etilgani; materialning ilmiy-nazariy saviyasi qandayligi; o'qituvchi qo'llagan metodlar qanchalik samarali hamda zamonaviy bo'lishi; darsda o'qituvchining didaktik qoidalarga rioya qilishi; o'qituvchining darsda har bir o'quvchining aqliy o'sishiga qanchalik erishishi; ta'limning ko'rsatma va texnik vositalaridan qanchalik malakali foydalanishiga e'tiborini qaratishi lozim. Darsning boshi va oxiriga, tashkiliy tomoniga, darsning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tilishiga, ularning mantiqiy bog'lanishiga, darsdagi jamoa ishining birga qo'shib olib borilishiga, o'quvchilardan so'rash va ularning bilimlarini baholashga hamda uyga beriladigan topshiriqlar tizimiga e'tibor berish g'oyat muhimdir. Shu bilan birga, darsda ketgan vaqtni belgilash juda zarur. Darsning tarbiyaviy tomoniga ham alohida e'tibor qaratiladi. Darsning tuzilishi, mazmuni, metodlari, o'qituvchining darsdagi xatti-harakatlari tarbiyaviy nuqtayi nazardan baholanadi. Direktor yoki ilmiy mudir darsni kuzatib bo'lgandan keyin o'qituvchi bilan suhbatlashishi darkor.

Direktor va uning o'rinbosari bolalar bilan olib boriladigan o'quv va sinfdan tashqari ishlarning barcha shakllariga rahbarlik qiladilar va ularni tekshirib turadilar.

Direktor va uning o'rinbosari tadbirlarning g'oyaviy yo'nalishini tashkil etishning ilmiy-metodik darajasi bolalarning qiziqishlari va ularning faolligi, mashg'ulotning o'quv-tarbiyaviy qimmatiga alohida e'tibor qaratadilar. O'qituvchilar, sinf rahbarlari, direktor va uning o'rinbosarlariga o'zlarining ishlari haqida hisob beradilar. Hisob berish o'qituvchilar va maktab rahbarlariga o'z ishlarining natijalarini tahlil qilishga, kamchiliklarning sabablarini aniqlashga, ularni bartaraf etish yo'llarini belgilashga ko'maklashadi. Maktabda har bir o'quvchi jiddiy hisobga olib boriladi: alifbo daftari va shaxsiy papka bo'ladi. O'quvchilarning alfavit daftarida quyidagi ma'lumotlar: o'quvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan yili, manzili, maktabga qabul qilingan va uni bitirgan vaqti ko'rsatiladi. Agar o'quvchi bir maktabdan ikkinchi maktabga yoki o'quv yurtiga o'tgan bo'lsa, unda shu maktabga yoki boshqa o'quv yurtiga o'tganligi haqidagi ma'lumotnoma bo'lishi kerak.

Shaxsiy papkada o'quvchi, uning o'zlashtirishi va hulqining ahvoli haqidagi umumiy ma'lumotlar bo'ladi. Shaxsiy papka o'quvchi maktabni tugatgandan keyin maktab arxivida saqlanadi.

O'quvchilar shaxsiy papkalarining saqlanishi va yuritilishiga shaxsan o'qituvchi, sinf rahbarlari, shuningdek, maktab kanselyariyasi va direktor javobgar bo'ladi.

O‘qituvchining o‘quv ishini kundalik hisobga olib borish uchun sinf jurnali tutiladi. Bunga o‘qituvchining har bir mashg‘uloti, uy vazifalari, o‘quvchilarning og‘zaki javoblari, yozma mustaqil ishlari, kontrol ishlari yozib boriladi. Har bir o‘quvchining ishidagi yutuq va kamchiliklarini jurnal orqali bilish mumkin. Ko‘pgina o‘qituvchilar sinf jurnaliga qo‘shimcha ravishda o‘zlarining shaxsiy kundaliklarini yuritadilar. Unga o‘quvchining o‘qishi va hulqiga doir eng qiziqarli faktlar, bolaning individual rivojlanishi yuzasidan olib borgan o‘z kuzatishlari, o‘quvchining o‘zlashtirish va hulqidagi qiyinchiliklar hamda kamchiliklar yozib boriladi. Bunday kundalik o‘qituvchiga o‘quvchining o‘sishini diqqat bilan kuzatib borishga, uning shaxs sifatida shakllanib borish istiqbolini belgilashga yordam beradi.

Maktab kundaligiga har kungi o‘tilgan darslar, uyga berilgan topshiriqlar va kundalik baholar yozib boriladi. Sinf jurnaliga qo‘yiladigan baholar bilan bir vaqtda kundalikka ham baho qo‘yib boriladi. Haftaning oxirida kundalikka o‘qituvchi va ota-onaning imzosi qo‘yiladi.

Kichik yoshdagi o‘quvchilarning ota-onalari kundalikni har kuni ko‘rishlari, har kungi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo‘lishlari zarur.

O‘quvchilar kundalikka o‘zlarining o‘quv muvaffaqiyatlari aks ettiriladigan hujjat deb qarab, unga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lishlari kerak.

Kundalikni bola ustidan shikoyat qiladigan vositaga aylantirish, masalan, unga «U oshxonada o‘zini yomon tutdi» kabi tanbehlarni yozish yaramaydi. Bunday yozuvlar intizomni buzadigan bolalarga nisbatan mustaqil chora ko‘ra bilmaydigan o‘qituvchining nochorligi, uquvsizligidan dalolat beradi.

O‘quv yilining oxirida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va sinf rahbarlari o‘quv dasturlarining bajarilishi haqida hisobot tuzadilar.

Maktab esa xalq ta’limining tuman (shahar) bo‘limlariga yillik statistik hisobot taqdim qiladi.

O‘quv yilining oxirida o‘quv yilining yakunlariga doir ota-onalar majlisi o‘tkaziladi. Hisobot majlisiga o‘quvchilarning ishlari, maktabning mehnat tarbiyasi sohasidagi yutuqlari to‘g‘risida ko‘rgazmalar tayyorlash mumkin. Har bir o‘qituvchi o‘z vazifalarini bajarish, maktab mulkini xonalarda belgilangan tartibda saqlashga nisbatan jiddiy munosabatda bo‘lishi kerak. O‘quv-tarbiya ishlari ustidan kundalik maktab ichki nazorati maktabdagi barcha ishlarning

yuksak darajasini ta'minlashga, o'quvchilarning qiziqarli tajribalarini ma'qullash va yoyishga, ba'zi o'qituvchilar ishidagi kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlashga yordam beradi. Tekshirish natijalari metod birlashmalari va o'quv fani komissiyalarida, direktor qoshidagi kengashlarda, pedagoglar jamoasida va ishlab chiqarish kengashlarida muhokama qilinadi.

Boshqarish faoliyatida muayyan tizimning bo'lishi muhimdir. Buning ma'nosi shundan iboratki, bu ish tasodifiy bir-biriga aloqasi bo'lgan tadbirlar yig'indisidan iborat bo'lmay, sharoit xususiyatlarini qat'iy hisobga olishni taqozo etadi.

Maktab ichki nazorati bo'yicha ishlangan rejani bir chorakka, yarim yillik va bir o'quv yiliga mo'ljallab tuzish mumkin. Lekin rejani bir o'quv yiliga mo'ljallab tuzish maqsadga muvofiqdir.

Maktab rahbarlari tomonidan amalga oshiriladigan maktab ichki nazoratining rejasi quyidagi masalalarni o'z ichiga olishi mumkin:

Maktabning hamma ko'rsatkichlari bo'yicha rejaning bajarilishi.

O'quv-tarbiya ishlarining ahvoli.

Sinfdan va maktabdan tashqari olib boriladigan tarbiyaviy ishlar.

Maktabdagi jamoatchilik hamda otaliq tashkilotlari bilan olib boriladigan ishlar.

Maktabda pedagog xodimlar bilan ishlash masalasi.

Maktab hujjatlarini yuritish holati.

Maktab o'quvchi-yoshlar tashkilotining ishlari.

Maktabning moliya-xo'jalik ishlari.

Maktab, oila va jamoatchilik hamkorligi.

Sinf rahbarlarining ishlari va hokazo masalalar.

Bir o'quv yiliga mo'ljallab tuzilgan maktab ichki nazoratining mavzu rejasini o'quv yilidagi pedagoglarning birinchi yig'ilishida tasdiqlash va uni maktab o'qituvchilari jamoasiga ma'lum qilish maqsadga muvofiqdir. Lekin nazorat qilishda ma'lum tizim va aniq rejaning bo'lmasligi, maqsadning noaniqligi, hujjatlarni tartibga solishga va ma'lum bir fikrga kelish uchun tegishli materiallar to'plashga e'tibor bermaslik, nazorat ishlariga yetarlicha faol jalb etmaslik ayrim maktab rahbarlarining o'qituvchilar jamoasi tavsiyasini yaxshi bila olmasligiga sabab bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, maktab ichki nazoratining shakl va usullari turlichadir. Buni qay darajada, qanday qilib amalga oshirish maktab rahbarlarining ilmiy-metodik, pedagogik saviyalariga hamda mazkur masalaga nisbatan qunt bilan izlanishlariga bog'liqdir.

Maktab ichki nazoratini o'rganiladigan masalaga qarab, asosan, ikki guruhga bo'lish mumkin: a) maktab ishlarini tematik nazorat qilish; b) maktab ishlarini kompleks (frontal) nazorat qilish

Tematik nazorat qilish quyidagi masalalarni o'z ichiga olishi mumkin:

Maktabda gumanitar fanlar bo'yicha davlat o'quv dasturining bajarilish ahvoli.

Fan asoslarini o'qitish jarayonida o'quvchilarning qobiliyatlarini o'stirish.

Maktabda fizika darslarida ta'limni tarbiyaga bog'lash tajribasidan amaliy foydalanish.

Ona tili, adabiyot fanlarini o'qitishda o'quvchilarning nutq madaniyatini o'stirish.

Tarix, geografiya darslarida amaliy ishlarning qo'yilish holati.

Tabiatshunoslik fanlarini o'qitishda o'quvchilarni ilmiy dunyoqarash ruhida tarbiyalash kabilar.

Bundan tashqari, har xil mutaxassislikdagi ikki-uch o'qituvchining ishini o'rganish, sinf rahbari, tarix-geografiya, til-adabiyot o'qituvchilarining metodbirlashma ishlarini o'rganish ham tematik nazoratga kiradi.

Maktab ishlarini kompleks usulda nazorat qilish ta'lim-tarbiya va xo'jalik ishlarini keng qamrab olgan to'liq pedagogik ma'nodagi masalalarni o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Masalan:

Maktab faoliyatida aniq fanlarni o'qitish holati va uni yanada yaxshilash choralari.

Maktabda sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning amalga oshirilish holati va uni yanada takomillashtirish yo'llari.

Maktab faoliyatida o'qituvchilar malakasini oshirishning holati va uning samaradorligi.

O'quvchilarning darslik va o'quv anjomlari bilan ta'minlanganlik holati va bu masalani yanada yaxshilash choralari.

Maktabning ta'lim-tarbiya ishlari tizimida xalq pedagogikasidan foydalanishning ahvoli va bu ishni yanada takomillashtirish yo'llari.

Maktabda gumanitar fanlarni o'qitish holati va o'quvchilarning bilim darajasi.

Maktab faoliyatida umumiy o'rta ta'limni hozirgi davr talablari asosida amalga oshirishning ahvoli va shu kabilar. Bunday masalalarni tekshirish yakunini maktab pedagoglar kengashida yoki ochiq majlisda muhokama qilish maqsadga muvofiqdir.

Ichki nazorat tizimida imtihonlar davri maktab hayotida mas'uliyatli davrlardan biridir. Imtihonlarni o'tkazish natijasida o'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalariga umumiy baho berish mumkin.

MAKTAB ISHINI BOSHQARISH VA UNGA RAHBARLIK QILISH

Maktab ishini har jihatdan to'g'ri tashkil qilish, uning samara-dorligi natijasi garovidir. Bu esa jamoa mehnati jarayonlarini oqilona yo'lga qo'yishni taqozo etadi. Binobarin, o'quvchilarni tarbiyalash ko'plab kishilarning umumiy mehnat jarayonida hal qilinar ekan, demak, bu mehnatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning kuchlari qanchalik to'g'ri yo'naltirilganligiga, maqsadlar birligi va harakatlar muvofiqligi qanday ta'minlanayotganligiga bog'liqdir. Aks holda qilinayotgan jamoa mehnatining samaradorligi pasayib ketishi mumkin. Maqsadlarni tushunish birligini amalda yuzaga chiqarish, so'ngra maqsadlarga erishish jarayonida o'zaro aloqalarni ta'minlash maktabni boshqarishning muhim vazifasi bo'lib, bu vazifaning pirovard natijasi, asosan, maktab direktorining faoliyatiga bog'liq. Ta'kidlash lozimki, maktabni chinakamiga boshqarishni ta'minlash uchun aslida direktor bajarishi kerak bo'lgan muhim va ikkinchi darajali ishlar mavjud. Xo'sh, maktabni boshqarish vazifalarining qaysi biri muhim, maktab direktori o'z kuchini nimaga sarflashi kerak? Buning uchun direktor:

- tizimni tashkil etishni ishlab chiqishi, tadqiqot, loyihalash ishlarini yo'lga qo'yib ish tartibini belgilashi, o'ylab ish ko'rishi va shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymasligi;
- amaliy ish bajarishning belgilangan tartibga va tizimga muvofiq bajarilayotganligini tekshirishi;
- ish me'yorining buzilishiga yo'l qo'ymaslikni, qiyinchilik va to'siqlarni o'z vaqtida bartaraf etilishini kuzatish va shu singari boshqa muhim ishlarni amalga oshirishi lozim.

Demak, direktor ish faoliyatini to'rt bosqichga ajratib ko'rsatish mumkin:

Olingan axborot asosida qaror qabul qilish. Ishning vazifalarini va yo'nalishlarini belgilash. Ma'lum obektiv ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish. Yaqin va istiqbolli rejalarni belgilash. Ishning mavjud haqiqiy ahvolini belgilash, ularni taqqoslash, imkoniyat darajalarini hisobga olish, variantlarni tanlash, maktabning rivojlanish yo'lini belgilash. Ana shular direktorning asosiy va muhim vazifalari sirasiga

kiradi. Bu vazifalarning yetarli darajada amalga oshmasligi jamoa mehnatining besamar ketishiga sabab bo'ladi. Natija kutilgandek bo'lishi uchun direktor maktabning haftalik ishlarini rejalashtirishi, yaqin davrlar uchun ish rejasini tuzib olishi, ishning ayrim turlari bo'yicha esa istiqbol rejasini tuzishi, o'z maktabi faoliyatiga oid nutq, maqolalar tayyorlashi, pedagogik adabiyotlarni o'rganishi, pedagogik yig'ilishda prinsipial masalani hal qilishi va hokazolarni amalga oshirishi lozim.

Shuningdek, tegishli yangi qarorlarning asosiy g'oyalarini ularni ijro etuvchilarga tushuntirishi. Olingan ma'lumotlarga asosan ishni ko'rib chiqib, kamchiliklarni tuzatishi. Direktor bu vazifalarni amalga oshirishda o'quv-tarbiyaga oid turli kechalardan, ota-onalar majlisi, mahalliy qo'mita, metodik birlashma majlislaridan, o'qituvchilar bilan yo'llanma beruvchi suhbatlardan, texnik xodimlarning kengashi va kadrlar tanlashdan to'g'ri foydalanishi.

O'quv-tarbiya jarayonining haqiqiy ahvoli to'g'risida doimiy ishonchli ma'lumotlar olib turishi. Davlat dasturlarining bajarilishini, talablarda yagonalikka erishilishini nazorat qilishi; o'qituvchilar va sinf rahbarlarining hisobotlarini eshitib borishi, daftarlar, kundaliklar, sinf jurnallari va boshqa hujjatlarning yuritilishini tekshirishi.

Favqulodda yuzaga kelgan kamchilik va nuqsonlarni, to'siqlarni bartaraf etishi. O'quvchilarning intizomiga oid suhbatlar uyushtirishi. Shikoyat yoki iltimos bilan kelgan ota-onalarni qabul qilishi. Maktabni boshqarishning asosiy vazifalaridan chalg'itmaydigan ishlar va topshiriqlarni bajarishi. Xo'jalik ishlaridagi nuqsonlarni tugatishi lozim. Direktor tashkil etish va boshqarish fanining elementlari asosini yaxshi bilishi va uni yuqori darajaga ko'tarishga ongli ravishda intilishi juda muhim. Bular direktorga mehnat samaradorligini oshirish imkonini beradi. Direktor ko'proq tegishli asosiy vazifalarni bajarishga intilar ekan, bu uning o'quv-tarbiya jarayonining haqiqiy rahbari bo'lishiga va shu bilan birga, o'z ish kunini muayyan me'yorga solishga imkon beradi. Maktab direktori e'tibor qilishi lozim bo'lgan yana bir muhim masala – bu ish vaqtidan unumli foydalanishdir. Aytaylik, o'quv yilining so'nggi choragi tugayapti, galdagi vazifa bu yil maktabni bitiruvchi sinflarda ish olib borishdir. Bunday paytda maktab direktorini yuqori tashkilotlarning har xil sabablar bilan chaqirishlari va unga navbatdan tashqari shoshilinch topshiriqlar berilishi g'oyatda salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq maktab direktori o'z mehnatining muntazamliligi va doimiyligini ta'minlashigina uning samaradorligini oshiradi.

Direktor o'rinbosari maktab direktorining rahbarligida ishlaydi va vaqt-vaqti bilan unga hisobot berib turadi. Chunki o'rinbosar ishning muayyan jabhalarida rahbarlik qilish vakolatiga egadir, bu hol uning direktor oldida nimalarga javobgar ekanligini yanada ravshanlashtiradi. Biroq bu direktorni maktabning umumiy ishi uchun javobgarlikdan xalos qiladi, degani emas. Direktor va o'rinbosar o'rtasidagi vazifalarning xususiyati ana shuni taqozo qiladi. Amalda ba'zan shunday hollarga ham duch kelinadiki, ayrim maktab direktorlari ko'pincha barcha ishga javobgar ekanliklarini bila turib, ba'zan ilmiy mudirga maktabdagi butun o'quv-tarbiya ishlariga va shu singari boshqa ishlarga mas'ul ekanligini ro'kach qiladilar va barcha ishni ilmiy mudirga yuklab, pedagogik jarayonga rahbarlik qilishdan o'zlarini chetga oladilar. Ilmiy mudir esa o'qituvchilar faoliyatiga kuchi yetganicha umumiy rahbarlik qilib boradi. Oqibatda, shunday hol yuz beradiki, direktorning o'quv-tarbiya ishi yuzasidan mustaqil fikri bo'lmaydi. Bu haqda ko'proq ilmiy mudirning gaplarini takrorlaydi. Vaholanki, pedagogik jarayon ta'lim va tarbiyaning juda ko'p masalalarini o'zaro hamkorlikda hal qilinishini nazarda tutadi. O'quv-tarbiya jarayonini dasturda belgilangandek to'g'ri yo'ldan olib borish uchun maktab direktori ishning ko'zini biladigan bo'lishi, har qanday tartib buzilishlarini payqashi va uni bartaraf etish choralarini ko'rish uchun yetarli darajada tezkor harakat qilishi lozim.

Maktab ishiga rahbarlikni bir tekis olib borishda quyidagilarni amalga oshirish yordam beradi: ishni yakunlash va rejalashtirish uchun har haftada ilmiy mudir bilan suhbatlashish va bunda uning bajarilgan va belgilangan ishi to'g'risidagi axborotini tinglash, ilmiy mudir bilan birgalikda o'qituvchilarning darslariga kirish va ularni tahlil qilish, o'qituvchilar, sinf rahbarlarining hisobotlarini birgalikda tinglash. Aytish joizki, ilmiy mudir tarbiyaviy ishlarga o'quvchilarning o'quv faoliyati jarayonida, dars vaqtida rahbarlik qiladi. Shunday ekan, sinfdan tashqari va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tashkilotchisi lavozimining kiritilishi ilmiy mudirni yuqorida aytib o'tilgan vazifalardan ozod qilmaydi. Balki o'qitish jarayoni, ya'ni dars va fakultativ mashg'ulotlarga, fan to'garaklari faoliyatiga, o'qishga ongli munosabatda bo'lish hissini tarkib toptirish va ishda o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish organlariga, olimpiada va mavzuiy kechalar o'tkazishga jiddiy e'tibor qaratish, bularning hammasi ilmiy mudirning doimiy vazifasi sirasiga kiradi. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tashkilotchisi bo'lgan direktor o'rinbosari yana butun

maktab miqyosida o'quvchilarning ijtimoiy-foydali mehnatini, siyosiy-ta'limiy ishlarni, badantarbiya va sport, turistik va shunga o'xshash darsdan tashqari olib boriladigan boshqa faoliyatlarni tashkil etuvchi pedagoglarning ishiga ham rahbarlik qiladi. Tashkilotchi maktabning mikrorayonida maktabdan tashqari tarbiyaviy muassasalar va jamoatchilik bilan chinakam aloqada bo'ladi, o'z ishida ularning yordamidan keng foydalanadi.

Chunonchi, har qaysi o'quv yili oxirida pedagogning o'qituvchilik faoliyati yakunlari muayyan shaklda aniqlanadi va baholanadi. Bu ish bundan keyingi ishlarning tashkil etuvchisi va boshlanishi bo'lib ham xizmat qilishi mumkin. O'qituvchi o'quv yili oxirida qilingan ishlardan olingan natijalarni solishtirib, u yoki bu metodlarning qanchalik muhim ekanligiga baho berishi va shu asosda tajriba to'plashi, o'z ishini takomillashtirib borishi mumkin. Bolalarning tarbiyalanganlik darajasini bilmaslik tarbiyaviy ishning katta kamchiligidir. Sinf rahbarlari, ayniqsa, yangi sinf qabul qilgan sinf rahbarlari o'z faoliyatlarini bolalarni o'rganishdan boshlashlariga, buni, ayniqsa, avgustning oxiri va sentabrning boshidan boshlashga harakat qilishlari uchun imkon yaratib bermoq kerak. O'z vazifasini to'g'ri boshlagan sinf rahbari bu ishni uddalashda ko'pgina imkoniyatlar topadi. Buning uchun o'qituvchiga quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

Bolalarni jamoa mehnati va sayr chog'ida kuzatishi. Shu maqsadda avgustning oxiri va sentabr oyida sinf xonalarini darsga va qishga tayyorlash borasida ish olib borishi, ijtimoiy foydali mehnatning har xil turlarida guruh bo'lib ishtirok etishi, kino va turli tomoshalarga birgalikda borishi.

O'quvchilar shaxsiy varaqalarini, ularga berilgan tavsiyalarni o'rganishi. Tarbiyalanuvchining maktabda o'tkazayotgan turli yillardagi o'quv faoliyatini solishtirishi, shaxsiy kamoloti yo'lini aniqlashi muhimdir. Bu materiallardan tarbiyachi o'quvchiga ta'sir ko'rsatishning ishonchli dalillarini ham topadi .

Bolalar bir-birlari to'g'risidagi ma'lumotlarni biladilar va ko'p hollarda ular o'z o'rtoqlarini tarbiyachiga qaraganda birmuncha obektiv tarzda baholaydilar.

Bu esa o'quvchilarning keyingi muvaffaqiyatli mehnati yoki o'quv faoliyatlari uchun ularning tarbiyalanganlik darajalari, shuningdek, maktab o'quv-tarbiya ishlari umumiy darajasining muhim ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Maktab tarbiyaviy ishini samarali tashkil etishning yana bir muhim sharti rahbarda tarkib topgan kelajak maqsadlarining

mavjudligi, o'zining bugungi tarbiyalanuvchisining ertangi qiyofasi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishidir. Shaxsni tarbiyalash – bu uzoq davom etadigan jarayondir.

Xullas, maktab direktori tarbiyaga oid qo'yilgan vazifalarni hal qilish va o'quvchilarga ta'sir ko'rsatish tizimini nisbiy ravishda uch ko'rinishga ajratadi. Bular quyidagilardir:

A. Maktabda tarbiya berish.

B. Oilada tarbiya berish.

D. Maktabdan va oiladan tashqarida tarbiya berish.

Bularning har birida rahbarlikning ba'zi bir tashkiliy vositalarini ko'rib chiqamiz. Maktabdagi tarbiya jarayonini direktor o'z yordamchilari orqali, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ish tashkilotchisi, sinf rahbarlari hamda o'qituvchilar orqali boshqaradi. Bunda u tarbiyaviy ishlarni umummaktab miqyosida rejalashtiradi. Yil davomida pedagoglar jamoasida muhokama qilish uchun barcha xodimlarning bir xildagi tushunishi mumkin bo'lgan prinsipial masalalarni qo'yib boradi. Maktab direktori tarbiyaviy ishlarning kundalik ahvolini darslarga, suhbatlarga, majlislarga, turli mavzulardagi yig'ilishlarga kirish hamda o'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar bilan doimiy suhbatlashib borish orqali o'rganib boradi va ba'zi yo'l qo'yilgan juz'iy kamchiliklarni yo'l-yo'lakay tuzatib boradi. Direktor tarbiyaviy ishlar sifatini hamda ta'sirchanligini oshirish maqsadida o'qituvchilarning malaka oshrish kurslarini tashkil qiladi. O'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarishini yo'lga qo'yadi. Maktabda o'z-o'zini boshqarish organlarining ta'sirchanligi esa unga nisbatan ma'muriyatning va o'qituvchilar jamoat tashkilotlarining e'tibori hamda yaqindan g'amxo'rlik ko'rsatishiga bog'liqdir. Xulosa shuki, maktab direktori sinf rahbarlarisiz, o'qituvchilar jamoasi va ota-onalarning faolligisiz tarbiya berishda kutilgan samaraga erisha olmas ekan. Shuning uchun ham maktab direktori doimo ular kuchiga tayangan holda ish yuritishi va ular bilan muntazam aloqada bo'lib turishi lozim.

MAKTABNING DARS JADVALI

Maktabda ta'lim-tarbiya ishlarining to'gri yo'lga qo'yilishi, ishda aniqlikning bo'lishi ta'lim-tarbiya ishlaridagi muvaffaqiyatning garovidir.

To'g'ri tuzilgan dars jadvali o'qituvchi va o'quvchilarning mehnatini hamda butun maktab ishini to'g'ri yo'lga qo'yishda muhim vositadir.

Maktablarda dars jadvali amalda 1-chorakda tuziladi. O'quv yili uchun tuziladigan dars jadvalini maktabning ilmiy bo'lim mudiri amaldagi o'quv rejasi asosida tuzadi.

Har bir sinfning alohida o'quv kuni uchun fanlar og'ir-yengilligiga qarab taqsimlanadi. Dars jadvallarida fanlarning nomi to'liq yoziladi. Dars jadvalining o'quvchilarga atalgan bir nusxasi katta qilib yozilib, maktab vestibuliga osib qo'yiladi. Dars jadvalining bir nusxasi o'qituvchilar foydalanishi uchun o'qituvchilar xonasiga osib qo'yiladi. Butun o'quv kunini to'g'ri tashkil etish va maktabda ongli intizomni saqlash maqsadida o'qituvchilar uchun navbatchilik jadvali ham tuziladi. Buni ham maktabning ilmiy mudiri tuzadi. Maktabda har kuni o'qituvchilardan navbatchilar bo'ladi. O'qituvchilarning navbatchilik jadvali dars jadvaliga muvofiq qilib tuziladi, o'qituvchi maktabda darslari bor bo'lgan kunlari haftada bir martaba maktabda navbatchilik qiladi.

MAKTABNING OTA-ONALAR BILAN OLIB BORADIGAN ISHLARINING TURLARI

Maktab ota-onalar bilan suhbatlar, majlislar,maslahatlar o'tkazish, ota-onalar kengashi tashkil etish yo'li bilan ish olib boradi.

Maktab bu tadbirlarni o'rinli ravishda amalga oshirib, bolani oilada tarbiyalashda ota-onalarga yaqindan yordam beradi.

Ota-onalar bilan individual suhbatlar o'tkazish. Bola maktabga kirib, to uni tamomlab chiqqunga qadar ota-ona maktab bilan yaqindan aloqada bo'lishi, o'z bolasining xulq-atvoridan, o'qishidan doimo xabardor bo'lib turishi, bola tarbiyasiga doir masalalarni o'qituvchi bilan maslahatlashib hal qilishi, maktabdan tashqarida bolaning nima bilan mashg'ul bo'lishidan o'qituvchini xabardor qilib turishi lozim.

Ota-onalar bilan individual suhbatlarni o'qituvchi, sinf rahbari, maktab ilmiy mudiri, maktab direktori, yoki ota-onalar kengashining a'zolaridan biri o'tkazishi mumkin. Bolaning sog'ligi haqida maktab shifokori ham ota-onalar bilan suhbatlashadi. Suhbatda birgalikda ta'sir etish, bolaga yordam berish yo'llari, bir xil talablar qo'yish haqida ma'lum bir fikrga kelib, so'ngra bola tarbiyasi bilan qanday shug'ullanish haqida ko'rsatmalar beriladi.

Ota-onalar majlisi. Sinf va umummaktab ota-onalar majlisi maktab bilan oila o'rtasida aloqa bog'lashda katta rol o'ynaydi. Bunday majlislarning tematikasi ota-onalarni qiziqtiradigan, ularning talablarini qondiradigan bo'lishi kerak.

Sinf va umummaktab ota-onalar majlisi har bir chorak oxirida, o'quv yilining boshida va oxirida chaqirilishi mumkin, bunda chorak yakunlari va kelgusi ishning rejalari, o'quv yilining boshlanishida esa o'quv yili davomida amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar, maktabda o'quv-tarbiya ishlarini yaxshi yo'lga qo'yishda ota-onalarning roli, vazifalari kabi masalalar muhokama qilinadi. Ota-onalar majlisida oilada bola tarbiyasi haqida ayrim ota-onalarning ilg'or tajribalari, tarbiya masalasidagi ba'zi bir nuqsonlar haqida o'quvchilarning ota-onalari o'z tajribalarini o'rtoqlashadilar, bir-birlariga maslahatlar beradilar. Majlis oxirida o'quvchilarning qo'l Mehnati darslarida ishlagan eng yaxshi ishlari, eng yaxshi chizgan rasmlaridan tashkil etilgan, ko'rgazma bilan tanishtirish, o'quvchilar kuchi bilan tayyorlangan kontsertlar berish mumkin. Ota-onalarning majlislarda qatnashishlarini ta'minlovchi eng asosiy shart – bu majlislarni qiziqarli, mazmunli qilib o'tkazishdir.

Ota-onalar uchun maslahatlarlar o'tkazish. Maktab ma'muriyati o'quvchilarning ota-onalari bilan yaqindan aloqada bo'lish va ularni ta'lim-tarbiyaviy bilimlar bilan qurollantirib turish maqsadida ota-onalar uchun maslahatlar o'tkazadi.

Haftaning bir kuni doimiy maslahat kuni, bir xonani maslahat xonasi qilib ajratib qo'yiladi, unda ota-onalar uchun tavsiya qilingan adabiyotlarning namunalari qo'yib qo'yiladi. Maslahatlarda bolalarning sinfdan tashqi vaqtda o'qishlari lozim bo'lgan kitoblar tavsiya qilinadi, bolalarni foydali ishlar bilan shug'ullanishga o'rgatish haqida ota-onalarga maslahatlar beriladi.

Ota-onalar kengashi. O'quvchilarning ota-onalari bilan yaqindan aloqada bo'lish va ularga to'g'ri rahbarlik qilish maqsadida maktablarda ota-onalar kengashi tashkil etiladi. Ota-onalar kengashiga asosan, maktab direktori rahbarlik qiladi.

Maktab direktori ota-onalar kengashining ishini yaxshi yo'lga qo'ysa, u kengash maktabning barcha ishida katta yordam beradi.

Masalan, maktab yoshidagi bolalarni hisobga olishda, ularni maktabga tortishda, o'quvchilarni darslarga tizimli ravishda qatnashishlarini ta'minlashda, o'qishdan ketib qolish kabi hollarni yo'qotishda, ayrim oilaviy sharoiti og'ir bo'lgan bolalarga iqtisodiy jihatdan yordam berishda ota-onalar bilan suhbat o'tkazib, ularga umumiy-majburiy ta'lim haqidagi qonunni tushuntirishda, bolalarni maktabdan olib qoluvchi ota-onalarga mahalliy tashkilotlar, kasaba yushmalar orqali ta'sir etib, ularning bolalarini maktabga tortishda maktab ma'muriyatiga yaqindan yordam beradi.

Ota-onalar kengashining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar bilan olib boriladigan sinfdan va maktabdan tashqi tarbiyaviy ishlarni keng yo'lga qo'yishda maktabga yordam berishdir.

Maktab ota-onalar kengashi o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun faol ota-onalarga suyanib, maktab ma'muriyati sinf rahbarlari, o'qituvchilar va yetakchilar bilan hamjihat bo'lib ishlaydi.

Oilada bola bilan suhbatlashish. Oilada bola bilan suhbatlashish hamma oila a'zolarining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ota-onaning shaxsiy namuna ko'rsatishlari oilada asosiy tarbiyaviy vositalardan biridir.

Oilada bola bilan suhbatlashish uchun suhbat mavzusi va uni uyushtirish haqida ota-onalarga sinf rahbari yaqindan yordam bermog'i lozim.

XXXVI bob. MAKTAB PEDAGOGIK JAMOASI

Maktab oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish butun pedagogik jamoaning mustahkam birlashib ishlashiga bog'liq. Pedagogik jamoaning eng muhim vazifalaridan biri o'zlarining g'oyaviy-siyosiy darajalarini oshirish va o'qituvchilik mahoratini egallash, o'quvchilarni jamoat ishlariga jalb qilish, ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash, ishga xalaqit berayotgan kamchiliklarni bartaraf qilish kabi ishlarda maktab rahbarlariga yordam berishdan iboratdir. O'qituvchilar jamoasi yosh o'qituvchilarning siyosiy, ma'naviy va pedagogik saviyalarini oshirib borishni ta'minlaydi.

Maktabning boshlang'ich jamoat tashkilotlari ham pedagogik jamoani uyushtirishda, ular faoliyatini ta'lim-tarbiya ishlariga jalb etishda muhim rol o'ynaydi.

O'QUV-TARBIYA ISHLARIGA RAHBARLIK

Maktab ishlariga davlat nomidan umumiy rahbarlikni Xalq ta'limi vazirligi amalga oshiradi. Bunda u maktablarni kengaytirish, moddiy va moliyaviy ta'minlash, pedagogik kadrlarni tayyorlash va taqsimlash, maktab va o'quvchilar ishiga pedagogik rahbarlik va nazorat qilish, ilg'or tajribalarni umumlashtirish va yoyish vazifalarini bajaradi.

Vazirlikning joylardagi bo'limlari viloyat, shahar va tuman xalq ta'limi bo'limlari bo'lib, Xalq ta'limi vazirligiga bo'ysunadi.

Bu bo'limlarning faoliyat doirasi juda keng bo'lib, ular maktab direktori, o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari, o'qituvchilar ishi ustidan davlat nazorati o'rnatadi, maktablar qurilishini rejalashtiradi, maktablarni butlash, moliyaviy ishlarga, umumiy ta'lim rejasining bajarilishi, o'qituvchilar malakasini oshirish, turli xil seminarlar tashkil qilish, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni uyushtirish, ilg'or tajribani o'rganish va yoyish kabi ishlar bilan shug'ullanadi. Xalq ta'limi bo'limlari qoshida nazoratchilar bo'lib, ular maktab ishi ustidan davlat nazorati o'rnatadilar, o'qituvchilarga malakali yordam beradilar, yaxshi tajribani ommalashtiradilar. Maktabning o'zida bunday nazorat ishlarini olib borishda o'qituvchilar darslarini kuzatish juda muhim o'rin tutadi. Darslarni taxminan quyidagicha tahlil qilish mumkin:

- dars haqida umumiy ma'lumot: sinf, fan, mavzu, o'qituvchi ma'lumoti va ish faoliyati;

- darsning maqsad va vazifalari, tuzilishi, darsni rejalashtirilishi, vaqtdan foydalanish, sinfning sanitariya-gigiena sharoiti;

- darsning mazmuni, berilayotgan materialning dasturga mosligi, ilmiyligi, bolalar yoshiga muvofiqligi, hayot bilan bog'liqligi, yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish tartibi, mavzu mazmunining tarbiyaviy xarakteri;

- dars o'tish usuli, yangi dars materialining o'tgan mavzuga qanday bog'lanishi, takrorlash va bolalar bilimini baholash, ko'rsatmali materiallardan foydalanish, o'quvchilarning mustaqil ishlari, uy vazifasining berilishi;

- o'quvchilarning darsdagi diqqati, qiziqishi, faolligi, ishtiyoqi, intizomi;

- o'quvchining xulqi, o'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi, sinfni boshqara olishi, nutq madaniyati, tashqi qiyofasi, shu sinf o'quvchilari o'rtasida uning obro'si;

- darsning natijasi;

- darsning ijobiy va salbiy tomonlari.

Direktor va uning o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari qoidaga binoan har kuni ikki soatdan dars kuzatadilar. Kuzatilgan darslar maxsus daftarga qayd qilib boriladi. Darsga kirishdan oldin o'sha darsning mavzusi, rejasi va dasturi bilan tanishib chiqish zarur. Shunda kuzatilgan darsdan to'g'ri xulosa chiqarish va o'qituvchiga foydali maslahatlar berish mumkin bo'ladi. Direktor yoki ilmiy bo'lim mudiri, avvalo, darsni kuzatish maqsadini belgilab oladi. Darslarni kuzatganda ta'lim ishlari bilan umuman tanishish yoki maxsus masalalarni, ya'ni darsning ta'limiy va tarbiyaviy yo'nalishini, o'quvchilarning mustaqil ishini, intizomini aniqlash maqsadi ko'zda tutilishi mumkin.

Maktab rahbarlari tomonidan o'quvchilarning nazorat ishlarini tekshirib turish juda muhim. Chunki bunda, birinchidan, o'quvchining u yoki bu fandan qanday o'zlashtirishi, ikkinchidan, o'qituvchining o'quvchilar bilimiga qanchalik to'g'ri baho berganligi aniqlanadi. Natijaga qarab, o'qituvchilarga pedagogik kengashda, direktor huzuridagi yig'ilishda yoki yakka tartibda zarur maslahatlar beriladi yoki rag'batlantiriladi.

MAKTAB PEDAGOGIK KENGASHI

Pedagogik kengash maktab direktori huzuridagi maslahat kengashi bo'lib, uning qarorlari o'qituvchilar jamoasining yagona va umumiy fikrini aks ettiradi. Shuning uchun uning ta'sir kuchi katta. Pedagogik kengash qabul qilgan ayrim qarorlar maktab uchun ham, direktor uchun ham majburiy hisoblanadi. Chunonchi, o'quvchilarni sinfdan sinfga ko'chirish masalasi, shuningdek, maktab hayotida ro'y berayotgan muhim vazifalar pedagogik kengashda hal qilinadi. Ularda pedagogik kengashda respublikamizning maktab haqida qabul qilgan qarorlari va ko'rsatmalarini amalga oshirishga doir tadbirlarni belgilash, maktab ta'lim-tarbiya ishlarini yaxshilash, ilg'or o'qituvchi va tarbiyachilarning ish tajribalarini o'rganish va ommalashtirish, ota-onalar jamoatchiligi bilan aloqani mustahkamlash va boshqa masalalar ko'riladi. Pedagogik kengashga – maktab direktori (rais), o'quv ishlari bo'vicha direktor o'rinbosari, ma'naviy-ma'rifiy ishlari bo'vicha direktor o'rinbosarlari, maktabdagi barcha o'qituvchilar, kutubxona mudiri, maktab shifokori, ota-onalar kengashining raisi a'zo bo'lib kiradilar

Pedagogik kengash ishi bir yil yoki yarim yilga mo'ljallab direktor tomonidan rejalashtiriladi. Bu reja kengashda muhokama qilinib tasdiqlanadi.

Pedagogik kengashda muhokama qilinadigan ayrim masalalar yildan yilga takrorlanaveradi, chunonchi, bir yillik ish rejasini muhokama qilish va tasdiqlash, chorak va yarim yil natijalarini muhokama qilish, imtihonlarga tayyorgarlik, yozgi ta'tilni o'tkazish va boshqalar.

Pedagogik kengashga qo'yiladigan masalalarni tanlash juda muhimdir. Ko'pgina maktablarda kengashda muhokama qilinadigan masala oldindan o'rganib chiqiladi. Kengash har qaysi masala bo'yicha tegishli qaror qabul qilib, ma'lum shaxslar va bajarilish muddatlarini belgilaydi.

Pedagogik kengashning qarorlari maktabning ish tajribasiga, rahbar tashkilotlarning ko'rsatmalariga va pedagogika fanining yutuqlariga asoslangan bo'lishi kerak. Pedagogik kengashning qarorlari maxsus daftarga yozib boriladi, rasmiylashtiriladi, bajarilishi kuzatiladi va nazorat qilinadi, natijasi navbatdagi yig'ilishda kengash a'zolariga xabar qilinadi. Qarorlar daftari maktabning muhim hujjati bo'lgani uchun uni yuritishga alohida e'tibor beriladi.

Fan komissiyalari va boshlang'ich sinf o'quvchilarining metod birlashmalari ham maktabdagi o'quv ishlarini yaxshilashga xizmat qiladi.

Maktabdagi har bir fan komissiyasi aslida pedagoglar kengashining komissiyasi bo'lib, u pedagogik kengash rahbarligida ish olib boradi. Pedagogik kengash bilan hamkorlikda fan komissiyasi quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

pedagogik kengashga topshirilgan masalani ishlab chiqadi: o'zaro tajriba almashish, darslarni rejalashtirish, kundalik ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni muhokama qiladi, ilg'or o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganadi, umumlashtiradi va natijani pedagogik kengashga ma'lum qiladi; pedagogik kengash topshirig'iga ko'ra ochiq darslar uyushtiriladi va ularning natijasini kengash muhokamasiga taqdim etadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.Pedagogik jamoaning o'quv-tarbiya ishidagi o'rnini qanday tushunasiz, so'zlab bering.

2.Maktab pedagogik kengashining vazifasi nimalardan iborat?

3.Maktab ishlariga davlat nomidan umumiy rahbarlikni kim olib boradi va u qanday ishlarni amalga oshiradi?

XXXVII bob. MAXSUS PEDAGOGIKA

MAXSUS PEDAGOGIKADA «DEFEKTOLOGIYA MUTAXASSISLIGIGA KIRISH» BO'LIMI VA UNING VAZIFALARI

Oliy maktabning asosiy vazifasi nazariyani mukammal egallagan, o'z mutaxassisligi bo'yicha har tomonlama chuqur va mustahkam bilimga ega bo'lgan, mustaqil tafakkur qila oladigan, davlat siyosatini xalq ommasi o'rtasida targ'ibot qilishga layoqatli, g'oyaviy e'tiqodli, ijodkor va intizomda namuna bo'la oladigan ma'naviyatli va ma'rifatli etuk kishilar tarbiyalashdan iborat. Yoshlarimiz fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishda murakkab uskunalar bilan ish yurita oladigan, bilimdon bo'lishlari davr talabi bo'lib qolmoqda.

Defektologiya mutaxassisligi

O'qituvchilik mutaxassisligi to'xtovsiz o'sib bormoqda, takomillashmoqda va yangi mazmun bilan boyimoqda. Pedagoglik mehnati o'z mazmuni jihati bilan chuqur dialektik mehnatdir. Har bir tarixiy davr o'ziga muvofiq pedagogni yaratadi. Kishilik jamiyati o'z taraqqiyotida qanchalik olg'a qarab borsa, ta'lim-tarbiyaviy faoliyat ham shunchalik ko'p ilgarilashadi. Jamiyat tuzumi qanchalik yuqorilab borsa, maktab va o'qituvchining jamiyatdagi ahamiyati ham shunchalik ortadi.

Defektologiya mutaxassisligining o'ziga xos xususiyati, spetsifikasi nimadan iborat?

Defektologiya mutaxassisligi eng murakkab, qiyin, mas'uliyatli va faxrli kasbdir.

Pedagoglik faoliyati – maxsus tayyorlangan, o'sib kelayotgan yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq, davlat oldida javob beradigan; yosh avlodni tarbiyalash, o'qitish va ularga ta'lim berish borasida har kuni shug'ullanadigan odamlarning alohida mehnat faoliyatidir. O'qituvchi va tarbiyachilarning kundalik va har tomonlama faoliyati mustaqil davlat quruvchi va uni ijod etuvchi inson shaxsini shakllantirishga qaratilgandir. O'qituvchi va tarbiyachining yangi insonni tarbiyalash, unda ijobiy xislat va sifatlar tarkib toptirish vazifasi eng olijanob, yuksak va shu bilan birga, o'z tabiati va faoliyatiga ko'ra, eng murakkab vazifadir. Defekgologiya – pedagogik fan. Bu fan

jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida kamchiliklarga ega bo'lgan bolalarning psixofiziologik rivojlanishidagi xususiyatlarini o'rganadi, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadi. Defektologiya so'zi lotincha defekt – kamchilik, nuqson, yunoncha logos – ta'limot, fan, o'rganish degan so'zlardan olingan. Defektologiya fanining mavzu bahsi anomal bolalardir. Anomal bolalar – bu jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan, maxsus yordamga muhtoj bolalar. Defektologiyaning vazifasi – anomaliyalarning kelib chiqish sabablari, turlarini, anomal bolalarning psixofiziologik rivojlanishidagi xususiyatlarini o'rganish, shular asosida differentsial va integratsiyalashgan ta'limni tashkil etish, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanishdir.

O'qituvchi-defektolog bolalarning sog'lom o'sishlari va kamol topib borishlari uchun, baxtli hayot kechirishlari, mustaqil hayotda o'z o'rnini topib ketishlari uchun kerak bo'lgan hamma zaruriy tadbirlarni ko'radi.

Defektologiya mutaxassisligini faqat layoqatli va tanlangan odamlargina egallashlari mumkin. Jamiyat, xalq va hayotning o'zi defektolog kasbiga eng yuksak va murakkab talablar qo'yadi. Chunki anomal bolalarni tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ulardagi kamchiliklarni iloji boricha korrektsiyalash, kompensatsiya etish, ya'ni tuzatish va bir analizatorning faoliyatini ikkinchi analizatorga yuklash, adaptatsiya va reabilitatsiya ishlarini amalga oshirish o'qituvchining mahorati, mehnatsevarligi, etiqodi, o'z shaxsiy namunasiga, uning xulq-atvori, hissiyotlari, dunyoqarashiga va axloqiy qiyofasiga asoslanadi. Tarbiya dialektikasi shundayki, tarbiyachining o'zi tarbiyalangan bo'lishi kerak. A.Avloniy, «bitta yaxshi o'qituvchi yuz va minglarcha yaxshi odamlar va bo'lajak mutaxassislardir va aksincha, bitta yomon o'qituvchi – jamiyatda o'nlar va yuzlarcha tarbiyalanmagan, hatto buzilgan odamlar demakdir», deb bejiz aytganlari yo'q.

O'qituvchi-defektolog kasbining muhim xususiyatlaridan yana biri shuki, bolalarni o'qitish va tarbiyalash, korrektsiya va kompensatsiyalash ishi ularga ta'lim berishdek yagona bir jarayonga uzviy ravishda mazmunan qo'shilib ketadi. Ta'lim jarayoni tarbiyalovchi xarakterga ega. Maktabda o'quvchilarni o'qitish sifati qanchalik yuqori bo'lsa, yosh avlodga tarbiya berish vazifalari shunchalik yaxshi va samarali hal etiladi. Har bir o'qituvchi faqat o'qituvchigina bo'lib qolmay, ayni bir vaqtda u ham o'qituvchi, ham tarbiyachidir. O'qituvchining ishi ijodiy xarakterga va ijodiy yo'nalishga ega.

Pedagog-defektolog kasbining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayoni o'qituvchi bilan

o'quvchining bir-biriga bo'lgan murakkab o'zaro munosabatiga asoslanadi va bu munosabatning muayyan psixologik, axloqiy va ijtimoiy qonuniyatlari bor. Muayyan bir o'qituvchi bilan muayyan bir o'quvchi o'rtasida qanday konkret munosabat paydo bo'lishi va tarkib topishi, har bir o'qituvchi bilan bolalar jamoasining muayyan tarkibi o'rtasida qanday konkret munosabatlar tug'ilishi va o'sib borishi nihoyatda muhimdir. Bu jarayonni boshqara bilish o'qituvchiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Defektologiya mutaxassisligi shu bilan xarakterlanadiki, u o'zining kundalik faoliyatida o'quvchilarning oilalari bilan, ota-onalar jamoatchiligi bilan xamkorlikda ish ko'radi. U hammavaqt ham yuzlab odamlar bilan bog'langan. Bolalarni o'qitish va tarbiyalash manfaati maktab, oila va butun jamoatchilikning birgalikda ta'sir ko'rsatishini, maslahatlashib, birgalikda ishlashini talab etadi. O'qituvchi o'z ishining mantig'iga ko'ra xar bir o'quvchi yashayotgan oilaviy-maishiy sharoitni yaxshi bilishi lozim bo'lganligi, yosh avlodga tarbiya berishdagi umumiy ishga ota-onalarning ijodiy kuchlarini jalb eta bilishi lozimligi uchun ham uning ishi ancha murakkabdir.

Defektologiya mutaxassisligining o'ziga xos ayrim xususiyatlari haqidagi qisqa xarakteristika ana shulardan iborat bo'lib, bularning hammasi birgalikda bu kasbning fazilati, go'zalligi va buyukligini tashkil etadi.

Defektologning ishi kishining psixikasiga, avvalo nerv tizimi faoliyatiga yuklanadigan ishning kuchi, hajmi va xarakteri e'tibori bilan nihoyatda sermehnat ishdir. O'qituvchining aqli, hissi, kuzatuvchanligi, ta'sir ko'rsatish kuchi, muomalasi, o'zini tuta bilish hislati, sabr-toqati juda o'sgan bo'lishi kerak. O'qituvchi nazariy bilimlarni chuqur va mustahkam egallashi kerak, ya'ni u ta'lim-tarbiya jarayonining nazariy asoslarini, o'qitadigan fanlar metodikasini, anatomiya-fiziologiya, gigiena, ijtimoiy fanlar, pedagogik, psixologik, meditsina fanlarini, adabiyot va hozirgi zamon o'zbek tilini, maxsus defektologiya fanlarini, texnika, san'at, etika, estetika va boshqa fanlarni egallagan bo'lishi lozim.

Defeklolog-o'qituvchi, tarbiyachi faqat nazariy bilimlarni egallash bilan chegaralanmasdan, amaliy malaka va ko'nikmalarni ham egallashi zarur. Uning vazifasi pedagogik, psixologik, defektologik bilimlar asosida o'quvchilarni ilmiy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantira bilish, dars va mashg'ulotlar bera bilish, tarbiyaviy ishlarni, individual, guruhli va keng ko'lamli mashg'ulotlarni rejalashtira bilish,

o'quvchilarning jamoa, individual faoliyatlarini tashkil eta bilish, ularning jamoat ishlarini tashkil qila bilish, pedagogik rahbarlik, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni uyushtira bilish va ularga rahbarlik qilish, ota-onalar, jamoatchilik o'rtasidagi ishlarni tashkil qila bilish, sport, ekskursiya, kuzatishlar, amaliy ishlar va boshqa tarbiyaviy ishlarni olib borishdan iborat. Bu malaka va ko'nikmalarni talabalar muntazam ravishda o'z ustida ishlashi, maxsus fanlarni, ilg'or o'qituvchilarning tajribalarini o'rganish yo'li bilan mahoratlarini oshirib boradilar.

DEFEKTOLOGIYA FANI, UNING VAZIFALARI

Har qanday jamiyat o'z farzandlari har tomonlama etuk, komil inson bo'lib voyaga etishiga, munosib fuqarolar bo'lib, davlat taraqqiyotiga, gullab-yashnashiga o'z ulushlarini ko'shishlariga harakat qiladi, umid bog'laydi.

Afsuski, dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bolalar hali ham huquqlaridan mahrum etilganlar, ya'ni ularning sog'-salomat hamma qatori to'laqonli rivojlanishlari va jamiyat hayotida faol ishtirok etishlari uchun kerakli imkoniyatlar yaratilmagan. Bolalarning ish soatlari ba'zi hollarda nihoyatda uzoq bo'lganligi sababli sog'lig'i yomonlashmoqda, ular o'qish, dam olish imkoniyatlaridan mahrum. Bolalar ko'chalarda alkogol, giyohvand moddalar, seksual zo'ravonliklar xavfiga duch kelmoqdalar.

Maktabga qabul qilingan ayrim bolalar uni to'liq bitira olmayaptilar, jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar uyda o'tiribdi, ta'lim olishdan maxrum, ayrimlarining ta'lim olishi chegaralangan.

Kasallikning oldini olish mumkin bo'lgan joylarda hali ham juda ko'p bolalar xastaliklardan nobud bo'lmoqdalar, to'yib ovqat yeyish, toza ichimlik suvidan bahramand bo'lish ko'p mamlakatlarda hali ham to'liq tashkil etilmagan.

Bundan tashqari, jahonning ba'zi bir qit'alarida maktab yoshidagi bolalar ham qurolli kuchlar safiga chaqirilmoqda, ular zo'ravonliklarga, qiynoqlarga duchor bo'lmoqdalar, jismoniy jazolanmoqda. Kerak bo'lsa, ozodlikdan, kafolatlangan huquqlaridan mahrum qilinmoqdalar.

Butun jahon bolalariga xos bo'lgan bolalar huquqi haqidagi Konvensiya, O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturi» kabi va boshqa me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilishicha, barcha bolalar, shu jumladan, jismoniy yoki ruhiy riyojlanishida nuqsoni bor bolalar ham mehnat

qilish, ta'lim olish, hayotda o'z o'rnini topib ketish huquqlariga egadirlar. Bola huquqlari haqidagi Konvensiyaning 19-moddasiga ko'ra, «Bola ota-ona yoki har qanday boshqa shaxs tomonidan haqoratlanishi, qo'pol muomalada bo'lishdan himoyalanishi huquqiga egaligini inobatga olib, ayrim mamlakatlarda ilgarilari ishlatiladigan atamalardan – «defektologiya», «anomal bolalar», «aqlan zaif» kabi va boshqalardan voz kechmoqdalar. XIX asrning 20-yillaridan beri defektologiya fani jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fan sifatida o'rganilib kelmoqda. Hozirgi kunda bu fan «Korreksion pedagogika» deb ham yuritilmoqda. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor kishilarni haqoratlamaslik uchun Moskva shahridagi Defektologiya ilmiy tadqiqot instituti «Korreksion pedagogika ilmiy tadqiqot instituti» deb nomlanmoqda. Defektologiya fanining predmeti – anomal bolalar. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar anomal (yunoncha anomalos – odatdan tashqari), noraso degan ma'noni bildiruvchi so'z bilan yuritiladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda defektologiya – maxsus yordamga muhtoj jismoniy yoki ruhiy kamchiliklari bor bolalarning psixofiziologik rivojlanishidagi xususiyatlarini o'rganadigan, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fandir. Defektologiya fanining mavzu bahsi anomal maxsus yordamga muhtoj bolalardir. Defektologiyaning vazifasi – anomaliyalarning kelib chiqish sabablari, turlarini, anomal bolalarning psixofiziologik rivojlanishdagi xususiyatlarini o'rganish, shular asosida inklyuziv yoki differensial ta'limni tashkil etish, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanishdir. Defektologiya fanining maqsadi– anomal bolalarga integratsion, inklyuziv, differensial ta'limni tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlarni o'rganish, ulardagi psixofiziologik kamchiliklarni iloji boricha bartaraf etish, tuzatish yoki bilinmaydigan holga keltirish usullarini belgilash va amaliyotda tatbiq etish yo'llarini tarbiyachi hamda o'qituvchilarga ko'rsatib berishdan iborat.

Defektologiya fanining rivojlanishi natijasida undan quyidaga tarmoqlar mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi: surdopedagogika (lotincha surdus – kar, gung so'zidan olingan) – eshitish qobiliyati zaif bolalarning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fan; tiflopedagogika (yunoncha tiflos – ko'r, so'qir so'zidan olingan) – ko'rish qobiliyati zaif bolalarning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fan; oligofrenopedagogika (yunoncha oligos — kam, fren – aql so'zlaridan olingan) – aqliy tomondan zaif bolalarning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fan; logopediya (yunoncha logos – so'z, padeo – tarbiya so'zlaridan

olingan) – og'ir nutq nuqsonlarini o'rganish, oldini olish, bartaraf etish yo'llari, usullarini o'rganadigan fan.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Defekgologiya – qanday fan?
2. Defektologiya mutaxassisligining o'ziga xos xususiyati, spetsifikasi nimadan iborat?
3. Defeklolog – o'qituvchi, tarbiyachi qanday nazariy bilimlar, amaliy malaka va ko'nikmalarni egallashi zarur?
4. Defektologiya fani, va uning vazifalari mazmunini yoritib bering.

SENSOR NUQSONLI BOLALAR

1.Eshitish nuqsonlari bor bolalar

Surdopedagogikada eshitishda nuqsonlari bor bolalar soqov, zaif eshituvchi, keyinchalik zaif eshituvchi bolalar guruhiga bo'linib o'rganiladi. Tug'ma yoki hali tili chiqmagan, go'daklik davridayoq ikkala quloqning mutlaqo eshitmasligi kar-soqovlikka olib keladi. Eshitish qobiliyatining qisman buzilishi natijasida nutqiy nuqsonga uchragan bolalar zaif eshituvchi bolalar guruhiga kiritiladi. Nutqi rivojlanib, shakllanib olgandan so'ng yaxshi eshitmaydigan bo'lib qolgan bolalar keyinchalik zaif eshituvchilar guruhiga kiradi. Bu nuqson nutq tarkib topgandan so'ng vujudga kelsa ham, nuqson tufayli eshitishda xos kamchiliklar bo'laveradi.

Turg'un eshitish nuqsonlari kelib chiqish sabablariga ko'ra tug'ma va orttirilgan bo'lishi mumkin.

Kar-soqov bolalarning 25–30 foizida eshitish nuqsonlari tug'ma bo'ladi.

2.Ko'rish nuqsonlari bor bolalar

Tiflopedagogakada ko'zi ojiz bolalar ko'r va zaif ko'ruvchi bolalar guruhlariga bo'linadi. Ko'r bolalarning ko'rish qobiliyati keskin kamaygan (total ko'rlik) yoki korreksiya qo'llanilganda (ko'zoynak tutilganda) ham ko'rish o'tkirligi 0,04 gacha pasaygan, ya'ni bunday bolalar amalda ko'r bo'ladi. Zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish o'tkirligi 0,05 dan to 0,4 gacha bo'lishi mumkin. Ushbu guruhdagi bolalar tevarak-atrofni ko'rish analizatori orqali idrok etadi.

Ko'rishga aloqador nuqsonlar kelib chiqish sabablariga ko'ra tug'ma va orttirilgan bo'ladi. Tug'ma nuqsonlar sabablari orasida irsiy kasalliklar, homilador ayolning toksoplazmoz, qizilcha va boshqa kasalliklar bilan kasallanishi sabab bo'lishi mumkin. Orttirilgan ko'rish anomaliyalarga traxoma, chechak, so'zak, ko'z sili, qizamiq, skarlatina va boshqa kasalliklar oqibatida paydo bo'lishi mumkin. Aholiga davolash-profilaktika, oftalmologiya yordamining yaxshilanishi hamda tibbiyot sohasidagi katta yutuqlar qo'lga kiritilganligi munosabati bilan zaif ko'ruvchi bolalar ancha kamaydi.

Ko'rish nuqsonlari zo'rayib boradigan va turg'un (muqim) bo'ladi. Zo'rayib boradigan xili kun sayin og'irlashib, bora-bora ko'rlikka olib keladi. Muqim xili esa turg'un bo'ladi, bolaning ko'rish darajasi bir xilda turaveradi. Ko'rish qobiliyatining zo'rayib boradigan xili kuksuv, ya'ni glaukoma kasalligi (ko'z ichki bosimining ko'tarilib turishi) ko'ruv nervi atrofiyasi, to'r parda distrofiyasiga bog'liq bo'lib, bolaning har qanday rivojlanish davrida vujudga kelishi mumkin. Gigienik talablarga rioya qilmaslik refraktsiya anomaliyalari bilan bog'liq bo'lgan ko'z kamchiliklari zo'rayib borishiga ham olib keladi.

Ko'zi ojiz bolalar ko'r tug'ilgan va ko'r bo'lib qolgan bolalar deb ikki guruhga ajratiladi. Birinchi guruhga tug'ilgandan va tug'ilgandan so'ng to uch yoshgacha bo'lgan davr ichida ko'rish qobiliyati zaif bolalar kiritilsa, ikkinchisiga keyinchalik ko'zi ojiz bo'lib qolgan bolalar kiritiladi. Ko'z ojizligi qanchalik kech paydo bo'lgan bo'lsa, bolaning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari shunchalik boy va ularni mustahkamlash, takomillashtirish shunchalik oson bo'ladi.

Ko'zi ojiz bolalar uchun maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab-internatlar mavjud. Bu joylarda ishlar kompensatsiya, korreksiya yo'nalishida amalga oshiriladi.

3.Og'ir nutqiy nuqsonlari bor bolalar

Maxsus yordamga muhtoj anomal bolalarga og'ir nutq nuqsonlariga ega bo'lgan bolalar ham kiritiladi. Nutq nuqsoni logopediya fanida muayyan tilning me'yoridan chetga chiqish deb ta'riflanadi. Nutq nuqsoni o'z-o'zidan barham topmaydi, balki vaqt o'tgan sari yanada mustahkamlanib, zo'rayib boradi. Nutq nuqsoni gapiruvchining yoshiga mos kelmaydi. Nutq nuqsoniga ega bo'lgan kishilar logopedik yordamga muhtoj bo'ladi. Og'ir nutq nuqsoni kishining nafaqat nutqiga balki, umumiy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi kunda nutq nuqsonlarining turli klassifikatsiyalari mavjud. Nutq nuqsonlari asosan 3 ta katta guruhga ajratiladi. Fonetika – fonematik xarakterli nuqsonlar, tizimli nutq buzilishlari va yozma nutq nuqsonlari. Fonetika – fonematik nuqsonlarga tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar, ovoz nuqsonlari, nutq sur`ati, tempi, ritmi va ravonligidagi kamchiliklar, nutqni idrok etishni buzilishi oqibatida sodir bo'lgan nuqsonlar kiritiladi.

Tizimli nutq buzilishlarida kishining butun nutq tizimi shakllanmaganligi natijasida u gapirmaydi. Bunday nuqsonli kishilarda qulog'i yaxshi eshitadi, oligofreniya yo'q. Tizimli nutq buzilishida nutqning umumiy rivoyaslanmaganligi kuzatiladi.

Yozma nutq nuqsonlari o'qish va yozish malakalarini katta qiyinchiliklar bilan yoki umuman, o'zlashtira olmaydigan kishilar kuzatiladi. Logopediya fanida ushbu nutq tizimida nuqsonlar quyidagi terminlar bilan yuritiladi: fonetiko-fonematik xarakterli nuqsonda tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar dislaliya, rinolaliya, dizartriya, anartriya, ovoz nuqsonlaridan afoniya, disfoniya, fanasteniya, rinofaniya, laringomirlashgan ovoz kiradi, Nutq surati, tempi, ritmi, ravonligining buzilishiga – taxilaliya, bradilaliya, logonevroz, qoqilib gapirish kiradi. Nutqni idrok etish nuqsonlari zaif etuvchi aqlan zaif, fonematik eshitishi buzilgan kishilarda kuzatiladi. Natijada bolaning talaffuzi, ovozi, nutq sur`atida ma'lum o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Tizimli nutq nuqsonlariga alaliya va afaziyalar kirsa, yozma nutq nuqsonlariga agrafiya, aleksiya, disgrafiya, dislektsiyalar kiradi.

4. Ruhan sust rivojlangan bolalar

Ulgurmovchi o'quvchilar orasida ruhan sust rivojlangan bolalar ham uchrab turadi. Ularning bilish faoliyati markaziy nerv tizimidagi modda almashinuvi buzilishidan kelib chiqqan. Yengil patologik o'zgarishlar vaqtinchalik buzilgan bo'ladi.

Ruhan sust rivojlangan bolalar aqliy darajasi jihatidan ikki guruhga bo'linadi.

1. Yengil nuqsoni bor bolalar bular maxsus sharoitda 1–3 yil ta'lim-tarbiya olganlaridan so'ng o'qishni umumta'lim maktabining tegishli sinfida davom ettirishlari mumkin.

2. Ruhiy jihatdan rivojlanishida sezilarli darajada orqada qolgan bolalar – bular o'rta maktabni bitirgunga qadar maxsus sharoitda o'qitilishi maqsadga muvofiqdir.

So'nggi yillarda olimlar ruhiy sust rivojlangan bolalarni klinik-psixologik jihatdan quyidagi xillarga bo'lishni tavsiya etadilar:

1. Konstitutsional.
2. Somatogen.
3. Psixogen.
4. Serebral shakli.

Konstitutsional xilini xarakterlovchi belgilarga quyidagilar kiradi: bolaning gavda tuzilishi sog'lom tengdoshlariga nisbatan 1–2 yosh kichik ko'rinadi. 7 yashar bola o'zini 5 yashar bolaga o'xshab tutadi va ta'lim olish uchun hali «yetilmagan» bo'ladi. Bunday bola o'quv faoliyatiga yaxshi kirishib ketmaydi, unda o'qishga qiziqish yo'q. Ish qobiliyati past.

Somatogen xilida surunkali infeksiyalar, allergik holat, tug'ma porog va shu kabi kasalliklar ayniqsa tez uchrab turganligi tufayli bolada asteniya holati kuzatiladi. Bola o'z kuchiga ishonmaydigan, tez charchaydigan, injiq, qo'rqoq bo'ladi, hech narsaga qiziqmaydi.

Psixogen xilida bola noqulay, noto'g'ri sharoitda tarbiyalanadi. Natijada u ham ulgurmovchi o'quvchilar qatoriga qo'shilib qoladi. Psixogen xilida bolalarning 50% da nerv tizimida organik jarohatlanish kuzatiladi, shuning uchun u nisbatan turg'un bo'ladi. Bu narsa bolaning bilish faoliyati, his-tuyg'ulari, irodaviy holatlarining rivojlanmasligiga olib keladi, organik infontalizm kuzatiladi. Bola yo ko'tarinki ruhda, o'zidan yosh bolalarga o'xshab, yo aksincha kayfiyati past bo'lib, ma'yus tortib yuradigan, ishni mustaqil hal qila olmaslik, tashabbus ko'rsata olmaslik, qo'rqish holatlari kuzatiladi.

Ruhan sust rivojlangan bolalar maxsus yordamga muhtoj, ular maxsus muassasalarda yoki differensial ta'limga jalb etilishi kerak.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Surdopedagogikada eshitishda nuqsonlari bor bolalar qanday guruhiga bo'linib o'rganiladi?
2. Tiflopedagogakada ko'zi ojiz bolalar qanday guruhlarga bo'linadi?
3. logopediya fani qanday nuqsonli bolalar bilan shug'ullanadi?
4. Ruhan sust rivojlangan bolalar aqliy darajasi jihatidan nechta guruhga bo'linadi va ular qaysilar?
5. Defektolog olimlar tomonidan ruhiy sust rivojlangan bolalarni klinik-psixologik jihatdan qanday xillarga bo'lishni tavsiya etadilar?

OLIGOFRENOPEDAGOGIKA FANINING BAHSI VA UNDAN FOYDALANISH USLUBLARI

Oligofrenopedagogika – aqli zaif bolalarni tarbiyalash va o'qitish haqidagi fan bo'lib, defektologiyaning bir qismini tashkil qiladi. Pedagogikaning umumpedagogik va didaktik prinsiplarini qo'llash aqli zaif bolalar tarbiyasida o'ziga xos xususiyatlar kasb etadi. Ta'limiy materiallarni tanlash, mehnat tayyorgarligini aniqlash, aqli zaif bolalarni mehnat faoliyatiga jismoniy rivojlantirish ishlari tuzatish mazmun kasb etishi kerak. Korreksiyalash deganda aqli zaif bolalarning jismoniy va ruhiy nuqsonlarini to'g'rilash, yumshatish, hayotga moslashtirish tushuniladi. Tuzatish ishlarida nuqsonli bolaning rivojlanish imkoniyatlariga asoslaniladi.

Bosh miyaning organik buzilishi natijasida bilish faoliyatlarining turg'un pasayishi kelib chiqadi. Aqli zaif bolalarni o'qitish, tarbiyalash va ularni o'rganishning nazariy masalalari qator fanlarning yutuqlariga asoslanadi. Oligofrenopedagogika umumiy psixologiya, logopediya, pediatriya, nevropatologiya, anatomiya, fiziologiya, genetika, bioximiya va boshqa fanlar bilan bog'liq bo'lib, ularning yutuqlaridan keng foydalanadi.

Oligofrenopedagogika maorif xodimdarini, ota-onalarni, defektologiya fakulteti talabalarini yordamchi maktablardagi ta'lim-tarbiya ishining o'ziga xos tomonlari, aqli zaif bolalarning bilim egallash xususiyatlari haqidagi tegishli ma'lumotlar bilan qurollantiradi. Har bir fanda bo'lganidek, oligofrenopedagogika ham o'ziga xos rivojlanish, shakllanish tarixiga ega. Aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalari bilan shug'ullanish ishlariga ikki yuz yildan oshgan bo'lsada, bir tizimda atroflicha bir butun, tugallangan ishlar XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Kuzatish va qidiruv ishlarini uzoq muddatliligi tajribalarning sekin-asta to'planganligi, ayrim nazariy xulosalarga kelishi uchun vaqt talab qilinganligi sababli oligofrenopedagogika fanini izchil tarixi nisbatan qisqargan.

Oligofrenopedagogika fanining dastlabki boshlang'ich davri aqli zaiflikni o'rganish asosan 1926-yillarga to'g'ri keladi. L.S.Vigotskiy Oligofrenopedagogika fanining asoschisi hisoblanadi. U o'z maslakdoshlari bilan hamkorlikda aqliy nuqsonga ega bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berishni nazariy hamda amaliy asoslab bergan.

Pedagogika hodisalari va jarayonlarini bilishning empirik bosqichi pedagogik faktlarni to'plash, tanlash, taqqoslash, fikran tahlildan

o'tkazish va sintez qilish, tadqiqot bosqichida olingan pedagogik faktlarni miqdor va sifat jihatidan qayta ishlashni anglatadi. Bu bosqichda kuzatuvlar, so'rov metodlari, aqli zaif o'quvchilar faoliyati natijalarini va o'quv tarbiya muassasalarining hujjatlarini o'rganishda keng foydalanadi.

Kuzatish tadqiqotchi tomonidan pedagogik jarayonni, uning ayrim turlari va jihatlarini maxsus dastur bo'yicha, tabiiy sharoitlarda uzoq yoki kamroq muddat mobaynida uyushgan idrok etishdir. Bu kuzatishlar umumiy va alohida tipik va tasodifiy narsalarni aniqlab olish, pedagogik ta'sir o'tkazishning tegishli vositalarini belgilash imkonini beradi.

So'rash metodlari intervyu olish va anketa to'ldirish bilan ifodalanadi. Intervyu oldindan belgilangan reja asosida o'tkaziladi. Anketa so'rov formasi bo'lib, unga yozma javob beriladi. Bunda anketa puxta o'ylab tuzilgan savollardan tashkil topgan bo'lishi lozim.

Aqli zaif o'quvchilar faoliyati natijalari va yordamchi maktab muassasa-hujjatlarini o'rganish. O'quvchilarning yozma va boshqa ishlarini tahlil qilish natijasida o'quvchilar faoliyatining sabablari va uslublari haqida ko'p qirrali material olinadi, ularning o'rganilayotgan pedagogik hodisaga nisbatan munosabatini aniqlash imkoni tug'iladi. Aqli zaif o'quvchilarning shaxsiy varaqalari tibbiyot kartalari, majlislar va kengashlar protokollari, sinf daftarlari va hisobot materiallari bilan tanishuv tadqiqotchini foydali ma'lumotlar bilan qurollantiradi.

Pedagogik tajriba u maxsus uyushtirilgan va qat'iy hisobga olib boriladigan shartlarda ta'lim va tarbiyaning u yoki bu metodi, usulini tajriba tariqasida qo'llash va sinab ko'rish demakdir. Pedagogik tajribaning asosiy funktsiyasi pedagogik ta'sir o'tkazishning ayrim elementlari va ularning natijalari o'rtasidagi sabab-oqibatli aloqalarni aniqlashdan iborat.

Tajriba o'tkazishdan avval pedagogik ishning u yoki bu metodi, usuli samarali ekanmi yoki yo'qligi to'g'risidagi ilmiy g'oya yaratiladi. Tajriba aqli zaif o'quvchilarning oddiy xayoti va faoliyati sharoitida o'tkazilishi mumkin, bu tabiiy tajriba deb ataladi. Eksperiment natijalari ommaviy tusda amaliyotga tavsiya etilishidan oldin tadqiqotning boshqa metodlari bilan ham tekshirib ko'rilgan bo'lishi kerak.

Oligofrenopedagogikaning nazariy asoslarining ishlab chiqilishida 1918-yilda bo'lib o'tgan maorif va ijtimoiy ta'minot xodimlarining birinchi butun Rossiya s'ezdida, 1920–1921-yillarda bo'lib o'tgan bolalar orasidagi nuqsonli va qarovsizlikka qarshi kurashga bag'ishlangan s'ezd materiallari, 1924-yilda bo'lib o'tgan voyaga yetmagan-

larni ijtimoiy huquq tomonidan himoya qilish (SPON) 11 s`ezdi hujjatlari juda katta ahamiyat kasb etdi. Bu s`ezd va kengashlarda V.M.Bonch-Bruevich (Velichkina) A.I.Elizarova, V.L.Kashenko, A.I.Graborov, L.S.Vigotskiy va boshqa qator ma'ruzalarqda aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining muhim yetakchi tamoyillari ochib berildi. Jamoa bo'lib harakat qilish asosida nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasining yangi maqsad, vazifalari va asosiy tamoyillari aniqlandi. Maxsus pedagogikaning nazariy asoslari 1925-yilda A.N.Graborov tomonidan, N.F.Kuzmina, F.M.Novik tomonidan yozilgan oligofrenopedagogika o'quv qo'llanmasi nashr qilindi. Oligofrenopedagogika – aqli zaif bolalar ta'limi, tarbiyasi xamda ular taraqqiyotidagi ruhy, jismoniy nuqsonlarni korreksiyalovchi fan sifatida yuzaga keladi. Oligofrenopedagogika inson haqidagi fanlarning taraqqiyoti bilan, ayniqsa, umumiy pedagogika, umumiy psixologiya, maxsus psixologiya, anatomiya, fiziologiya fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning qonuniyatlariga tayanadi. Bu fanlarning maqsadi, vazifalari ham birdir. Shu bilan birga odigofrenopedagogika umumiy pedagogikaning maqsad va prinsiplariga bo'ysungan holda o'zining maxsus vazifalarini amalga oshiradigan usul va printsiplarni ishlab chiqadi. Tarbiya va ta'limning ko'pgina masalalarini o'qituvchi pedagogik psixologiya va yosh psixologiyasiga oid ko'pgina bilimlardan foydalanishi kerak.

Aqli zaif o'quvchilarni turli yoshdagi psixologik xususiyatlarini, bililmlarini, malakalarini o'zlashtirishning psixologik qonuniyatlarini, ularni mehnatga, mehnat faoliyatiga nisbatan tayyorlashni, ular shaxsini kamol topib borish qonuniyatlarini o'rganadi.

Oligofrenopedagogika – aqli zaif bolalar ishtirok etadigan pedagogik jarayon bilan bog'liqdir. Bu holat bolaning yoshligidagi anatomik, fiziologik, ruhiy ma'lumotlarning zarurligini taqozo etadi. Ayniqsa, aqli zaiflikning sabablari rivojlanishida klinikasiga oid materiallar talab etiladi. Shu sababli oligofrenopedagogika aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalalarini ishlab chiqishda anatomopatologik, patofiziologik, patopsixologik ma'lumotlarga tayanish lozim. Ayniqsa, asab kasalliklari, ruhiy kasalliklar, bolalar psixonevrologiyasi, aqli zaiflik klinikasi, genetika, maxsus psixologiya ma'lumotlariga asoslanish kerak. Bu ma'lumotlar aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasida ularni ijtimoiy hayotga tayyorlashga yordam beradi.

OLIGOFRENOPEDAGOGIKANING HOZIRGI PAYTDAGI VAZIFALARI

Aqli zaif o'quvchilarni rivojlantirish va tarbiyalash, o'quv-tarbiya jarayonida takomillashtirishning katta potensial imkoniyatlari mavjuddir. Ana shu imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish yo'llari va metodlarini tushuntirib berish aqli zaif o'quvchilarni o'qitish nazariyasining muammolaridan biri hisoblanadi.

Aqli zaif o'quvchilarda shaxs ma'naviy va irodaviy fazilatlarini shakllantirishga, mehnatsevarlikni, o'qish istagini tarbiyalashga, bilish faolligini va mustaqilligini shakllantirishga, shaxsni takomillashtirishga, o'qitishning tarbiyaviy ta'siri, o'quv materialining izchilligi, tizimliligi didaktikani rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridir.

Oligofrenopedagogikaning vazifalaridan biri aqli zaif o'quvchilarning umumiy rivojlanishini aktivlashtirishdan, rivojlanishning umumiy ta'lim darajasini oshirish uchun maxsus shart-sharoitlar yaratishdan iboratdir. Bu o'rinda tabiat, hodisalarini bevosita kuzatish, bolalarning shaxsiy tajribasiga tayanish, o'quv materialini tanlash va bayon etishning izchil mantiqqa egaligi katta ahamiyat kasb etadi. Boshqa bir vazifa aqli zaif o'quvchilarda abstrakt tafakkur hosil qilish imkoniyatlarini qidirishdan iboratdir.

Ba'zi pedagog va psixologlar o'quv materialini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich egallash nazariyasi (P.Ya.Galperin, N.F.Talizina va boshqalar) qo'llanishini tavsiya etishadi. Eng avvalo, aqli zaif o'quvchilar fikrlash vazifasini aniq va ravshan anglab olishlari kerak. So'nggi predmetli harakat bosqichi, ya'ni fikrlash faoliyati asosan maxsus tanlangan predmetlar yoki ularning o'rnini bosadigan rasmlar, sxemalar, chizmalar va shu kabilar (masalan, bola sanash bilan bir vaqtda kubiklarni ham ko'radigan bo'lsa) yordamida yuz beradigan bosqich keladi.

Bundan keyingi bosqichda yordamchi maktab o'quvchilarining aqliy harakatlari nazariy tarzda, ammo, muqarrar ravishda tashqi vaziyatga tayangan holda yuz beradi. Masalan, aqli zaif o'quvchi materialni o'qiyotib, o'z fikrini bildirishda o'zicha so'zlab yoki ovoz chiqarib turadi. U, shuningdek, nazariy jihatdan mulohaza qilarkan, ko'rgazmali qurollarga, matnlarga va boshqa moddiy o'quv obyektlarga murojaat qilishi mumkin.

Aqliy rivojlanish va o'qitishning osonligiga erishish imkoniyatlarining ro'yobga chiqishi o'quv jarayonining mazmuni va

metodlari bilan bolaning hissiy tajribasi, hissiy bilish mexanizmi o'rtasidagi aloqadan iboratdir (L.Vigotskiy, S.P.Baranov va boshqalar).

AQLI ZAIF O'QUVCHILARGA TA'LIM-TARBIYA BERISH VA O'RGANISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Aqli zaiflikni keltirib chiqaradigan sabab-oqibat xususiyatlari endogen va ekzogen xususiyatlarga ega. Aqli zaiflikning mohiyatini nuqsonning moddiy asosi bilan bog'liq bo'lib, bosh miyaning organik buzilishini ko'rsatadi, Boshqacha qilib aytganda, aqli zaiflikning moddiy sifatda kasallangan bosh miya e'tirof etiladi. Bu kasallik sabab-oqibati natijasida bolaning bilish faoliyatlari keng ma'noda buzilib, aqliy rivojlanish tezligi, samaradorligi pasayadi. Bosh miya kasalliklari sababini kelib chiqishiga ko'ra endogen va ekzogen sabablarga bo'lishimiz mumkin. Aqli zaiflikni keltirib chiqaruvchi sabablar turli ilmiy, uslubiy, psixologo-pedagogik va tibbiy adabiyotlarda turlicha bayon etiladi. Bu sabablarni qisqacha quyidagicha tarzda ifodalashimiz mumkin:

- Homila davrida turli ta'sir etuvchi infeksiya, intoksikatsiya va turli jarohatlar;
- Tug'ilish vaqtidagi jarohat asfiksiya;
- Chaqaloqning ilk yoshida salbiy ta'sir etuvchi yuqumli intoksikatsiya, ovqatlanishning buzilishi, tashqi ta'sir (ekologiya) va boshqalar;
- Turli irsiy yo'l bilan avloddan-avlodga o'tadigan gen, xromosoma kasalliklari.

Aqli zaif bolalar bosh miyasi chuqur zararlanganligi sababli barcha oliy asab faoliyatlari buzilgan bo'ladi. Patalogik buzilishlar shartsiz reflekslarning hosil bo'lishida ham namoyon bo'ladi. Bu buzilishlar bosh miyaning qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarida ham o'z aksini topadi.

Aqli zaif bola faoliyatlarida tashabbuskorlik, mustaqillikka intilish kabi shaxsiy hislatlar bo'lmaydi. O'zlarining mustaqil ishlarini aqliy jihatdan tushuntirib bera olmaydilar. Shu bois ular doim yordamga muhtojdirlar.

Oligofreniyaning eng og'ir darajasi idiotlik bo'lib, ular qo'pol, idroklari rivojlanmagan bo'ladi. Atrof-muhitga bo'lgan munosabati mos emas. O'z shaxsini aniq bilmaydi. Ularning tafakkuri deyarli yo'q. Ular o'zlariga qarab gapirilgach gapdan ko'ra mimika va yuz harakatlarini

nisbatan ilg'ab oladilar. Idiotlar nutqi ma'nosiz tovushlardan, ba'zan alohida so'zlar yig'indisidan iborat bo'lishi mumkin.

O'zlarining xursandchiligini harakat, qichqirish, mimika harakatlari bilan namoyon etsalar, xafagarchiliklarini esa qaysarlik, o'z tana organlarini jarohatlash bilan ko'rsatishlari mumkin. Idiotlarning nisbatan yengilroq turlarida ijtimoiy hislarning saqlanmaganligini ularning xursand bo'lishlarida ko'rish mumkin, Ularning umumiy kayfiyatlari goh befarq, goh bo'shanglik va xursandchilik bilan ifodalanishi mumkin. Harakat tizimlarning haddan tashqari kamligi natijasida, hatto, yurish va tik turish malakalari ham buzilgan bo'ladi. Faoliyatlar deyarli ko'zga tashlanmaydi. O'zlariga xizmat qilish malakalari shakllanmagan.

Xulqlari, asosan ularning o'z talablarini qondirish bilan bog'liq. Ba'zilari bir xildagi steriotip harakatlar qiladilar. Ritmik ravishda tana harakati, bir xildagi bosh, bo'g'inlar harakatini kuzatish mumkin. Idiot darajadagi aqliy nuqsonlikda turli tutqanoqlar kuzatilishi, ba'zan jismoniy rivojlanishda qo'pol nuqsonlar uchrashi – teri nuqsonlari, ichki organ kamchiliklari, endokrin va modda almashinuvining buzilishini ko'rish mumkin.

1. Ommaviy maktab o'quvchilari orasida oligofren bolalar uchrab turadi. Ularning aqliy jihatdan o'smaganligiga ona qornida bo'lgan davrida muayyan miya tizimlarning yoki hayotining ilk davrida tashqi zararli ta'sirlar sabab bo'lgan. Patalogik irsiyat ham muayyan rol o'ynagan bo'lishi mumkin. Bu narsani aytib o'tish shuning uchun ham muhimki, bolaning kamol topib borishining ancha keyingi davrlarida vujudga kelgan aqliy zaiflik oligofreniya uchun xarakterli bo'lgan xususiyatlardan farq qiladigan boshqa xususiyatlarga egadir.

Oligofreniya keltirib chiqaradigan sabablar xilma-xildir. Ularga onaning homiladorlik paytida yuqumli kasalliklarga yo'liqishi (og'ir virusli gripp, tif, qizilcha ona organizmidagi turli parazitlarning homilaga yuqishi toksiplazmoz, sifilis vaqtidagi spiroxeta), homilaning shikastlanishi, ota-onaning spirtli ichimliklar is'temol qilishi, alkogolizm kabi omil kiradi.

Tug'ilish vaqtida bolaning qisqich bilan sug'urib olinishi, vaakum bilan tug'ilgan vaqti cho'zilib ketsa yoki tez tug'ilish bo'lganda (pulimyotdek otilib chiqishi), bola boshini qo'l bilan siqilishi ham oligofreniyaga sabab bo'lishi mumkin.

Oligofreniya, ba'zan bola tug'ilgandan so'ng, bir yoshga yaqin kasal bo'lishi oqibatida ham vujudga kelishi mumkin. Bunday kasalliklar jumlasiga miya va uning po'stlog'ini shamollashi (meningit,

meningoensefalit) hamda markaziy nerv tizimining shikastlanishi kiradi. Oligofreniya nasl orqali ham o'tadi, shuningdek, ona bilan bolaning qon tarkibining bir-biriga to'g'ri kelmasligi rezus faktor ham sabab bo'ladi.

Ruhiy kasallardan aqli zaiflarni F.Platter ajratdi. Aqli zaif bolalarni tasniflash ularga klinik tavsifnoma berish ishlari F.Pinel (1775–1838), J.Eskirol (1772–1840) tomonidan bajarildi. J.Eskirol birinchi marta «aqli zaiflik» atamasini fanga kiritdi.

XIX asr mobaynida jamiyatda ro'y bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli nuqsonli bolalarga alohida e'tibor berish zarurligi haqida jamoatchilik fikri yuzaga keldi. Shu jarayon asosida aqli zaiflikni davolash, tashxis qilish, tasniflashga oid qator materiallar matbuotda chiqa boshladi. Ularga pedagogik yordam ko'rsatish haqida ham turli fikrlar e'lon qilina boshlandi.

Aqli zaif bolalarni o'qitish va tarbiyalash nazariyasining yuzaga kelishida E.Segen (1812–1880) ning pedagogik va ilmiy faoliyati katta o'rin egalladi. Ayniqsa, uning 1846-yilda yozilgan «Aqliy normal bo'lmagan bolalarning tarbiyasi, gigienasi va axloqiy davosi» asari oligofrenopedagogika fanida katta yutuq bo'ldi.

Maxsus pedagogikaning yuzaga kelguniga qadar aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiya masalalari davolash pedagogikasining mavzu bahsi edi.

Davolash pedagogikasining asosiy g'oyalari «ruhiy ortopediya» va «sensomotor madaniyat» tushunchalari asosida berilar edi.

2. Aqli zaif bolalarni o'rganish, bilim berish, korrektsion rivojlantirish. *Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi aqli zaif* bolalar ta'lim-tarbiyasi, ulardagi nuqsonni tuzatish defektolog miya fanining alohida e'tibor berib kelgan sohasidir. Aqli zaiflikning yengil darajalarida bu nuqson tashqaridan qaraganda uncha ko'zga tashlanmaydi. Bunday bolalarni odatdagi nuqsonsiz tengqurlaridan ajratish ko'pincha qiyin.

Bosh miya kasalliklari kelib chiqishiga ko'ra ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) sabablarga bo'linadi.

Hozirgi vaqtda yordamchi maktabda, asosan aqli zaiflikning yengil darajasi – debil bolalar ta'lim oladilar. Bular bir toifaga kirmaydigan bolalardir. Aqliy nuqsonning chuqurligiga qarab oligofreniyani uch darajaga ajratiladi: debil, imbetsil va idiot. Debil – birmuncha yengil darajada bo'lib, oligofreniyaning eng ko'p tarqalgan darajalaridir. Yordamchi maktabga, asosan shu bolalar saralanadi.

Imbetsillik – debil darajadan birmuncha og'ir darajadadir. Aqliy nuqsonning imbetsillik darajasida oligofreniyaning o'ziga xos

xususiyatlari va namoyon bo'lishi birmuncha yaqqol ko'rinadi. Imbetsil bolalarning fikrlash jarayonlari juda past darajada bo'ladi. Ularning harakati deyarli differentsiyalashgan.

Aqli zaif o'quvchilarga ijtimoiy ta'lim-tarbiya berish ishlari respublikamizda keyingi 25 yil ichida birmuncha takomillashdi. Xalq maorifi qonunida ta'kidlanishicha, o'zlarining jismoniy va ruhiy nuqsonlari asosida umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya olishga qodir bo'lmagan bolalar uchun maxsus umumta'lim maktablari va maktab-internatlari tashkil etilgan. Bu muassasalarda nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiya olish va davolanish bilan birga ijtimoiy-foydali mehnatda qatnashdilar.

Aqliy jihatdan og'ir nuqsonlar (imbetsil va idiot darajada) uchun ijtimoiy ta'minot vazirligiga qarashli bolalar uylari mavjud. Bu uylarga 4 yoshdan 7 yoshgacha bolalar maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalanadilar.

Aqli zaif bolalarni o'rganish masalasi alohida o'rganishni talab etadigan mavzulardan biridir. Aqli zaiflik deganda me'yoriy ruhiy rivojlanishdan chetlashib, haqiqiy, real aqliy nuqsonlikka olib keluvchi holat tushuniladi. Bunday holat «aqli qoloqlik» bilan «aqli zaiflik» tushunchasi orasida hech qanday farq yo'q. Ammo, keyingi yillarda «Aqli qoloqlik» tushunchasiga e'tibor kuchaymoqda, «Aqli zaif» degan iboralar hozirgi kunda ishlatilmaydi. Aqliy rivojdanishida nuqsonga ega bo'lgan bolalar iborasi ko'proq qo'llanilmoqda.

So'nggi yillarda aqli zaiflik mohiyatini tushuntirishda ma'lum ruhiy kasalliklar emas, balki qobiliyatlarining rivojlanmasligi asosida kelib chiqadigan xulqning buzilishidir deb ko'rsatish odat tusiga kirib qolmoqda. Shular asosida noto'g'ri holda «aqliy qoloqlik» tushunchasi kengaytirilib, unga pedagogik qarovsiz bolalar, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar, huquq-tartib normalarini buzuvchi bolalar ham kiritilmoqda.

Hozirgi zamon defektologiyasi korreksion ta'lim-tarbiya ta'siri ostida ayrim nuqsonlar to'g'rilansa, ayrimini yumshatish, ayrimlarini esa kompensatsiya qilishga erishishga muvaffaq bo'lmoqda. Bu borada mamlakatimizda bir qancha ilmiy metodik ishlar mavjud bo'lib, ular amaliyotda tasdiqlangan. Ishonchli g'oyalar nuqsonli bolalarga ta'lim-tarbiya berishning mohiyatini belgilovchi nazariy ish metodologik asosini belgilaydi. Buning hammasiga ko'pincha aqli zaif bola xulq-atvor normasini buzilishiga, axdoqiy nojo'ya qiliqlarga olib keladi.

Bu qiyinchiliklar bartaraf qilinmaydi deb o'ylash noto'g'ri. Albatta, ular aqli zaif bola yordamchi maktabni tugatgandan keyin ham qisman qoladi. Biroq, ta'lim jarayonida aqli zaif bolaning tafakkuri, nutqi, qiziqishlari va bilish qobiliyatlarining rivojlanishi bilan bog'liq holda u axloqiy ham rivojlanib boradi. Yordamchi maktabda o'qishni tugatish arafasida bola hayotda o'z o'rnini tushunib yetadi, jamoada asosiy xulq-atvor normasini o'zlashtiradi. Shu vaqtda mehnatga to'gri munosabat ham vujudga keladi.

Yuqorida aytib o'tilgan emotsional irodaviy sohaning xususiyati ham yordamchi maktab o'quvchisini axloqiy tarbiyalashda qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun oligofrenopedagog o'quvchilarning individual xususiyatlarini bilgan holda ularning har biriga differensiyalashgan yo'l tutadi. Bunda o'qituvchi vujudga kelgan qiyinchilikning sababini aniqlashi kerak.

Ma'lumki, turli kategoriyali bolalar o'zining emotsional xususiyatiga ega: oligofren va epileptik bola o'ziga turli yo'l tutishni talab qiladi.

Emotsional irodaviy sohaning patologik xususiyatlari (aqli zaiflar, odatda, shu xususiyatlari bilan farqlanadilar), ota-onalar va kattalarning noto'g'ri munosabati natijasida bo'lishi mumkin. Bunday holda oligofrenopedagog tarbiyada qayerda va kim tomonidan xatoga yo'l qo'yilganligini aniq bilishi, bolaga pedagogik ta'sir mezonini belgilashi kerak. Kattalar tomonidan aqli zaif bolalarga noto'g'ri munosabat, ularning haddan tashqari bolaga shafqatli bo'lishida tez-tez ifodalanadi. Bunda ular aqli zaiflarda hech qachon o'zi xech narsa qilolmaydigan, faqat har taraflama yordamga muhtoj bo'lgan kasal bolani ko'rishadi.

Bunday munosabat natijasida bola o'zining xulq-atvor normalarini tezda bilib oladi: «men o'zim hech narsa qilolmayman», «Hamma menga qilib berishi shart». Bu narsa bolani to'liq birovning boqimida bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Boshqa hollarda aqli zaiflarga oilada bo'lgan munosabat ulardan ishchi kuchidan foydalanish asosida tuziladi. «U kelmaydi, shuning uchun uydagi hamma ishlarni qilishi kerak», deb ba'zi ota-onalar bolaga kuchi yetmaydigan jismoniy ishlarni yuklashadi. Bu hol bolada mehnatga nisbatan salbiy munosabatni, o'z kuchiga va imkoniyatiga ishonmaslikni rivojlantiradi.

Paydo bo'lgan qiyinchiliklarni faqat bolaga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish, uni individual xususiyatlarini chuqur o'rganish, unga hurmat va diqqat asosida yo'qotish mumkin.

Emotsional-irodaviy soha kamchiliklari bilan bog'langan axloqiy tarbiyaviy qiyinchiliklarni yo'qotish maqsadida bolalarni ishlab chiqarish va jamoaga oid ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish katta ahamiyatga ega. Lekin, faqat siyosiy va axloqiy tarbiya parallel olib borilgan taqdirdagina, qachonki, bola ijtimoiy hayotni faol ishtirokchisi bo'lgandagina mehnat tarbiyaviy ta'sir eta oladi.

Demak, bolani emotsion-irodaviy sohasidagi qiyinchiliklarni oldini olish uchun uning xayotini tegishli ravishda tashkil qilmoq, turmushda va mehnatda aniq rejimni belgilamoq kerak.

Aqli zaif bolalar xarakteri – bu hayotiy ta'sir va tarbiyalar ostida to'plangan va mustahkamlangan kishilar xulq-odati va aniq munosabti uslubidir. Kishining individual xarakter-xususiyatlari ijtimoiy sharoit ta'siri ostida uning xayoti va tarbiyasida vujudga keladi. U yoki bu kishi xarakterining asosiy sifati qanday bo'lishini sharoitni o'zi aniqlaydi. Yordamchi maktabda o'quvchi xarakterini tashkil topishi buning uchun maksimal qulay sharoitni yaratishni talab qiladi. Maktabni hayot bilan bog'lash, xilma-xil faoliyat turlarini tashkil qilish, bolalar tashkilotining ishi aqli zaif bola xarakterini tashkil topishi uchun juda muhimdir. Bunday sharoitda bola ijtimoiy faoliyatdan boy taassurot oladi, jamoa oldida turgan masalalarni yechishda faol qatnashadi, uni xayoti to'liqqan va unda maqsadga intiluvchi, jamiyat qiziqishlari bilan yashovchi kishi xarakteri vujudga keladi.

Aqli zaif bolada dinamika stereotipi (harakatlar, fikrlarning o'zgarmasdan takrorlanishi, bir marta o'zlashtirib olingan fikrdan boshqa fikrga o'tishning qiyinligi) hosil qilish va o'zgartirish qiyin, bu hol miya qobi'idagi nerv jarayonlarining yetarli darajada harakatchan emasligidan dalolat beradi. Aqli zaif bolani stereotip xulq-atvorini yo'qotish bilan bog'langan qiyinchiliklar, ular ko'pincha muayyan vaziyatga mos kelmaydi, shu bilan tushuntiriladi. Maktabni yordamisiz bola muhitni salbiy ta'sirini bosib o'ta olmaydi, ko'pincha buning o'rniga unga moslashadi. Shuning uchun maktab ta'limi, estetik tarbiya vositalari, bolaning maktab jamoat tashkilotlaridagi ishi va hokazolardan foydalanib, yordamchi maktab o'quvchisi xarakterini vujudga keltirishga katta ahamiyat berilishi kerak.

Shunday qilib, aqli zaif bolani tarbiyalashda ular shaxsni o'ziga xos xususiyatlari bilan tushuntiriladigan qiyinchiliklar uchraydi. Bu qiyinchiliklar birmuncha yo'qotilishi mumkin. U yoki bu kamchiliklarni bartaraf qilish bilan bir qatorda bolaning ijobiy axloqiy tajriba va ijobiy axloqiy xususiyatini vujudga keltirish lozim.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Oligofrenopedagogika defektologiyaning bir qismi sifatida qanday bolalarni o'qitish va tarbiyalash haqidagi fan hisoblanadi?
2. Oligofrenopedagogika fanining tarihiy taraqqiyoti hususida fikr yuriting.
3. Oligofrenopedagogikaning hozirgi paytdagi vazifalari nimalardan iborat?
4. Aqli zaif o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish va o'rganishning o'ziga xos hususiyatlarini ochib bering.

TA'LIM TIZIMIDA QIYINCHILIKLARI BO'LGAN O'QUVCHILAR BILAN OLIB BORILADIGAN KORREKSIYA ISHLARINING MAZMUNI

Muntazam ravishda o'qitishni boshlash bola hayotida muhim bosqich hisoblanadi. Bola maktabga o'qishga kelganida maktabgacha tarbiya davrida bolada yuzaga kelgan odatiy hayot tarzida tub o'zgarishlar sodir bo'ladi, maktabda bo'lsa, yangi sharoitlar, yangi tanishlar, shuningdek, faoliyatning yangi shakli – o'qish boshlanadi. Shu bilan birga harakatlanish faolligi keskin pasayishi (statistik yuklama) va bola butun organizmining funksional imkoniyatlari katta ish bajarishini talab etuvchi murakkab aqliy ishlar (aqliy yuklama) kuzatiladi. Zamonaviy maktabda o'qitishning o'ziga xosligi tobora ortib borayotgan axborotlar hajmi va materialning ancha jadal o'tilishi, o'quv dasturlarini doimiy takomillashtirish va murakkab-lashtirish bilan ifodalanadi. Albatta, o'qishda bunday sharoitlar kichik yoshdagi o'quvchi organizmiga juda yuksak talablar qo'yadi va bolalar mana shu davrda o'z sog'liqlariga zarar yetkazmasliklari, o'qishga qiziqishlarini, o'zlariga, o'z kuchlariga bo'lgan ishonchlarini yo'qot-masliklari muhimdir.

Boshlang'ich sinflarda bolalarni o'qitish muvaffaqiyatliligi erta rivojlanishi xususiyatlari, organizmning funktsional yetukligi darajasi, bola sog'lig'i holati, organlari va tizimlaridagi mavjud kamchiliklar xususiyatlari, oilada tarbiyalanish sharoitlari kabi qator omillar bilan belgilanadi. Erta rivojlanish davrida buzilishi bo'lgan (homiladorlik va tug'ilish paytidagi patologiyalar, tug'ilishdagi jarohatlar, og'ir kasalliklar, jismoniy va psixik rivojlanishdan ortda qolish va boshqalar), kuchsiz, turli surunkali kasalliklar bilan og'riganlar, noqulay

mikroijtimoiy muhitda tarbiyalanuvchi bolalar odatda, maktabda o'qitish sharoitlariga, maktab kun tartibiga, o'quv yuklamalariga qiyinchilik bilan moslashadilar. O'qitishning birinchi bosqichlaridayoq bunday bolalar maktabga moslashmaslik va o'zlashtirishdan ortda qoluvchi ma'lum «xavfli» guruhlarini tashkil qiladilar. Aynan mana shu bolalar doimiy o'zlashtira olmaydigan «qiyin» bolalar guruhini hosil qiladilar. Ular maktab uchun eng katta muammo hisoblanadilar, o'qituvchining ilojsizligi, sarosimaga tushishlari, kuchsizliklari sababi bo'ladilar. Hozirgi kunda 1-sinfga o'qishga kelayotgan bolalarning hammasi ham sog'lom emasligi hech kimga sir emas. Birinchi sinf o'quvchilarining 30–35 foizi qulog'i, tomog'i va burni surunkali kasalliklariga ega; 8–10 foizining ko'rish qobiliyati buzilgan, 20 foiz bolalar uzoqni ko'ra olmasligi rivojlanganligi bo'yicha «xavfli» guruhni tashkil qiladilar. 15–20 foiz bolalarda nerv-psixik doirasi buzilishlari, ko'pincha rivojlanishning erta davrida bosh miya qobig'i organik zararlanishi oqibati kabi buziishlarga ega.

Birinchi sinf o'quvchilarining yarimdan ko'prog'i noqulay mikroijtimoiy muhitlarda tarbiyalanadilar. Bular – pedagogik va ijtimoiy qarovsizlik, ota-onalarning ichkilikbozliklari, janjallari, bolalarga nisbatan bemehrligi, rahmsizlik muhiti, ba'zida bir tomondan nohaq jazolashlar, ikkinchi tomondan erkinlik. Mana shunday sharoitlarda tarbiyalanadigan bolalarning boshqa tengdoshlariga nisbatan maktabga yomon moslashishlarining hech qanday ajablanarli joyi yo'q. Ular juda kam ma'lumotlar, bilimlar, ko'nikmalarga egalar, atrof-muhitda o'zlarini qanday tutishni bilmaydilar, sinfdagi bolalar, o'qituvchi bilan qiynalib muiosabatlarda bo'ladilar, maktab sharoitlarini to'g'ri baholay olmaydilar.

Bular maktabda, dars paytlarida qanday namoyon bo'ladi? Odatda, ular o'zini tuta bilmaydigan, yengil tabiat, ko'pincha boshqarib bo'lmaydigan bolalar tezda toliqadigan, diqqatini jamlay olmaydigan, uzoq ishlolmaydigan, o'quv materiallarini o'zlashtirishda qiynaladigan bolalardir. Qisqa qilib aytganda, har bir sinfda o'qituvchi uchun katta muammo bo'lgan ozmi-ko'pmi shunday bolalar mavjud (o'rtacha taxminan 30 foiz). Bunday bolalarni o'qitish – qiyin pedagogik masala, o'qituvchidan bor kuchini sarflashini, ma'naviy va kasbiy tajribasini ishga solishni talab etadi.

Ko'pchilikni bugungi kunda qanday qilib umumta'lim maktablari sharoitlarida har bir bola uchun, xususan, o'qishda biror-bir qiyinchiliklarni xis etadigan bolalarni optimal rivojlanishlari uchun kerakli

shart-sharoitlarni yaratish mumkin, degan savol qiziqtiradi. O'qish, yozish, matematikaga o'qitish hamda tarbiyalashning boshlang'ich bosqichida yuzaga kelgan bilimlaridagi kamchiliklar odatda, o'qitishning keyingi bosqichlarida jiddiy muammolar keltirib chiqishini hisobga olsak, bu masala juda ham muhimdir. Yaqqol pedagogik qarovsizligi rivojlanishi doimiy o'zlashtira olmasligiga, maktab sharoytlariga moslasha olmasligiga, o'qishga qiziqishini yo'qotishga, bola shaxsi va xarakterida buzilishlarga olib keladi. Birinchi sinf o'quvchisining o'qishi muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan o'qituvchining malakasi, e'tiborliligi, mehribonligiga bog'liq bo'ladi. U birinchi kundan boshlab har bir bolani tushunishga harakat qilishi kerak. Sinfda hatto 40 nafar o'quvchi bo'lganida ham, bola uchun juda ko'p ish qilish mumkin. Chunki har bir o'quvchida o'ziga xos rivojlanganlik darajasi, kamchiliklari va ustunliklari bor, ular vaqtinchalik qiyinchiliklar sababi bo'lishi va bir vaqtda ularni yo'qotish yo'llarini belgilab berishi mumkin.

Endi har bir o'quvchimizga diqqat bilan qaraymiz, ularni tushunib, bilib olishga harakat qilamiz, axir ular shunchalik bir-biriga o'xshamaydilar-ku.

Mana, Sobir – og'ir, diqqatli va tartibli o'quvchi. Uning o'qish joyida doim tartib saqlanadi. Anvar esa bir daqiqa ham tinch o'tira olmaydi, yoniga qaraydi, parta tagiga engashadi, yonidagini turtadi. U uyidan o'yinchoqlarini olib kelibdi, endi mashinasini o'ynashga tushdi. Uning diqqatini jalb etishga bekorga urinasiz. Yulduz esa rangi oqarib ketgan, ko'zlari qizargan, u qandaydir toliqqan ko'rinadi. Dars endi boshlandi, u esa partaga yotib olibdi va qandaydir xayollar bilan band. Mana shu har xil bolalarning barchasi maktabga, darslar va tanaffuslarga, o'z sinfi jamoasiga odatlanib olishlari kerak. Endi ular darslarda avval bo'lga-nidek, faqat o'ynamaydilar, balki o'qiydilar. Albatta, qiyinchiliklar yuzaga keladi va o'qituvchi ularga tayyor bo'lishi kerak. Faqat qanday qiyinchiliklar bo'lishi mumkinligini bilish emas, balki ularning sabablarini ko'ra bilish va tushunish kerak bo'ladi.

Afsuski, amaliyotda o'qituvchilar ko'pincha darhol belgilab oladilar: bu bola o'qishni xohlaydi, bunisi esa xohlamaydi, unisi mehnatsevar, bunisi esa ishyoqmas, bu intizomli, deb hisoblaydilar. Bunday yuzaki, avtoritar fikrlar odatda, juda og'ir oqibatlarga olib keladi. Shuning uchun, birinchi qoida – xulosa chiqarishga shoshilmang. Tajribalar boshlang'ich sinflarning barcha o'quvchilari o'z o'qituvchilarini yaxshi ko'rishlarini ko'rsatadi. Ular tirishqoqlik va qunt bilan o'qishni

xohlaydilar. Ularda barcha maktab topshiriqlarini bajarish istagi bor, agarda bu ularning qo'lidan kelmasa, demak, bir sababi bor – uni izlab topish, tushunish va bolaga o'z vaqtida yordam berishga harakat qilish kerak. Odatda, o'qishning birinchi oylarida bolalarning xulqi va o'zini xis etishida o'zgarishlar bo'ladi. Ba'zi bolalar notinch bo'lib qoladilar yoki aksincha lanj, yig'loqi, ta'sirchan bo'ladilar, boshlari og'riydi, ishtahasi, uyqusi buziladi. Bularning barchasini hozircha tushuncha bo'ladi: chunki bolaning o'qitish va tarbiyalashda yangi sharoitlasaga moslashish jarayoni bormoqda. Bu esa ularning funksional ahvoli uchun ta'sir ko'rsatadi.

Lekin bir-ikki oy o'tgach, ko'pchilik bolalar o'zlarini yaxshi xis etadilar. Bolalar ancha hotirjam va intizomli bo'ladilar, o'zlarini o'quvchi deb xis etadilar, ularning funksional ahvollari ham barqarorlashadi. Ulardan ko'pchilik qismi maktab dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtiradilar.

Ammo har doim ham shunday muvaffaqiyatli bo'lavermaydi. Yilning boshidayoq barcha o'quvchilar ham o'qishni eplay olmasliklari ma'lum bo'lib qoladi. Ba'zilari juda tez charchab qoladilar va birinchi kunlarda kutilgan ishonchni oqlamaydilar. Bo'sh o'zlashtiradigan o'quvchilar paydo bo'ladi, ba'zilari esa dasturni umuman o'zlashtira olmaydilar. Ko'pchilik juda ko'p kasal bo'ladilar, mashg'ulotlarni o'tkazib yuboradilar va natijada, ortda qoladilar.

Mana shu qiyinchiliklar qanday namoyon bo'lishini va ular asosida nimalar yotishini ko'rish va tushunishga urinib ko'ramiz. Biz maktab va darsdan tashqari o'quv yuklamalari ham organizmning barcha funksional tizimlari va ayniqsa, markaziy nerv sistemasi katta keskinligini keltirib chiqarishini aytib o'tgan edik. Bola uchun muntazam o'qish bilan bog'liq bo'lgan kuchli emotsional, psixologik, aqliy, jismoniy yuklamalar bola nerv-psixik sistemasi ancha yomonlashishi, hatto buzilishi sababi bo'lishi mumkin, ayniqsa, erta rivojlanish davrida unda turli buzilishlar, tez-tez kasal bo'ish, psixik, jismoniy rivojlanishida turli buzilishlar bo'lgan bo'lsa. Xulqi buzilganlikning u yoki bu turlariga ega bolalarda o'qishda qiyinchiliklar eng ko'p uchraydi. Ular orasida o'zini tuta bilmaydigan, tinch o'tira olmaydigan, giperfaol bolalar ko'pchilikni tashkil etadi. Haddan tashqari qiziqqon, ba'zan tajovuzkor, jahldor bolalar diqqat qilishga qiynalib chidaydilar, ularda ish bajarish qobiliyatlari tez pasayib boradi. Ular o'z faoliyatlaini tashkil etishga qodir emaslar, e'tiborlarini o'qishga qarata olmaydilar, tengdoshlari bilan oddiy munosabatlarda bo'la

olmaydilar. Bunday bolalarga biror narsani taqiqlanganda qattiq xafa bo'adilar, o'zlarini tuta olmaydilar, darhol yaxshi maqsadlarni esdan chiqaradilar va faqat ularga yoqqan ish bilan shug'ullanadilar.

Bu bolalarda xulqi buzilishi bilan birga, odatda, yozish, o'qish, matematikada qator qiyinchiliklar bo'ladi. Bu bolalar uzoq vaqt harflarni to'g'ri yozilishni o'zlashtira olmaydilar, chiroyli yoza olmaydilar, ularning daftarlari iflos bo'ladi, ular o'qishni va matematikani qiyin o'rganadilar. Birinchi chorak davomida umumiy layoqatligi, daftarlari iflosligi ko'zga tashlanadi. Yozishni va o'qishni o'zlashtirishda ancha chuqur qiyinchiliklari faqat birinchi yarim yillik oxirida namoyon bo'ladi. Bu bolalar eng «qiyin» o'quvchilar toifasiga kiradilar. Ularning xulqlari xususiyatlari, doimiy nizolar, keskin harakatlari sinfdagi holatni ancha murakkablashtiradi. Ko'pchilik o'qituvchilarning xafsalalari, sabrlari tugaydi. «U hech qachon joyida jim o'tirmaydi. U meni bezor qiladi! Men har doim uni tartibga solib turishim kerak!», o'qituvchilardan biri o'quvchisi to'g'risida shunday eslaydi.

Bunday bolalarga qanday qilib yordam berish kerak va mumkin? Bu savolga aniq javob berish qiyin. Chunki har bir bola o'z xususiyatlariga ega, o'qituvchining vazifasi – o'quvchiga yondashish – mana shu yagona to'g'ri yo'lni topish hisoblanadi.

Agarda sinfda shunday bola bo'lsa, birinchi navbatda uning ota-onalari bilan hotirjam, yaxshilab, do'stona suhbatlashib olish kerak. Bolalari xulqida, uning o'qishida qiyinchiliklarni ko'rmaydigan, ko'pchilik qiyinchiliklarga sabab o'qituvchining haddan tashqari talabchanligi, deb tushunadigan ota-onalar bilan suhbatlashish o'qituvchiga qiyin bo'ladi. Uqituvchi esa o'z navbatida ota-onalari talabchanliklari yetarli emas, deb hisoblaydi. Shuning uchun ko'pincha oralarida o'zaro tushunmovchiliklar, xafa bo'lish, nizolar kelib chiqadi, shunda bola eslaridan ham chiqib qoladi. Lekin faqatgina o'qituvchi va ota-onalarning birgalikdagi ishlari natijasidagina bolaga yordam ko'rsatish mumkin.

Ota-onalarni shoshilmay, tushuntirib, asoslar yordamida barcha tavsiyalarni bajarish kerakligini kun tartibini kuzatib borish, jahil qilmaslik, chidamli bo'lish, yumshoq gapirish kerakligini uqtirish zarur.

O'qituvchi ishida asosiy qoida maksimum chidamlilik va pedagogik ishlarda bola xususiyatlarini doim hisobga olishdan iborat. Shu bilan birga, o'zini tuta bilmaydigan bola faoliyatining bir turidan ikkinchisiga kirishishi og'ir o'tishini hisobga olish kerak (tanaffusdan darsga o'tish yoki dars davomida). Shunday ekan, unga kirishib ketishi

uchun vaqt bering, hadeb shoshiltirish kerak emas. U ko'pincha juda sekin harakat qiladi, ishlashni boshlagan bo'lishiga qaramay xali ham daftarini tayyorlamagan, narsalarini yerga tushirib yuborgan, besaramjon bo'ladi. Shoshiltirmang, ortiqcha tanqid qilmang, ayniqsa, qattiq gapirmang. Dars paytida baqirishi, sinfda yurishi, o'rtoqlari oldiga kelishi mumkin. Bunday hollarda gapirish ham, jazolash ham, urishish ham yordam bermaydi. Xulqi yomonligini gapirish o'rniga hotirjam, talablarni bajarishga qaratilgan asosli harakatlar qilish kerak. Bola sinf jamoasida qanday vaziyatga tushib qolishi, o'qituvchining jahliga yoki do'stona munosabatiga duch keladimi – bu katta ahamiyatga ega. Bunda uning intizomsizligi yanada kuchayishi yoki aksincha o'qituvchining hotirjamliligi va do'stona munosabatini xis etishi mumkin.

Bunday bolalarni pedagogik kuzatish turli choralari orasida ularga katta jismoniy kuch talab etuvchi har xil faoliyat turlarini taklif etish foydali bo'ladi. Ko'pchilik hollarda bunday bolalar tinchlantirishga muhtoj bo'ladilar. Ba'zida bolaga «muhim» vazifa topshirib, uni chalg'itish ham foydali bo'ladi. Hech qachon noto'g'ri harakatlariga e'tiborini qaratish kerak emas. Hotirjamlik bilan bolaga uning xulqidagi kamchiliklarni va ularni qanday qilib tuzatish mumkinligini tushuntirish foydaliroq bo'ladi – nimalar yaxshi, qaysi tomonlarini xali tuzatish kerak, lekin buni bola bilan yakkama-yakka holda bajarish lozim. Har bir qilgan yaxshi ishini esa butun sinf oldida maqtash mumkin va kerak.

Endi bolalarning boshqa toifasi to'g'risida gapiramiz, ularda ham qiyinchiliklar ko'p uchrab turadi. Parishonxotir, unituvchan juda beqaror o'zlashtirishi yomon bo'lgan bolalar barcha o'qituvchilarga ma'lum. Ularda birinchi darsdayoq toliqish yuzaga keladi, o'qituvchi gaplarini tushunishlari qiyin, darsda ishtiroksiz qarab o'tiradilar, partaga boshlarini qo'yadilar, ba'zan uxlab qoladilar. Dars ular uchun juda ko'p vaqt davom etayotgandek tuyuladi. Ko'pincha bunday bolalarning boshlari og'riydi, aylanadi. Ular tez charchab qolib, ish bajarish qobiliyatlari keskin pasayadi, faoliyatlari sekinlashadi. Har doim butun sinf bilan topshiriqni bajarishga ulgura olmaydilar. Dars paytida bola juda ko'p chalg'iydi, yig'loqi bo'ladi, tartibsiz bo'ladi. O'qiganida bunday bolalar ko'pincha o'qiyotgan satrni yo'qotib qo'yadilar, mazmuni urg'usiga e'tibor bermaydilar. Ba'zida bola darsni uyda tirishqoqlik bilan tayyorlaydi, lekin sinfda javob berayotganda, o'zini yo'qotib qo'yadi, adashadi, go'yo umuman dars qilmagandek. Bunday o'quvchini tasavvur qilish uchun bir misol keltiramiz. O'qituvchi Dilnozaga qaraydi, undan havotirlanadi. U juda tinch o'tradi, qandaydir

bo'shashgan, rangi oqargan, ko'zlari qizargan. Intizomni buzmaydi, lekin so'raganda u go'yo endi uyg'ongandek, o'rinsiz javob beradi. Qo'pol xatolari ham paydo bo'ldi: bir mavzuni yaxshi o'zlashtiradi, bir oddiy masalani yecha olmaydi. Birinchi darsdan keyinoq qattiq charchaydimi, partaga yotib oladi. Keyingi darslarda hech ham ishlay olmaydi. Oxirgi kunlarda juda parishonxotir bo'lib qolgan, barcha narsani esidan chiqarib qo'yadi. Koyisang – yig'laydi. Onasi: «u juda harakatchan, uyda dars qiladi deb aytadi», Darsda so'rasang barchasini esidan chiqarib qo'yadi. O'quv yili boshida u hotirjam xushchaqchaq, maktabga yaxshi tayyorlangan qiz edi. To'g'ri, Dilnoza bog'chada tez-tez kasal bo'lib turar edi, doim shamollab qolardi, maktabda ham kasal bo'lib darslarni o'tkazib yuboradi. Kasal bo'lganida xali tuzalmay turib maktabga shoshiladi: «Shunchalik ko'p qolib ketdimki – o'tkazib yuborilgan mavzularni o'zlashtirib olishim kerak». Maktabdan tashqari qizcha musiqa bilan shug'ullanadi, xareografiya to'garagida ishtirok etadi. Bu unga juda yoqadi, shuning uchun tashlashni xohlamaydi. Onasi har kuni kechqurun Dilnoza bilan shug'ullanadi, o'tkazib yuborilgan mavzularni o'rganadilar, dars tayyorlaydilar. Mashqlarni yaxshi chiqmaguncha bir necha bor qayta yozishga majbur etadi. Yomon baholar uchun uni koyiydi. Qizchada doimiy boshi og'rishi paydo bo'lganligi, uyqusi buzilganligi onasini tashvishlantirmaydi. Asosiysi qizdan yaxshi baho talab qilinadi. Dilnozaning onasini jahli chiqadi. Kechqurunlari qanchalik ko'p dars qilishmasin, qizcha shunchalik yomon tushunadi, ko'p xato qiladi. Mashg'ulotlar odatda, yig'i bilan tugaydi. Qizcha uyqusida baqirib yuboradi. Ertalablari o'rnidan turishga va maktabga borishga qiynaladi.

Yarim yillik oxirida o'qituvchi havotirlanib onasiga qizi bilan bolalar psixonevrologga uchrashishni maslahat beradi. Aniqlanishicha qizchani hatto davolash kerak bo'lib qolibdi. Unga yengil rejim tavsiya etiladi: toza havoda dam olish, kunduzgi uyqu, o'quv yuklamalarini kamaytirish (qo'shimcha dam olish kuni–payshanba). Musiqa, raqs bilan shug'ullanishdan voz kechishga to'g'ri keldi. Onasi bilan jiddiy suhbatlashib tavsiyalar berildi.

Gap shundaki, bola ko'p kasal bo'lishi natijasida quvvatsizlangan, u uchun og'ir bo'lgan nerv sistemasi vaziyatiga tushib qolgan: haddan tashqari emotsional, psixik, aqliy yuklamalar; maktabdan tashqari qo'shimcha yuklamalar; qattiq charchaganiga qaramay kechqurunlari doimiy mashg'ulotlar, qayta-qayta ko'chirib yozishlar; onasining doim koyishi, yaxshi baholar talab qilishi, o'qituvchining jahli chiqishi –

bularning barchasi o'z ta'sirini ko'rsatdi va bolaning psixik rivojlanishi keskin yomonlashishiga sabab bo'ldi. Faqatgina uzoq vaqt puxta davolanish va maktabda, uyda vrachning barcha tavsiyalarini bajarishlar keyinchalik uning ahvolini yaxshilanishiga olib keldi.

Aslida Dilnoza faqatgina ortiqcha ish bajarish va toliqishdan betob bo'lgani yo'q, balki ko'proq tushunmaslikdan, bilmaslikdan, yuklamalarni kamaytirish o'rniga, ayniqsa, kasal bo'lganidan keyin uning yana qo'shilishi (qoldirgan darslarini o'zlashtirish), qo'shimcha dam olish o'rniga qo'shimcha mashg'ulot tashkil etildi, tushunish, qo'llash, madad berish o'rniga – uni koyish va undan xafa bo'lish. Bularning barchasi o'qituvchi va onasining bola psixikasi, kuchsizligi, ta'sirchanligi, bola organizmi nozikligini hisobga olmay qanday bo'lmasin yaxshi natijalarga erishishga urinishlari sababli bo'ldi.

Dilnozaning ahvoli jiddiy yomonlashgandagina muvaffaqiyat qanday qimmatga tushayotgani tushunarli bo'lib qoldi.

Boshida rejim va yuklamalarni osonlashtirish, kamaytirish, qizchaga kasal bo'lganidan keyin o'zini tiklab olishga vaqt berish, uni kattalarning doimiy norozilikiari muhitida yashashga majbur etmay, bolani tinchlantirish yetarli bo'lar edi. Shunda ko'plab tashvishlar va havotirlarning oldi olingan bo'lardi.

O'qituvchini tashvishlantiradigan bolalar yana bir guruhi mavjud. Bular «sust harakatlanuvchi» deb ataluvchi bolalar. «Qani tezroq bo'l! Buncha qolib ketding! Yana imillayapsanmi? Qani, darhol dars qilishga o'tir! Darhol ovqatga kel!» ota-onasi shoshiltiradilar. «Bir gapni necha bor yozish mumkin!», «sen bir ishni qilguningcha yer bir aylanadi» o'qituvchilari norozi bo'ladilar. U esa tez harakat qilolmaydi. Yo'q u kasal bola emas – shunchaki uning oliy nerv faoliyati xususiyati shunday. Albatta, bu hol qandaydir kasallik bilan, rivojlanishida ortda qolishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin, lekin odatda, bu umuman sog'lom bolalar, undan tashqari ko'pincha iste'dodli bolalar bo'ladilar. Ular tengdoshlaridan faoliyatining sekinligi bilan, demak, sekin gapirishi va yozishi bilan ajralib turadilar. Ular ishga kirishishlari uchun boshqalardan ko'p vaqt talab etiladi, faoliyatning bir turidan ikkinchisiga o'tishlari qiyin bo'ladi. Odatda, sinfda ishlash sur'ati ular uchun qiyinchilik tug'diradi. Bunday bolaning maktabda o'qishi juda qiyin bo'ladi. Bola darsda kerakli narsalarni yozishga, barcha masalalarni yechishga ulgurmaydi, u shoshiladi, hayajonlanadi, ruchkani qattiq ushlaydi. U harakatlaridan hatto terlab ketadi, qo'llari og'riydi, harflar esa borgan sari hunuk bo'lib chiqaveradi, xatolari soni ko'payadi.

Bunday bolaning daftarida o'qituvchining qizil qalam bilan ko'rsatgan xatolari har bir betda uchraydi: «Yana yomon! Topshiriqni faqat yarmini bajaribsan! Nima uchun barcha masalalarni yechmading? Ikkinchi gap qani? Daftaring iflos!».

O'qituvchi har doim ham bolani umuman aybdor bo'lmagan hollarda urushayotganini tushunmaydi. Aytgandek, o'qituvchi ish bajarish sur'ati – bu odamning individual xususiyati ekanligini, bu «yaxshi ham» emas, «yomon» ham emas, shunchaki har bir bolaning o'z xususiyati ekanligini doim esda tutishi kerak. Buni ish paytida hisobga olish zarur.

Bu nohaqlik bolani dovdiratib qo'yadi: axir qanchalik harakat qiladi! Keyingi – bosh og'rig'i, hayajonlanish, yig'lash, o'qishdan voz kechish, o'z kuchiga ishonchini yo'qotish («Baribir barchasi yomon»), doimiy qoloqlik.

Vrachlar ko'pincha bunday bolalarda nerv sistemasida jiddiy buzilishlarni aniqlaydilar. Bunga doimiy vaqtning yetmasligi, darsdan qo'rqish, muvaffaqiyatsizligi, yomon bahodan havotirlanish, «maktab stressi» sabab bo'ladi.

O'qituvchini bunday bolaga individual yondashish zarurligini uqtirish kerak emas, lekin amalda bunga e'tibor berilmaydi. Akmalning onasi uni o'qituvchining iltimosi bo'yicha konsultativ markazga psixologlarga olib keladi. O'qituvchi bola juda ham sekin harakatlanishi, darslarda topshiriqlarni bajarishga ulgura olmasligi, juda sekin va xunuk yozishi, harflari qiyshiqligidan tashvishlanadi. U juda sekin o'qiydi, darsda beshta arifmetik misoldan faqat bir-ikkitasini yechishga ulguradi.

Mana bizning oldimizda kichkina, rangi juda oqargan bola o'tiribdi. Sekin gapiradi, deyarli pichirlab gapiradi. U maktabni unchalik yaxshi ko'rmaydi, u yerga borishdan qo'rqadi – «yaxshisi uyda qolgan ma'qul». O'qituvchisi doim baqiradi, urishadi, shoshiltiradi – «tezroq, tezroq!». U ham harakat qiladi, juda shoshiladi, qo'llari ham og'rib ketadi, lekin baribir hafrlari chiroyli chiqmaydi. Biz bolaning daftarini ochib qaraganimizda, barcha betlarida qizil qalam bilan yozilgan yozuvlar ko'pligini ko'ramiz: «Hunuk!», «Juda yomon!», «Bola bilan uyda shug'ullanish kerak?», onasi ham kechqurunlari bola bilan shug'ullanadi: bolasi bilan mashqlarni qayta yozadilar, natijada esa – jahli chiqishi, ko'z yoshlar, bola daftar, qalamni irg'itadi – yana yomon chiqdi.

Onasi bilan suhbatlashganda Akmalda erta rivojlanish davri og'ir kechganligi aniqlandi. Bola uzoq vaqt og'ir kasal bo'lgan, kuchsizlangan, rivojlanishda ortda qolmagan bo'lsa ham, har doim juda sekin

harakat qilgan: ovqatni sekin yeydi, juda uzoq vaqt kiyinadi, ko'pchilik bolalar bilan o'ynashni yoqtirmaydi, chunki hammadan ortda qoladi. Shu bilan bir vaqtda, onasi Akmalni shoshiltirmaganda, u bilan sekin ishlaganda, hotirjam bo'lganda barchasi ancha yaxshi chiqishini aytadi. «Axir nimaga bunday? U harakat qiladiku! Nima uchun maktabda bunday yomon?», deb hayron bo'ladi. Tekshirish natijasida bolaning qiyinchiliklari uning rivojanish xususiyatlari bilan bog'liq ekanligi, bola o'zining nerv sistemasi tuzilishi bo'yicha bundan ortiq sur'atda ishlay olmasligi aniqlandi. Bu unga xos individual faoliyat sur'atidir. Maktabda va uyda Akmal uchun mumkin bo'lgan sharoit yaratish, shoshiltirmaslik, tinchlantirish, qo'llab va uni maqtab turishni esdan chiqarmaslik lozim. Tinch ishlash va mashg'ulotlar uchun barcha sharoitlarni yaratish, ancha chidamli bo'lish, topshiriqni samarali bajarishiga e'tiborni qaratish muvaffaqiyatga erishishga asosiy sabab bo'ladi.

Afsuski, amalda doimiy vaqt ytishmasligi sharoitida ishlash, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish natijasida nerv sistemasida buzilishlar paydo bo'lgan edi. Ular darhol tuzatishni talab etadi. Biz bolaning onasiga uni uzaytirilgan kun guruhlarida qoldirmaslikka, uni kunduzi uxlatishni, ochiq havoda sayr qildirishni, o'quv yuklamalarini kamaytirishni masalahat berdik.

Sinfda esa u bajara oladigan sur'atda ish usullarini topish kerak. Bola uchun xos bo'lgan sekin ish bajarish sur'atini hisobga olib, unga kichraytirilgan hajmda individual topshiriqlar berish, shoshiltirmaslik va hech qachon jahli chiqib, bolaga zarda qilmaslik, yomon baholar bilan «to'ldirib tashlamaslik» kerak. Bunday hollarda o'quvchi bajara olgan ishlarini obyektiv baholash kerak, agarda bola barchasini to'g'ri bajargan bo'lsa, uni maqtash, dalda berish, bugun u yaxshi harakat qilganligini aytish kerak. Yaxshisi bir muncha vaqt baho qo'ymaslik kerak, ayniqsa, yomon baholarni, har bir yaxshi bajarilgan topshiriqdan keyin esa ma'qullovchi so'zlarni yozish lozim: «Barakalla! Sen juda yaxshi harakat qilibsan». Bu maktab oldidagi qo'rquvini yo'qotadi. Bola uning urinishlariga e'tibor berilganligini xis etadi, demak, barchasi unchalik ham ilojsiz emas ekan. Muvaffaqiyatga erishganligini xis etish bola uchun bahodan ko'ra ancha muhim ekanligini esda tuting. Bu unga kurashishni davom ettirishiga kuch bag'ishlaydi: axir u yomon baho olgani uchun emas, balki ilojsizligi va o'qituvchisi, sinfdoshlari va ota-onasi oldida uyalishdan ko'proq tashvishlanadi. Bu esa «sekin harakatlanuvchi» bola uchun katta zarar ko'rsatadi, doimiy o'zlashtirishdan ortda qolish muntazam doirasidan chiqishga unga imkon bermaydi.

Demak, bunday bolalar bilan o'qituvchi nima qilishi kerak? Tuzatish uchun qanday yo'llarini tanlashi kerak? Bu masalalar juda murakkab va o'qituvchining bir o'zi hal qila olmaydi. Birinchi navbatda ko'zga tashlangan kamchiliklar ortida maxsus davolanish yoki o'qitish alohida sharoitlarini talab qiluvchi nerv-psixik doirasi tomonidan buzilishlar yashirinib yotmaganligiga ishonch hosil qilish kerak.

O'qishning eng boshida kichik bir qiyinchiliklar yuzaga kelishi tufayli o'quvchi ota-onasi bilan bir-biriga ishonish munosabatlarni o'rnatish, juda odob bilan o'z havotirlarini aytish, oiladagi sharoitni tahlil qilishga urinib ko'rish, o'quvchining maktabdagi qiyinchiliklarida sabab bo'lgan oila hayoti tarzi u yoki bu holatlarini tushunishga harakat qilish kerakligini aytib o'tgan edik. Ularni yo'qotish yoki yumshatish uchun barcha choralarni ko'rish kerak. Agarda siz ijobiy natijalarni kuzatmasangiz, bolaning ahvoli esa yomonligicha qolaversa va yomonlashib borsa ota-onasiga juda odob bilan vrachga murojaat etishni taklif etish kerak. Shu bilan birga obyektiv pedagogik xarakteristikani tayyorlab, unda ushbu bolada qanday qiyinchiliklar kuzatilishini, ularni tuzatish uchun o'qituvchi tomonidan nima ishlar qilinganligi aniq ko'rsatiladi.

Shifokor–bolalar psixonevrologi tavsiyasini olib, pedagogik tuzatishning yanada samarali choralarini qo'llash mumkin. Bolaning xulqidagi har qanday buzilishga, uning jahldorligi, haddan tashqari ta'sirchanligiga, ish bajarish qobiliyatiga va tez toliqishi holatlariga e'tibor bermaslik yoki erkalik, tarbiyasizlik, dangasalik, deb hisoblash mumkin emas.

Boshlang'ich maktabda o'qitishdagi qiyinchiliklar yuzasidan bolalarga yordam berishning eng samarali yo'li – e'tiborli bo'lish, do'stona munosabat va chidamlilik, sababini tushunish istagi va bunday bolalarga alohida yondasha bilish hisoblanadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.O'qitish muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillar nimalardan iborat?

2. O'qituvchining o'qishda qiyinchiliklari bo'lgan o'quvchilar bilan tashkil etiladigan faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini gapirib bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent, 1992.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. Toshkent, 1997.
3. O‘zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi». Toshkent, 1997.
4. I.A. Karimov. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T.: «Ma’naviyat». 2008-y.
5. I.A. Karimov. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari». T.: «O‘zbekiston». 2009-y.
6. I.A. Karimov. Barkamol avlod orzusi. T.: «Sharq», 1997-y.
7. I.A. Karimov. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida. 6-yild. T.: «O‘zbekiston», 1998.
8. I.A. Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsyzlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: «O‘zbekiston», 1997.
9. I.A. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. Toshkent: «O‘zbekiston», 1998.
10. I.A. Karimov. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-yild. Toshkent: «O‘zbekiston», 1996.
11. I.A. Karimov. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. Toshkent, 2000-y.
12. Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. Toshkent: «O‘zbekiston», 2000-y.
13. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993-y.
14. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. Toshkent, 1996-y.
15. Abu Rayhon Beruniy. Hikmatlar. Toshkent: «Yosh gvardiya», 1973-y.
16. J.Tulenov, Z.G’ofurov. Falsafa. T.: «O‘qituvchi». 1997-y.
17. R.Mavlonova, O.To‘rayeva, K.Xoliqberdiyev. Pedagogika. «O‘qituvchi». 2008-y.
18. P.A.Mavlonova, B.Normurodova, N.Rahmonqulova. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. T.: «Fan», 2007.
19. J.Yo‘ldoshev va F.Yo‘ldosheva, G.Yo‘ldosheva. Interfaol ta’lim sifat kafolati. T., 2009.

20. J.Hasanboyev, H.Sariboyev, G.Niyozov, O.Hasanboyeva, M.Usmonboyeva. Pedagogika. O'quv qo'llanma. T.: «Fan». 2006-y.
21. .N.Azizxo'jayeva. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya, Toshkent.
22. A.Minovarov. Pedagogika. T.: «O'qituvchi», 1996-y.
23. M.Inomova. Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi. T., 1999-y.
24. R.Mavlonova, N.Raxmonqulova. Boshlang'ich ta'limning integratsiyalashgan pedagogikasi. T., 2009-y.
25. R.Mavlonova, N.Raxmonqulova. Boshlang'ich ta'lim innovatsiyasi. T., 2007-y.
26. A. To'xtayev. Ekologiya. T.: «O'qituvchi», 1998-y.
27. www.pedagog.uz.
28. www.ziyonet.uz.

MUNDARIJA

Kirish....3

I QISM

I BOB. UMUMIY PEDAGOGIKA....5
Pedagogika fanining predmeti va bahsi....5
Tarbiyaning ijtimoiy hodisa ekanligi....5
Pedagogika – tarbiya haqidagi fan....6
Asosiy pedagogik tushunchalar....7
Pedagogika fanining tuzilishi va uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi....8
Pedagogika fanining ilmiy tadqiqot metodlari....9

II BOB. HAR TOMONLAMA RIVOJLANGAN INSON TARBIYASINING MAQSAD VA VAZIFALARI....12

III BOB. BOLA SHAXSINING RIVOJLANISHI, TARBIYASI VA KAMOLOTI....19
Shaxs rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar....21
Inson kamoloti va shaxsning rivojlanishida muhitning roli....23
Insonning kamol topishida tarbiyaning roli....23

IV BOB. O'QITUVCHI VA UNING JAMIYATDA TUTGAN O'RNI....26
Zamonaviy maktab o'qituvchisining vazifalari....26
O'qituvchi faoliyatida psixologiyaning ta'siri....28
O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan kasbiy talablar....30
O'qituvchining kasbiy shakllanish jarayoni....32
O'qituchi faoliyatida psixologiyaning ta'siri....34

V BOB. O'ZBEKISTONDA XALQ TA'LIMI TIZIMI....36
Xalq ta'limi tizimi haqida tushuncha va uni tashkil etish tamoyillari....36
O'zbekistonda xalq ta'limi tashkilotlarining turlari....43

VI BOB. UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMI VA TURLARI....47
Maktabgacha ta'lim....48
Umumiy o'rta ta'lim....49

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi.....49
Oliy ta'lim.....51
Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim.....52
Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash maktabdan tashqari ta'lim.....53

II QISM.
VII BOB. DIDAKTIKA
DIDAKTIKANING PREDMETI VA UNING VAZIFALARI.....55
Didaktikaning asosiy kategoriyalari.....60

VIII BOB. O'QITISH JARAYONI. O'QITISH JARAYONINING MOHIYATI.....66
Hozirgi o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar.....70
O'qitish jarayoniga noan'anaviy yondashish.....74
Tenglashtirish sinflari to'g'risida.....78

IX BOB. MAKTABDAGI O'QITISHNING TA'LIM-TARBIYAVIY VA KAMOL TOPTIRISH VAZIFALARI.....80
Yosh avlodni kamol toptirish asoslari.....80
Didaktik tadqiqot metodlari.....89

X BOB. TA'LIM MAZMUNI VA TEXNOLOGIYASI. TA'LIM TEXNOLOGIYASI.....95
Pedagogik texnologiyaning maqsadi nima?.....98
Mehnatni tashkil qilish texnologiyasi.....102
O'quv-tarbiya jarayonida rivojlantirish usulining texnologiyasi.....109

XI BOB. DARS TA'LIMIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI. RRIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM NIMA?.....117
O'quvchi bilimini tekshirish va baholash texnologiyasi.....121
O'qituvchining xatolari.....125

XII BOB. TA'LIM PRINTSIPLARI.....129
Prinsiplarni tanlashga umumiy yondashish.....131
O'qitishning yetakchi printsiplari.....131
Ilmiylik, tizimlilik va izchillik prinsipi.....132
Ta'limning amaliy hayot bilan bog'lanish prinsipi.....134

Ta'limda onglilik va faollik printsipi.....136
Ko'rsatmalilik prinsipi.....138
Tushunarlilik prinsipi.....141
Mustahkamlik prinsipi.....145
Ta'limni turmush bilan bog'lash prinsipi.....148
O'qitishda individual yondashish prinsipi.....149

XIII BOB. O'ZBEKISTON MAKTABLARIDAGI TA'LIMNING MAZMUNI. TA'LIM MAZMUNI TUSHUNCHASI.....152
Maktab ta'limi mazmunini qayta ko'rib chiqishning asosiy yo'nalishlari.....154
Umumiy o'rta ta'limning davlat ta' lim standarti.....157
O'quv rejasi, dasturlari va darsliklar.....158
Dastur.....161
Darslik va o'quv faoliyatini tashkil qilish.....164
Chet el mamlakatlaridagi ta'limning mazmuni.....166

XIV BOB. O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING SHAKLLARI.....173
Ta'limda sinf-dars tizimining vujudga kelishi.....174
Dars – maktabda o'quv ishlarini tashkil qilishning asosiy shakli.....176
Darsga qo'yiladigan talablar.....177
O'quv ishlarini tashkil etishning umumiy shakli.....178
Ta'limni tashkil etishning guruhiy shakli.....179
Dars tizimi strukturasi elementlari va tiplari.....181
Darslarning tiplari.....185
Darslarning turlari.....189
Darsga tayyorlanish.....190
O'qituvchining o'z darsini tahlil qilishi.....192
Darsning umumiy bahosi (baholash).....194

XV BOB. O'QITISH METODLARI.....195
O'qitish metodlarining tasnifi.....199
O'qitishning og'zaki metodlari.....202
Yangi material ustida ishlash.....203
O'tilgan material ustida ishlash va yangi materialni o'rganishga tayyorlanish.....204

O 'qitishning induktiv va deduktiv metodlari.....208
Reproduktiv ta'limdan amaliy ta'limga o'tish.....209
O'qitishning amaliy metodlari.....211
Nazariy bilimlardan foydalaniladigan mashqlar.....212
Mashq – o'quvchilarda malakalarni shakllantirish faoliyatining asosiy turi didaktik o'yinlar.....213

XVI BOB. MUAMMOLI TA'LIM.....220
O'quvchilar ta'limiga muammoli yondashishning xususiyatlari.....221
Muammoli ta'limning maqsadi.....222
Muammoli vaziyatlarni yaratish va hal qilishning yo'llari.....223
Didaktik masala.....226
Muammoli ta'lim metodlari.....233
Tadqiqot metodi.....233
Qisman izlanish yoki evristika metodi.....234
Tushuntirish, namoyish etish metodi.....235
Muammoli bayon qilish metodi.....235
Reproduktiv metod.....235
Muammoli boshlash bilan bayon qilish.....236

XVII BOB. PROGRAMMALASHTIRILGAN TA'LIM.....237
Programmalashtirilgan ta'limning mohiyati.....238
Programmalashtirilgan o'qitish mashinasi.....239
Programmalashtirilgan ta'limning metodlari.....243
Maktabda kompyuterni qo'llash sohalari.....244

XVIII BOB. INNOVATSION PEDAGOGIKA.....247
Innovatsion jarayonlar rivojlanishining umumiy g'oyalari (yo'nalishlari).....253

XIX BOB. INTEGRATIV TA'LIM.....258
Integrativ ta'limning mazmun va mohiyati 258
Ta'lim jarayonini integratsiyalashning nazariy asoslari.....258
Integratsiyaning hozirgi zamon muammolari.....262
Boshlang'ich maktabni integratsiya qilish.....267
Integratsiyalangan darslarni samaradorlgini oshirish omillari.....269

XX BOB. TA'LIMNING INTERFAOL METODLARI.....272
Interfaol darslarni tashkil etish bosqichlari.....274

Interfaol metodlar asosida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini guruhlarda tashkil etish.....276
Interfaol metodlar vositasida o'quv materiallarini o'zlashtirishni individual shaklda tashkil etish.....276

XXI BOB. MASOFAVIY TA'LIM.....278

XXII BOB. KREATIV TA'LIM.....286

III QISM.

XXIII BOB TARBIYA NAZARIYASI. TARBIYA JARAYONING MAZMUN VA MOHIYATI.....290
Tarbiya prinsiplari.....293
Tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi;.....294
Tarbiyaning hayot, mehnat bilan bog'liqligi;.....295
Sshaxsni jamoada, jamoa orqali tarbiyalash;.....296
Tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik;.....297
Tarbiyada o'quvchilarning yoshi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.....299
Tarbiyaviy ishlarning izchilligi, tizimliligi, birligi;.....300

XXIV BOB. TARBIYA METODLARI.....302

XXV BOB. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH.....313

XXVI BOB. MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYA.....318
Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning mazmuni.....318
Ma'naviy-axloqiy tarbiya vazifalari.....319

XXVII BOB. NAFOSAT TARBIYASI.....326

XXVIII BOB. EKOLOGIK TARBIYA. EKOLOGIYA VA UNING TABIIY QONUNIYATLARI HAQIDA.....333
Ekologik tarbiyaning mazmuni va uni amalga oshirish yo'llari.....338

XXIX BOB. HUQUQIY TARBIYA.....341
Maktabda huquqiy tarbiyani amalga oshirish imkoniyatlari.....343

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar jarayonida huquqiy tarbiya.....345

XXX BOB. JISMONIY TARBIYA.....349
Jismoniy tarbiya vositalari.....349

XXXI BOB. MEHNAT TARBIYASI.....354
Mehnat tarbiyasining mazmuni, vazifasi va asosiy turlari.....357
Boshlang'ich ta'limda mehnat darslarini tashkil etish.....358

XXXII BOB. IQTISODIY TARBIYA.....363

XXXIII BOB. O'QUVCHILARDA FUQAROLIK TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH.....379
O'quvchilarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash va fuqarolik tarbiyasini shakllantirish.....382

XXXIV BOB. JAMOADA SHAXSNI TARBIYALASH. SINF JAMOASINI TASHKIL ETISH VA UNI TARBIYALASH METODIKASI.....385
Shaxsga jamoaviy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish.....388

XXXV BOB. OILA TARBIYASI. OILA - KAMOLOTGA YETKAZISH POYDEVORI.....395

IV QISM.

XXXVI BOB. MAKTABSHUNOSLIK.....405
Maktab ishini boshqarish va unga rahbarlik qilish.....410
Maktabning dars jadvali.....414
Maktabning ota-onalar bilan olib boradigan ishlarining turlari.....415

XXXVII BOB. MAKTAB PEDAGOGIK JAMOASI.....418
O'quv-tarbiya ishlariga rahbarlik.....418
Maktab pedagogik kengashi.....420

XXXVIII BOB. MAXSUS PEDAGOGIKA.....422
Maxsus pedagogikada «Defektologiya mutaxassisligiga kirish» bo'limi va uning vazifalari.....422
Defektologiya fani, uning vazifalari.....425

Sensor nuqsonli bolalar.....427
Ko'rish nuqsonlari bor bolalar.....427
Oligofrenopedagogika fanining bahsi va undan foydalanish uslublari.....431
Oligofrenopedagogikaning hozirgi paytdagi vazifalari.....434
Aqli zaif o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish va o'rganishning o'ziga xosligi.....435
Ta'lim tizimida qiyinchiliklari bo'lgan o'quvchilar bilan bilan olib boriladigan korrektsiya ishlarining mazmuni.....441
Foydalanilgan adabiyotlar.....452

QAYDLAR UCHUN

R.MAVLONOVA, N.VOXIDOVA, N.RAXMONQULOVA

PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA TARIXI

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2010

Muharrir:	M.Mirkomilov
Texnik muharrir:	A.Moydinov
Musahhih:	F.Ismoilova
Kompyuterda sahifalovchi:	N.Hasanova

Bosishga ruxsat etildi 30.09.2010. Bichimi 60x84 $^{1}/_{16}$.
«Timez Uz» garniturasi. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 30,0. Nashriyot bosma tabog'i 29,0.
Tiraji 1000. Buyurtma № 134.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»da chop etildi.
100003, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-uy.

TUZATISH		
Bet	**Bosilgan boblar**	**O'qish kerak**
55	VII	VII-VIII
326	XXIV	XXVII-I
405	XXXVII	XXXVI
418	XXIX	XXXV-I
422	XXXVIII	XXXVII

66-betdan 395-betgacha qolgan boblar mundarija bo'yicha o'qilsin.

23450-01

74
И 121

ISBN 978-9943-10-381-8